ЗИНОВІЙ АНТОНЮК

КОНСПЕКТ САМОУСВІДОМЛЕННЯ

ЧАСТИНА 1

ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА
ДУХ І ЛІТЕРА
ХАРКІВ–КИЇВ
2007

На обкладинці використана графічна робота худ. В. Седляра

Відповідальні за випуск: Євген Захаров,
Костянтин Сігов, Леонід Фінберг

Редактор: Ніна Кусайкіна

Художнє оформлення: Світлана Невдащенко

Комп'ютерна верстка: Олег Мірошниченко

Антонюк Зиновій

Конспект самоусвідомлення. Частина 1 / Харків–Київ: Дух і Літера, 2007. – 472 с.

ISBN 978-966-378-058-0.

Київська родина Кушнірів зберегла один примірник тексту чорновика цього «Конспекту самоусвідомлення» і віддала його укладачеві після повернення його з ув'язнення. Реалії життя зазнали докорінних змін. Старий текст потребував актуальних змін вже на початку 70-х, а у 80-х був потрібен зовсім інший. Сил на справді інший вже не було, а старий текст просто осучаснювати було б нерозумно.

Так і пролежав би він, доки б не зотлів, коли б не настійливі аргументовані намовляння з боку Л. Фінберга та Є. Захарова таки опублікувати його у тому первісному вигляді як документ колишнього суспільного життя, що не встиг потрапити до ширшого Самвидаву, хоч і був у первісному вузькому читацькому обігові від Ужгорода до Москви, і від Василя Стуса та Івана Світличного до істориків М. Брайчевського, О. Компан, О. Апанович чи московського кола інженера Михайла Кутинського, багатолітнього політв'язня сталінських часів.

© З. Антонюк, 2007
© С. Невдащенко, художнє оформлення, 2007
© Харківська правозахисна група, 2007
© Дух і літера, 2007

ISBN 978-966-378-058-0

«Думать, что национальности исчезнут, могут, во-первых, те, кто игнорирует историю, знает ее лишь как перечень хронологических дат (подобно философам, которые никогда ее не изучают) или как набор общих фраз и анекдотов, годных лишь для женской болтовни.

Для тех, чье знание истории ограничено этим, в прошлом есть лишь несколько неясностей, которые можно при желании просто вычеркнуть. Во-вторых, так могут думать те, кто игнорирует не только историю, но и природу, забывает, что характер каждой нации возник не случайно, а тесно связан с влиянием климата, пищи, продуктов, которые дает природа данной страны; он может видоизменяться, но не исчезает. Те, кто не считается ни с физиологией, ни с историей и судят о человечестве вне зависимости от особенностей людей и природы, могут, ежели им угодно, уничтожить все границы, срыть горы, засыпать реки, разделяющие народы, тем не менее нации будут существовать…»

(Жюль Мишле)

ПЕРЕДМОВА

Орган італійських комуністів – газета «Уніта» за 29 березня 1967 р. устами свого кореспондента Енцо Родджі у репортажі з Києва під заголовком «Україна – одна з найбагатших країн світу» проголошує: «Свідомість власної історії і є яскравою рисою національної емансипації, яка не має нічого спільного з націоналізмом» (підкреслив *З.А.*).

Цю заяву центрального органу італійських комуністів, зроблену стосовно України сучасної, прошу мати на увазі протягом читання цього конспекту від першої до останньої сторінки.

Добре відомо, що самоусвідомлення нації – необхідна умова її розвитку, її існування; існування в різні історичні епохи. Воно знаходить свій вияв у рівні самосвідомості широких верств народу.

Кожна епоха пов'язана з попередньою і є дальшим розвитком сил, що пробиваються вже у попередній епосі. Але в кожну епоху проявляються і сили, що протидіють загальному історичному розвиткові.

Минуле наше зберігається у нашій психіці, впливаючи на неї. Не торкаючись різних проявів цієї «пам'яті» минулого (образи, мова тощо), хочу все ж підкреслити, що проявляється ця «пам'ять» у кожному поколінні по-своєму.

К о ж н е покоління має своє власне ставлення до проблем нації, свій власний спосіб бачення.

К о ж н о м у поколінню реальна дійсність накидає інше ставлення до минулого (як і сучасного).

К о ж н е покоління робить із цього свої висновки, свій синтез.

Незалежно від наукових розв'язків, досягнутих навіть багатьма поколіннями дослідників, знову й знову настає повернення до тих же проблем, а навіть тих самих тем. І хоч матеріал залишається часто тим же, н о в е покоління, відповідно до загальних поглядів нових часів і власного досвіду повертається знову до тих же питань. Але ставлення до них змінюється, напрям зацікавлень буде іншим.

Відповідно і кожного культурного чи громадського діяча можна розглядати як репрезентанта певного покоління – прибічників збереження існуючих порядків (скажімо, деспотії), чи покоління, що прагне до зміни цих порядків, до відродження народу і його держави.

Безперечно, відчуває потребу вироблення свого світогляду і моє покоління.

Запропонований нижче «Конспект самоусвідомлення» не претендує на заповнення і маленької прогалини в цій ділянці.

Складач конспекту розуміє всю незначність своїх зусиль і сподівається, що висновки цього конспекту підлягатимуть контролеві вдумливого читача і, можливо, спонукають його до серйозніших і глибших, ніж ця, праць, – праць, які й заповнять цю прогалину.

На можливий закид, що недостатньо в конспекті порушено і висвітлено соціальну проблематику, зауважу таке.

У принципі можливий і інший підхід до історії, крім соціального, наприклад, політичний, культурний тощо.

З другого боку, саме соціальний бік історичних явищ є альфою і омегою всіх сучасних історичних праць, де він на шкоду іншим часто роздувається до гіпертрофічних розмірів. Постійне ж і послідовне кивання в соціальний бік у цьому конспекті дуже ускладнило б його побудову.

Але були й інші причини такої побудови конспекту.

Читаючи сучасні історичні праці, присвячені Україні, я ловив себе на гадці, що український народ не є нацією, бо позбавлений більшості національних моментів його історії – усю історію його заповнювали «соціальні бої».

Коли читаєш історію російського народу, то помічаєш наголошення не на соціальному, а саме на н а ц і о н а л ь н о м у моменті. Там є місце для усіх царів, усіх тиранів... Бо всі вони «дбали про розвиток і примноження великої Росії», історія ж усіх «інородців» розглядається тільки під кутом зору отого «примноження Росії». Не дивно, що всі вони мають вигляд після цього як доважок «великого русского народа». Здається, що й на білому світі ці «інородці» живуть тільки завдяки його великодушності...

Наприклад, відома «История СССР с древнейших времен до наших дней» (в дванадцяти томах, издательство «Наука», М. 1966) у передмові проголошує, що оце примноження «великой России» мало «благотворное влияние» на «инородцев». Крім того, *«Объективно прогрессивный процесс объединения большого числа народов в одном политическом организме обеспечил независимость (!!!) нашей страны...»*

Автори цієї передмови не спромоглися назвати речі своїми іменами. Загарбання Росією інших народів вони називають «объединением... в едином политическом организме». Мало того, наголошують, що це загарбання (у їх термінології – «объединение») має характер «объективно прогрессивного процесса». Завершуються ці «вправи» твердженням, що це загарбання забезпечило «независимость нашей страны» («страну инородцев» чи «страну русских»). Але хто з інородців, яких зім'яла на своєму шляху загарбань Росія, загрожував незалежності її? Відповіді на ці (чи їм подібні) запитання не знайдете в усіх 12-ти томах цієї «капітальної» історичної праці.

Я не буду тут наводити інші цитати, що перекручують основні поняття нормальної людини. Кожен це зможе зробити сам, бо всі підручники та багатотомні історичні праці рясніють такими «перлами».

Читаючи ці історичні праці, доходиш висновку, що всі нації, які попалися до Російської імперії, – одним словом: «Дали себе в руки взяти» тій імперії, – (в історичних працях імперія називається «наша страна») згідно з отим «объективно прогрессивным процессом», крім російської (!!!) якісь неповноцінні, здеформовані, наче без своєї голови, зате – з головою... російською.

Безперечно, усе це і розвиває так потрібний декому страшний «комплекс неповноцінності», «нижчевартості» у всякого «інородця, у кожного українця».

Після ознайомлення з першоджерелами легко збагнути, що це – зумисне «очищення» історії українського народу від національного моменту. І таке «очищення» пройшли в більшій чи меншій мірі всі неросійські народи...

Чи ж треба доводити, що сьогодні відчувається потреба відтворити оцей «національний момент» історії українського народу, який було викинуто або спотворено зусиллями багатьох істориків за вказівкою «великого Сталіна» і іже з ним.

Як це мені вдалося – хай судить читач.

Щоправда, цей конспект – ще далеко не завершена праця. Надіюся, що читач пробачить мені деякі зміни в майбутньому при остаточному доборі того чи того матеріалу до конспекту.

Я розумію, що «тільки знанням суворої дійсності, – як пише відомий польський історик Марцель Гандельман, – такої, яка існує, і дійсності такої, яка існувала, громадянин великого вільного народу може виховати з себе творця, свідомого власної долі, долі народу і держави».

Як тут не повторити за Миколою Кулішем: «У к р а ї н ч е, п і з н а й с а м о г о с е б е ! »

P.S. По двадцяти роках після написання Коспекту доречною є репліка. Звичайно, її могло б і не бути, коли б друзі несподівано не віддали мені назад один збережений ними примірник того Конспекту, хоч до того нічим не прохоплювалися про те, що його зберігали. Це сталося за перших флюїдів змін суспільного клімату, коли до влади прийшло усвідомлення, що майже п'ятнадцятирічне «закручування гайок» не принесло сподіваних результатів зміцнення «реального та розвиненого соціалізму» і постала потреба пошуків інших підходів.

За такого часового інтервалу я пробігав Конспект практично «свіжим оком», і лише упевнився у слушності колишнього зауваження Світличного щодо переобтяженості його довжелезними цитатами. Але ні тоді, коли почув про «переобтяженість цитатами», ні по двадцяти роках по тому, я не побачив іншого виходу, окрім того, щоб писати зовсім новий конспект. Та й двадцять літ нового життєвого досвіду додалося: десятирічне ув'язненням через мою «антирадянську агітацію і пропаганду з метою підриву та ослаблення радянської влади» та додаткове після цього однорічне ув'язнення за т.з. «тунеядство», а також кілька років примусового освоєння слюсарської професії по тих ув'язненнях та постійного нагляду за кожним кроком.

Звичайно, тоді, до арешту, сумніву не було, що лише так, через нову редакцію, можна буде зробити Конспект самоусвідомлення читабельнішим, використавши цей пересичений цитатами варіант в якості своєрідного «чорновика». Точніше, проміжного варіанту між первісними виписками для його складання, – які, до слова, було спалено у КГБ, як такі, що не містили явних ознак антирадянщини, але несли якийсь нездоровий душок, а інші, де того «душку було більше», я знищив сам, як тільки переніс потрібне з них у машинописний перший варіант Конспекту, – та тим, що буде згодом після його переробки та ширшої апробації «авторитетними читачами». До арешту цієї переробки я не зумів реалізувати, хоч якісь моделі переважно в уяві й снували.

По двадцяти роках я вже не міг так міркувати, бо Конспект задумувався саме з початку 60-их, з переїздом до Києва, хоч «історичні виписки» робив собі ще з перших курсів навчання у Львівській політехніці. А якщо так, то мав віддзеркалювати тодішній мій «суспільний львівсько-київський імпринтинг». Що ж буде він від-

дзеркалювати, коли писати його наново у 80-ті? Якими фразами і добором чи розворотом старих цитат я перебуватиму у 60-х роках, а якими – у 80-х? Тому й вирішив нічого не змінювати, хіба що обмежитися якимись побіжними репліками до старого тексту. Звичайно, якщо все це когось, окрім мене самого, ще зацікавить. А такі сумніви є, попри очевидне якесь «броунівське збудження» суспільної свідомості. Сумніви через очевидну відмінність у ставленні до минулого та сучасного у поколінні 80-х. І звичайно, через зустріч з виявами гіперкритичності на адресу шістдесятників, мовляв, нічого не зробили.

Певен, що визбирувати в Конспекті (коли центр ваги у довгих цитатах) думки та надії мого покоління не так легко, тим більше, що сьогодні бачу, що і в цьому пункті Конспект явно не дотягує до своїх претензій. Хоч, можливо, сьогодні це і не так важливо для нового покоління, яке мислить більш політично (наприклад, вимагає перетворення України на без'ядерну зону), і для цього можуть навіть прислужитися ці довгі виписки, щоб самому все зважити і осмислити задля нового синтезу.

Звичайно, проблематика національного усвідомлення залишається і сьогодні не менш пекучо актуальною, ніж це було тридцять чи двадцять років тому. Бо не можна ж вважати створення понад 10 років тому Кубанського козацького хору серйозним поступом у визнанні права на нормальне національне життя другому за чисельністю слов'янському народові, хоч ставлення до Кубані завжди було лакмусовим папірцем у визначенні справжнього ставлення до цього народу реальної політики у Москві – достатньо прочитати відому постанову ЦК КПУ з дуже довгою та плутаною назвою: «Про заходи щодо реалізації в республіці настанов 27 з'їзду КПРС, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення».

Якщо коротко, то за 20 років від написання Конспекту якогось поступу в бік цивілізованості в підходах влади до національної проблематики не проглядається. Та й на який поступ можна сподіватися у період, що офіційно називається «застоєм» (а російські публіцисти та вчені називають цей період значно випукліше – «гниттям»)?

Який то поступ, коли сама мова українська зусиллями дядь-начальників («дядьків отечества чужого») опинилася перед загрозою смерті, а цей трагічний стан мови ці дяді сором'язливо переназивають як «невиправдане звуження сфери її функціонування), настирливо прагнучи перекласти свої гріхи на всіх (всі, мовляв, винні!)...

Вони ж різке зменшення кількості українських шкіл коштом перетворення їх на польські чи змішані польсько-українські у західноукраїнських землях у 20-30-х рр. цього сторіччя не ставлять у вину тамтешнім українцям, а всю вину покладають на польську імперіалістичну політику та місцевих «прихвостнів» тої полонізаційної політики. А діялося це вже не в рамках Західно-Української Народної Республіки, а в тоді вже просто західно-українських землях Польської республіки. Тут же маємо дядь – начальників на чолі «суверенної Української Радянської Соціалістичної республіки», члена ООН, які такого наробили, що польській імперіалістичній політиці та її прихвостням ще дуже далеко. Колись таких людей на Україні називали випукліше – яничарами, і лише згодом – прихвостнями, хоч мені більше подобається Шевченків висновок, що «навіки» – «дядьки отечества чужого». Отже, жодного поступу нема в Україні, бо і в сьогоднішній наче перебудовчий період «ці дядьки» і далі «сараною сидять» і «правлять».

Хоч заради справедливості треба сказати, що якесь обнадійливе суспільне пожвавлення таки проглядається. У Москві активізувалися пошуки причин того гниття суспільства, в яке так безкарно затягувала вся інтернаціональна братія цих дядь-начальників. І ці зрушення вже такі, що з ними не можуть не рахуватися «дяді-начальники» у Києві. Не можуть, але – вичікують і зволікають. Зволікають, з усіх сил зволікають.

Росіяни пишуть про абсурдність нав'язуваних суспільству переконань, що вони, росіяни, буцімто створені не для того, щоб нормально жити, мати хороші лікарні та комп'ютери, а лише для того, щоб будувати якусь «унікальну економіку», дивувати світ своєю спроможністю терпіти нестатки та покірно бездумно йти за «ідеологами жертовності». Вони пишуть про трагедії та блуди російського й міжнародного революційного робітничого руху, про блуди навіть всієї епохи з початку XX ст.

Якщо це не якась чергова спроба російського групового самовиправдання шляхом перенесення відповідальності за трагедії та блуди на всіх (на всю епоху!), а перший крок у намаганні нарешті чесно підійти до проблем власного буття «в Союзе нерушимом» з урахуванням світового досвіду, переглянувши не лише всю свою надбудову політико-ідеологічну, але й моральнісно-світоглядний фундамент, то тут може бути раціональне зерно.

Росіяни сьогодні пишуть, що історія дала їм (і нам?) мізерно мало часу на виправлення помилок, що вони не мають права і далі

приносити в жертву інтереси своєї держави, своєї російської нації та інтереси своїх нащадків в ім'я збереження ілюзій, що «робітничий клас не може помилятися».

Цю думку росіян вважаю революційною, але вона не в меншій мірі стосується нації української, чи будь-якої іншої, що «добровільно» чи не зовсім поєдналася на якийсь час з російською «спільністю історичної долі».

Поділяю цілком і крик відчаю: «Чому за обмалю часу на виправлення трагічних помилок ми не можемо набратися мужності і спробувати виявити помилки у головному і сказати нарешті собі головну правду?»

Не заперечую «головної правди» росіян, яку вони вбачають у самому фундаменті зведеної будови, але з уточненням на надзвичайну вагу для багатонаціональної будови чесного ставлення до національного питання.

Сьогодні росіяни вже пишуть відверто про сторіччя рабства, що «рабство десятиліттями домінувало в психології російської нації» і «найімовірніше до цих пір до решти не подолано».

Тут я б додав, що не лише не подолано, але й реанімовано чимало елементів рабства з минулого стану національної психології. І не є винятком у цьому українська нація, і попрацювали тут особливо ретельно, бо треба було зняти будь-яку пам'ять про свої минулі, доімпарські свободи.

У той час, як ми безтямно скочувалися у «соціальну утопію», світ пішов далеко-далеко. Пройшовши через стан захисної диференціації, знову прямує до інтеграції, але інтеграції на якісно нових підвалинах, що заперечують підлягання, інтеграції незалежних націй із збереженням тої незалежності в інтеграції. (Наприклад, до Західно-Європейського Союзу входять не Британська імперія, не Французький Союз, не Іспанська, Португальська чи Бельгійська імперії, а Великобританія, Франція, Іспанія, Португалія, Бельгія ... і далека від Західної Європи православна Греція...)

Але ми поки що залишаємося поза тою світовою історією, залишаємося «неісторичною» нацією у дивній для кінця XX ст. спільноті таких же «неісторичних». І як може нормальна логіка збагнути саму можливість якоїсь «дружби між народами», замішаної на брехні, на фактичному запереченні святого права людини на людську гідність, на безумовну свободу інформації для тих «здружених народів»? Замішаної на близорукій політиці «постійного звуження сфери функціонування національних мов» тих «здружених народів», на фактич-

ному запереченні права на релігійне і національне життя кожному «молодшому братові», як членові того наче «добровільного і рівноправного союзу».

Невже і у XXI ст. перекочує фабрика брехні та диверсій щодо історії українського народу? Сумнівно, що це в справжніх інтересах російського народу. Невже від визнання за українським народом права мати власну історію, мати право на визнання законності визвольного руху хоча б у минулому, а сьогодні мати право на створення повноцінної нації, а не вдовольнятися аморфно-примітивною формулою – «населення УРСР», настане кінець світу?

Сьогодні щоправда ніхто формально не спонукає вже добровільної смерті у «найгуманнішому та найдемократичнішому із суспільств», бо бояться, що ця смерть може довести до катастрофи усе це «ідеально-прогресивно сплановане» суспільство. До смерті не спонукає, але й жити не дає.

Завтра, можливо, прийде ґрунтовніше розуміння важливості чесного підходу до національної проблематики. Буде усвідомлено, що національна різноманітність, «мозаїчність» не є злом, з яким треба боротися всіма засобами заради міфічного злиття, а за умов чесного ставлення до неї може стати потужним рушієм розвитку усієї мозаїчної структури і вивести її зі стану гниття. Але чи зуміє інтелігенція, як російська, так і українська, навчити загал мислити по-сучасному і подолати стереотипи дикунства, якщо сама ще остаточно від них не звільнилася?

Тому надія у першу чергу на моральнісно найчутливішу її частину. На національний рух у республіках, на громадську думку світу та звичайну солідарність у добрі. І Боже поможи!

Звичайно, на своїх «дядь-начальників» надій жодних не можна покладати, бо вони навіть чітку недвозначну інструкцію з Центру постараються перекрутити та «по-селюцьки» витлумачити на користь свою, шкурну і на шкоду своєму народові. А Скрипники перевелися давно через належний добір і підготовку кадрового запасу.

Тому і не є безпідставною думка про те, що власні, вкупі з московськими, «дяді-начальники» таки швидше підуть на ситуацію кінця світу, ніж на поступки зокрема в українському питанні.

З веління групового шкурного інтересу того нашого зрусифікованого денаціоналізованого прошарку чиновників «без роду-племені». Все життя пам'ятатиму репліку-оцінку суті людини в номенклатурі з розповіді випадкового літнього чоловіка у поїзді до Харкова наприкінці 50-х років, коли ми проїжджали повз якусь МТС на Пол-

тавщині, на якій і працював той чоловік, коли там розпочинав свою життєву кар'єру добре всім відомий згодом Кириченко: «Слюсарик поганенький був, але – язи-ка-тий!» Бо досі панівна номенклатура під своєю хваленою «професійністю» розуміють саме як язикатість. І рівень професійності – це рівень язикатості. І спритності в прикриванні своїх шкурних інтересів інтересами національними чи всенародними.

P.P.S. Ще через двадцять років можна засвідчити лише неймовірне зростання того нашого притаманного «кругом паскудства», що вибилося з «грязі в князі». Тепер уже у «самостійні князі». Що лише посилює відчуття ганьби перед цивілізованим світом.

Хоч паралелей з минулого достатньо в цьому питанні, але жодними цитатами не «зачепити за живе» нашу людську гідність щодо притаманної нам звички якось усправедливлювати, – наче виправдовуючи аморальності людей у владі, – своїх та несвоїх «кругом паскуд».

Потрібні свіжі рефлексії. Поза рамками Конспекту.

P.P.P.S. Написавши їх, відчув себе в ролі згаданого «язикатого поганого слюсаря». Лише з тою різницею, що моя «язикатість» не є засобом потрапити на «владний загривок». Бо мене місце «на загривку» ніколи не цікавило. А ця «язикатість» моя має метою спонукати інших свідомо позбуватися лінощів. Зокрема, інтелектуальних та моральних лінощів.

Але під таким кутом зору не можу надати переваг у ролі збудника цим своїм рефлексіям перед першоджерелами з документів історичного минулого, бо в нашому «сьогодні» завжди буде присутня якась частина «вчора», а завдання полягає в тому, щоб обрана нами модель взаємин між «сьогодні» і «вчора» не заважала нашому «завтра». Не була колодою на шляху до творення нормального, гуманного та моральнісно кращого «завтра». Нашого з вами «завтра», внуків та правнуків наших «завтра». То ж не лінуймося!

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ – «КАМЕРТОН» З ЦИТАТ

Все розберіть... та й спитайте Тойді себе: що ми? Чиї сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?... *(Тарас Шевченко)*

Нема двох націй чи держав у світі, інтереси яких покривалися б на сто відсотків. *(Політична аксіома)*

Од того, чи більшу, чи меншу працю, й взагалі, чи більше, чи менше впорядкування й у Росії, й поза Росією покажуть українські громадівці власне в теперішні часи, ... залежить і те, чи вистоять українці, як щось самостійне, яке безпосередньо йде до великої мети прогресу європейських громад, чи ні, – чи підуть вони як прихвостні за сусідами, скоріше всього за москвинами ... А коли хто згодився із тим, що ніхто так не послужить чоловікові, як сам він, – то й мусить же згодитись і з тим, що ніхто так не послужить і людям якої країни, як самі вони. А з прихвостнів яка ж служба!.. *(Михайло Драгоманов)*

Если Украина, помнящая все притеснения москалей, и крепостное право, и наборы, и бесправие и грабежи, и кнут с одной стороны, и не забывая с другой стороны – каково ей было и за Речью-Посполитой с жолнерами, панами и коронными чиновниками, не захочет быть ни польской, ни русской? По-моему, вопрос решается очень просто: Украину следует в таком случае признать свободной и независимой страной. *(А. Герцен. «Колокол»)*

Пусть же ни поляки, ни великоросы не называют своими земли, заселенные нашим народом. *(Микола Костомаров)*

Кінцева повність європейської культури може наступити тоді, коли Україна, утворивши незалежну державу, стане мірилом рівноваги у Східній Європі... *(Проф. Пауль Горбах)*

Я маю повну симпатію до незалежності України не так з принципових, як з практично-політичних причин... Правда, цього важко

досягнути, але «Де є воля – там знайдеться дорога», і я від усього серця бажаю, щоб Україна могла знайти дорогу працювати на свою користь і на користь інших народів. *(Рудольф Айкен)*

Висловлюючи свою думку про східно-європейське питання, я твердо вірю, що народ, який має 1000-літню історію, є цілком окремим від поляків і росіян, який має два рази стільки населення, що всі поляки і чехи разом узяті, який від найдавніших часів боронив Європу та Польщу від татарських нападів, який перший проявив демократичні форми правління, і якого ніколи не тягнуло до Росії, а тільки на Захід, має право на повну незалежність. *(Проф. Вільгельм Онезорге)*

Доля 40-мільйонного населення України є найбільшою визвольною проблемою Європи і має світове політичне значення... *(Др. Фольк Шупп)*

Соціалізм і національна ідея не тільки одне одному не суперечать, але конче зв'язані докупи. Кожна спроба зменшити силу національної ідеї, якщо тільки вона цього досягає, зменшує багатство людського роду. *(Е. Вернерсторфер)*

Право распоряжаться своим украинским государством принадлежит исключительно рабочим и крестьянам Украины. Да здравствует самостоятельная и свободная Украинская Советская Республика! *(Петровский, Затонский, Мануильский)*

Велика війна зруйнувала багато ілюзій, потрібних та непотрібних, чесних та лукавих, великих та малих. І з особливою, жорстокою, рідкістю, мов глузуючи, виявила багато того, що досі соромливо ховалось в глибині свідомостей і душ. Так, до цієї війни на поверхні деяких душ плавала туповата, самодовольна віра в непотрібність національних питань. Схоластичний, сухий інтернаціоналізм, мов жандарм стояв на дверях в ті душі та одбирав пашпорти од думок, що хотіли пройти туди. Неблагонадійних «на предмет национальности» з ганьбою прогонено. Треба, одначе, зауважити, що такі душі до пригнічених національностей не належали. Це були ситі, годовані душі, що не знають злиднів, що не розуміють, що то є голод та жага. ...

Ще багато з нас, навіть дуже багато, упевнені, що своїми зітханнями та сльозами вони, ці плаксуни, служать нації, що в цім виявляється, і діяльно виявляється, їх обов'язок перед своїм народом...

Спитаєте мене: чим же ми можемо виявити свою активність, коли усі шляхи, усі можливості у нас одібрано? Коли ми не то що робити щось, а навіть говорити не сміємо? Куди ж направити свою енергію, коли скрізь перепони? На це я відповім: енергії свідомого колективу, що має певну силу, неможливо поставити ніяких руйнуючих її перепон. Вона схожа на шматок живого срібла, яке хотять стиснути у кулаці. Вона завжди знайде щілину, якою вийти. І що дужче давитиме кулак, то з більшою силою вириватиметься живе срібло у знайдену щілину. Так, перепон у нас чимало, енергія наша стиснена, але ж не дивлячись на це, стиснути нас так, щоб ми знесиліли і перестали існувати, ні в кого немає змоги. На перший погляд, справді, здавалося б, що можна робити в сучасних умовах? І чи варто робити що-небудь, коли неможливо розвернути свою силу, коли неможливо віддатись тому, чим сповнена душа? Так, принаймні, гадає багато з нас, і з огляду на це... нічого не роблять. Навіть ті, котрі не здатні плакати, котрі мають і активність, і з запасом невитраченої сили. Я маю на увазі нашу молодь. Оскільки я можу судити з тих вісток, які надходять до мене, то наша молодь згубила тон. Вона хвилюється, нервується, гнівається, і, натурально, тупцює на однім місці, нічого не роблячи і часто заважаючи робити іншим... Наша молодь схожа на того в'язня, що цілими днями лежить на койці, або ж тиняється з кутка в куток, з презирством ставлячись до того, що робить його товариш, який довбає гвіздком стіну, читає книжку, робить гімнастику і т.п. Така діяльність йому здається мізерною і непотрібною: нащо читання книжок, нащо знання, духовна підготовка до будуччини, коли зараз давлять стіни? Нащо розвивати свою фізичну силу, коли неможливо її прикласти до діла? Навіщо довбати гвіздком стіну, коли з цього все одно нічого не вийде? Я не хочу сказати, що молодь цілком несправедлива. Чимало з діяльності та поводження «старих» в ці тяжкі часи заслуговують нарікань. Але тон у «старих» на цю думку правдивіший, вони працюють. Багато дечого сталого, що зроблено за останні часи, зроблено ними. Це треба признати навіть молоді. Між тим, молодь все ж таки скаже: чи варто? Варто! В попередній статті, наприклад, я писав про необхідність рішучого упертого походу на школу. Хіба ж це малозначне завдання? Хіба ж не варто прикласти всі зусилля, щоб придбати нарешті твердий, правдивий ґрунт нашій національній культурі? Хіба ж не від нас самих залежить успіх цього завдання?.. Нас дуже прикрутили щодо преси. Часописів у нас майже нема, тих же, що мають сміливість з'являтись на світ божий, зустрічають так, що вони або зараз

помирають, або ж тільки нидіють. Один з найголовніших засобів розвою – слово – здавалося б віднято у нас... Але ж у нас ще є нечасове слово – книжка. Хіба б не змогли ми хоч частиною заповнити ту прогалину у нашім житті, яка з'явилась за браком преси? В цій справі мав би можливість приймати участь кожен українець: і той, що любить, і той, що ненавидить, що плаче, і що працює! Кожен, хто має змогу пустити в діло хоч скільки-небудь грошей. Хіба таким чином ми не змогли б зорганізувати всенародне видавництво?.. Тільки ми самі, од малого до великого, од професора до селянина, без різниць партійності, могли б допомогти самі собі.... Я запропонував би ось який вихід: панове, ви ж можете і плакати, і ненавидіти, і мріяти, але ж і діло робити. Коли інакше не можете, то позітхайте, постогніть поміж ділом, полежте трохи на ліжках, а у вільний час беріть гвіздки, кайло, молотки, пускайте в діло нігті, зуби й руки і «ЛУПАЙТЕ СЮ СКАЛУ!» *(Володимир Винниченко)*

Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «що згоріло в моїм кабінеті», се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває – справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства.

Вона була підірвана російською революцією, що ослабила той московський примус, який тяжів за старого режиму над Україною. Але тільки ослабила, а не знищила. Навіть для лівих груп нашого громадянства, те, що було страчене в примусовості сього зв'язку було до певної міри зрівноважене ідеями «спільного революційного фронту» українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. Провідники українського життя довго стояли під властю сих гасел, і я сам не відрікаюся її. Тільки коли російська керма, після угоди з Україною, перейшла до революційних соціалістичних кругів і вони в відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єдинителями, нездібними чого-небудь навчитись від революції, се сильно захитало такий пієтизм для спільної революції... Вона (війна), так би сказати, зняла з Московщини права «особо благоприятствуемой» нації й дала почуття права кермуватись в своїх відносинах до неї єдино добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчизни чи що.

Я вважаю таке визволення від «песького обов'язку» супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим

моментом, я думаю, що не даремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молоді, коли вона принесла, чи закріпила духовне визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духовного чи морального закріпачення. Я скажу різко, але справжніми словами: се духовне холопство, холуйство раба, котрого так довго били по пиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого холопа, я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку і незбориму, поколіннями вихована, яку українське громадянство виявляло – в одних частях менше, в інших більше – супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу.

Початки її лежали в мотивах самих неідеальних: користі й страху. Заходи коло московської милостині для церков і монастирів, царського «жалування» для козацького війська були першим початком. За сим, по з'єднанню України з Московщиною, пішли вислужування перед московським правительством для своєї приватної користі – для маєткових надбань, для жалування. Ще далі – забігання коло урядів в козацькім війську, яким фактично стало розпоряджатись московське правительство, а потім – з заведенням московського урядування, вся неутомима «охота до урядів, а особливо до жалування», яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою землячків-поганців, описаних Шевченком у його «Сні», і покоління українського громадянства стали виховувати в переконанні, що зміст і завдання життя се «служба», «царська служба», щастя чоловіка – се вислужуватись, найгірше нещастя – необачним учинком, нелояльністю, «хахломанством» чи «українофільством» загородити собі дорогу до сього, зіпсувати свою службову кар'єру.

В тім же напрямі впливає інший, невисокої моральної вартості мотив – страх. Від перших стріч своїх з українською людністю московське правительство тероризувало її незвичайно. Карна система на Україні від початків історичного життя у всі часи не визначалась суворістю. Чужоземні карні кодекси, які містили в собі суворі кари на тілі, каліцтва, кару смерті в різних нелюдських муках формах, – візантійські, середньовічні німецькі – не сприймались українським життям. Кара смерті практикувалась рідко, звичайно заступалась в'язницею або вигнанням, і такі кари московські, як

«нещадне биття» батогами або палицями за найрізніші, зовсім несерйозні провини, калічення, засилання в Сибір з відібранням маєтку «на государя» для української людності були чимсь жахливим невимовно. Можливість впасти в руки московської адміністрації й підпасти таким карам лякала українців незвичайно. А такі факти московської кари «за зраду» почали вживатись незвичайно широко, і робили на українську людність враження незвичайно гнітюче.

Спомини «Історії Русів» про сі московські кари й екзекуції на Україні в першій половині XVIII в. віддають сі почуття страху й огиди перед сим московським «таинством», яким було перейняте українське громадянство. З покоління в покоління виховуючись в панічнім страху перед сим терором, психологічно незрозумілим і органічно противним українській природі, українська людність тратила кінець кінцем всяку психічну відпорність перед ним і виявляла незвичайну податливість на вимоги московської політики, за котрими стояла ся система кар. І от поставлене перед вибором між московським катуванням і московським жалуванням українське громадянство й виробляє у себе сей ганебний тип «самовідреченого» служальця, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеологічні підстави.

Російська торговельна і митна політика приложила всі старання, не спиняючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю й віддати український торг в руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до півночі, до великоруських центрів – Петербурга й Москви. Російська політика національна приложила руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції з закордонними краями й попхнути її до Великоросії, ослабити або дощенту знищити всяке культурне життя на Україні, друкарство, літературну продукцію, не дати розвинутись там вищій школі нових типів на місце старої пережитої, схоластичної, а притягнути українську молодь до російських шкіл, закладаних в Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби. В сій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм орудувати в сім напрямі «і лисячим хвостом і вовчим зубом», пускаючи в рух підкупство, терор, всякого роду натиск, що хочете – і дійсно результат був досягнений. Україна XIX ст. була відірвана від заходу, від Європи, і обернена лицем на північ, ткнута носом в глухий кут великоруської культури й життя. Все українське життя вивернене з

своїх нормальних умов, історично і географічно оформленої колії й викинено на великоруський ґрунт, на потоп і розграбування.

Виступають українські ідеологи монархізму від різних Шельменків до геніального Гоголя, одного з найбільших яскравих показників при всій геніальній інтуїції – сеї громадсько-політичної деморалізації українського громадянства, «роздвоєння» його душі. У Гоголя воно веде свій початок ще з дитячих літ (як показує його листування) – з виховання в поняттях тодішньої служальської української старшини. Він і вмирає жертвою сього психологічного надлому. Але менш тонкі духовні організми живуть, процвітають, плодяться і множаться, заповнюють українську землю і володіють нею.

Інші розпинаються за «единство русского народа» і Російської держави, доводять, що всякі традиції української політичної окремішності давно пережились, і трудно відроджувати їх – се робота реакційна, не демократична, бо розвій демократизму і освіти, поступу взагалі веде Україну до європеїзму через російську культуру, тільки через неї, і всяке ухилення від неї являється гріхом проти культури взагалі...

Всіми сими парадоксами й натягуваннями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку яку хочете, межу, яка від віків розділила Україну від Московщини, український народ від московського. Не побачити її могли тільки в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами... *(Михайло Грушевський)*

Про життя України, про її надії та змагання, про її жалі та радощі тепер можна довідатись тільки з закордонної преси. По французькому, англійському, німецькому, італійському, шведському, сербському, румунському, навіть по турецькому виходять газети, часописи, книжки, які так або інакше трактують українське питання. Тільки в Росії панує мовчання, в тій Росії, де живе 30 мільйонів українського люду. Чому ж те таке одностайне, однодушне, «одноголосне» мовчання? Чому мовчать самі українці?..

...Нас бояться. Про поляків, латишів, естонців, армян та про інші національності, навіть про євреїв, можна говорити. Про українців – ні.

І ось в цьому я знаходжу велику втіху для нас в ці тяжкі часи. Ми, виходить, сила. Так, ми потенціальна, захована велика сила. І з кожним днем ця захована сила зростає, з кожним припиненим

журналом, з кожною задушеною газетою, з кожним мовчазним чи гучним проявом зневаги й ворожості до нас сила ця збільшується. І не агітація наших часописів збільшує її, ні — преси в нас нема ніякої — ми мовчимо. Агітує само життя. Багато великих, болючих питань висунуло воно... і перше місце серед них належить питанню національному.

...В нас може бути і повинна бути одна орієнтація: українська. Бо наша сила в нас самих. Тільки те, що дасть нам наша сила, то буде нашим твердим і певним здобутком завжди як би не склалося наше життя... Ми — сила, але сила поки сира, неорганізована, нездатна виявити себе доцільно. ... Ми завжди будемо іграшкою в чужих руках, коли не будемо мати під собою власного ґрунту. ... Не декларації і маніфести нам треба видавати до українського народу, — це не гідно чесної та щирої любові до цього народу, не глузування з нього і з себе. Нам треба робити те, що найпевніше може забезпечити нам під всякий час, при всяких умовах і політичну і національну долю нашу. ...

Не шляхом найменших перешкод ми маємо провадити свою діяльність, не манни ждати, не мріяти, не вважати себе героями за цю манну і мрії, а діяльністю, творчою волею, упертістю, самовідданням виявляти свій патріотизм і любов до рідного народу. Легко закидати камінням тих, хто з нами не погоджується, легко в своєму гурті «за самоваром» розгортати широкі плани, але куди далеко важче, наприклад, обкладати себе податком на громадські справи, або взяти та й піти в народні вчителі. А нам в сю хвилю куди потрібніші прості, чесні, самовіддані робітники, ніж хатні дипломати. Не треба думати, що чим дужче кричиш, або чим вище залітаєш у мріях, тим більше робиш (А особливо коли кричиш і мрієш «за самоваром»). Досить, коли є щире почуття, що перетворюється в діяльність, котре остільки сильне, що не задовольняється замаскованими вигуками і гаслами, котре настирливо, пекуче, кличем болю, сорому, шалості і гніву тягне за собою все далі і далі до свого логічного, конечного висновку. Досить самого цього.

А мені здається, що ми не маємо жодної потреби сподіватися, що «за нас Бог, за нас правда святая». За нас історія, закони життя і ми самі. Ми не потребуємо ніякої справедливості, бо якщо ми загинемо як нація, то в сьому і буде справжня справедливість: так нам і треба, туди й дорога тим, хто невспромозі жити. Та коли виживемо, то знову ж таки не через те, що хтось до нас виявить справедливість: закони життя, історії і ми самі будемо єдиними причинами цього. А історія наша вчить нас: не треба ні на кого, крім себе, покладати

жодних надій, не треба давати долю нації до рук тих, котрі продадуть за право влади і панування над нею. І ще історія вчить, що здатність до життя нашого народу і незламність в боротьбі за існування остільки великі, що здолають все перемогти.

А життя, з другого боку, стиха, без галасу показує, що його закони таки дужчі від законів та циркулярів людей. І ми, справді, бачимо, що незважаючи на всі циркуляри, те, що можна назвати національною культурою, – мова, звичаї, музика, мистецтво та ін., – все це збереглося, живе і розвивається по власних законах, не рахуючись з «предписаниями» та «разъясненіями». І досить глянути бодай поверхово на те багатство, яке ми маємо в області народної творчості, щоб мати цілком певні підстави поставитись з сумнівом до здійснимості мрій україножерів будь-якої масті. Життя не легко віддає те, що воно створило. Ми йому потрібні і тому будемо існувати не зважаючи на те, що, може, і не потрібні панам Струве та Савенкам. І коли пани Струве і Савенки не спромоглися пожерти нас протягом століть, то тепер вони можуть без особливих вагань розпрощатися з цією любою їм мрією. ...

І тим хутче можуть це зробити, що життя дійшло до вищих своїх форм: до свідомості. Український народ в особі своєї інтелігенції і усвідомив себе. З цього починається нова доба національного життя, її можуть більше чи менше затримати на шляху розвитку, але нема сили, котра б могла її спинити. Як не можна спинити процес утворення хмар, що підіймаються з землі і знов повертаються до неї, так не можна спинити процес утворення національно свідомих верств народу. Ми з'являємося з глибини землі, з лона нашої нації, знову повертаємося до неї і знову відходимо. І в цьому наша сила.

І війна, і військовий стан, і політичні обставини, і державні форми, – все це проходить, минає, а закони життя лишаються незмінними. І що б нас не спіткало в майбутньому, як би не склалися політичні й державні форми і для нас українців, єдиний непохитний ґрунт, це наш нарід, наша демократія. ...

Досить орієнтацій, гри в політику, мрій, досить надій на правду святу і справедливість, – наша орієнтація, наша правда і надії в нас самих, в нашій любові до самих себе і щирій, палкій готовності, коли треба, віддати за себе своє життя. *(Володимир Винниченко)*

Історія нашого українського національного руху в останніх двох десятиліттях пригадує нам образ того заклепаного народа, змушеного пробивати велику, віковічну скалу, яка ділить його від свобідних,

повноправних, цивілізованих націй, а притім позбавленого найважливішого знаряддя для своєї праці – заліза, себто національної свідомості, почуття солідарності і невідлучного від неї почуття сили і віри в остаточний успіх.

Скільки важкого зусилля! Скільки душевних і фізичних мук! Скільки розбитих надій, розтоптаних екзистенцій, затертих талантів, змарнованих сил і характерів! І які малі й досі наші здобутки, осягнені нами результати в порівнянні до того, що за той час осягнули наші сусіди, в порівнянні до тої конкуренції, яка на кожнім кроці грозить нам з їх боку... *(Іван Франко)*

Нема самоповаги – катма і поваги! *(Михайло Грушевський)*

Україна... В одному вже тільки цьому слові і для нашого вуха і навіть для вуха чужинців бринить ціла музика смутку і жалю...

Україна – країна смутку і краси, країна, де найбільше люблять волю і де найменше мають її, країна гарячої любові до народу і чорної йому зради, довгої вікової героїчної боротьби за волю, в результаті якої – велетенське кладовище: високі в степу могили, руїна та прекрасна на весь світ, безіменна, невідомо коли і ким складена пісня...

Тяжкий сон, подвійна неволя і темна ніч, як ворон. Тільки Дніпро з очеретами, тільки вітер із степовими могилами шепотіли ночами: гай-гай... умер прекрасний край... Україна – це тихі води і ясні зорі, сади, білі хати, лани золотої пшениці, медовії та молочнії ріки... Україна – це мирні обшарпані, голодні люди... Ідуть вони на панщину, чорні і німі. Ідуть, дітей ведуть...

Україна – розкішний вінок з рути і барвінку, що над ним світять заплакані зорі...

Поема жалю і смутку... краси і неволі... *(Степан Васильченко)*

Економічне питання таке важне, таке основне, що й при справі політичної самостійності всякого народу не те, що поминути його не можна, але треба класти його як вихідну точку... А що значить політична несамостійність якоїсь нації, як у останній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати часть здобутків своєї праці на цілі, які з її розвоєм і забезпекою не мають нічого спільного?

Значить, жолудкові ідеї, тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею н е м и н у ч у перспективу економічного не-

вільництва, занидіння, пауперизації, культурного застою й упадку. *(Іван Франко)*

Треба зрозуміти психіку свого народу, зробити з нього електромагніт, повернути всі частини заліза в одному напрямі струмом. Роль дротів, що по них біжить електричний струм, мусить грати інтелігенція. Але ж вона мусить мати той струм в собі, і то сильний струм. *(Вадим Щербаківський)*

Первейшим и основным стремлением для всякой порабощенной страны должно быть стремление к национальному освобождению. *(Дж. Неру)*

Люблена – перелюблена,
Синами погвалтована.
Багнетом приголублена.
Хто вона? Що вона?
Пожежами закосичена,
В Сибірах замурована,
Обдерта, як осичина, –
Хто вона? Що вона?
Вивчена до ниточки,
Крізь догми профільтрована,
Тихенька, наче літечко, –
Хто вона? Що вона?
Ворогом від ворога
Звільнена – врятована,
Дорого... Ой дорого...
Хто вона? Що вона?
Так що ж мовчите, геростратн?!
Можливо, ви скажете, хто вона
Ота, що з-за вас в своїй хаті
Руками своїх закатована...
...Аби не топкі щастетворці захожі,
які ощасливлюють так нас і сяк.
Твої їм, Вкраїно, не снилися сльози, –
Вугілля, ковбаси й пшениця їм снилася.

Вони підібрали тебе при дорозі.
А ти, як і завше, до себе спізнилася.
Вони тобі Марксом зав'язують очі –
Тебе й половини уже не зосталося.
А ти їм співаєш пісень до півночі,
А ти їх питаєш, чи добре їм спалося?
Ти чуєш? Ще трохи – й хіба лиш для пензлів
Тебе десь згадають, як дівку Мілоську...

(Микола Холодний)

Замазувати самостійність порожнім псевдомарксизмом, значить – не розуміти, що Україна доти буде плацдармом для контрреволюції, доки перейде той природний етап, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав.

Українська економіка – не російська економіка і не може бути такою... Бо справді Малоросія вже одійшла в «область предания».

Ми під впливом своєї економіки прикладаємо до нашої літератури не «слов'янофільську теорію самобутності», а теорію комуністичної самостійності... Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна.

...Кінець прийшов не тільки «малоросіянщині, українофільству й просвітянству», але й задрипаному москвофільству.

Треба бути послідовним: або ми визнаємо національне відродження, або ні. Коли визнаємо, то й робімо відповідні висновки...

Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли знайде їй властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, що він боїться – дерзать!

...Оскільки українська нація кілька століть шукала свого визволителя, остільки ми розцінюємо це як непереможне її бажання виявити й вичерпати своє національне (не націоналістичне) офарблення... *(Микола Хвильовий)*

Українське питання переходить в новіших часах дивні фази розвитку. Відколи при кінці XVI віку унія з Польщею, зразу політична, а далі й обрядова силою натуральної реакції кинула між українців сильний фермент і збудила перші проблиски національного почут-

тя, першу свідомість національних інтересів відрубних від інтересів польських (почуття відрубності від Московщини збудилося і виступило досить різко вже в другій половині XVII віку) бачимо серед українського народу і серед української суспільності певне аналогічне, хоч не паралельне, хвилювання тої свідомості і того почуття.

Серед інтелігенції (головно духовної і міщанської) після гарних розмахів кінця XVI і першої половини XVII віку бачимо певний відплив сил і духа, певне послаблення в другій половині XVII віку; боротьба з польськими гегемонійними замахами скінчилася остаточною перемогою українського елементу, та для боротьби з такими ж замахами московськими в українців не стало вже сили ані політичної далекоглядності. Історія української інтелігенції в XVII віці, то історія її асиміляції московською. Правда, почуття окремішності, навіть деякого льокального патріотизму не вигасло, навіть мазепинські традиції тліли подекуди, але почуття безсильності і апатичності тих традицій було загальне.

В цю пору і українське простонароддя дійшло до тої самої мети, хоч трохи іншою дорогою. Часи між Люблинською унією і роком 1648 були добою найтяжчого ярма, найгіршого поневолення українського народу. Польський державний і суспільний лад, особливо на українській землі, розвинувся тоді з повною силою, а характеристикою його було власне продуктування шляхетського пишноцвіту на основі мужицького поневолення. Було б хибно уявляти собі тодішню економіку як чисто патріархальну; економіка на таких колосальних маєтках, як ті, що на Україні належали до Конецпольських, Вишневецьких, Острозьких й ін., з самого свого заложення не могла бути ані чисто рільничою, ані патріархальною. Нагромадження сирих плодів в одних руках мусіло породжувати початки промислу, та й сама рільнича продукція обчислена була не на домашню комсумцію, а на вивіз. Взагалі, треба пригадати, що історія української вивізної торгівлі трохи чи не старша від писаної історії українського політичного життя; про цю торгівлю ми маємо вістки вже в арабських писателів IX і X віку, в договорах Олега і Ігоря з Візантією, в походах Святослава, в цілій історії Великого Новгорода і т.д. В першій половині XVII віку ця торгівля охоплювала не тільки сирі сільсько-господарські продукти, такі як пшеницю, шкуру, мід, дерево, віск, але й вироби промисловості, такі, як дьоготь, меди для пиття і спирт. Гріш – золотий і срібний – не був рідким гостем не тільки в панському замку, але й в селянській хаті, – про це свідчить безліч золотих і срібних скарбів позакопуваних в українській землі,

свідчать інвентарії, де визначувано повинності не тільки натурою (пшеницею і продуктами), але й грішми... Можна вказати сміло, що Україна – правда під шляхетською нагайкою – починала тоді виходити на шлях загальноєвропейської цивілізації і якби не сусідство татар і не Хмельниччина, то певно, що була б щонайменше йшла поруч з економічним розвоєм найпоступовіших німецьких провінцій.

Обставини зложилися інакше. В хвилині, коли для Німеччини скінчилася 30-літня війна, розпочалася на Україні 60-літня, далеко страшніша руїна, почалася тріумфом при Жовтих Водах, Корсуні та Пилявцях, а скінчилася поразкою під Полтавою. В цій страшній вогняній пробі українська свідомість народна вперше проявилася в масах народних – і це був цілий історичний плюс тих воєн. Та, на лихо, економічні й культурні підстави, на яких ця свідомість могла скріпитися і розвинутися, були дотла зруйновані війнами, край зубожів, вилюднився, опустів, а закінчення війни не принесло народним масам майже ніякої полегші, а тільки дало їм інших, і не можна сказати, щоб кращих панів. Історія XVIII віку для українських народних мас, то постепенне послаблення свобідного козацького елементу, ширення кріпацтва, а рівночасно зменшування і здушування автономії, початків просвіти народної і всіх прав української окремішності. Московська «плеть» була так само дошкульна, як польська нагайка, та тільки гнала українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню темноти і застою. От цим то не дивно, що свідомість національна і політична серед мас українського народу падає, що засяг його інтересів звужується до границі власної хати, власної громади, що розуміння державного устрою стається так само мітологічне як релігія, як примітивне розуміння природи.

...Цікаве явище. Коли давніше, від часів Катерини, в кожнім гурті писателів і діячів російських між найпоступовішими бачимо родовитих українців (згадаймо Капніста – автора «Ябеди», Карамзина – засновника Харківського університету, повістярів Погорільського і Наріжного, поета Гнідича, а нарешті Гоголя), то між плеядою російських писателів 40-х років видніших українців немає. Натомість ціла плеяда українських письменників і діячів (без огляду на те, чи пишуть вони по-українськи чи по-російськи), формується довкола Шевченка і служить місцевим українським справам (найдемо там і великороса Срезневського). І серед цієї групи будиться думка політична і знаходить вираз у програмі Кирило-Мефодіївського братства.

Цікаво, що в порівнянні до думок російських ліберaлів і радикалів думки братчиків про волю людини, особливо про визвіл кріпаків, були не менше радикальні і виразні, та поруч цього знаходимо тут далеко виразнішу думку політичну про волю національності і про федеральний зв'язок усієї Слов'янщини, думку, подібну до тої, яку в 1848 році піднімав на Слов'янському з'їзді в Празі Бакунін, та від якої і сам він і інші радикали російські в пізніших роках геть відбігли. Правда, той перший проблеск широкої самосвідомості мусіли українці відплатити дуже тяжко і урядові репресії не тільки заглушили дальший розвій думок братчиків на довгі літа, але викликали певну внутрішню реакцію, так, що думки ті в значній мірі залишилися в сфері теорії і не зробилися живою народною програмою українського народу або хоч би тільки невеличкої меншості української інтелігенції.

...Роки 70-ті і 80-ті в історії української свідомості були і назавжди лишаться часом переважного впливу М.Драгоманова. Для тих 20-ти літ він є характеристикою, хоч, звісно, вплив його праці і думок триватиме далеко довше і ввійде в великій частині як основа всякої будучої програми роботи на українському грунті. Натура виїмково суцільна, многостороння та енергійна він, пройшовши в молодих літах усю цю ідейну школу, яку проходила російська молодіж від Бєлінського до «Колокола», вчасно почав шукати для себе практичної діяльності такої, яка лучила б в собі ці поступові ідеї з національним українським ґрунтом. При російських порядках таке шукання мусіло довести до трагічного кінця...

В особі Драгоманова побачили ми, побачила Європа перший раз новий тип – свідомого європейця і не менш свідомого українця...

Аналогічну еволюцію проходили думки Драгоманова також щодо питання про політичну самостійність України. В 70-х, ба і в 90-х роках, він гаряче протестував проти тих, хто закидав російським українцям політичний сепаратизм, протестував проти «Моск.Ведомостей» Каткова так само, як і проти українського сепаратизму з австрофільською закраскою, ширеного львівською «Правдою» О. Барвінського. Він дорожив державною цілістю Росії, вбачаючи в ній сильне забороло проти пангерманізму, та з другого боку бажав такого внутрішнього перестрою Росії, який би відповідав його європейським ідеалам про права людини, про самоуправу корпорацій, громад, кантонів. Виходячи з принципу утилітарності, він в проекті всеросійської політичної програми «Вільна спілка» не клав надто великої ваги на національність, а більшу вагу на культурні й еконо-

мічні потреби громад і територій. В «Чудацьких думках» і «Листах на Наддніпрянську Україну» він і тут поробив значні концесії розбудованому напорові національного почуття: коли почуття це стане силою, то воно здобуде собі стільки політичного ґрунту, скільки зможе, політична самостійність тоді стане питанням часу...

Далеко вище від цього егоїстично-матеріалістичного погляду треба поставити той, який пок. Драгоманов так завзято критикував і осуджував під назвою «неполітичної культури». Ця назва не зовсім добре характеризує річ, бо ж само поняття «культура» містить в собі так багато політичних чинників (плекання мови, письменства, школи, народної освіти і т.ін.)... Та я маю на думці той напрям думок, який звичайно висловлюється більше-менше фразами: «Плекаймо рідну мову, письменство, освіту, науку, підносімо національну свідомість серед народу, а в політичну, себто в активну політику, не мішаймося». Для зрозуміння і відповідного оцінення цієї течії треба додати, що вона постала на ґрунті політично несвобіднім, де участь в активній політиці (*тим самим*) значила участь у нелегальних змаганнях. У Галичині, де участь у активній політиці кожному громадянинові не тільки дозволена, але навіть наказана законами, такого напрямку не було й не могло бути. Там, де він був, а почасти є й досі, він не був якоюсь свідомою програмою на завсігди, але хіба висловом фактичних відносин: політичної самовлади з одного боку і політичної безправності з другого боку. От тим то критика пок. Драгоманова супроти цього напрямку була лише почасти справедлива, наскільки вона вдарила на загальну апатію і зневіру в успіх національної української справи, що крилися під цим окликом.

Бо ж годі заперечити, що відповідно ведена просвіта, література і загалом культурна робота навіть без мішання українців у активну політику могла б була з часом здобути українству певне, хоч і маленьке політичне значення, а всі такі, зразу чисто ідейні, ідеалістичні рухи, переходячи в маси, мають те до себе, що захоплюють чимраз більше життєвих – педагогічних, економічних і політичних інтересів, витягають людей на чимраз ширшу арену боротьби...

Одним словом, глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі обидва попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі цього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійському морі, а

ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичному полі, був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань, бо ж теоріями про басейни рік і про сфери економічних інтересів не зігрієш людей до політичної діяльності...

...Коли ж ідеал – життя індивідуального – треба признати головним двигачем у сфері матеріальної продукції, тим, що попихає людей до відкриттів, пошукувань, надсильної праці, служби, спілок і т.д., то не менше, а ще більше значення має ідеал у сфері суспільного й політичного життя.

А тут синтезою усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не зв'язаного і не обмеженого (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді б широкими «вселюдськими» фразами прикрити своє духовне відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихось вільних міжнародних союзів для осягнення вищих міжнародних цілей. Але це може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та поневолення відійдуть у сферу історичних споминів. ...Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до цього, чи може звернемо на зовсім інші стежки.

...Такі потреби (наше політичне життя, національне почуття і національна свідомість) так само, як і потреби життя матеріального породжують великі історичні події.

А раз почута буде – у кого з національних, у кого з економічних причин – потреба політичної самостійності України, то справа ця ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не здійсниться... *(Іван Франко)*

Жизнь идет и развивается и своею стихийною силою берет верх над трактатами и формулами, будут ли они сочинены бюрократическими дипломатами или выдвигаемыми в момент народных движений. Полная самостоятельность и независимость является последовательным логическим завершением запросов национального развития и самоопределения всякой народности, занимающей определенную территорию и обладающей достаточными задатками и энергиею развития.

Если разуметь единство, как внутреннюю, присущую самому составу государства силу тяготения и сцепления, то такого единства Российская империя ведь до сих пор не имела: подневольное существование, охраняемое армиею штыков и нагаек – какое же это единство! Даже там, где была некогда какая-либо внутренняя связь, внутреннее тяготение, его разрушили до конца гнет и эксплуатация правящей бюрократии. Тюрма народов может сохранять своих жильцов, лишь пока заперта и охраняется, в ней нет добровольных жителей... *(Михайло Грушевський)*

Для нас же украинских социалистов, не может быть безразличной судьба украинской народности. Вековая неволя наложила на народ печать рабства. Ни один украинец не свободен от него. Конкретно: в настоящее время украинский народ стонет в ярме-неволе. Его оплевывают, презирают, им пренебрегают. Он не субъект истории, а ее объект. Это не значит, что так будет всегда.

Политик, стремящийся к изменению неблагоприятного положения вещей, ... должен аппелировать к тем слоям народа, которые являются активной силой, должен пробудить в них сознание своих интересов, вдохновить их на борьбу за свою свободу. Он кует настоящее во имя лучшего будущего...

Железом, раскаленным добела, нужно бы выжигать следы неволи и рабства в сердцах и мозгах украинцев. Но мы не сторонники идеалистического понимания истории и знаем, что тем счастливым хирургом, которому удастся вылечить их от этого порока, может быть лишь сумма всех тех факторов, в результате действия которых украинский народ станет свободным и независимым. *(В. Левинский)*

Що значить народне відродження? Які сфери матеріального і духовного життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а які не слід ставити народному рухові? Які ідеали лежать в межах можливого, а які вибігають поза ті межі? І чи слід приймати ті межі, як щось дане і незмінне, чи може слід

товкти об них руками або й головами, і старатися відсунути їх далі й далі? *(Іван Франко)*

Всі дотеперішні силування провідних українських політиків, щоб народини нового життя пройшли якомога безболісно, без гострих розривів, без кривавих конфліктів, були даремними. Наша українська революція, на жаль, не розвивалася самостійно, вона весь час мусіла сорозміряти свій марш з конвульсійними рухами й киданнями революції російської, хаотичної й страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через огонь.

Мусимо йти, бо спинити походу не можна. Мусимо перейти через сей страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб урятувати найдорожче в сім моменті: самостійність і незалежність нашого народу.

Мусимо згромадитись коло сеї мети всі, скільки нас єсть свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Збитись в тісну й компактну фалангу, відложивши всі партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане вимогам моменту – перед ними мусить відступити все інше. Вони такі великі, що кожна сила, кожна одиниця тепер на рахунку. Всяке ухиляння від роботи, від відповідальності, від сповнення того обов'язку, який накладається моментом – являється дезертирством, негідним громадянина. Всяка самочинність, ухиляння від громадської чи національної дисципліни являється недопустимим злочином.

Помилки нам потомство пробачить. Становище занадто трудне, а досвід і приготування наше мале. Але відчути вагу моменту, потребу координації й організації, підпорядкування всіх своїх сил вимогам сеї хвилі – се наш обов'язок, і ухилення від нього не пробачить нам потомство. Се та вина, яка не може бути пробачена! *(Михайло Грушевський)*

Ті люди між письменними українцями, котрі не хотять, щоб дедалі все більше Україна та її мужицтво тратило свої сили – *мусять заректися не йти з України*, мусять упертися на тому, що кожний чоловік, вийшовший з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському – є видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї нізвідки. *(Михайло Драгоманов)*

Ні, добродії Муретови, чим загрожувати та лякати нас словами, ви розв'яжіть нам руки, пустіть нас «малих, мізерних» у вільне поле,

майте сміливість поставити до іспиту свою «велику» культуру, й тоді, помірявшися силами, кажіть про перевагу! До того часу, поки ми лежимо біля ніг ваших та нігтями силуємося розв'язати вузли ваших пут, ваші глузування, зневажливість і смішні, й гидкі.

«Ми не хочемо, ми не дозволимо, ми забороняємо». О, добродії Муретови, чого ви ще не заборонили, чого не відібрали у нас? Пригадайте Переяславську умову, згадайте крок за кроком історію всіх ваших заборон і скажіть: невже вами ще мало зроблено? Про що забули? Здається, ще існують незаборонені брошури, чи не про них зітхаєте? *(Володимир Винниченко)*

...Многое было потеряно из того культурного наследства, которое оставила Московской Руси Русь Киевская....

...Своеобразно направленное национальное самолюбие стало лелеять ту мысль, что русским вовсе и не нужно никакое общение с Западом, так как они обладают лучшей религией и лучшим политическим устройством. «Москва – третий Рим, а четвертому не бывать», – таков был конечный вывод, к которому пришли московские патриоты. Добродушный патриотизм киевского периода сменился московским самодовольным шовинизмом. *(М.Я. Феноменов)*

Оголошувати себе прогресистом, радикалом чи соціалістом і в той же час ігнорувати або придушувати відмінності якої-небудь національності в ім'я якихось «вищих, більш загальних ідеалів» означає перетворити в брехню цю прогресивність, цей радикалізм чи соціалізм: бо нація, яка чи то в ім'я державних, чи то якихось інших інтересів пригнічує, душить і гальмує у вільному розвиткові іншу націю, копає могилу як сама собі, так і тій державі, якій буцімто повинно служити це пригнічення. *(Іван Франко)*

Репліка: Додатково до поданого вище із задоволенням долучив би значно більше розлогих витягів з Івана Франка та процитував би майже усі «Гадки і мрії» Михайла Грушевського з його феноменальної книжки «На порозі нової України», що вийшла друком у березні 1918 року в Києві. Ця книжка мені дорога пам'яттю про мого тестя, який передав мені кілька збережених її примірників, деякі з них я передавав у вільне плавання Україною, так само, як і фотоплівки з неї, один примірник книжки і один примірник на плівці вилучили слідчі і вони можуть десь у надрах Служби безпеки зберігатися досі: на обох є специфічний знак бджоли – книжковий знак Сарнацького.

Щоправда сьогодні ця книжка вже існує у вигляді перевидання, але не певен, що її думки вже увласнено нами.

Сьогодні вже перевидано багато дуже важливих для нашого національного, врешті для нашого просто інтелектуально-гуманітарного осмислення. І радість і прикрість відчуваю: радість від того, що усе це є у відкритому вільному доступі, а прикрість, що це все довго ще залишатиметься нами неувласненим, бо воно наче розминулося з нами, зламано синхронність, а надолужувати час завжди дуже важко. З іншого боку, це не може не породжувати у мене сумнів щодо доречності свого Конспекту самоусвідомлення. Хоч це і суто особистісний конспект національно-українського самоусвідомлення русина, що опинився у суто українському центрі подій. Мені не мали б нагадувати, що я не «настоящий хохол» розмаїті «імперсько справжні» і доморощені «ощасливлювачі» практично упродовж усіх тих шістдесяти років, відколи я навічно переїхав з лівобережжя на правобережжя Буга, але чомусь нагадували, що не могло не ятрити мою «русинсько-українську» душу. Ятрило і гнало до пошуків причин. Але ксенофобії не породжувало. Бо Шевченко, звабивши колись і далі зваблював, кликав мою душу в Україну, а Франко час од часу «батожив» (якщо послуговуватися образом з улюбленої оповіді Антоненка-Давидовича про Франка) мою лінь на шляху до себе. І в які тільки глибини «русинської моєї душі» не зазирає Іван Франко! Як і мені прикро та соромно стає за «моїх русинів-українів», що хоч мали кращі умови для свого духовного розвитку, навіть хизуються своєю національною розвиненістю, але чомусь дуже мало відрізняються від отих хохлів та малоросів: усі наче якесь недосформоване, «недороблене» плем'я. Соромно і водночас – жаль. Чи не це зродило відомий вислів Шептицького, що так багато в українців народу і так мало особистостей?.. І як за таких обставин не позбутися віри і навіть впевненості, що йдеться таки про «народ, що вгору йде, хоч був запертий в льох». Ось ці болючі Франкові слова:

«...не люблю русинів. Так мало серед них я знайшов справжніх характерів, а так багато дріб'яковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи, що справді не знаю, за що я мав би їх любити, незважаючи навіть на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони, не раз з найкращим наміром, вбивали мені під шкіру. Зрозуміло, знаю між русинами декілька винятків, декілька осіб чистих і гідних усякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян), але ці винятки, на жаль, тільки стверджують загальний висновок.

Признаюсь у ще більшому гріху: навіть нашої Русі не люблю так і в такій мірі, як це роблять або вдають, що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб любити її як географічне поняття, для цього я занадто великий ворог порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоби запевнити, що ніде немає такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для цього досить добре її знаю, занадто гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства й волі, щоб не відчувати, як мало в історії Русі прикладів справжньої самопожертви, справжньої любові. Ні, любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи, може, маю любити Русь як расу – цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізнороднішого сорту» *(Іван Франко, «Дещо про себе самого», – оригінал польською мовою: «Nieco o sobie samym», Львів, 1897 р.)*

До відважних світ належить. К чорту боязнь навісну! *(Іван Франко)*

І. ТРОХИ ПРОТОІСТОРІЇ ТА ІСТОРІЇ

«Ми вправі думати, що ми були й є автохтоном
на своїй землі не тільки від 6 віку по Христі,
але від неоліту, тобто не менше 5000 літ»

Вадим Щербаківський

Початок заселення території України відноситься до стародавнього кам'яного віку (палеоліту), коли людина вперше з'являється в цій області (біля 100 тисяч років тому).

Доба верхнього палеоліту – час завершення процесу утворення людського суспільства. Для цієї доби характерні тимчасові стоянки, тривалість існування яких, однак, була значною, в усякому разі не сезонною.

Саме такою стоянкою первісної родової общини мисливців і була Кирилівська стоянка у Києві[1], а також стоянка у Добранічівці поблизу Переяслава-Хмельницького, у Фастові, а також у Мізині на Десні тощо.

Але в сукупності населення Наддніпрянщини було тоді дуже і дуже мізерне, що не йде ні в яке порівняння з населенням районів перших стародавніх цивілізацій у Передній Азії.

На території України також відомо і досліджено чимало мезолітичних пам'яток. Досліджені вони і на Дніпрі, і на Десні, і на Сіверському Дінці, і в Криму, і на Волині, і в багатьох інших районах.

Початок неолітичної доби (VII тис. до н.е.) в Україні збігається з остаточним завершенням формування сучасного ландшафту.

Кількість досліджених пам'яток епохи неоліту на території України значно зросла за останні роки (роботи Даниленка, Формозова,

[1] Серед речей, знайдених на Кирилівській стоянці, є кілька великих уламків кісток із вирізбленими на них досить складними візерунками. Ці рисунки є важливою пам'яткою мистецтва первісної людини.

Телегіна). На Правобережжі, в басейні Дністра і Південного Бугу поширені пам'ятки т.зв. дунайської та буго-дністровської неолітичних культур. Пам'ятки дунайської культури (що поширена в Західній Україні) мають багато спільного з широко відомими поселеннями Центральної Європи (сучасна Чехословаччина). Основу господарства племен цих культур становило хліборобство та скотарство. Племена дунайської культури мали специфічну, характерну тільки для них, лінійно-стрічкову кераміку, оригінальну форму знарядь праці, обряд поховань і належали, на думку багатьох дослідників, до зовсім іншої етнічної групи, ніж племена Подніпров'я. Хронологічно це стосується кінця IV початку III тис. до н.е.

У лісостеповому Правобережжі мешкали носії т.зв. буго-дністровської неолітичної культури, які так само мали розвинене хліборобство і скотарство. Складна лінійна орнаментація у формі різноманітних геометричних фігур плоско та гостродонної кераміки сильно відрізняється від орнаменту глиняного посуду неолітичного населення Лівобережжя.

Археологи (Даниленко та ін.) вказують на деякі аналогії кераміки з буго-дністровської культури з хліборобською культурою тогочасних фракійців. Басейни рік степової України були районом поширення сурсько-дніпровської неолітичної культури. Тут орнаментація кераміки теж дуже часто лінійна. Племена цієї культури займалися рибальством та тваринництвом (знали вола, собаку, свиню). Північно-східні райони України у верхній течії Сіверського Дінця, Ворскли, Сули, Псла, басейні Сейма та Десни обіймали неолітичні племена з ямково-гребінчастою керамікою, що теж займалися рибальством, а також мисливством і збиранням грибів, ягід тощо.

Лісостепове Лівобережжя та Полісся було зайнято племенами т.зв. дніпро-донецької культури з керамікою, прикрашеною гребінчасто-голочним орнаментом. Пам'ятки цієї культури знайдені в басейнах рік Сейма, Сули, Псла, в середній течії Дінця та в басейні Середнього Дніпра.

Хронологічними рамками для дніпро-донецької культури є V-III тис. до н.е. Поки що одностайної думки про походження та генезис дніпро-донецької культури археологи не мають. Телегін вважає, наприклад, що в її створенні певну роль зіграло мезолітичне населення Поприп'яття. Деякі археологічні знахідки свідчать про дуже тісний культурний зв'язок південної групи дніпро-донецьких племен з племенами Кавказу. Багато археологів гадають, що культура дніпро-до-

нецьких племен стала одною з підвалин, на яких виникла пізніша т.зв. слов'янська культура.

Цілий ряд антропологічних ознак свідчить про єдність антропологічного типу цих племен та про сильну спадковість (антропологічну) того населення, що залишило мезолітичні та неолітичні могильники Подніпров'я (йдеться про південні – передньоазійські впливи). Про це дивись відповідні праці А.Формозова.

Найдавнішим свідченням хліборобства в неолітичного населення України, навіть всієї Східної Європи, що у IV-III тис. до н.е. є стоянка біля с. Чапаєвки (на південь від Києва). З того часу це хліборобське населення Наддніпрянщини й визначає обличчя цього краю. Кількатисячолітній хліборобський характер його, мабуть, найкраще переданий одним поетом – «нація чорноземна».

Кінець неолітичної доби (IV-III тис. до н.е.) ознаменований утворенням т.зв. трипільської культури, що являла собою блискучу сторінку в культурно-історичному розвиткові Середньої Наддніпрянщини. Епоха трипільської культури носить назву енеолітичної (мідно-кам'яної) і є перехідною від кам'яного віку до бронзового. Репрезентована вона дуже цінними пам'ятками по всьому Правобережжі, включаючи Бесарабію, а частково навіть на Лівобережжі.

В.М. Массон пише: «Трипольские поселения иногда занимали значительную площадь и состояли из 50-200 жилищ.

Примітка 1986 року: читачеві доведеться самому робити корективи процитованого тексту, бо з відкриттям Майданецького поселення Трипільської доби на Черкащині, – цілого великого міста з багатоповерховими будівлями, – таке неминуче.

Остатки поселений, расположенных по берегам рек на надпойменных террассах или на пологих склонах плато, показывают, что посевы трипольских земледельцев охватили довольно значительные пространства. С земледелием связана и значительная часть производственного инвентаря древних трипольцев. В каждом доме находилось несколько каменных зернотерок».

На думку Массон, особливості матеріальної культури дозволяють виділити на території, зайнятій трипільськими племенами у середині III тис. до н.е. щонайменше шість племінних груп, від Волині до Чорноморського узбережжя. Але відмінності ці дуже незначні і в цілому трипільські племена III тис. до н.е. виступають як дуже стійка етнічна спільність. Більші відмінності спостерігаються у північних областях України, де відомий окремий варіант трипільської

культури, що носить назву культури городсько-волинської племінної групи (по розкопках на Житомирщині).

Цікаво, що поступово, десь наприкінці III тис. до н.е. у господарстві трипільських племен зрослого значення набуває скотарство. Його продукти знаходять все різноманітніше й ширше застосування. Одночасно зростає значення ремесел, зокрема ткацького. Суттєві зміни відбуваються в керамічному виробництві трипільських племен. Чомусь святкові посудини з яскравим розписом у три кольори (характерні для періоду розквіту трипільської культури) замінюються поступово посудом з орнаментом, нанесеним штампом або за допомогою шнура. Массон припускає, що посуд, прикрашений шнуровим узором, найімовірніше, з'являється під впливом гончарного мистецтва племен Лівобережжя України.

З культурного погляду трипільські племена досягли досить високого рівня розвитку навіть на світовому тлі. Вражає, зокрема, технічна і художня досконаліть трипільського посуду. Цим племенам були відомі просо, ячмінь, пшениця. Вони розводили всі основні види свійських тварин: велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней і, звичайно, собак.

Цікаво було б вивчити могильники трипільської культури, та, на жаль, вони нам майже зовсім невідомі. Натомість виявлено дуже багато масових могильників типу перехідного від трипільської культури до культури розвиненої бронзи. Наявність у похованнях, та ще й у великій кількості і різноманітності, озброєння є дуже важливим показником суспільного розвитку трипільських племен. Ці знахідки є найдавнішими на наших землях свідченням військової діяльності місцевого населення.

Слід зазначити, що як господарське життя, так і історична доля лісостепової та степової України бронзового віку були різними. Якщо Північна Україна, заселена хліборобським населенням, жила в основному більш-менш спокійно й одноманітно, то у степовій Україні бронзовий вік був сповнений бурхливих подій, нескінченних пересувань та воєн (до речі, степова смуга була в той час набагато вужчою, ніж тепер).

У IV-III тис. до н.е. степова Україна була заселена кількома групами різних племен так званої середньо-стогівської культури. Пам'ятки цієї культури відомі у Надпоріжжі, на Сіверському Дінці, а останнім часом і на Кіровоградщині. Останній факт дуже цікавий, бо він свідчить, що у Лісостеповому Правобережжі епохи бронзи бу-

ли не тільки хліборобські трипільські племена, але й хліборобсько-скотарські, що походили зі степової смуги.

Л. Телегін вважає, що неолітичні племена дніпро-донецької культури в контакті зі степовими племенами типу Середнього Стогу-2 взяли участь у формуванні староямної культури.

В останні роки більшість археологів сходиться у думці, що не можна вважати єдиною в етнічному плані всю ямну культуру. Виділяють декілька ареалів ямної культури, що відрізняються поховальним ритуалом, інвентарем, типом поселень (див. праці Мерперт, Шапошникова).

Поява катакомбної культури у степовій смузі України відноситься до початку ІІ тис. до н.е. (в основному теж на Лівобережжі). Носіями цієї культури, хоч і схожої дещо на ямну, були крім місцевих також племена з Північного Кавказу і, мабуть, з Поволжя. Основними заняттями населення катакомбної культури на території України були хліборобство і скотарство (в інших районах – сотарство).

Більшість археологів вважає, що населення Правобережного і частково Лівобережного Лісостепу своїм походженням, економічними та культурними зв'язками було близьким до племен Середньої Європи, тоді як племена степової смуги були у тісному зв'язку з племенами Північного Кавказу (див. «Нариси стародавньої історії Української РСР, Київ, 1957 р.»).

За пізньої бронзи (кінець ІІ – початок І тис. до н.е.) у степових районах України запанувала так звана зрубна культура.

Узагальнюючи висловлювання різних археологів, можна дійти висновку, що зрубна культура виникла на місцевому, південно-українському ґрунті, хоч не без певної ролі фермента з Поволжя. Антропологія засвідчує на південному сході України єдиний антропологічний тип населення у середньостогову епоху, що не має аналогій з відповідними серіями з інших районів СРСР. Краніологічний матеріал, що стосується носіїв ямної та катакомбної культури теж свідчить про сильну схожість цих типів у Придніпров'ї, що дозволяє припустити генетичний зв'язок носіїв цих культур, що до речі не суперечить археологічним даним. Археологічний матеріал разом з антропологічним матеріалом з Придніпров'я зрубної епохи свідчить про сильний зв'язок місцевого населення з Північним Кавказом.

У другій половині ІІ тис.до н.е. усі племена скотарів, що кочували ще у Придніпров'ї, припиняють пересування і поступово починають міцно осідати на своїх місцях.

Характкрною особливістю бронзового віку на Україні є швидкий розвиток хліборобства, перехід до патріархально-родового ладу. Особливого значення набуває обмін. Племена, що жили на Правобережжі Дніпра та у Придністров'ї, привозили метал з Прикарпаття, а племена Лівобережжя і Кубані – з Кавказу. Слід зазначити, що Лівобережжя свої потреби в міді частково покривало місцевим видобутком. Старовинні шахти по видобутку міді нещодавно виявлені на Донеччині.

У середині II тис. до н.е. з розвитком металургії бронзи і більш широким застосуванням плуга встановлюється між сусідніми племенами ближчі культурні, а іноді й політичні зв'язки, наслідком чого в ряді випадків виникають значні за обсягом племінні утворення з яскраво виявленими рисами спільної культури. Одним з таких об'єднань у XV-XII ст.ст. до н.е. була група племен так званої комарівської культури, що займала лісостепове та лісове Правобережжя і почасти Лівобережжя Дніпра.

У Північному Причорномор'ї, Криму і Кубані в цей час виникає т.зв. кімерійська культура.

Кімерійці (в асірійських клинописних текстах VIII ст. до н.е. відомі під ім'ям «гімірра») відіграли дуже важливу роль в історії не тільки Південної України, а й стародавніх держав Малої і Передньої Азії. Перші згадки про кімерійців датуються XII ст. до н.е. як про мирне населення.

Десь у VIII ст. до н.е. кімерійці об'єднуються в єдиний могутній союз і вже згадуються як хоробрі та войовничі племена, що наводили жах на сусідів. У VIII ст. до н.е. розпочинають вони цілий ряд військових походів через Кавказ у країни Передньої Азії. У VIII і VII ст. ст. до н.е. вони вторгаються до Фрігії, Кападокії, Пафлагонії. Далі сутички з Урарту, Асірією і завоювання Лідії у VII ст. до н.е. Усе це свідчить, що греки кімерійцями називали могутній союз пастушо-хліборобських племен, що населяли Крим та степи Причорномор'я і Кубані. У кінці VII ст. до н.е. кімерійці були розбиті скіфами. Залишки, що не скорилися скіфам, утекли в Малу Азію і поселилися поблизу сучасного Синопа у Туреччині. Археологічними пам'ятками кімерійців є численні поселення і могили кінця II і початку I тис. до н.е. на півдні України, особливо на Нижньому Дніпрі. Найбільш імовірно, що до цього об'єднання входили також фракійці, що населяли тоді і ще довго Балканський півострів і південь України.

Зовсім інакше пішов розвиток у лісовій та лісостеповій частині України. Тут хліборобська стихія була стійкішою.

У пізній період бронзового віку в лісостеповій частині України можна виділити кілька археологічних культур, що відповідають групам близьких, а можливо, й споріднених племен.

У лісостеповому Правобережжі жили хліборобсько-скотарські племена, яких умовно називають «білогрудівські» за назвою археологічної культури вперше виявленої в Білогрудівському лісі поблизу Умані.

Білогрудівська культура – культура осілого хліборобського населення Правобережжя України пізнього бронзового віку (XI-IX ст.ст. до н.е.) була поширена на всій території Лісостепу між Дніпром і Дністром. Деякі археологи бачать у білогрудівській культурі джерела культури найдавніших слов'ян (див. УРЕ).

З білогрудівської культури українського Лісостепу десь на зламі XI-VIII ст.ст. до н.е. виросла т.зв. чорноліська культура, яка проіснувала тут до половини VII ст. до н.е. Назва культури пішла від назви Чорноліського городища, знайденого у верхів'ї р.Інгульця поблизу с. Богданівки на Кіровоградщині.

На поселеннях лісостепових племен України «чорноліського» періоду знайдено чимало ливарних форм, що правили для відливки кельтів (сокири особливої форми), булав, браслетів тощо. Трапляються також залізні речі. Матеріали поселень цього часу свідчать про широкі зв'язки лісостепових племен України як із Заходом, так і Сходом. Правда, поруч з курганами на цій же території трапляються і безкурганні могильники.

Чорноліська культура – культура раннього залізного віку. Багато дослідників пов'язують її з праслов'янами. П.Смирнов, посилаючись на інших дослідників, пише про етнічну близькість творців чорноліської та лужицької культур.

Якщо згадати, що чорноліська культура залишена тими ж лісостеповими племенами України, що й білогрудівська (XI-IX ст.ст. до н.е.), то напрошується думка, чи, бува, не на той період припадає передача з Лісостепу України на сусідні території отих питомих «слов'янських» рис?

Усі дослідники чорноліської археологічної культури відзначають високий рівень розвитку продуктивних сил та суспільного ладу. Перед нами суспільство, що добре знає не тільки обробіток землі та осіле скотарство, але й обробку металу.

У дальшому своєму розвиткові з кінця VII до III ст. до н.е. хліборобські племена лісостепового Правобережжя виходять на новий культурний щабель. У часі це збігається з приходом у Причорномо-

р'я скіфів, що швидко підкорили собі хліборобські племена України, залучивши їх до своєї орбіти (див. Тереножкін, «Предскифский период на днепровском Правобережье»). Геродот ці хліборобські племена називає «скіфами-орачами». Але це вже залізний або «скіфський» період нашої історії.

На лісостеповому Лівобережжі епоха бронзи вивчена гірше, ніж на Правобережжі. Довгий час залишалося невідомим, яка культура на цій території передувала появі пам'яток скіфського періоду. Річ у тім, що пам'ятки зрубної культури відомі на Лівобережжі в основному тільки у південній смузі, і то переважно на Дінці та його притоках.

Тільки 1951 р. Д.Телегін під час розкопок поселення в урочищі Бондарихи натрапив на житло доби пізньої бронзи. Тепер поселення бондарихинської культури широко відомі на лісостеповому Лівобережжі. Вони зустрічаються як у південній частині Лісостепу (по Осколу та Сіверському Дінцю), так і в більш північних і північно-західних районах (на Ворсклі, Пслі, Сулі – аж до Десни).

Для характеристики господарства бондарихинських племен даних поки що мало, бо вивчення цієї культури тільки починається. Можна лише відзначити, що вони займалися головно хліборобством. Є багато свідчень знайомства бондарихинського населення з бронзоливарним виробництвом. Датується бондарихинська культура XI-IX ст.ст. до н.е.

Десь у VIII ст. до н.е. бондарихинську культуру заступають поступово пам'ятки чорноліської культури (спочатку у Поворсклі, а згодом і в інших районах). На Лівобережжі чорноліська культура не має місцевих джерел, а появу її на цій території археологи пояснюють переселенням частини правобережних чорноліських племен з Правобережжя.

«Можна думати, – зазначає дослідник культури племен скіфського часу на Ворсклі Г. Ковпаненко, – що в період, який передував переселенню чорноліських племен з Правобережжя на Ворсклу, бондарихинське населення мало жвавий і певною мірою тривалий контакт з передскіфськими мешканцями Лісостепу між Дніпром і Дністром. Вірогідність такого контакту підтверджується, з одного боку, знахідками в поселеннях бондарихинської культури в басейні Ворскли глиняних посудин білогрудівського і чорноліського типів, а також наявністю в орнаменті бондарихинської кераміки з поселення поблизу с. Хухри проколів по краю, які вважаються типовими для чорноліських пам'яток Правобережжя. З другого боку, відомі знахід-

ки бондарихинських посудин на Суботинівському та Калантаївському городищах чорноліської культури в басейні р.Тясмина. З початком залізного віку зв'язки між племенами могли лише посилитися».

І далі: «За своєю культурою населення Ворскли протягом перших століть скіфського часу майже нічим не відрізнялось від племен, які жили на дніпровському Правобережжі. Ймовірно, між ними довгий час підтримувався зв'язок, що виявляється у певному паралелізмі розвитку їх культур...

Одна група племен, які осіли на Ворсклі, опинилась у суцільному оточенні Лівобережних племен з дещо іншим складом культури. В результаті безперервного і безпосереднього контакту з ними протягом кількох століть в культурі ворсклинського населення поступово втрачаються самобутні (доречніше – чорноліські) риси, і в 4-3 ст. до н.е. вона вже, наскільки можна встановити, майже нічим не відрізняється від інших культур Лівобережжя».

Незважаючи на деякі відмінності в культурі між хліборобськими племенами Правобережжя і Лівобережжя процес історичного розвитку їх відбувався майже синхронно. Зіставлення синхронних пам'яток різних районів Українського Лісостепу вказує на наявність у них спільних рис.

У VII-VI ст. до н.е. скрізь по Лісостепу з'являються великі городища – Трахтемирівське, Матронинське, Пастирське, Шарпівське, Немирівське, Любатинське на Сіверському Дінці та багато інших. Особливо вражають розміри Більського городища. Знову цитую Ковпаненка:

> «Лише у світлі вивчення історії племен всього лісостепового Подніпров'я можна зрозуміти виникнення на Ворсклі найбільшого не тільки на цій території, але й у всій Східній Європі городища – Більського... Однак наявність на Більському городищі значного за своєю потужністю культурного шару з залишками виробництва показує, що воно, ймовірно, було не лише укріпленням, а й ремісничим, культурним і політичним центром племінного угруповання. (підкреслив – *З.А.*). Разом з тим надто великі розміри Більського городища (4400 га) – для порівняння досить вказати, що площа Немирівського городища дорівнює 2000 га, Трахтемирівського – 500 га, Шарпівського –17 га, Пастирського – 16 га, – дозволяють вбачати в ньому споруду особливого значення. Чи не було воно місцем періодичних зборів племінних об'єднань за прикладом кельтських племен, як вважає Б.М. Граков».

Хочеться ще зазначити, що у більш північних районах Лівобережжя протягом усього бронзового і навіть залізного віку жили одні й ті ж племена, які різко відрізнялися від своїх південних сусідів культурою і мовою. Дослідники вважають, що це були предки фіно-угорських племен, що заселяли за пізнішого часу всю лісову смугу Східної Європи. Культура цих племен на території України відома на крайній півночі по пам'ятках т.зв. мар'янківського типу (за назвою с. Мар'янівки Путивльського району Сумської області, де виявлені сліди стоянки).

На території Правобережжя у різний час формуються різні племінні об'єднання. Більшість прийшлих на Україну племен уже через століття чи кілька століть асимілюються отою хліборобською масою, що заселяла Україну вже за епохи мідно-бронзового віку. В результаті складного симбіозу прийшлих племен з місцевим хліборобським населенням і виникли праукраїнські племена, що пройшли через увесь залізний вік, зазнаючи впливів, впливаючи собі на інших, творячи все нові і нові племінні утворення на території України.

Як відомо, період VII-III ст. до н.е. в українській історії носить назву скіфського за назвою племені, мабуть, іраномовних скіфів – царських, що підпорядкували собі хліборобські та скотарські племена Лісостепу та Степу України і утворили велике державницьке об'єднання, яке греки називали Скіфією.

М. Артамонов вважає, що до Скіфії входили поруч з іраномовними племенами також фракійські хліборобські племена, що зберегли свою самостійність та мову.

Походження скіфського населення дослідники пов'язують з появою племен зрубної культури у Причорномор'ї. Артамонов відносить появу скіфських племен до початку появи зрубної культури. Граков вважає зрубну культуру основою для формування скіфської степової культури, а її носіїв – основою для формування скіфських племен. Появу скіфів царських він пов'язує з останньою валкою просування племен зрубної культури. Питання правітчизни скіфів дотепер залишається відкритим. Можливо, що скіфи споріднені з кімерійцями, які освоїли цю територію ще наприкінці II тис.до н.е. і встигли злитися з місцевим населенням. Прихід скіфів на цю територію розглядається як друге просування племен зрубної культури з Поволжя, що добре підтверджується археологічними матеріалами, а також узгоджується з антропологічними даними, що стосуються племен зрубної культури з Придніпров'я та скіфів.

Читач знає, що межі власне Скіфії обіймали сучасну Херсонщину, але насправді скіфам були підпорядковані всі хліборобські племена України, що й дало грецьким письменникам VI ст. до н.е. підставу називати всю сучасну Україну Скіфією, а її населення – скіфами, незалежно від походження та етнічної належності. Наприклад, у Середній Наддніпрянщині і Придністров'ї жили хліборобські племена за Геродотом – скіфи-орачі, а також неври та будини. Існує думка, що це були племена вже з цілим рядом слов'янських рис. Саме ці хліборобські племена Лісостепу, що перебували одночасно в тісних економічних взаєминах з Римською імперією (яка закуповувала, до речі, тут хліб у великих кількостях, а сягала сучасної Румунії) і витворили згодом (у II ст. до н.е.) своєрідну хліборобську культуру. Ця культура започаткувала слов'янський період нашої історії.

У Придніпров'ї ця археологічна культура дістала назву зарубинецької, у Подністров'ї – липицької, у західних Карпатах – пухівської. Згодом ареал цієї слов'янської культури значно розширився, залучаючи до слов'янського етногенезу сусідні землі і племена (сучасна Моравія, Чехія, Польща). Тут доречно підкреслити, що у цих нових районах свого поширення слов'янство було нашаруванням на місцевий неслов'янський субстрат. Хоч польські дослідники вважають, що первісне слов'янство народжене їхньою т.зв. пшеворською культурою.

Зарубинецька культура датується часом від II ст. до н.е. до II ст. н.е., а в деяких районах свого поширення (Полісся) також і пізнішими часами.

На рубежі II ст. н.е. у лісостеповій зоні України складається нова культура – т.зв. черняхівська культура. Її носіями була та ж сама група хліборобських споріднених етнічно племен, що населяли простір від Вісли (район Кракова – т.зв. історична Лемківщина) до Дніпра (і на Лівобережжі теж – Подесення і Посеймя). Ці племена пов'язують з відомими з письмових джерел – антами та склавінами.

В утворенні черняхівської культури крім хліборобських племен Лісостепу брали певну участь також фракійці, кельти та готи. Мабуть, саме у такій взаємодії і формувалася ота спільність, що тепер називається первісними слов'янами.

Про ці черняхівські племена один з найбільших знавців ранньослов'янської доби Михайло Брайчевський пише: «Південну частину окресленої території займали племена черняхівської культури, яка становить собою одне з найвидатніших явищ в археології Східної Європи. Вигідне географічне положення та давні зв'язки – еко-

номічні та культурні – з античним світом забезпечили цим племенам порівняно високий ступінь розвитку всіх сторін суспільного життя. Територія черняхівської культури в основному збігалася з лісостеповою смугою і охоплювала Середню Наддніпрянщину, Північне Прикарпаття». І зазначає, що масштаб черняхівської культури змушує ставити питання про її структуру, бо цілком очевидно, що такий культурно-історичний масив, який обіймає таку величезну територію (біля 400 000 км^2) не міг бути абсолютно єдиним і елементарним. Завдання полягає у виділенні всередині культури ряду локальних варіантів, яким повинні відповідати певні племінні групи. Взагалі виділяється шість таких варіантів черняхівської культури: Прикарпатський, Верхньодністровський, Волинський, Молдавський (літописні тиверці) та Побузький. Але треба сказати, що завдання це ще далеке від остаточного розв'язання. Річ у тім, що пам'ятки черняхівської культури на всій території їх поширення виявляють надзвичайну типологічну монолітність. Це одностайно зазначають усі без винятку дослідники черняхівської культури.

Час існування черняхівської культури припадає в основному на першу половину І тис.н.е., хоч є прямі археологічні факти, що засвідчують наявність пам'яток черняхівського типу у VI і навіть на початку VII ст. н.е. Якщо врахувати, що загальна кількість населення українського Лісостепу у черняхівську добу становила біля 4 млн., то стане цілком зрозумілим, що наступна пора нашої історії, т.зв. Київська Держава, створювалася не на порожньому місці і не пришельцями з вятських та інших лісів.

На північ від області з черняхівською групою племен, у зоні українського Полісся, в першій половині І тис. н.е. продовжувала існувати зарубинецька культура. Як пише М. Брайчевський:

> «Дослідження археологічного матеріалу приводить до переконання, що меридіанному поділові слов'янських племен на західну та східну групи, передував широтний поділ на північну та південну групи. В першій половині І тис.н.е. цей поділ виступає дуже яскраво, причому етнографічні відмінності знаходять своє обгрунтування у сфері соціально-економічних відносин: південна група племен в цей час показує більш високий ступінь соціально-економічного розвитку». Ці північно-українські племена, «однак, в дальшому своєму розвитку, – як пише Брайчевський, – виявляють безперечну тенденцію до консолідації із своїми південними сусідами».

Ця консолідація була започаткована ще в зарубинецьку епоху, але згодом була дещо здеформована тим, що південна група племен (що населяла Лісостеп) рушила на новий щабель історичного розвитку (черняхівська культура). В середині І тис.н.е. на території Поприп'яття складається т.зв. корчацька культура, характерною ознакою якої виступає кераміка «празького» типу, широко репрезентована у слов'янській культурі VI-VII ст. н.е.

Аналогічний процес культурного розвитку бачимо і на території Деснянсько-Сеймінського басейну. Тут у середині і в другій половині І тис.до н.е. були поширені пам'ятки своєрідного типу, відомого під назвою юхнівської культури. «Хронологічні рамки існування юхнівської культури визначаються від VIII до II-I ст. до н.е. Останній період її існування (III-I ст. до н.е.) відзначається появою в області Подесення очевидних ознак зарубинецької культури».

Але повернімося до скіфського нашестя за письмовими джерелами.

Коли кочовики-скіфи прибули в Україну, то застали «густе населення більш-менш культурне, що здавна жило хліборобським життям. Про висоту їхньої культури говорить їхня залізна зброя і кераміка, і, нарешті, великі укріплені міста, обнесені могутніми валами» (Ростовцев).

У симбіозі з цим населенням, на думку В. Щербаківського, жили фракійці як панівна верства. У житті всього населення краю все більшу роль стали відігравати іонійці – греки-колоністи з Іонічного моря. Саме при їх співпраці була заснована перша велика хліборобська держава на території України – Гелонська із столицею поблизу сучасних Лубен, де збереглося до цього часу велике городище столиці Гелону. Одночасно іонійці при устях рік Дону, Кубані, Дніпра, Бугу, Дністра заснували свої держави-міста, типу середземноморського.

Місцеве хліборобське населення Причорномор'я тою чи тою мірою поступово входить до скіфської орбіти. На деякий час до цієї орбіти попадають і хліборобські племена Лісостепу. Скіфи дуже швидко стають серйозною загрозою для Малої та Передньої Азії. І ось Дарій – володар величезної Перської імперії, що сягала від Єгипту до Індії і від Егейського моря до Туркестану, вирушає із 700-тисячним військом персів та підвладних йому народів і 600 кораблями союзників-іонян проти скіфів, якраз сто років після пограбування скіфами Ніневії (512 р. до н.е.). Грек Мандрокл збудував міст через Босфор, іонійці – через Дунай, і Дарій розпочав важку війну із скіфами, що утікали перед ним і знищували все довкола.

Метою Дарія було опертися у своїй боротьбі на багату хліборобську державу Гелон (найчастіше Гелон локалізують на Полтавщині, хоч є спроби локалізувати в околиці сучасного Києва – *З.А.*). Але цьому не судилося здійснитись.

На підставі археологічних досліджень можна відтворити ситуацію, що утворилася потім, як скіфи, утікаючи перед могутнім Дарієм і бажаючи відрізати його військо від постачання, нищили перед ним цілі мирні племена разом з їх хліборобськими центрами. Це одна з найтрагічніших сторінок життя наших стародавніх предків. Після знищення скіфами найбагатшого центра на Лівобережжі – столиці Гелону Дарій припиняє переслідування скіфів і повертає назад за Дунай, а далі до Персії. (Етнографи схильні відносити до тої скіфсько-перської війни появу приказок: «згинути, як руді миші» та «дасть жаба цицьки» – *З.А.*).

Ось тоді і виступає на історичну арену Понтікапея (на місці сучасної Керчі). Цікаво, що заснування цієї держави відносять до 511 року до н.е., тобто до наступного року після походу Дарія. Бо Дарій хоч і не знищив скіфів, але дуже їх послабив, чим і дав можливість організуватися новій державі – Боспорській. Голова Боспорської держави мав подвійну назву: для грецьких міст – він архонт, а для тубільців – базилевс (цісар, кесар, цар). Утворення Боспорської держави сильно відбилося на культурі цілої Північної Понтиди (Причорномор'я). Приплив до грецьких колоній великої кількості греків і висококультурних малоазійських майстрів викликав помітний розвиток місцевої колоніальної індустрії та торгівлі. Треба зауважити, що окрім скіфів в житті Боспора грав дуже активну роль також фракійський елемент, досить рухливий і придатний до міського життя. Цей елемент дуже хутко увійшов навіть до складу керівної понтікапейської верстви. Боспорському царству завдячуємо передовсім виникненням понтійського мистецтва, що його Ростовцев хибно приписує скіфам як «звіриний стиль».

У середині III ст. н.е. скіфи з Причорноморського узбережжя знову здійснюють кілька сміливих походів. Тепер уже проти малоазійських володінь Римської імперії. Зокрема, у 264 р. н.е. якісь «скіфи» прорвалися вглиб Малої Азії аж до Кападокії, захопили там ряд міст і далі вийшли на Віфінське узбережжя. Є підстави вважати, що серед племен, що брали участь у тому поході, були борани, племена Середньої Наддніпрянщини, тотожні літописним полянам.

У IV ст. н.е. скіфів у Причорномор'ї змінюють сармати, що теж походять з Туркестану, але, як менш войовничі, до місцевого хліборобського населення ставилися досить мирно.

Слід додати, що в Україні деякий час володарювали і гали, зокрема гали-кельти, що після кількадесятилітнього панування з України пішли в Малу Азію, заснувавши там свою тривкішу державу Галатію.

> «Дуже великий вплив на формування праукраїнської духовної культури, крім кельтів, мали кочовики-готи. Прийшли вони на Україну у II ст. н.е. з півночі. Їхній прихід до влади над місцевим населенням відбувся не без опору, але здається готи вдарили тільки по правлячій верхівці і стали самі правити замість неї. Та готська верства була маломасивною і підлягала впливові місцевого культурного кругу, на чолі якого стояла Понтікапея і Кримський півострів» (*Вадим Щербаківський*).

Кінець готській державі принесли гуни у 376 р. н.е., пройшовши «вогнем і мечем» через територію України, але їхній вплив наче зберігся далі. За Щербаківським, від готів бере свій початок обряд весілля. Частина готів могла бути посередником у прийнятті християнства праукраїнцями. Велику роль тут одіграли саме кримські готи. Дуже можливо, що саме тут, у Криму, вироблялася і початкова праукраїнська грамота, підготовлювалося все те, що помогло Оскольдові у Києві запровадити християнську віру. І та віра, незважаючи на антихристиянський переворот у Києві 882 року та смугу антихристиянського терору, після нового хрещення за Володимира та утвердження християнства у державі за Ярослава, на думку дослідників, ніби освятила зеніт понтійсько-київської культури і лягла в підвалини української духовності.

Але першим державним об'єднанням на території України у слов'янську епоху слід уважати Волино-Дулібський племінний союз (в арабських джерелах ця держава називається Валінана). Цілком очевидно, ця держава тотожна державницькому об'єднанню полян, яких греки називали антами. Про антів-полян довідуємося головним чином від Йорданіса, а потім від Прокопія. Прокопій пише, що анти-поляни сягали до Озівського моря від Дністра і навіть від Нижнього Дунаю. Йорданіс зве антів-полян дуже численним народом. Вони мали сильну військову організацію і могли виставляти військо до 100 тисяч воїнів. Політична влада в антів-полян належала рексам, племінним ватажкам, а також народним зборам. Влада царів

була спадковою. Відомі імена деяких з цих царів – Бож, Ардагаст, Пірагаст, Давріт, Мусокій (мабуть, Макосій), дипломата Межамира, вельмож – Іларія, Келагаста, полководців – Хільбудія, Доброгаста, Всегорда та ін. У IV ст. анти-поляни вели уперту війну з готами. 375 року готський король Вінітар, виступивши проти полян, спочатку зазнав поразки, але потім захопив у полон їхнього царя Божа, стратив разом із синами і 70 вельможами. Проте готи так і не змогли підкорити полян, бо готське об'єднання розпалося під ударами гунів. З початку VI ст. н.е. анти-поляни вели війну з Візантією. У VI-VII століттях своїм надлишковим населенням колонізували Балканський півострів. З кінця 6 ст. анти-поляни воювали з аварами, що їх остаточно зламало і привело до розпаду антського об'єднання.

Більшість дослідників вважає, що анти представляли тогочасну (IV-VII століть н.е.) Київську Русь. Брайчевський зокрема вважає, що «анти» самі себе повинні були називати полянами. Топоров вважає поняття «анти» (end) – край, межа, кінець, – з таким значенням «ant» потрапив до Індії з переселенням туди населення із сучасної Кубані (Сінд) біля трьох тисяч років тому, – тотожним з українським словом україна (з малої літери). Україна – спочатку як просто польовий стан, межа, куток, земля, край, згодом – країна, рідна країна, рідний край.

В. Щербаківський, як і багато інших дослідників, вважає, що вже тоді, у середині 1 тис. н.е. панувала на Україні мова, що «мусіла бути вже тоді українською мовою, мовою тих наших обрядових пісень, що звуться колядками, щедрівками, веснянками та весільними піснями, які дійшли до нас у майже незміненому вигляді».

Не дивлячись на всі нашарування у вигляді різноманітних племен, що проходили територією України в різні часи і «осколки» яких тут залишалися, хліборобська основа населення України залишалася, що й зумовило основні риси типу українця.

Тут виникає питання про ставлення до теорії праслов'ян, що виникла серед слов'янофілів і одразу була взята на озброєння провідниками російської нівеляційної політики, златоустами «единой неделимой России». В. Щербаківський пише, що питання було поставлене старими славістами, які спиралися на різні літописні та традиційні оповідання, які у свою чергу спиралися на біблійну «книгу битія». І навіть у багатьох сучасних нам авторів можна прочитати, що вони не вміють чи не можуть уявити справу виникнення слов'ян інакше, як у формі існування якогось маленького племені праслов'ян, що було галуззю індоєвропейського народу, тобто зно-

ву виступає генеалогічне дерево Біблії. Тим часом, навіть спорідненість мов ще не говорить про спорідненість народів, або про якийсь пранарод над ними. Для утворення романських мов, наприклад, не треба було жодного прароманського народу, як галузі індоєвропейського. Який спільний пранарод міг бути у італійців, португальців, іспанців, французів, ретороманців та румунів? Франки, наприклад, що дали своє ім'я Франції, були германським народом, а не латинським. А румуни, наприклад, походять з дакійських племен, що романізувалися із залученням багатьох слов'янських коренів.

Не було також і жодного пранароду у тюркських народів. Не було і у слов'ян. З цього приводу М. Брайчевський пише так: «Єдиної загальнослов'янської культури не існувало ніколи, як не існувало ніколи і такого єдиного народу «слов'яни», натомість маємо певну кількість локальних культурних виявів, в багатьох відношеннях близьких один до одного, що відповідають конкретним групам слов'янських племен. Отож реальні етнічні стосунки і в цьому випадку знаходять адекватне відображення в археології».

Але чим пояснити оту спільність між окремими народами, що дає підставу об'єднувати народи у мовні групи? Мабуть, справа тут ось у чому.

При накладанні одної мови на другу, з яких жодна не має писаної літератури, мова переможців панує у багатстві слів і ще більше у флексії і словотворенні. Навпаки, у фонетиці, а також у мелодиці слів і речень чи внутрішній формі мови може більше чи менше значення мати, на думку В. Щербаківського, вплив мови завойованих (як і в духовній вищості). Завойовані народи – це субстрат за Щербаківським.

А ось запис з цього питання зовсім новий («Советское славяноведение», № 4, 1965, с. 73-74): «Фонологічна система (панівної) мови перебудовується під впливом іншомовного субстрату, на який нашаровувалася дана мова в результаті міграції її носіїв. Чим далі фонологічна система іншомовного субстрату від фонологічної системи нашарованої мови, тим більшої перебудови останньої треба сподіватися. А тому цілком природним є припущення про максимальну близькість фонологічних характеристик прамови та діалекту, якщо носії його залишилися на території прабатьківщини».

На думку М. Брайчевського процес творення споріднених мов, що належать до певної мовної сім'ї, можна зобразити такою схемою. Уявімо собі для прикладу конкретний процес утворення нового великого етнічного масиву на базі злиття кількох, скажімо, п'яти, кон-

кретних масивів меншого масштабу. Позначимо для зручності ці масиви літерами **а**, **б**, **в**, **г**, **д**, а новоутворений масив літерою **А**. В чому полягає зміст процесу? Спочатку маємо п'ять мов, які позначаємо **а**, **б**, **в**, **г**, **д**, з яких **а** переважає і стає основою новоутворюваної спільної мови **А,** тоді як мови **б**, **в**, **г**, **д** зникають, розчиняються у мові **А**, збагачуючи її деякими субстратними явищами. Вони перестають існувати, як лінгвістичні реальності.

Уявімо собі далі, що народ **а** бере участь у формуванні не одного, а кількох більших етнічних масивів, подібних до масиву **А**, тобто в процесі, де крім п'яти зазначених етнічних груп, бере участь низка інших. Скажімо, разом з етнічними масивами **е**, **ж**, **з** він утворює масив $\mathbf{A_1}$, разом з масивами **и**, **і**, **к**, **л**, – новий масив $\mathbf{A_2}$ і т.д., причому в усіх цих випадках мова **а** виявляється переможницею і утворює основу новосформованих мов $\mathbf{A_1}$, $\mathbf{A_2}$ і т. д.

Поступове віддалення трьох частин (скажімо, діалектів) прамови **а**, які кристалізуються як новоутворювані самостійні мови **А**, $\mathbf{A_1}$, $\mathbf{A_2}$, є прямим наслідком зближення і злиття з іншими мовами, що брали участь в описуваному процесі.

Очевидно, характер відмінностей, що відрізняють одну новоутворену мову від другої, дуже часто визначається характером субстрату, тобто тих мов, які брали участь в кожному окремому процесі інтеграції.

В нашому випадку: особливості мови А можуть в значній мірі визначатися тим внеском, який залишився в ній від мови б, в, г, д; особливості мови $\mathbf{A_1}$ – внеском мов **е**, **ж**, **з**; особливості мови $\mathbf{A_2}$ – внеском мов **и**, **і**, **к**, **л** і т.д.

Практично все це, зрозуміло, має незрівнянно складніший характер. Але якщо звернутися до конкретного історичного матеріалу, неважко помітити цю схему в процесі утворення кожної мовної сім'ї.

Це так за «схемою». Але конкретно: де шукати носія отієї мови **а** стосовно української мови, тобто де шукати мовних коренів слов'янщини?

Оскільки цей процес слов'янізації мовної адекватний у певному відношенні до археологічного, то звернемося до фактів археологічних, як найбільш неспростовних.

Більшість дослідників вважає, що етногенез слов'ян у початковій стадії відбувався між Віслою та Дніпром (зона Лісостепу). Слов'янство тільки в цьому районі є тубільною, автохтонною культурою. В усіх інших районах свого поширення слов'янство є певним

нашаруванням слов'янської культури на місцевий неслов'янський субстрат. Це стосується навіть найдавніших слов'янських народів чехів і поляків, хоч щодо поляків не так категорично, бо дехто рамки первісного слов'янського етногенезу розширює до Одри. Безсубстратними слов'янськими народами можна вважати тільки словаків та українців.

Отже і носія оцієї «праслов'янської мови», оцієї **а,** що згодом передала свої риси (ці риси тепер називаються слов'янськими) усім іншим сусіднім племенам (разом із своєю слов'янською культурою) і витворила в результаті слов'янську мовну спільність, треба шукати десь у цьому районі (Словаччина-Україна). Чи була не в районі Карпат? До речі, такої думки дотримувався також відомий мовознавець Бодуен де Куртене. Але чи в Карпатах, чи в іншому місці, – це великого значення не має, важливо тільки ще раз зазначити, що це може бути тільки в районі поширення безсубстратного слов'янства. (Найновіші дослідження звужують первісне ядро слов'янства до міжріччя Західний Буг – Горинь (Случ).)

На думку Щербаківського, наприклад, корені оцієї «праслов'янської» мови **а** треба шукати найвірогідніше у фракійців, для цього навіть виникає питання, чи не були ілірійська та фракійська мови передумовами появи слов'янських мов на цих територіях, або чи не перейшли поступово ілірійські та фракійські племена у пізніші слов'янські. Це питання тим більш виправдане, що у залізний вік культури як ілірійців, так і фракійців дуже близькі між собою, як і їхні мови, і що належна ілірцям гальштатська культура теж дуже багато репрезентована в Україні, аж до Кавказу, і тільки у вузькому Причорноморському пасмі її слідів не знаходимо.

* * *

Нижче декілька слів (за В. Дяченком та И. Гохманом) про палеоантропологічний склад населення України.

На території України виявлено рештки людини, що відносяться ще до початку давнього кам'яного віку (нижній палеоліт). Так, у Криму було знайдено кістки неандертальців, найдавнішого населення Європи.

В епоху середнього кам'яного віку (XIII-VIII тис. років тому) на території України жило широколице кроманьйонське населення.

Але поруч з ним у ту ж епоху жило населення зовсім іншого антропологічного типу, що належить до середземноморського кола.

У пізньонеолітичному Вовнизькому могильнику (Дніпровське Надпоріжжя) знайдено черепи типових масивних кроманьйонців, подібні до черепів стародавньої кам'яної доби Західної Європи, що дає підстави дослідникам вбачати між цими групами генетичні зв'язки. Дуже цікава серія мезолітичних черепів Західної Європи з могильників у Бретані (Франція). Детальне зіставлення двох серій з українськими черепами мезолітичної доби з Надпоріжжя показує, що відсутня статистична вірогідна різниця між цими серіями. Більше того, відмінності між серіями черепів з бретонських та надпорізьких могильників не більші, ніж між черепами з двох бретонських могильників.

Все ж відмінності між українськими та французькими серіями є, – а в тому, що населення України було значно вищим за населення, що залишило могильник у Бретані.

Певні аналогії можна простежити між черепами з Надпоріжжя та серіями з Португалії та Іспанії. Звичайно, як зазначає Гохман, цей факт сам собою недостатній для твердження про пряме генетичне споріднення відповідних черепів, але він може бути доказом, що до складу населення України та Західної Європи входили генетично споріднені компоненти, пов'язані, мабуть, із спільними пізньопалеолітичними предками. Але це справедливо для певного періоду, далі формування цих груп населення йшло різно. Гохман пише: «С другой стороны, специфические особенности надпорожских черепов ... достаточно отчетливо выделяются как при сопоставлении с западноевропейскими, так и (правда в меньшей степени) с переднеазиатскими краниологическими материалами». Це дозволяє вважати, що антропологічний тип мезолітичного населення України є окремим європейським типом і формувався він на місцевій основі у Подніпров'ї.

Населення, що жило на Правобережній і Західній Україні в III тис. до н.е і залишило пам'ятки т.зв. трипільської культури, належало до середземноморського типу, було вузьколице, з тонкими кістками черепа (серія з Більче Золотого); за антропологічними та археологічними даними його пов'язують з Балканським півостровом та Східним Середземномор'ям.

Дніпро-донецька культура залишена людьми з могильників Надпоріжжя-Приазов'я, антропологічно вони також належать до середземноморського типу. Є теорія про проникнення в північне Причорномор'я груп старосередземноморського типу, що без залишку

розчинився у місцевому протоєвропейському населенні (Дебець). Але є й інша точка зору, суть якої в тому, що мезолітичне населення Надпоріжжя не переселилося з Середземномор'я, а було місцевим населенням України, що сформувалося на місцевій пізньопалеолітичній основі, можливо, за участю південного компоненту. Гохман далі пише:

> «Сравнительный анализ показывает, что по комплексу признаков неолитические черепа из Надпорожья-Приазовья отличаются и от черепов лесной полосы Восточной Европы, у которых, по мнению многих исследователей, имеется небольшая монголоидная примесь… для черепов лесной полосы в целом характерен другой тип: более низкоголовый, с узким лбом, пожалуй, более плосколицый, со слабо выступающим носом, сближающимся с неолитическими краниологическими материалами из Прибайкалья» (*Див. с. 185 та 186 його книжки*).

Про відсутність монголоїдної домішки у стародавньому населенні України, крім багатьох інших ознак, на думку Гохмана вказує і аналіз кута поперечного згину чола, що чітко розмежовує європоїдні та монголоїдні групи.

Курганні поховання степової України епохи бронзи за фізичним типом загалом схожі між собою. Це масивний кроманьйонський тип, який зазнав проте деякої грацилізації.

Племена «шнурової кераміки» Центральної Європи (1 пол. II тис. до н.е.), які мали вузьколиці, відносно немасивні доліхокефальні черепи з винятково вузьким, виступаючим носом, займали західну і правобережну частину України, за своїм типом вони подібні до племен, що населяли Західну Україну в попередні археологічні епохи.

Скіфи Приазов'я і Середнього Наддніпров'я (VII-II ст. до н.е.)-доліхокефальні європеоїди, генетично можуть бути пов'язані (враховуючи процес грацилізації) з населенням бронзової доби України. Сармати українських степів (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) відрізняються від скіфів брахікефалією. Носії черняхівської культури в Середній Наддніпрянщині мало відрізняються від скіфів цієї області, лише їх доліхокефальні черепи меншого розміру і грацильніші.

Вважають, що у східнослов'янських племен наприкінці 1 та початку II тис. н.е. існувало принаймні п'ять антропологічних типів, причому на південно-західну групу цих племен припадало три типи. Довгоголовий широколиций тип характерний для деревлян, середньоголовий вузьколиций тип знаходимо у полян. Сіверяни відрізня-

ються від полян меншим показником голови, від деревлян – меншою шириною та висотою обличчя.

Отже, з середнього кам'яного віку можна виділити принаймні дві лінії антропологічних типів, що взаємодіють і змішуються між собою: вузьколиці, грацильні середземноморські типи людей, що залишили Волоський могильник, а також трипільці, з одного боку, а з іншого – масивні широколиці кроманьйонці, які заселяли територію сучасної України з стародавнього кам'яного віку. Цілком можливо, що ці люди можуть бути пов'язані (враховуючи грацилізацію) із хліборобськими племенами Скіфії, а ті, у свою чергу, – з деякими слов'янськими племенами.

* * *

Хочеться ще звернути увагу на таке.

Історія Туреччини, наприклад, після відкриттів культури гетитів цілком змінила свій напрям в очах сучасних турків, розкопки столиці Золотої Орди (Валлод) цілковито змінили концепцію початків Московської держави та її характеру (акад. Покровський та проф. Бороздін), – після цих розкопок вести початок історії Московської держави від Київської Русі – явне безглуздя.

Так само й історія України набирає іншого напрямку з включенням до неї протоісторії.

Поставмо поруч – з одного боку – високий рівень економіки й культури хліборобських племен Лісостепу України, врахувавши також існування багатьох державницьких формувань на цій території вже до нашої ери (наприклад, базилевс Боспорської держави Мітрідат у 2 ст. до н.е. був найнебезпечнішим супротивником всемогутнього патриціанського Риму), та, з другого боку, – слова відомого фінського археолога А.Тальгрена, що досліджував культуру іншого народу, який хотіли зробити «старшим братом» українського народу: «На півночі – в Росії східній, центральній, південній, в губерніях Могилівській, Вітебській, Смоленській, Калузькій, Тульській, Московській, Тверській, Псковській, Олонецькій нема жодних металевих пам'яток з бронзової доби. Схоже на те, що ці губернії ніколи не жили в епосі бронзи, а культура їхня була примітивною культурою костей, каміння і рогу, що дотривала аж до початків християнської ери». Не треба це розуміти надто спрощено, що щось вище, а щось –

нижче, бо це лише фіксація того, що одне не споріднене на своїх початках з іншим, простіше кажучи, що вони інакші.

Можна посилатися також на безліч інших археологічних досліджень, проваджених вже за останнього часу у тих таки районах. Відомий сучасний російський дослідник археологічних пам'яток власне Росії А.Я. Брюсов у нарисі про неолітичні племена «лесной зоны» зазначає:

«Все северные и среднерусские неолитические племена жили охотой и рыбной ловлей. Лесная зона Европейской части СССР ... напоминала в это время Америку перед приходом туда европейцев» (История СССР с древнейших времен... том 1, ст. 51 та 52). А.П. Смирнов у тому ж 1 томі пише, що у 1 тис. до н.е. та перші століття нашої ери «огромную территорию Верхнего Поволжья, берега Оки и область Валдайской возвышенности занимала большая группа племен, названных археологами племенами дьяковской культуры по имени городища у с. Дьякова, расположенного под Москвой... Характерно, что большинство орудий изготовлено из кости и рога. Глиняная посуда – плоскодонные горшки, украшенные отпечатками тканей (т.н. сетчатым орнаментом) – сделана от руки, без гончарного круга... По-видимому, у дьяковцев существовал обычай наземного погребения или же обычай хоронить своих мертвых на деревьях» (с. 312). Далі зазначає, що д'яківські племена – це предки муромо-мерянських племен VI-XII ст н.е.

Таке цитування можна б продовжити, але не про початок російської народності цей конспект: ці ж цитати наведено тільки для того, щоб читач звернув увагу, що північ і середня частина Східної Європи розвивалася іншими шляхами, ніж південна, що між північчю та півднем немає тих «крепких исторических уз», на які так міцно наголошується в усіх сучасних працях, що стосуються історії українського народу.

* * *

Цей короткий екскурс у минуле вказує на надзвичайне багатство (розмаїття) культур, що стали підвалинами сучасної української культури. Бо це ж усе минуле, переховуване досі в могилах і прастарих звичаях, вийшло до нас і заговорило. Ще недавно, кілька поколінь тому, квиління про степ, вітер та мовчазні могили були улюбленою перспективою українця. Ще й тепер за умов переслідування політичної діяльності зустрінемо традиційні погляди, що

українському інтелігентові випадає цікавитися тільки хіба що варениками, мовою, піснями і гопаком, та й то обачно, щоб не звинуватили у бандерівщині. Хоч і не прості то речі – оті пісні та вишивки! В них багато тисячоліть історії їх творця – народу українського. У них і боротьба предків наших за право на існування.

Читач пересвідчився, що племена сучасного українського Лісостепу впродовж багатьох тисячоліть зберігали і зберегли свій хліборобський характер; що хвилі кочової стихії, які прокочувалися Причорноморськими степами України не здолали змінити хліборобський характер Лісостепу.

На думку В. Щербаківського, теорія хліборобської основи дає українцеві неперервність існування на одній території протягом багатьох тисячоліть: «Християнська символіка була символікою малоазійсько-егейського осілого населення, ідентичного з нашим субстратом, отже не суперечила давно прийнятим символам нашого субстрату, тільки поглиблена великим внутрішнім етичним змістом християнства та ушляхетнена мистецьким генієм грецького народу, прийшла як зрозуміла близька родичка, несучи надію на щастя».

Можна бути гордим з того, що наші стародавні предки деякою мірою могли бути причетними до співтворення християнської церкви майже від самих початків, бо відомо, що Боспорське єпископство посідає важливе місце в історії тої Церкви: до Херсонесу було заслано у 654 році папу Мартина, де його й поховано у 655 році. Можна додати й таке, що вже на першому Вселенському соборі значиться присутність представників духовенства якихось русів. Можна навіть не сумніватися, що прийняття християнської віри Боспорським царством, ширення її у Тьмуторокані та Наддніпрянщині вже десь з перших віків християнської ери не було випадковим, а мало до цього навіть глибокі психологічні корені, але це тонка матерія і потребує дуже делікатного та відповідального осмислення. Бо не маємо права ігнорувати як реальну присутність у нашій свідомості величезного масиву дохристиянських поглядів та цінностей, і вплив того масиву на той наш доленосний християнський вибір.

* * *

Декілька слів про формування письма у наших предків.

Відомо, що початково панувало в Україні так зване піктографічне письмо (письмо малюнків). Десь у III тис. до н.е. з'являється

і, мабуть, набуває поширення клинописне письмо. Про цей період свідчить, зокрема, знахідка сокири біля с. Васівки на Сумщині, яка містить напис, що дуже близький за своїм характером до клинописних текстів.

На дуже цікаву знахідку нещодавно натрапив румунський учений Н. Власса: це три випалені глиняні таблички, що належать до початку III тис. до н.е., вона належить до найдавніших з відомих у Європі свідчень письмен. На переконання дослідника, знаки на тих табличках «нагадують шрифт, що ним користувалися в Месопотамії за три тисячі років до нашого літочислення». Якщо читач погляне на подану в цьому конспекті мапку поширення трипільської культури, то ця «археологічна сенсація» його не повинна здивувати, бо до ареалу поширення трипільської культури належали і сусідні з Україною райони сучасної Румунії (т.зв. культура Кукутени).

У VII ст. до н.е. в причорноморській частині України, де виникали грецькі колонії, набуває поширення грецька писемність. Як зразок архаїчного грецького письма становить інтерес напис на ліпній посудині VII-VI ст. до н.е. з Немирівського городища на Вінниччині, бо напис починається справа наліво. У перших століттях н.е. у Причорномор'ї значного поширення набуває разом із грецькою латинська писемність.

Тоді ж поширюється в Україні т.з. рунічне письмо, знаки якого – руни – слід вважати стилізованим різновидом греко-латинського алфавіту. Архаїчною формою рунічного письма мабуть користувалися племена т.зв. черняхівської культури (за грецькими джерелами – анти – II-V ст. н.е.). Зразки цієї писемності збереглися на деяких глиняних виробах. Далі, у VI-VII ст. н.е. ця рунічна система письма у наших предків, зокрема у волинян, була дещо змінена, то можна говорити вже про окрему власну систему рунічного письма. Приблизно тоді ж (VII-VIII ст. н.е.) шляхом переробки греко-візантійського унціального письма, що пізніше також лягло в основу Кирилиці, наші предки утворюють власну писемну систему, т.зв. давньоруське письмо, що мало також і деякі рунічні знаки.

З цього приводу цікавим є запис Кирила в одному з «Житій», де описується його спільна з братом Мефодієм подорож у складі візантійської місії до Хозарської держави і в Херсонесі (Корсуні), де якийсь русин показував Кирилові «Євангеліє і Псалтир, писані руськими письменами». Це було 858 року і задовго до відомих перекладів Кирила й Мефодія старогрецьких церковних книг на староболгарську (точніше – старомакедонську) мову.

Візантійські джерела вказують на факт хрещення останнього київського князя з династії Кия–Оскольда разом із бойовою дружиною, що брала участь у поході на Царгород. Ця важлива подія відбулася в Києві 867 року, – дев'ять років після згадуваної зустрічі Кирила й Мефодія в Корсуні з якимсь русином. Очевидно, «вчений русин з Корсуня» перекладав Євангеліє та Псалтир на «руські письмена» не для себе, а для якогось з численних тогочасних споживачів цих творів серед русинів. Можна апріорі твердити, що крім Євангелія та Псалтиря були й інші книжки, написані «руськими письменами».

Пізніші події, зв'язані із скиненням династії Кия і започаткуванням династії «Ігоревичів», дещо загальмували поширення християнства серед русів як державної релігії, а разом із християнством і первісних «руських письмен». Дуже шкода, що до цього часу історикам не вдалося натрапити на жоден примірник книжки писаної тими «письменами». Можливо, що колись історики матимуть доступ до папських архівів, а там документів з нашої стародавньої історії повинно бути чимало.

Що стосується русинського рунічного письма, яке побутувало головно в західних та північно-західних районах нинішньої України, то до цього часу тема ця зовсім не розроблялася українськими істориками. Згадується лише про два види русинського письма (на основі грецького – одне та на основі рун – друге), що відтворювали письмовими знаками мову наших предків того періоду і деякий час співіснували (VIII-IX ст. н.е.).

При розкопках Києва, Чернігова, Воїня та інших староруських міст знайдено кілька десятків коротких написів на кам'яних пряслицях або керамічній тарі (амфорах-корчаках). Зокрема цікавими зразками давньоруського письма є два докириличних написи на знайденому в Києві вірчому знакові у вигляді пряслиця. В них згадується ім'я київського князя Оскольда, що правив у Києві до 882 року. Це письмо відрізняється від кириличного наявністю кількох рунічних знаків, старшого, ще доварязького типу. Правда, ці короткі написи не дають нам змоги відтворити мову наших предків.

Вважається, що з прийняттям Києвом християнства вже як державної релігії та наводненням Київської держави літературою, написаною кирилицею болгарського зразка, власні письмові системи наших предків занепадають. Але як свідчать дослідження Висоцького графіті із Софії Київської стара кирилиця київського зразка ближча (майже тотожна) до сучасної української кириличної азбуки, ніж болгарського зразка.

II. КОМУ НАЛЕЖИТЬ КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА?

Докладно спинятися тут на київському періодові, мабуть, недоцільно, бо ця доба добре висвітлена в багатьох підручниках. Хіба що варто торкнутися загальної схеми історії Східної Європи.

Прийнята за офіційну схема російської історії всім відома. Вона починається з передісторії Східної Європи, звичайно, з неслов'янської колонізації на півдні України, потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави. Історія Київської держави доводиться до XII ст., потім обривається і переходить в історію великого князівства Володимирського, від нього у XIV ст. – до князівства Московського, а згодом – до Російської імперії. Зайве зазначати, що схема ця нанизана дуже штучно, містить багато суперечливого і є дуже старою, беручи свій початок у історіографічній схемі московських книжників, які проповідували, що Москва є не лише спадкоємницею всіх земель Київської держави, але й «Третім Римом».

З початком наукової історіографії в Росії цю схему було перенесено і до «Истории Российского государства». Навіть у XX ст. ця схема затрималася у своїх головних рисах по всіх курсах історії Російської імперії, а пізніше – й СРСР. Цією ж схемою послуговується й наука «Истории русского права», що складається з таких розділів: право Київської держави, Московське право, імперське та радянське право. Оскільки інших схем до життя не допускалося, то ця традиційна «русьєдинська» схема проникла до всіх галузей суспільного та культурного життя нашого, була присутня скрізь, – у будь-якому курсі про розвиток окремих галузей «передовой русской науки» і навіть історії спорту.

Щоправда іноді траплялося, що деякі російські історики намагалися підходити до цього питання реалістичніше, зокрема, Сторожев у книзі «Русская история с древнейших времен» (Москва, 1898) з натиском твердить, що Русь Дніпровська і Русь північно-східна –

два зовсім відмінні явища, «історію їх творять неоднакові дві окремі частини руської народності».

Різниця між історичним розвитком Півночі і Півдня Східної Європи дуже очевидна, її не можна було не побачити, тому й була потреба постійно вдаватися до різних абстрактних побудов, що не спиралися на факти, але мали метою цю різницю замазати чи спотворити. Горезвісна погодінська теорія населила Придніпров'я у X-XII ст. великоросами, а пізніше у XIII ст. наказала їм звідти виемігрувати на Оку та Волгу. І все з єдиною метою – довести, що Київська держава є продуктом розвитку не праукраїнського народу, а великоруського, тому й землі, що ними згодом стала володіти Росія у Придніпров'ї, є «исконно русскими», а не «малорусскими». Безглуздість цієї «теорії» та інших подібних була доведена свого часу Максимовичем, Кримським та іншими вченими.

Принагідно наведу тут короткі виписки з цікавої книжки, що вийшла друком 1965 року у Москві – «Происхождение и этническая история русского народа» (Труды Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, АН СССР), робив їх не для цього Конспекту:

> «Вопросы этнической истории русского населения неразрывно связаны с этнической историей летто-литовского и финно-угорского населения, этнические связи образовались в период славянской колонизации Восточноевропейской равнины и в отчетливой форме проявляются до наших дней. Процесс консолидации славянсих племен в связи с образованием Русского государства, опустошение русских земель татарскими набегами, продвижение русского служилого населения на восток и юго-восток для создания сторожевой черты – все эти моменты не могли не сыграть роли в изменении антропологического состава, но заметно не нарушили тех морфологических связей, которые образовались в эпоху славянской колонизации Восточноевропейской равнины.
>
> Антропологическая общность русского населения северо-западных районов территории преимущественного расселения русских с населением Прибалтики и Белоруссии подтверждается краниологическим сходством славянских и летто-литовских племен.
>
> Морфологические параллели между русским населением юго-восточных районов и смежными восточно-финскими народностями находит себе опору в сходстве некоторых славянских племен и средневекового мордовского населения.

Древнейшие этнические формации Северозапада (РСФСР) – лопарская и финская.

В дофинское время у местных племен существовали лишь отдельные языки мелких племен – стадия, которую нужно считать характерной для мезолита. Формирование языковых систем в их первоначальной форме происходило в неолитическое время. Языки племен гребенчато-ямочной керамики по крайней мере со второго тысячелетия до н.э., а вероятно, и раньше были финскими или прафинскими.

Несмотря на то, что формирование русского населения происходило на сравнительно однородной антропологической основе, в его состав в значительной мере вошли не только морфологически, но и генетически, разнородные элементы.

В прошлом финские языки были распространены на землях, лежащих к югу и востоку от современного ареала: эстонскими по языку были все земли к востоку от Чудского озера (летописной «веси»), поселения вепсов достигали области коми-зырян и, наверное, волжских притоков. В целом едва ли не вся северо-западная территория и большая часть территории гребенчато-ямочной керамики была заселена племенами западной финской группы

Установившееся в III тыс. до н.э. различие двух смежных областей неолитической культуры, гребенчато-ямочной и ямочной, косвенным образом свидетельствуют, что в эту эпоху в составе финских групп уже обособилась западная ветвь и какая-то другая.

Южными соседями западных финов были летто-литовские племена, восточными – другие бесспорно финские племена, из которых история сохранила одно этническое название – «меря».

В пределах северных областей, заселенных финнами, находились поселения лопарей… Лопари отступили на север под давлением быстро возраставших численно финнов и лишь в отдельных местностях, преимущественно на востоке, поглощались финнами. Свидетельство совместного обитания предков саамов и финнов сохранились в карельском эпосе–Калевале. Лнгвистическое влияние саамов установлено в языках карел и вепсов. Лопарский язык включают в финскую группу как особую ее ветвь, близкую к прабалтийской или измененную прибалтийско-финским влиянием. Вместе с тем в саамском языке выделяют особый субстрат, который лингвисты сближают с самоедской группой.

Во II тыс. до н.э. на территории Прибалтики распространились скотоводческо-земледельческие племена культуры ладьевидных или боевых топоров и шнуровой керамики. Х.А. Морра привел археологические, лингвистические и исторические доказательства в пользу теории принадлежности шнуро-керамических племен к балтийской (летто-литовской) ветви уже разделившейся балто-славянской языковой семьи. Расселенные среди финских племен шнуро-керамические группы оказали большое влияние на словарный состав и грамматический строй финских языков и не только западных, но косвенно и более далеких. В южных прибалтийских землях, непосредственно примыкавших к древней летто-литовской территории, преобладание получили балтийские языки, в восточных землях – финские. На восточной границе чудские (финские) языки сохранились до эпохи средневековья.

В первой половине I тыс. н.э. на север страны продвинулись восточно-славянские группы, первоначально обитавшие к югу от летто-литовцев. Продвигаясь на север, славяне селились среди балтийцев и финнов.

В областях между верховьями Днепра, Зап. Двины и Волги утвердились племена кривичей. Начиная с 6-7 столетий, кривичи проникают по реке Великой до Чудского озера. Их наименования в литовском языке стали обозначением всех восточно-славянских народов. В финских прибалтийских языках восточные славяне получили наименование, происходящее от слова «венеды» (ці назви стосуються лише росіян та білорусів, а до українців застосовували назву «русь» чи «рутенія» – *примітка З.А.*). О южном происхождении кривичей свидетельствуют и диалектологические особенности современного населения Псковской области. Псковский диалект занимает переходное место между русскими и белорусскими говорами. (Чомусь ігнорується західнослов'янський фермент? – *примітка З.А.*).

Словене появились на северо-западной территории позже кривичей и, наверное, отличались от них по антропологическому типу; они называли местное финское население «чудью белоглазой», то есть сами имели более темную окраску глаз и волос, что едва ли было характерно для кривичей, происходивших из области современной Северной Белоруссии. Исходная территория словен находилась на Среднем Днепре.

Славяне составили четвертый этнический слой северо-запада страны, считая третьим летто-литовский, вторым – западно-финский (ямочно-гребенчатый), первым – мезолитический, к которому принадлежали предки саамов.

Дославянское, в основном финское население края (Северо-Востока РСФР) сосредоточено в настоящее время в автономных республиках и округах восточной и северной зон.

В прошлом веке мари, удмурты, коми занимали значительно большую территорию. Мари, по свидетельству Начальной Летописи, обитали в соседстве с муромой и мордвой на Нижней Оке. Исторические документы последних веков упоминают о марийцах в Костромской обл., по среднему течению Вятки и Ветлуги. В настоящее время на этих землях сохранились лишь отдельные группы мари. Границы Марийской республики проходят южнее и не достигают Ветлуги на западе и Вятки на востоке. Передвигаясь на север и восток от горьковского течения Волги, марийцы оттеснили прежних обитателей края – удмуртов. Память о борьбе с ними долго сохранялась в марийских преданиях. Удмурты заселяли междуречье Вятки и Камы, в отдаленном прошлом также земли и к западу от Вятки по верхнему течению волжских притоков. Таким образом, в дославянскую эпоху приуральская часть северо-восточной территории была заселена уграми, вятско-камская, большая часть вологодско-вятской и восточной верхневолжской зон – пермскими финнами, Среднее Поволжье – марийцами, которых лингвисты относят к особой ветви финнов, равнозначной с прибалтийской и пермской. Западная часть восточной верхневолжской зоны, волго-клязьминская, и центральная зоны по историческим сведениям не входили в ареал распространения пермских или средневолжских финнов.

В неолитическое время названная территория (Москва та околиці – *примітка З.А.*) составляла часть волго окской зоны. В XI в. до н.э. по верхнему Поволжью и в междуречье Волги и Клязьмы распространились фатьяновские племена, лингвистических следов пребывания которых не сохранилось…большая часть их (городищ дякова типа) сооружена местными финскими племенами. Верхнее Поволжье на рубеже I-II тыс. н.э. заселено племенами мери. Местами марийские поселения сохранились до XVIII в. (Марийский стан в Костромской обл.). На остальной территории меряне исчезли раньше, но еще в XIV-XV вв. составляли большую часть населения Ростовских земель и соверша-

ли нападения на русские города. Достоверных лигвистических следов мери не сохранилось. Меряне, наверное, были не единственной финской группой на изучаемой территории; в южных ее районах, нужно предполагать, существовали и другие группы, этнонимы которых не сохранились, кроме, пожалуй, одного – «муромы» на южной границе центральной зоны.

«Меря», если воспользоваться этим этнонимом как условным суммарным обозначением группы финских племен между верхней Волгой и средней Окой, по своей географической локализации занимали промежуточную область между прибалтийскими финнами и мордвой. Мордовский язык сходен с прибалтийскими финскими более, чем какой-либо другой. Результаты антропологического изучения современного населения волго-клязьминской и центральной зон не дают основания для отнесения мери к балтийской группе. Наиболее вероятно, что меря в большей мере сохранила особенности древнейшего восточноевропейского типа и лишь в слабой степени была вовлечена в процесс «балтизации».

Славянские группы появились на северо-восточных землях в конце I тыс.н.э. возможно и немного раньше, потому что в XI-XII вв. славянские города возникают в различных удаленных областях. Кривичи, передвигаясь по Волге, проникли на Клязьму и на Оку, где встретились с другим потоком славянских колонистов (новгородцев).

На Нижней Десне, по Сейму и Донцу, находились поселения другого славянского племене – северян. По Северскому Донцу и его притокам северяне проникали далеко в глубь степной зоны. В IX в. северяне составляли часть древнего русского (не российского, а русинского! – *примітка З.А.*) государственного объединения, но вятичи не входили в состав Руси (В.А.Рыбаков, 1947). А.А. Шахматов относил вятичей и северян к различным диалектологическим группам.

Современное население Среднего Поднепровья, гомельские и могилевские белоруссы принадлежат к балтийской антропологической группе. Балтийский комплекс унаследован белоруссами от племен дославянской эпохи и не дает оснований для каких-либо выводов относительно антропологических особенностей древних восточных славян.

Поляне, древляне, северяне, ранее других вошедшие в состав Киевского государства, по краниологическим данным отличаются от се-

верных групп сильно выраженными особенностями понтийского комплекса. Этот тип унаследован славянами Среднего Днепра от их предков антов.

По краниологическим материалам однотипны с киевскими славянами радимичи и дреговичи.

Но наряду с переселением финнов (под натиском «вятичів» – *З.А.*) проходил и другой процесс – ассимиляции финнов русскими в зонах этнического контакта (треба вважати, що не взагалі слов'янами, а вятичами, які навіть щодо сіверян були дуже далекі, – бо т.зв. «русские» саме і є продуктом тої асиміляції фінів. Якщо мати на увазі вже вторинну асиміляцію, – доасиміляцію залишків неасимільованих фінів вже асимільованими вятичами, то це відбувалося у XIV-XVIII ст. у Московському царстві. – *З.А.*). Финны осваивали русскую речь, хозяйственный уклад и сливались с русским населением. Приведем один пример. В 1860 г. в бывшей Нижегородской губернии численность мордвы составляла 115 000 человек или 9,3% общей численности населения губернии. По переписи 1897 г. лишь 53 000 человек или 3,4% считали своим родным языком мордовский. Естественный прирост мордовского населения – показатели рождаемости и смертности – у мордвы примерно такие же, как у русских. Убыль их относительной численности означает не что иное, как переход в русскую этническую группу. Аналогично, иногда более интенсивно, проходила ассимиляция дославянского населения и в других областях. На многих территориях финские группы вообще не сохранились. Вливаясь в состав русского населения, финские группы балтийской или уральской расы приводили к возникновению областных различий русского антропологического типа, не устраняя, однако, общности русского облика, создавшегося в глубокой древности, в эпоху сложения древнего восточнославянского типа. Вследствие единства исходного типа и последующей ассимиляции финнов различия между русскими и финскими группами оказываются малозаметными.

…Областные типы в целом соответствуют диалектологическим провинциям и зонам, выделенным по этнографическим признакам (видам построек, женской одежды), а также по историческим и археологическим материалам».

Цікаві визнання. Але чому вони не переходять на сторінки підручників та популярних видань?

Адже логічно виводити початок російської історії (із залученням протоісторії) саме з історії отих угро-фінських племен та їх попередників, що населяли простори північно-східної Європи ще 3 000 років до н.е. Далі ця угрофінська основа у VIII-XIII ст. н.е. слов'янізувавшись, дала початок народності, що спочатку називалася московитами, а пізніше росіянами. (Хоч була можливість зберегтися у самоназві і пам'яті про перщопроходця, першоосвоювача тих угро-фінських просторів, в особі відомого з літописів Вятка, скажімо, так як збереглося ім'я Болівара в назві одної латиноамериканської держави. Проте, етнічна самоідентифікація є дуже делікатною справою і непередбачуваною). Щодо початків білоруської народності, то її слід шукати у лето-литовських племенах, що заселяли сучасну Прибалтику та сучасну Білорусію. Частина лето-литовських племен, що населяла територію сучасної Білорусії, під слов'янським впливом (точніше – кривичів) і поклала початок білоруській народності. Це має такий вигляд утворення двох найпізніших слов'янських народів – білорусів та росіян, хоч коріння їхньої праісторії і сягають неоліту.

Праукраїнський народ як слов'янський утворився значно раніше. Утворився в результаті складної взаємодії корінного хліборобського населення, що населяло територію України теж з неоліту, тобто 5000 років тому, з різними племенами пізнішого часу, що проходили через територію України. Утворився на стадії зарубинецько-черняхівського періоду розвитку цього хліборобського населення (якщо і не в цілком завершеному вигляді тоді, то в своїй основі). Та й слов'янство взагалі – продукт розвитку хлібороських племен українського Лісостепу, не прийшле. Далі до процесу етногенезу українського народу включаються і не первісно слов'янські племена, наприклад, Посейм'я. Загальний генезис слов'янства і зокрема українського народу подано на відповідних мапах, що додаються.

У V-VI ст. н.е. настало т.зв. велике розселення слов'ян з території їх попереднього заселення на сучасні слов'янські землі до Югославії і Болгарії включно. Треба думати, що йшло переселення в основному «лишків населення» з зони Лісостепу і Полісся. Цікаво, що антропологічно українці мають найбільшу спільність із слов'янами Югославії. Росіяни мають антропологічну спорідненість не з українцями, а з поляками та угро-фінами. Це загально визнане з антропології, але з цього не хочуть робити відповідних висновків щодо взаємної інакшості Півдня та Півночі. До речі, перший Київський літопис говорить, що родимичі і вятичі не є русами, що це ляхи. Якщо і не слід, може, брати це дуже серйозно, проте багатьма мовознавцями

навіть останнього часу (Лер-Сплавінський та ін.) засвідчені польські фонетичні впливи у сучасних російських говорах Орловщини та інших центральних районів Росії. Та як би там не було, слов'янство тут з'явилося як нашарування на місцевий неслов'янський субстрат. З'явилося незалежно від утворення Київської держави Кия на землях Середнього Придніпров'я.

Цей короткий екскурс у схему історичного розвитку слов'янських народів зроблено з метою розставлення акцентів по своїх місцях за законами логіки, хоч може це і йде «вразрез» з офіційною схемою «Руси единой» та «исконной».

Читач, безперечно, знає, що нікому з французів не спадає на думку виводити історію Франції з Риму на тій підставі, що територія сучасної Франції (Галія) була певний час під владою Риму. До речі, і мову свою французи завдячують римському пануванню. То чому ж це так настирливо нав'язується стосовно Києва і російської історії? Всякому зрозуміло, що тут маємо аналогічну з Францією та Римом ситуацію. Київ також підкорив собі землі угрофінських, лето-литовських та кількох слов'янських племен, що почали проникати у це угро-фінське і лето-литовське море. І тут також Київ, його мова, його культура, його право і релігія сильно прискорили слов'янізацію, зокрема, угро-фінських племен, що й дало початок російському народові. Або чи румуни назвавши себе «рома» (римляни) справді стали в очах світу спадкоємцями Риму? Ні, навіть у «власних очах» їхніх такі претензії не проглядаються. Не чутно і претензій сучасних греків, що у Візантійську епоху себе називали ромеями, на фіксацію спадкоємності з Римською імперією, не виводять своєї історії з Риму.

Щодо російської історії, то тут може йтися про перебування предківських земель нинішніх росіян під владою Київської Держави і про велетенський вплив цієї держави на формування російського народу. Вважати ж Київську державу початковим періодом історії російського народу, а Володимирсько-Московське велике князівство прямим нащадком Київської держави – очевидний абсурд, навіть при поверховому розгляді цього питання. Адже ніхто з українських істориків не поширює історію свого народу на ці підкорені Києвом землі слов'янізованих фінів – пізніших росіян. А підстав тут є, очевидно, значно більше, бо рух колоністів з Русі на руські володіння на Півночі був таки значним, хоча б у формі супроводу та опори для присланої княжої адміністрації та боярства.

Щодо мови, то треба докладніше це питання подати, бо ця «русьєдинська» офіційна схема історичного розвитку Східної Європи не могла не зачепити мовознавство.

Постулюється безсумнівне існування т.зв. праруської мови, начебто спільної для всіх слов'янських племен Київської Русі. З цієї мови, мовляв, у XIV-XV ст. утворилися три мови: українська, білоруська та російська. За такого підходу, окремі, тільки українській мові притаманні риси, що надибуються в усіх пам'ятках періоду Київської Русі, витлумачуються лише як факти зародження української мови з тої праруської.

Дуже щось штучний вигляд це зародження і розвиток сучасної української мови з цих елементів. Чи не логічніше говорити про проникнення до писемної мови наших предків, що була по суті старомакедонською слов'янською мовою, окремих слів та явищ з живої і давно існуючої праукраїнської мови? І ці окремі елементи у писемних джерелах того періоду свідчать про життя тої мови, а не про зародження її.

Тут можливий ще такий підхід до цього питання, чисто філологічний. Діалектологи виділяють три основні групи говорів української мови: північну, південно-західну та південно-східну. Слід зазначити, що південно-східна група в її сучасному вигляді утворилася досить пізно, десь з XV ст., в результаті міграційних рухів населення України на схід та південь (козаччина і т.ін.). Отже, залишаються дві основні самостійні групи: північна і південно-західна. Північна група діалектів фонетично дуже суттєво відрізняється від південно-західної ще й досі. Для північної групи діалектів української мови у наголошеній позиції в закритих складах характерні дифтонги (властиво навіть поліфтонги) дуже складного характеру артикуляції. У південно-західних діалектах дифтонгів зовсім не виявлено. Встановлено, що у північних говірках голосний ненаголошеного складу дуже щільно в'яжеться у своїй артикуляції з попереднім приголосним і цим спричиняє його палаталізацію чи лабіовелізацію залежно від характеру голосного. Дальший приголосний звук вимовляється після повного вичерпання голосного. А це й створює сприятливі умови для існування дифтонгів спадного характеру.

Для всіх південно-західних говірок характер наголосу і структура складу зовсім інші. Наголос тут не спадний, а злегка висхідний (інколи рівний). Голосні закритих складів тут дещо коротші від голосних відкритих складів. Це пов'язано з тим, що дальший при-

голосний перериває звучання попереднього голосного ще при його повній артикуляції.

Посилання декого на те, що північні говірки більш архаїчні, не витримують ваги простих фактів. Адже добре відомо, що карпатські говірки не менш архаїчні, але в них не виявлено жодних слідів дифтонгів.

Коротко підсумуємо все. На півночі України не було передумов для появи «і» з дифтонгів, а на південному заході ніколи не існували дифтонги. Який же висновок слід зробити з цього щодо історії української мови взагалі?

Факти свідчать про те, що звуковий розвиток у північній та південно-західній групах говірок української мови проходив по-різному, бо не було єдиного вихідного рубежу, з якого вони почали свій розвиток. Отже, єдина українська мова виникла при складній взаємодії двох окремих мовних стовбурів, хоч і дуже близьких між собою.

За цих умов не знаходиться вже місця для т.зв. теорії про праруську мову. Про яку праруську мову (навіть у розумінні її тотожності праукраїнській мові) можна говорити, коли було аж дві праукраїнські мови (хоч і дуже близьких між собою)? Назовімо їх умовно: північна праукраїнська мова та південна праукраїнська мова. Межа між цими мовами проходить приблизно так само, як межа між зоною Лісостепу та Полісся, тобто так, як проходить межа між ареалом черняхівської та зарубинецької в її пізньому варіанті – культур. Ці дві мови і стали підвалинами сучасної української мови.

Цікаво, що це дуже добре узгоджується не лише з фактами археологічними, але й фактами антропології українського народу. (див. у додатку відповідні мапи).

Але повернімося до перерваної розповіді про схему історичного розвитку Східної Європи. Завдяки прийняттю у Київській державі за книжну мову старомакедонської, ця, остання, дещо змодифікована українським впливом, відіграла значну роль у формуванні не лише книжної, але й розмовної російської мови. Мова метрополії Київської держави (київське койне) – як мова князів і оточення – поруч із старомакедонською, як мовою християнського культу, впливала на слов'янізацію угрофінських племен, на формування російської мови. І вага впливу тих складових виявилася різною. Великий російський мовознавець Шахматов вважав, що *«Русский язык и теперь содержит в себе наполовину слова, формы и обороты староболгарского книжного языка»* (моє підкреслення – *З.А.*). Ось так і витворилася ота мовна спорідненість різних за звичаями, характером і походжен-

ням народів. (Запровадження французьких моделей та форм у російську «післядержавінську» мову не торкаюся). А тепер цю мовну спорідненість тлумачать навиворіт, вигадуючи для цього «теорію» про т.зв. старшого брата, а також про неіснуючий народ – староруську народність, як предка трьох народів: українського, білоруського та російського. Якщо і була староруська мова, то це була праукраїнська мова, тобто мова українського (русинського) народу в ту епоху. Якщо і була староруська народність,– то це староукраїнська (старорусинська) народність і з неї утворився тільки один сучасний народ – народ український.

* * *

Чомусь відчуваю дискомфорт від одностайності в підході російських та українських істориків до відомої аварської проблеми. Зазвичай антсько-аварську війну зводять до такого висновку: знесилена майже сторічною дуже жорстокою війною з аварами антська (полянська) держава розпадається. На історичну арену виступають окремі полянські племена, що до того «ховалися» під спільною назвою «антів»: дуліби, уличі, тиверці, волиняни, бужани тощо. Не забувають навести й «патріотичну формулу», залишену нам літописцем: «Погибоша яко обри». Обри – недвозначні вороги. Але чому чеські дослідники слов'янських старожитностей появу у себе т.зв. «празької кераміки» пов'язують саме з аварами, навіть вважаючи частину прийшлих на їхні землі авар носіями тої первіснослов'янської культури? Як тут поєднати суперечність між «вороги первісних слав'ян та носії культури первісних слов'ян»? Розгадку бачу в актуалізації відомого висновку античних авторів про те, що анти не є слов'янами. Здається абсурдом, коли ми звикли ставити знак рівності між антами, полянами, первісними слов'янами. Але останні дослідження археологів таки обмежують прабатьківщину слов'ян міжріччям Західного Бугу та Горині. У такому разі, анто-поляни справді не є тими первісними слов'янами, хоч їхнього слов'янства ніхто і не заперечує. І природно, що саме у ході тої війни з аварами якась частина тих первісних слов'ян із сусідніх з антським об'єднанням регіонів могли в «аварському обозі» опинитися із своєю слов'янською керамікою на території нинішньої Чехії, яка й потрапила в науковий обіг під нинішньою назвою від місця знахідки – Праги. Це дозволяє витлумачити аварську навалу як формотворчий чинник слав'янських

народів як у Чехії, так і в Україні, об'єднавши в одне ціле Полісся і Лісостеп. А обри досі сидять в поліських болотах...

Звичайно, розпад полянського об'єднання не зупинив внутрішніх процесів, що діяли у полянському суспільстві, але прискорив ті, що діяли в сусідньому поліському. Хоч центр політичного і господарського життя полян з районів Придністров'я, спустошеного війнами, переходить у Придніпров'я (Поросся). Так утворився новий, Київський, центр державного об'єднання довкола полян. Київська держава дуже швидко стала гегемоном у всій Південно-Східній Європі коштом залучення слов'янських племен, що жили в той час на Лівобережжі – від Сейму до Кубані. Звичайно, спочатку ця держава будувалася практично на етнічно слов'янській основі, але після розгрому хозарів влада Києва поширюється також і на інші (неслов'янські) народи: мордва, мещеря, меря, мурома, касоги, яси тощо. З того моменту, як влада Києва вийшла за межі споріднених слов'янських племен, Київську державу можна називати імперією. Вона простягнулася майже на всю Східну Європу. Повертаючись до питання про схему історичного розвитку, цю метаморфозу Київської держави можна дещо переформулювати. І для з'ясування питання, кому належить Київська держава, потрібно спочатку уточнити, про яку державу йдеться: про Київську імперію Ігоревичів, чи її попередницю – одноетнічну державу Києвичів? При такому переформулюванні читачеві легше самому впорядкувати наявний під рукою історичні факти та аргументи.

ІІІ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

Київська імперія розпалася, бо розпадаюся всі імперії. Розпадалася довго, з муками, бо стримували той розпад значною мірою родинні (династичні) зв'язки між окремими князями її поодиноких земель, що так чи так походили з Київського дому. Причини розпаду Київської імперії (а це була таки імперія, хоч і з помітними рисами федералізму) висвітлені в багатьох історичних працях. Я не цитуватиму основних думок з цих праць, бо всі вони зводять ці причини до економічного життя держави. Всі автори (див. бібліографію наприкінці конспекту) для обгрунтування цих своїх висновків посилаються однобоко на класиків марксизму. Але у тих класиків є також інші висловлювання. Енгельс наприклад, писав: «Тенденція до створення *національних держав,* яка виступає все ясніше і свідоміше, є одним з *найістотніших важелів прогресу* в середні віки» (К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т.XVI, ч.1, с. 444). (Виділення моє – *З.А.*).

Не відкидаючи значення економічних важелів, я все ж таки вважаю, що вирішальну роль у розпаді Київської імперії відіграла ота «тенденція до створення національних держав». А найпотужніше йшов цей процес на північному сході імперії – Володимирсько-Суздальська земля, вже за Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського.

Київська імперія, яку розхитували відцентрові рухи, не змогла вистояти нову хвилю кочової стихії з Азії, що раз по раз ударяла з величезною силою по метрополії імперії – Придніпров'ю. Від цих ударів Придніпров'я, як колись Прикарпаття і Волинь від воєн з обрами, втрачає значення найголовнішого району полян-русинів. Їхній центр переміщується на захід – на Волинь на Прикарпаття, що зовсім не потерпали від цих безперервних набігів кочовиків.

З п'яти князівств, що були на території метрополії Київської імперії (Галицьке, Волинське, Київське, Чернігово-Сіверське і Переяславське) у XII ст. найбагатшими і найбільш залюдненими та розвиненими були Галицьке та Волинське князівства. Таким чином, тенденція до творення національних держав і в самій метрополії пе-

реходить у практичну площину, вибравши найреальніші просторові рамки: Волинська та Галицька землі. Їхня інтеграція у спільність була лише справою часу.

Чимале значення для економічного розвитку Галичини та Волині мали тісні торговельні відносини із Західною Європою та Наддунайськими країнами. Це сприяло швидкому розвиткові хліборобства та міст. На загальному тлі метрополії Галицька земля найбільше виділялася за Ярослава Осмомисла (1152-1187 рр.), обіймаючи усю територію південно-західної частини Київської метрополії: від Перемишля і Сянока на заході, через Звенигород, Галич, Теребовлю, до міст в пониззі Прута та Дунаю – Бирлад, Текуч і Малий Галич на Дунаї.

Поруч з Галицьким князівством на провідне місце як в економічному, так і політичному плані дуже активно висувається Волинське князівство, яке у другій половині XII ст. обіймало землі в басейні річок: Західний Буг, Стир, Горинь і верхню течію Прип'яті, межуючи на заході з Польщею, а на півночі з литовцями. Головним містом Волинської землі в той час був Володимир (через що у Західній Європі державу називали Ладимирією). Друге за значенням місце посідав Луцьк. Велике значення в житті тої держави мали міста Берестя та Дорогичин на сучасному Підляшші, а також Белз – на півдні і Холм – на заході. Початок незалежності Волинської землі поклав Мстислав Ізяславич (помер 1170 р.), а дуже посприяв розвиткові цього процесу його син Роман, що князював у Володимирі з 1170 по 1198 р.). Після смерті останнього представника галицької династії Ростиславичів у 1199 р. Роман об'єднав у своїй владі також Галицьку землю (1199-1205 рр). Так виникло могутнє Галицько-Волинське князівство, яке чималий час грало головну роль в історії України.

Зміцнившись в Галичині, Роман вирішив об'єднати у своїй владі всі землі метрополії – але не імперії – і, спираючись на підтримку київського міського населення, 1200 року займає Київ і приєднує до своєї держави. Це була не перша спроба підкорення Києва, – ці спроби робив і він, перед тим робили і його батьки, робили і сіверсько-чернігівські князі. Це змагання за Київ між крайніми двома районами метрополії – Волинською та Чернігівською землями – тривало давно, але Київ у цих змаганнях усвідомлювався як центр метрополії держави, а у спробах суздальців Київ фігурував лише як периферія їхньої нової суздальської метрополії. У цьому вже виступає фундаментальна відмінність у поглядах Півночі та Півдня, бо у свідомості то вже не звичайне протиставлення півдня і півночі

одної великої держави, а протиставлення у суперництві фактично двох держав, хоч і без формально-дипломатичного завершення того розокремлення. Це лише зайвий раз засвідчує, що на Сході Європи, як і на Заході, маємо справу з «тенденцією до створення національної держави». Ця «тенденція» у білоруських кривичів здійснювалася довкола Полоцька, у той час, як у «кривичів суздальських» – довкола спочатку Суздаля, тоді Володимира на Клязьмі, а згодом – Москви. «Довколамосковский» етап тої «тенденції» вже не обмежився чисто етнічними рамками, а завдяки пануванню Орди трансформувався знову у нове багатоетнічне імперське русло, по-суті загальмувавши всі природні етногонічні процеси у Східній Європі.

Це було згодом, а перед тим, на природному, нездеформованому етапі середньовічного етногенезу все відбувалося як на Заході: державницька традиція полян-антів через Волинську державу «Валінана», Київську державу Києвичів, а згодом Київську імперію Ігоревичів, переходить до Галицько-Волинської держави, бо етно-племінні сили виявилися міцнішими за родинні між князями династії Ігоревичів.

Виникає запитання, чому ця «тенденція» в першу чергу проявилася на заході Київської метрополії? На думку І. Крип'якевича, справа тут у тому, що Галицька та Волинська землі перебували в давньому стійкому сусідстві і широких контактах з низкою країн (Польща, Словаччина, Мадярщина, Литва, Тевтонський Орден), полянський (русинський чи рутенський) етнічний масив тут постійно стикався з польським етнічним масивом, мадярським етнічним масивом тощо. Тобто процес етногенезу активніше відбувається не в центрі, а на периферії.

Проте хотів би тут додати, що сила етнотворчого чинника падає в тих районах периферії, де відбувається колонізаційний рух на нові землі. Прикладом може слугувати Лівобережжя у козацький період, але всі аспекти коливання потужності етнотворчого чинника, зокрема у його зв'язках з релігійним, треба ще глибше продумати як мені самому, так і читачеві Конспекту.

Безумовно, згаданий Крип'якевичем контакт з різноетнічними густонаселеними масивами прискорював процес «поляризації» етнічного масиву полян (рутенців), як «поляризації іншості», у народність руську (українську), так само як етнічного масиву ляхів (поляків) у Малопольщі у польську народність, етнічного масиву мадяр у народність мадярську. Адже на кожному етнічному пограниччі (коли воно більш-менш густо заселене і постійне) йде прискорений процес етнічного самоусвідомлення, бо кожен представник певного етнічного

масиву на цьому пограниччі відчуває якесь «додаткове навантаження» репрезентувати перед іншими етнічними світами свій етнос (як колись свій рід чи плем'я). Це і сприяє швидкій консолідації у населення етнічного пограниччя народностевих, патріотичних почуттів, сприяє зародженню тут перших національних (державних) почуттів, сприяє швидкому культурному поступові цього населення. Відомо, що на перший погляд незбагненний процес ренесансу українського розпочався саме на цьому етнічному пограниччі, що саме з цього пограниччя вийшла більшість культурних діячів України того і не лише того часу. Що навіть культурні та політичні діячі сходу України, наприклад в епоху козаччини, завдячують своє, якщо не національне, то народностеве, етнічне пробудження перебуванню на цьому етнічному пограниччі.

Всяка народність починає формуватися, починає самоусвідомлюватися з отих елементарних «поляризаційних» процесів на етнічному пограниччі. Хоч цей процес я і подав занадто схематично, все ж читач зможе сам навести відповідні приклади його навіть із сучасного українського життя (наприклад, Харків від початку 19 ст., чи Донбас – ХХ ст., народивши, окрім відомого Сосюри, Дзюбу, Світличного, Стуса...).

То ж не дивниця, що новий центр формування русинської держави, держави вже на одноетнічній основі, створюється на заході українських земель, де ці процеси середньовічного етногенезу йшли найшвидше.

Нова держава з центром у Галичі продовжує функції Київської держави у захисті русинського населення не лише своїх районів, але й Придніпров'я, від набігів кочовиків. Відомі два великі походи Романа проти половців на початку ХІІІ ст. Ці походи серйозно послабили половецькі напади на Середнє Придніпров'я та на міста Наддунав'я. Свою роль тут зіграли і політичні зв'язки з Візантією, бо візантійський імператор Олексій Комнен звернувся по допомогу до Романа, а не до Києва, бо половці спустошували своїми набігами і Фракію і навіть околиці Константинополя.

Коли 1204 р. хрестоносці завоювали ослаблений Константинополь і довкола колишнього центру православ'я виникає т.зв. Латинська імперія, а зірка папства досягає свого зеніту, тодішній папа Іннокентій ІІІ-ій, який очолював той хрестовий похід, вирішив прислати своїх послів і до Романа, обіцяючи йому допомогу у боротьбі з кочовиками та королівський вінець. Роман гордо відповів, що лише те буде міцно належати йому, що здобуде своїм мечем...

Успішно боровся Роман і з литовськими племенами, зокрема ятвягами, що постійно нападали на Берестейську землю, намагаючись відсунути на південь межу розмежування з русами.

Загинув Роман 1205 р. під Завихостом під час чергового походу на Польщу, що тоді почала загрожувати його західним землям. Літописець називає Романа «самодержцем усієї Русі» (бо й справді він держав у своїх руках усю корінну Русь, за винятком Сіверсько-Чернігівської землі, а сучасні білоруські та російські землі Руссю не називалися).

Після смерті Романа в Україні спалахують феодальні війни, що тривали понад тридцять років, поки не припинив їх підрослий уже син Романа Данило. Данило продовжував політику батька, в 1240 р. знову приєднує до себе Київщину, вигнавши з Києва Смоленського князя Ростислава і посадивши там свого мужнього воєводу Дмитра. Б. Рибаков пише, що в той час «делами Галицко-Волынской Руси живо интересовались не только в соседних землях, но и в Германии, и в Риме, и во Франции, и в Византии». Таким чином Данило відновив могутнє князівство, що охоплювало більшу частину України, проте подальше формування нової одноетнічної феодальної держави було перерване грізною навалою монголів.

Хоч нашестя монголів відбилося на всій Україні, але найбільше, безперечно, потерпіла Наддніпрянщина, для неї це було повним економічним та політичним занепадом. Київська земля настільки занепала, що суздальські князі, які отримали Київ у подарунок від Батия, не захотіли того подарунка брати, бо Київ втратив для них усяку ціну.

На відміну від Київщини та Переяславщини, Чернігівсько-Сіверська земля збереглася краще, правда, колись могутня «земля» розпалась на кілька князівств (Новгород-Сіверське, Глухівське, Путивльське, Трубчевське, Рильське, Брянське, Курське Липовецьке), бо підірваний погромом Чернігів не зміг зберегти свого колишнього значення, а номінальним центром «землі» стає Брянськ. Проте Брянськ був на самій півночі «землі», то його у XIV ст. захопили смоленські князі.

За такого погрому Данило проявив неабияку організованість. Він посилено укріплює свої міста і будує нові. Особливу увагу приділяє Холму, що стає його столицею. Робив неодноразові походи на Литву та т.зв. «татарських людей», що мали навіть свої міста і не бажали визнавати княжої влади. Татари залишили їм громадську управу з вибраними отаманами, а самі лише присилали своїх басманів збирати данину на користь хана. Рух цей охоплював частину

Київщини, Волині та Поділля. Цілком можливо, що таке було і на Лівобережжі, бо князі тамтешні повтікали на Правобережжя, тому свідчень такого явища з Лівобережжя нема. Звичайно, випадки втечі у степ, у розташування кочовиків, були й раніше, в дотатарську епоху, але про це докладніше буде у розділі про козацтво. Бо це таки предтеча козацтва. Хоч це явище, рух серед народних мас за звільнення з-під княжо-боярської залежності, під державотворчим кутом зору є явищем деструктивним, бо це зародок як козаччини, так і притаманної нам отаманщини.

Після смерті князя (короля) Данила його політику продовжували спочатку його брат Василько, а далі син Василька Володимир (1270-1284 рр.).

Був час, коли Галицько-Волинське князівство поширило свою владу й на Литву. Після смерті Міндовга (1263 р.), якого вбила група незадоволених князів, його син Войшелк, розправившись з ворогами батька за допомогою галицько-волинських князів, передав великокняжий престол своєму зятеві Шварну Даниловичу (1267 р.), а сам пішов у монастир. Але Шварно через два роки помер і великокняжий престол зайняв Тройден (1270-1280 рр.), що виступив на боротьбу з галицько-волинськими князями. Князь Лев, брат Шварна, претендував навіть на польський престол, але зумів лише повернути собі втрачену по смерті батька Люблинську землю. В літературі іноді можна натрапити на припущення, що Лев приєднав на деякий час до себе і Закарпатську Русь, але чи так це? Бо неспростовних доказів входження тої Русі у Київську чи Галицько-Волинську Русь таки нема. Але це цікавим боком повертає питання про мову у Київській державі, якщо цей мовно-руський анклав стільки часу аж до недавна перебував поза її рамками, але зберіг ознаки споріднення, але не з тим київським населенням, що за теорією Погодіна покинуло Київщину після монгольської навали і збереглося у вигляді суздальців. До чого ближчою є говірка Закарпатської Русі, до сусіднього Передкарпаття чи Суздальщини, залишаю на розсуд читача.

Після смерті останнього галицько-волинського князя між Польщею, Литвою та Угорщиною розпочалася люта боротьба за галицько-волинські землі. Звичайно, спочатку це робилося в рамках та під прикриттям династичного права, згодом – відверто.

Таким чином Галицько-Волинське князівство не зуміло забезпечити надалі свою самостійність і завершити справу об'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Не зуміло, незважаючи на те, що згодом настав період занепаду Золотої Орди, бо етнотворчі

процеси у Східній Європі Орда дуже здеформувала і загальмувала на кілька століть.

Через якийсь час Україна вже не мала жодної, навіть найменшої територіально, незалежної державної формації. Українські землі опинилися під владою п'яти держав: Чернігово-Сіверщина – під владою Московської держави; Волинь, Київщина та Задніпрянщина – під Литвою; Галичина, Холмщина та західне Поділля – під владою Польщі, Закарпаття – під Угорщиною, землі міжріччя Дністра і Прута захопили молдавські господарі, що самі перебували під турецьким протекторатом.

* * *

З переходом у другій половині XIV ст. більшої частини України під владу Литви починається т.з. литовсько-руський (чи русько-литовський) період нашої історії, що пройшов під прапором культурного впливу України на завойовників – литовців. Хоч це і дуже цікавий період нашої історії, детально його подавати не буду.

Литва швидко підкорила (ще наприкінці XIII ст.) білоруські землі, згодом і частину українських (Берестейщину та Турово-Пінщину). Особливо успішно це підкорення відбувалося за Гедиміна та його сина Ольгерда.

Займаючи білоруські та українські землі литовські князі не зачіпали місцевих порядків, не запроваджували якогось нового ладу, вони залишали навіть місцевих князів, за умови, що ті визнають зверхність над собою великого литовського князя. Східна Україна була дуже послаблена, а Галицько-Волинська держава із вичерпанням роду Даниловичів не могла вже цьому процесові завадити. Татари пробували... Але Ольгерд після розгрому їх над річкою Синюхою забрав собі всю Наддніпрянщину аж до Чорного моря, тим самим ліквідувавши владу Золотої Орди над Україною.

Татаро-монгольська держава, заснована Батиєм, після нищівних рейдів по всіх її найважливіших центрах Тімура із Середньої Азії та під тягарем внутрішніх проблем перетворилася майже на фікцію, існуючи лише за інерцією. В середині XV ст. з неї виокремилось Кримське ханство як місцевий реальний ворог Золотої Орди. Другий кримський хан Менглі-Гірей віддався під протекторат могутніх турків, які щойно перед тим завоювали Царгород і утворили сильну мілітарну державу, яка охоплювала весь Балканський півострів і всю Малу Азію. Ця спілка з турками зробила Кримську орду дуже небезпечною для України, бо турки і татари швидко одрізали її від

Чорного моря (ще за Вітовта на місці сучасної Одеси був порт, куди доставлявся український хліб на вивіз, а українські поселення були скрізь по всьому Подністров'ю аж до Чорного моря, але з наступом турків усі ці поселення та замки було знищено).

Коли Москва уявила себе збирачем усіх земель колишньої Київської імперії на своїй, московській основі, чітко вималювалося протистояння з Литовсько-Руською державою, що теж претендувала на роль збирача земель колишньої Русі. І маємо пам'ятати, що для удару по українських землях підвладних Великому Литовському князю Москва намовила для цього за відповідну плату Кримське ханство. 1482 року хан Менглі-Гірей прийшов на Україну з величезною армією, сплюндрував усю Київщину, взяв Київ, пограбував, а тоді спалив. За свідченням тогочасних хронік від часів Батия не зазнавала Україна таких руйнувань. Лише полоненими татари забрали в Крим біля 100 тисяч людей, а пограбовані у Софіївському соборі золоті чаші хан одіслав у дарунок московському князеві.

Наступного року татари знищують Поділля. З того часу починається смуга регулярних наїздів татар в Україну. І головним предметом здобичі ставали люди. В Криму тоді було два спеціальні ринки работоргівлі: Козлів (сучасна Євпаторія) та Кафа (сучасна Феодосія). Звідти нещасних рабів розвозили по всьому магометанському світові (у Європі, Азії, Африці) – до персів, арабів, турків.

Так над Україною на цілих триста років навис новий турецько-татарський меч, значно жорстокіший ніж Батиїв.

Розпочинається тяжка вперта боротьба українського народу з цією небезпекою попри те, що перебувала вона у структурі інших держав, які і мали обов'язком ту боротьбу провадити та організовувати.

Після Люблинської унії Литви з Польщею та утворення Речі Посполитої Україна у більшій своїй частині потрапила до рук Польщі, але Польща не тільки не організовувала належної оборони перед Кримським ханством з боку свого найкоштовнішого надбання – України, але докладала максимальних зусиль для її денаціоналізації та польської колонізації, поставивши собі метою зробити Україну невід'ємною своєю частиною.

Проте ця настирлива експансія Польщі на Україну була спинена. Спинена чи не найбільшим потрясінням в історії всієї Східної Європи – 1648 роком.

Чи найкращим чином відстояла тоді Україна свою інакшість щодо Польщі? Відповісти однозначно неможливо. Проте, осмислювати цей зрив змушені будемо не раз, а постійно і серйозно.

Але на черзі козацький період нашої історії.

IV. КОЗАЦЬКИЙ ПЕРІОД

«Безперечно, козаччина одне з найцікавіших явищ в історії суспільства, одна з найцікавіших організацій, яку коли-небудь витворило людство»

Збігнєв Вуйцік

1651 року у Франції вийшла друком книжка Боплана під довгою назвою: «Опис України, яку творять численні провінції Польського королівства, що лежать поміж кордонами Московії та Трансільванії (Семигороду), разом з відомостями про звичаї, спосіб життя та ведення війни її мешканцями». Разом з двома мапами цю працю вже тоді було перекладено на багато мов Європи.

Праця Боплана розпочинається описом Києва як одного з найстаріших міст Європи. Далі автор переходить до відомостей про запорізьких козаків – людей відважних, як він їх називає, визначаючи їх чисельність на 120 тисяч, усі вони знаються на військовому мистецтві і загартовані в боях: «Це люди, що часто, майже кожного року споряджують виправи на Чорне море, завдаючи величезної шкоди туркам. Багаторазово сплюндровували Крим, спустошували Анатолію, Трапезунд і навіть досягали Босфору, за три дільниці до Константинополя, де все спалили та скупали в крові турецькій... Чисельність козаків, що вирушають на море, не перевищує ніколи 6-10 тисяч. Море перепливають якимсь чудом на своїх маленьких човнах, які будують самі...

Уміють козаки виробляти гарматний порох і дуже чудовий. Усі обробляють землю, випікають хліб, варять пиво тощо. Є також чудовими навігаторами не тільки морськими, але й річковими, а також добрими купцями.

У себе нічого простого, крім одягу, не мають. Є кмітливими і спритними, з гумором і щиро гостинні, без амбіції, щоб здобувати велике багатство. Але надзвичайно люблять свою волю, без якої не хотіли б і жити. Задля неї також розпочинають повстання і бунти проти панів у краю, коли помітять, що ті хочуть їх тримати в шорах... Є сильними, без труднощів зносять спеку й холод, голод і спрагу, на війні винесливі і невтомливі, рухливі та діяльні, а при цьому легковажні, бо не цінують свого життя...»

Цікаві рядки, присвячені запорізьким козакам, можна було б наводити й наводити з найрізноманітніших джерел, починаючи з козацьких літописів і кінчаючи П'єром Шевальє (Історія війни козаків проти Польщі). Але грунтовних праць про зародження козацтва до цього часу немає і видно ще довго не буде.

Я не беру на себе сміливості будувати якісь беззастережні теорії у цьому маловивченому питанні. Все ж хочу звернути увагу читача на таке. При вдумливому вивченні історичних фактів, що стосуються козацтва, все більше можна переконатися у думці, що зародження козацтва треба шукати ще у Київській державі, у прикордонних з кочовою стихією районах півдня України.

Ось як собі уявляє це М. Брайчевський: «Географічне розташування Русі давало для цього широкі можливості, оскільки південні кордони її межували з широкою смугою Надчорноморських степів, що становили широке поле діяльності для відважних і активних людей.

В цьому полягала одна з найважливіших особливостей історичного розвитку Русі... (Була можливість) податися на пороги, або в Тьмуторокань, або в пониззя Дніпра чи Дунаю, – де зовсім не було княжої адміністрації, або ж була вона надто слабкою, і де важкі умови життя унеможливлювали заведення тих порядків, що панували на Русі...

Отож, звільняючись з-під юридичного впливу держави, втікачі разом з тим позбавляли себе і її захисту. Покладатися вони могли лише на власні руки і розум, на власну спритність і здатність до пристосування. Це приводило до своєрідного штучного добору – вижити в тих умовах могли лише особи, наділені особливими якостями – найбільш рішучі, хоробрі, мужні, енергійні, здатні витримати будь-які випробування і поневіряння. Умови життя в степу були такі, що поодинці прожити там було неможливо, отже, самою логікою життя втікачі змушені були об'єднуватися, тримаючи в одній руці плуг, а в другій – меч і стріли, аби в перший-ліпший момент бути

готовими для відсічі несподіваному ворогові. Це виховувало в них високе почуття колективізму і відповідальності за справи громади, уміння ставити інтереси товариства вище за власні. Так поступово виховувалися ті риси козака-лицаря, що пізніше стали притаманними ознаками запорізького козацтва.

Втікачі на півдні збивалися у ватаги, що мали свою специфічну структуру і оргацізацію, і в певні моменти давньоруської історії виявилися неабиякою соціально-політичною силою. В джерелах вони відомі під іменем бродників та бирладників.

Повідомлення про них в давньоруських документах нечисленні і невиразні... Дещо знаходимо в іноземних джерелах, а разом ці повідомлення дають можливість деяких історичних висновків.

Перша згадка про бродників у літописних текстах припадає на 1146 рік. В цей час на Русі точилася жорстока боротьба між чернігівською і переяславською династіями за Київ, де вирувало народне повстання. І ось у зв'язку з цими подіями суздальський князь Юрій Долгорукий надіслав на допомогу своєму союзникові Чернігівському князю Святославу Ольговичу загін бродників.

Наступного 1147 року до цього князя з'явилися половці і бродники – «приидоша к німу мнозі, уіві іго». В цьому повідомленні немає жодних відомостей про те, хто ці бродники і звідки вони з'явилися, але їх зв'язок із половцями вказує, що прийшли вони, мабуть, з півдня, а велика кількість їх свідчить, що були вони на той час значною воєнно-політичною силою.

У 1216 р. бродники беруть участь у Липецькій битві на боці суздальського князя. Остання згадка про них припадає на 1223 р. – під час першої появи монголів у південно-руських степах. Бродницький воєвода на ім'я Плоскиня обіцяв руським князям підтримку проти нападників, але не дотримав слова і виказав їх ворогові. Оскільки Плоскиня, домовляючись з князями «цілував хрест», стає очевидним, що бродники були християнами, незважаючи на те, що тримали руку монголів. Самий же зміст події та місце, де вона відбувалася, знову дозволяє зв'язати бродників з надчорноморськими і надазовськими степами.

Але більш певні відомості з цього питання знаходимо в іноземних джерелах. Бродники виступають в угорських джерелах початку XIII ст., в папських буллах того часу, а також у творах деяких візантійських авторів. Ці згадки дозволяють уточнити місцезнаходження бродників, їх місце в історії Східної Європи та їхню етнічну належність.

У 1227 р. папа Григорій IX доручив єпископу Гданському розгорнути місіонерську діяльність у землях «Куманії та Бродинії». У 1231 році він підтверджує це, називаючи знову «землю куманів (половців) і бродників». Саме поняття «землі бродників», «Бродинії» дуже важливе. Воно свідчить, що в уяві західноєвропейських діячів бродники становили собою справді видатне явище (чи якийсь особливий народ?) і займали велику територію.

Для визначення, хоча б приблизних меж останньої, надзвичайну вагу мають документи, що засвідчують західні межі Бродинії десь в районі Подунав'я. Це знаходить підтвердження і у візантійських авторів. Так, Никита Акомінат у 1190 р. пише про допомогу бродників дунайським болгарам..., що мала місце у 80-ті роки XII ст. Інший візантійський історик Георгій Акрополій писав про допомогу надану болгарам «руськими біженцями», в яких усі дослідники одностайно бачать бродників.

Східна границя «Бродинії» може бути визначена у зв'язку з подіями 1223 р., коли бродники зіткнулися з монголами, десь у північно-східному куті Надчорномор'я, тобто в районі Азовського узбережжя і Нижнього Дону. Отже, їхня територія охоплювала все степове Причорномор'я.

Хто ж були бродники за походженням? Як ми вже бачили, йдеться про християнське населення, у якого сподибуємо слов'янські імена (Плоскиня). Никита Акомінат, говорячи про бродників, називає їх «гілкою тавроскіфів, що зневажає смерть». Як відомо, тавроскіфами візантійці називали не лише корінне населення Криму, а й Русь і деякі інші народи – чому є багато прикладів. В даному разі Русь є єдиним можливим претендентом на ототожнення... Отже, поза сумнівом, ідеться про русинів, що тим більш підтверджується слов'янським характером імені Плоскині, а зрештою й самою назвою «бродники», «бродяги», тощо.

Бродники – це русинське населення степів, тобто переважно селяни-втікачі, що з тих або інших міркувань змушені були кинути свої домівки і шукати пристановища за межами основної території Київської держави. Саме до них підходить вираз «руські вигнанці», застосований Акрополітом. Цей термін проливає світло на соціальний бік справи і разом з тим пояснює, чому давньоруські літописи так неохоче і так непевно говорять про цих мешканців степу. Переважна більшість дослідників розглядає бродників як прообраз майбутнього козацтва.

У зв'язку з цим звертаємо увагу й на згадку якихось «галицьких вигнанців», що під час битви на Калці на човнах пройшли по морю і увійшли до Дніпра, ставши на Хортиці поблизу броду.

Це була сила, що протистояла феодальній Русі саме в соціальному, класовому відношенні. За умовами свого існування вони повинні були спілкуватися з половцями і разом з ними втручатися у феодальні чвари на Русі. Як антитеза феодальній системі вони виступають й на стороні монголів...

У західній частині землі бродників зустрічається ще одна територія для позначення населення, яке виходило за рамки феодальної системи на Русі – берладники (бирладники). Пониззя Дунаю входило до складу Галицької землі і, природно, напрошується зіставлення берладників з тими «галицькими вигонцями», про яких згадує Іпатський літопис. Іншими словами – це галицька частина бродників, зв'язаних з Галичиною в той же самий спосіб, що й східна частина цих ізгоїв-втікачів була зв'язана з Наддніпрянською Руссю...

М. Брайчевський робить натиск на соціальний бік процесу утворення попередників козаків – бродників. Але обмежувати цим руху бродників, мабуть, не можна, як не можна вичерпувати козаччини рухом селянства. Літопис залишив нам розповідь про одного з ізгоїв-князів. Я маю на увазі князя-ізгоя Івана.

Після смерті Володаря у 1124 р. Галичина поділилася на чотири самостійні князівства. Між синами померлого – Ростиславом і Володимиром (сини Володаря) і синами його брата Василька – Юрієм та Іваном почалася справжня війна, в результаті якої син Володаря Володимир (1145-1152 рр.) заволодів усією Галичиною і об'єднав її в єдине князівство, водночас придушивши велике повстання населення Галича у 1145 р., яке очолив його небіж Іван Ростиславич, князь Звенигородський.

Ставши безземельним князем-ізгоєм, цей Іван із своїми дружинниками переходить на службу від одного князя до іншого. Але його переслідують і він тікає до половців. Захоплює наддунайські міста Галицького князівства, розбиває і грабує судна галицьких купців й «пакостить»... Зібравши багато половців і шість тисяч «берладників», Іван підійшов до Ушиці, але здобути її не зумів. Цікаво, що у своїй боротьбі з Ярославом Іван використовує рух народних мас проти галицьких бояр. Це робило його особливо небезпечним для Ярослава. Але нічого не домігшись, у 1161 році Іван Бирладник помер у Візантії.

Таких князів-ізгоїв за умов феодальних чвар на Русі було, мабуть, чимало. Отже, у формуванні первісного козацтва не малу роль відігравав і чисто «лицарський» момент (як це можна бачити на Заході, в Європі у т.зв. «лицарських орденах»).

Звичайно, не були ці ордени повністю козацькими у пізнішому розумінні цього слова, та й називали їхніх членів не козаками, а бродниками, берладниками чи ще якось. Усі ці численні збройні ордени, що виникали на півдні України ще за часів Київської, а згодом і Галицько-Волинської держави, підготували ґрунт для появи у Литовській державі запорізького козацтва у пізнішому розумінні цього слова, ґрунт для того яскравого спалаху, яким виявився власне запорізький період в історії України і який у багато чому визначив і подальшу долю, характер і обличчя українського народу.

Я поминаю тут відомі великі постаті, що стояли біля колиски запорозького козацтва – Байду (Дмитра Вишневецького), Остапа Дашкевича, Семена Полозовича та інших. Поминаю і грандіозні повстання проти Польщі наприкінці XVI-го на початку XVII-го століть. Спинимося дещо на Хмельниччині та Руїні.

Декілька слів про самого Богдана Хмельницького, одну з найбільш випуклих постатей українського народу, який зумів підняти народ на найбільшу битву за свою незалежність. Попри всю неоднозначність в оцінках його ролі у наступні покоління.

Проспер Меріме вирішив написати «про дуже цікаву постать на ймення Хмельницький, який, здається, винайшов боротьбу національностей у Європі».

Попри таку історичну загальноєвропейську оцінку Богдан, що чи не першим, ще 1648 р., ужив вираз «нація українська», став за логікою історичних подій, передовсім поборником збереження свого племені, свого народу, збереження його індивідуальності серед інших народів світу.

Подаємо «Статті» Богдана Хмельницького, що звуться ще «Переяславським трактатом».

1. Насамперед, щоб не було непорозуміння, повинен цар московський затвердити права і вольності наші так, як ці права і вольності ми споконвіку мали.

2. Щоб до судів наших, як міських, так і військових, ні бояри, ні воєводи, ні ставники московські не входили.

3. Україні мати своє власне військо, як Городове, так і Запорозьке.

4. Як по містах, так і по селах вся старшина (урядники), войти, бургомістри, старости щоб з наших людей радою обиралися.

5. При гетьманській булаві зостається староство Чигиринське.

6. Народ і Військо на загальній раді з-поміж себе обирають гетьмана і всю старшину, так як це є стародавній український звичай.

7. Земель козачих і селянських одібрати ніхто не може, а вони переходять дітям, котрим вольності мати, як мали наші діди й батьки.

8. Права і вольності, котрі ми маємо ще за часів князівства, як духовенство, так і миряни, щоб попсовані не були.

9. Гетьман із старшиною може приймати чужоземних посланців, як то ще споконвіку було.

10. Раніш, ніж збирати подушне, умовитися з гетьманом і старшиною, котрі і призначають своїх урядовців.

11. Українська церква і духовенство мають повну незалежність від Москви.

12. В затвердженні ненарушимості цього трактату прохаємо цю хартію вольностей підписать і печатками затвердити, щоб на віки вічні непорушимо було.

Цар московський затвердив і бояре приговорили.

Чи Хмельницький узяв до уваги всю важливість того кроку, що учинив? Мабуть, коли міркувати, маючи перед собою всю дальшу його поведінку, то — ні. Він керувався вимогами моменту. У цей час він втратив віру в угоду з поляками, у певність кримських союзників. Розвіялися з вітром і його волосько-молдавські плани, а з ними і надії на турецький протекторат. А боротися проти Польщі без доброго союзника тепер було куди важче, ніж коли-небудь раніше. Сили України були виснажені. Тим більше, що на кордоні з Україною концентрувалися російські війська, готові в будь-який момент рушити в Україну, була б домовленість з Польщею про поділ збунтованої України. Хмельницький вирішив випередити цей поділ, уклавши політичний союз з Москвою, цілком ігноруючи те, що союз з нею не міг мати такого ж умовного та нетривкого характеру, як союз з Портою чи Кримом. Цей союз не міг таким бути через історичні особливості Московської держави, а також через те, що між Північчю та Півднем ще з часів Київської держави існували певні

зв'язки. Нарешті, і чи не найголовніше це – спорідненість релігії; в таких умовах політичний союз міг дати такий шов, що його легко було створити, але знищити виявилося дуже важко, навіть коли під загрозою саме життя необачного партнера.

Принагідно наведу висловлювання М. Покровського – першого радянського російського історика – про цей період з глави «Борьба за Украину» його Історії:

> «Разрыв с «чернью» и ненадежность хана, который за хороший «ясырь» готов был продать кого и что угодно, – это после Берестечка было уже совершенно очевидно, но достаточно ясно было это и под Зборовым – делали для Хмельницкого неизбежным союз с одной из «великих держав» Восточной Европы. Не считая Польши, с которой Хмельницкий вел войну, таких держав было две – Московское государство и Швеция.... На самом деле оба союза, с Москвою и с Швецией, объективно были одинаково (підкреслення Покровського) возможны, и Хмельницкий действительно колебался между ними до последних дней своих, причем в эти последние дни шведский союз был большею реальностью, чем московский. Но он совсем не был новостью. «От шведского короля, – говорил в 1657 году Богдан московскому послу, – я никогда отлучен не буду, потому что у нас дружба давняя, больше шести лет»: начало союза со шведами довольно точно совпадает, таким образом с Берестечком и с окончательным разочарованием в крымском союзе. Своим скандинавским союзником Хмельницкий был очень доволен. «Шведы – люди правдивые, – говорил он в той же беседе с окольничим Бутурлиным, – всякую дружбу и приязнь додерживают, слово свое держат»... Правда, говорилось это не без того, чтобы уколоть москвичей, которые слова своего не додерживали. Но Карл X мог действительно обещать казацкому гетману нечто такое, чего от царя Алексея тот дожидался тщетно – положения вассального государя, «удельного князя киевского», в своих внутренних делах независимого от кого бы то ни было, а по внешнему положению равного герцогу курлядскому или даже курфюсту бранденбургскому. И такие обещания на самом деле были даны и приняты: в начале 1657 года союз, считавший уже шесть лет фактического существования, был окончательно оформлен. «Изменник» Мазепа мог бы найти весьма авторитетный пример в подтверждение своего образа действий по отношению к Карлу XII. …А в припадках гнева на Москву тому же Хмельницкому случалось говаривать, что отдастся в подданство турецкому царю и вместе с турками и крымцами будет ходить войною

на Московское государство. Хоть и сказанные в гневе, это не были пустые слова: до нас дошла грамота султана Магомета IV от декабря 1650 года, где Богдан титулуется «голдовником» (вассалом) Турции, в знак чего ему жалуется от султана почетная шуба. А уж кто бы, казалось, дальше был от казачества и по национальности и по вере, и по всему историческому прошлому, чем «неверные» турки? Союзы государств и в XVII веке, как теперь, определялись не симпатиями народных масс, а политическими расчетами руководящих слоев; симпатии же очень легко инсценировались и тогда и теперь, если руководящим слоям то было нужно. Когда Богдану был нужен московский союз, посланцы царя Алексея отовсюду слышали хвалы Московскому государству и выражение горячего желания «в государеву сторону перейти». Но переговоры и после этого шли не только с Москвой, но и со Швецией, и с султаном, и с венгерским правителем Ракочи, ...

Но в 1649 году для Москвы разумнее было держаться выжидательной политики, а, чем осторожее было в Москве, тем настоятельнее нужен был Хмельницкому московский союз или по крайней мере благожелательный нейтралитет Московского государства. Как Польское восстание 1863 года было раздавлено между Москвой и Пруссией, так и казацкое воостание XVII века было бы раздавлено между Москвой и Польшей, действуй эти последние вместе. Разъединить их было основной дипломатической задачей гетманов и после Хмельницкого, но те иногда разрешали эту задачу, становясь на сторону Польши, как это сделал Выговский. В разгаре же борьбы с поляками Хмельницкому не оставалось другого выхода, как искать московской дружбы, независимо от того, был он сам внутренне другом Москвы или нет.

Московский союз был политической необходимостью для казачества, как крымский был необходимостью военной. Находясь в различных плоскостях, они, как это ни кажется на первый взгляд странно, и не мешали друг другу. Получив 27 марта 1654 года в качестве «вечного подданного» царя Алексея жалованную грамоту на город Гадяч, Богдан через три недели, 16 апреля, писал крымскому хану, что и ему присяги не нарушает «на веки вечные», и сам, и все потомки его. Хана он называет в этом письме «своим всемилостивейшим государем», а насчет московского союза объясняет, что хану нечего от него бояться, ведь всякий ищет «иметь побольше приятелей»; поляки заключили же союз с венграми и волохами, отчего же ему, Богдану, не подкрепить себя, со своей стороны, московской дружбой? Но уже из этого совпадения двух союзов с двумя обычно враждовавшими между со-

бою государствами, видно, что «подданство» на Украине понималось совсем не так, как понимали его обычно в Москве. В первое время подчинение Украины московскому царю представлялось Хмельницкому в очень своеобразной форме...

А к Украине будущий православный государь Польши стал так относиться, что Хмельницкому пришлось искать подмоги у Карла X шведского и Ракочи венгерского...

Защита казачества от панов уступает теперь место защите своей внутренней политической самостоятельности от своих союзников и покровителей... А московский воевода был реальностью, которую можно было видеть необычайно близко, в соседнем Путивле, откуда этой реальности ничего не стоило передвинуться немного на запад и очутиться в Переяславе или в Киеве. Богдан инсургент 1648 года быть может, и не поднял бы вопроса о пределах воеводческой власти на Украине, не поднял бы по крайней мере до той поры, пока не столкнулся бы с этой властью на практике. Богдан – государь 1653-1654 годов был подозрительнее и предусмотрительнее...»

Пошлюся ще на цікавий спогад про тодішню Україну і Росію, залишений нам дияконом Павлом Алепським, що був у супроводі антіохійського патріарха Макарія під час його подорожі. Проїжджаючи через дуже зруйновані війною райони Придніпров'я на Київ, він записав у щоденнику:

«О, яка благословенна країна!

Наш розум був увесь час під враженням здивування, бачачи силу силенну дітей усякого віку, що сипалися як пісок...

По всій землі козаків ми помітили надзвичайно гарну рису, що викликала наше здивування: усі вони за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дітей, уміють читати і знають порядок церковної служби й церковних співів; крім того, вони навчають сиріт і не дають їм вештатися по вулицях неуками; по звільненні людність з великим запалом віддалася навчанню, читанню, церковним співам. ...

З тої хвилини, як ми побачили монастир Печерський, що сяяв в далечині своїми банями, і як тільки долетіли до нас пахощі цих заквітчаних земель, наші душі розгорнулися і ми віддали подяку Богові. Протягом цих двох років у Московщині замок висів на наших душах,

а розум був до краю стиснутим, пригніченим, бо в тій країні ніхто не може почувати себе хоч трішечки вільним, крім хіба тубільців».

Цей «замок» незабаром завис і на українських душах, коли вони опинилися повністю в руках тої держави, де «ніхто не може почувати себе хоч трішечки вільним», і де треба буде докладати величезних зусиль, щоб розбити той «замок», щоб звільнитися від «переяславського шва».

Отже, Козацька Україна в її територіальному складі визначеному зборівською угодою, приєдналася до Московської держави. Марно представники українського суспільства намагалися затримати за актом приєднання характер угоди. Незламна напосідливість московських дипломатів зуміла надати йому характер ласки царської. Ця ласка царська, що пізніше була змодифікована на ласку московську, ласку російського народу, ще й сьогодні відлунює у вухах українців від лозунгів і дій різних перевертнів та бездуховних людей, коли самі спроби зберегти українську мову від зникнення вважають крамольними і суперечними з «новою найдемократичнішою соціалістичною демократією».

Що стосується самого Хмельницького, то він швидко зрозумів, що жодними паперовими гарантіями України не захистити. Він вживає рішучих кроків у реальних напрямках. Його наказ вирубати перші помічні російські війська під Гусятином, з мотивацією, що вони «варварський обичай міли», з одночасним згуртуванням довкола себе та своєї ієрархії політично найсильніших українських груп – є типовою політикою самозахисту та збереження народу. Не згадую вже про його (до речі, мало вивчені) політичні кроки з метою припинення зазіхань Польщі на Україну, як і стосунки з молдавським господарем, з Туреччиною, Кримом – що є продовженням давніх чорноморсько-київських традицій наших предків.

Для підігріву позитивних емоцій можна зазначити, що справді 1655 р. шведський король Карл X вступив до Польщі і нав'язав дипломатичні контакти з Хмельницьким. Того ж року Хмельницький знову обложив Львів, здавалося, що Польська держава фактично вже не існує, бо російське та українське військо здобуло Литву, Білорусь і всю Україну аж по Люблин, а шведи – решту Польщі. Могла промайнути тоді думка, що коли б вдалося закріпити цей стан, українське питання було б справді вирішене остаточно, бо було очевидним, що з огляду на позицію тодішніх керівників Польщі, доки Польща

залишатиметься самостійною, своїх претензій на Україну не зречеться.

Вочевидь Московська держава тоді керувалася іншими міркуваннями щодо Польщі, бо їй було невигідно знищувати Польську державу до того часу, поки не прибрано ще міцно до рук придбану Україну, а тодішня ліквідація Польщі у спілці з Хмельницьким лише б зміцнила останнього, а не Москву. І справді, Віленське перемир'я від листопада 1656 року між Польщею і Москвою підкреслювало егоїзм російської політики, вразивши Хмельницького як блискавка. Цікаво, що козацьким депутатам навіть не було дозволено бути присутніми на переговорах як спостерігачам. Отже, нове максимальне напруження козацьких сил знову не принесло позитивних для України результатів, бо перемога вислизнула з козацьких рук уже не з вини кримського хана, а московського царя. Україну було фактично знову залишено один-на-один з Польщею, яка в міру поновлення своїх сил знову скеровує їх проти України. Україна знову віч-на-віч з татарами. Скільки героїчних зусиль, і такі мізерні позитивні результати: лише кров та руйнування.

Можна пристати до думки Покровського, що така ситуація і активізувала зусилля Хмельницького на пошуки іншого варіанту забезпечення майбутнього України, замість союзу з московським царем. Справді, відповіддю України на російсько-польські єднання було згадане зближення з Швецією, а також підписання у грудні 1656 року в Радноті, що в Угорщині, трактату першого в історії розбору Польщі. До цього трактату належали: Швеція, Україна, Семигород, а також Литовський князь Богуслав Радзивіл (за епітетом польських патріотів – «один з найбільших зрадників Польщі в цей період»). Але Москва негайно запротестувала проти цієї угоди, окрім того раптом помер претендент на польський престол – угорський князь і цього трактату не було реалізовано.

Звичайно, події 1656-1657 років послабили «переяславські вузли», Хмельницький все більше відходить від Росії та зближується зі Швецією. Після поразки Ракоші він починає думати про відновлення дипломатичних переговорів з Польщею, яка поволі, але впевнено виринала зі «шведського потопу» і знову ставала реальною загрозою. Поляки теж прагнули до відновлення контактів з Хмельницьким, для чого використовують послуги австрійської дипломатії. В результаті до Хмельницького і прибув з дипломатичною місією волинський каштелян Станіслав Бєнєвський, що був дуже спритним польським дипломатом. Але доки встиг він проявити свої дипломатичні талан-

ти, сталася подія з надзвичайними наслідками: 27 липня 1657 року помер в Чигирині Богдан Хмельницький.

«У хвилині, коли треба було зібрати докупи всі сили, щоб уникнути помилкових рішень при грізних небезпеках, одійшла людина, авторитету якого, а передовсім генію політичного, так бракувало Україні. Прощалася вона з ним грандіозно, майже з розпачем...»

Смерть великого гетьмана викликала бурхливу діяльність серед діячів московської та особливо польської політики. Але не слід думати, що розмови, які під впливом невдач 1657 року хотів вести Хмельницький з представниками Польщі могли стосуватися чогось іншого, ніж укладення стосунків з Польщею на засадах необхідності співжиття добросусідського, у повному відриві від її державного організму...

По смерті Хмельницького випливають на поверхню українсько-московські тертя. Козацька старшина обирає на нового гетьмана Івана Виговського (1657-1658 рр.), який спочатку пробував порозумітися з Москвою, але без успіху, бо московський уряд послав на Україну своїх воєвод із військом проти волі українського уряду, окрім того підбурював проти Виговського селян та козацьку чернь у городовій Україні та Запоріжжі. Звичайно, невдоволення підігрівалося тим, що за Виговського влада зосереджувалася у руках т.зв. «значних», тобто старшини, а соціальне питання на той час було дуже напруженим. Виговський наділив православну шляхту землею і посполитими, сприяючи швидкому перетворенню козацької старшини в аристократію. Московський уряд, залякуючи козацьку старшину черню, намагався змусити її до політичних поступок. Саме зі страху перед черню та «московською залізною неволею» Виговський разом зі старшиною пристає на польські пропозиції. Тим більше, що підготований ще Хмельницьким і одразу по його смерті підписаний трактат зі Швецією не дав сподіваних результатів.

Звичайно, це мало бути як виконання задуму Хмельницького, бо Виговський був найближчим до Хмельницького в його дипломатичних зусиллях саме з Польщею. Але Богдан, що поставився до пропозиції Польщі про переговори з увагою, з досвіду останніх років вважав, що набагато краще мати союзника не під боком, а якнайдалі, тому й центр його дипломатичних зусиль перемістився до Швеції. Звичайно, сам Хмельницький був би сильнішим перемовником з Польщею за Виговського, і Бєнєвський зміною переговорника не міг не скористатися. У вересні 1658 року під Гадячем було підписано угоду між Україною та Польщею, згідно з якою Річ Посполита ста-

вала потрійною державою (Польща, Литва, Україна). Україна мала називатися за цією угодою Великим князівством Руським. Цікаво, що в Угоді вже фігурувало і т.зв. культурне питання – домовленість про створення в Україні двох університетів.

М. Покровський про Гадяцьку угоду пише таке: *«В первую минуту Москва так испугалась неминуемой, казалось, потери Украины, что московскому главнокомандующему, князю Трубецкому, было дано полномочие – просто переписать гадячские статьи на царское имя, если Выговский согласится»*.

Проте цього робити Москві не довелося, бо події «розвивалися» на користь «білого царя». Польща, підписавши Гадяцьку угоду, не хотіла виконувати умов її, зокрема не хотіла остаточно скасувати унію в Україні. З другого боку, селянство та прості козаки, пам'ятаючи ще добре недавнє польське панування, не хотіли зв'язку з Польщею, чим зручно скористалася Москва.

В результаті між прихильниками орієнтації на Москву і Варшаву в Україні починається справжня війна. Це був початок т.зв. Руїни.

Велика московська армія посунула на Україну, але зазнала нищівної поразки і владу Москви над Україною було ліквідовано одним ударом.

Проте під тиском козацтва Виговський змушений був відмовитися від булави на користь Юрія Хмельницького (1658-1663 рр.), який одразу почав переговори з московськими воєводами. Український уряд погоджувався прийняти протекцію Москви знову, але вимагав забезпечити гарантії широкої автономії України. Московські воєводи переговори використовували для зволікання часу, а коли зібрали нові збройні сили, то нав'язали т.зв. другий Переяславський трактат: Москва хотіла розпоряджатися в Україні, як у себе вдома.

Хоч і не була тоді Україна під жодною зверхністю Москви, все ж московські воєводи зуміли самочинно скликати у Переяславі раду лівобережних полків. Оточивши її своїм військом, московські воєводи продиктували Юрію Хмельницькому свої нові умови. За цими умовами Москва добилася найголовнішого: різко зросла залога московських військ по містах України (Київ, Ніжин, Переяслав, Умань, Брацлав, Чернігів).

Та з 1660 р. починається тривала війна між Польщею та Московщиною за Україну. З ненависті до нав'язаних йому силою нових переяславських умов Юрій зі старшиною подався на бік Польщі і московське військо було знову до цурки розбито під Чудновом (Пра-

вобережжя). Поляки Юрію запропонували угоду, але значно гіршу за Гадяцьку Виговському.

Тим часом лівобережні полковники Сомко і Золотаренко залишилися у московській протекції, чим розпочалося трагічне роздвоєння України. Надії на незалежне існування України починають розвіюватися, бо двом половинам важко відстояти те, що не здійснило ціле. Дивно, що Запоріжжя трималося осторонь тих процесів, що йшли на Гетьманщині.

На початку 1663 р. після Юрія Хмельницького, що пішов у ченці, гетьманство обіймає полковник Павло Тетеря, що ані розумом, ані сповідуваними моральними цінностями не стояв дуже високо, хоч і був прометкішим за Юрія Хмельницького. Але Лівобережжя не визнає влади Тетері. Наказним гетьманом там був Сомко, що виділявся своїми неабиякими здібностями, але проти нього снувалися інтриги, йшли доноси з боку інших претендентів на владу, і московський уряд не йняв йому віри. Зате все більше виростав у московських очах Брюховецький. Був він досить розумним, щоб не розгледіти шляху, яким можна здобути гетьманську булаву, але водночас позбавлений моральних принципів, щоб легко перейти від ролі представника та оборонця свого народу до ролі московського лакея.

Спочатку Брюховецький звинуватив у «зраді» своїх супротивників – у першу чергу колишнього наказного гетьмана Сомка та Ніжинського полковника Золотаренка – і скарав їх. Після чого і приходить до влади на т.зв. Чорній Раді в Ніжині, щоправда лише на п'ять років (1663-1668 рр.). Оскільки його становище не було міцним, то він в усьому догоджав Москві, передавши ціле Лівобережжя в управління московських воєвод, які ґав не ловили, а 1666 року зробили перепис населення та майна на Лівобережжі і одразу почали збирати податки.

На Правобережжі тим часом обрали на гетьмана замість Тетері чигиринського полковника Петра Дорошенка (1665-1676 рр.), що користувався великою популярністю серед козаків не лише Правобережжя, а й Лівобережжя та Запоріжжя. Це був один з небагатьох діячів цієї важкої доби, які випливали на політичну поверхню не випадковою грою стихійних сил, а своїм розумом, талантом. Дорошенко справді мав розум, здатний охоплювати широкі обрії, але й природну красномовність, що допомагало йому вести за собою широкі маси, а до того всього ще й сильне шанолюбство, що й робило з нього не просто політичного діяча, а своєрідного політичного вождя, провідника.

Проте стан України вже був таким розбурханим, що навіть Дорошенкові виявилося не під силу вивести Україну на спокійний рівний шлях.

На Лівобережжі викликала дедалі більше тамтешнє обурення і політика, і особа Брюховецького, який, будуючи свої пожадливі розрахунка на ласці московського уряду, навіть наважився «ударить государю челом всеми городами, землями и всеми хлебными со всякими доходами», отримавши за це титул боярина, а старшина, що брала участь у «челобитній» – дворянство. Окрім того Брюховецький з рук царя отримав собі навіть дружину «бояриню московскую», – хоч і не йшлося про це в «челобитній», – як додаток. Це не сприяє його популярності і він шукає виходу у зближенні з Дорошенком, який швидкими темпами об'єднував навколо себе енергійніші сили всіх частин України.

Але на заваді реальному об'єднанню України постають ускладнення міжнародного характеру: два головні на Україну претенденти – Польща та Москва – швидко знаходять спільну мову і 1667 року в Андрусові укладають між собою таємну угоду, згідно з якою Україну без її відома і згоди було просто поділено по Дніпру на польську і московську. Чутки про цю угоду, що таки дійшли до Брюховецького і його партії прихильників Москви, викликали велике обурення проти московського уряду, а Дорошенко зі свого боку заохочує Брюховецького розпочати війну з Москвою, обіцяючи навіть визнати його за єдиного гетьмана усієї України.

1668 р. Брюховецький справді розпочав виганяти московське військо з України, в чому йому таємно допомагав Дорошенко. Але Брюховецький виявився настільки дискредитованим своїми попередніми вірнопідданськими діями, що втратив довіру навіть у свого найближчого оточення і під час одної зустрічі з Дорошенком його вбивають власні козаки. Смерть Брюховецького ніби знову об'єднала всю Україну під булавою Дорошенка, найгіднішого наступника Богдана Хмельницького, бо керувався у своїй політиці, тими ж принципами, що й його попередник. Це була справді сильна натура, ставлячи собі за мету об'єднати у своїй державі всі споконвічні українські землі від Самбора і Перемишля на заході до Путивля на півночі. Він так само, як Хмельницький, хотів, щоб Україна була лише під формальним протекторатом московського царя, вимагаючи, щоб Москва не встрявала до внутрішніх українських справ, зокрема, щоб не було в Україні і московського війська.

Москва посилено шукає собі підтримку проти Дорошенка на Україні і знаходить в особі Дем'яна Многогрішного, якого Дорошенко залишив наказним гетьманом (своїм заступником) на Лівобережжі. Дуже хутко було інспіровано вибори: Многогрішного на гетьмана Лівобережної України було обрано сіверськими полками, хоч це була очевидна меншість на Лівобережжі. Многогрішний одразу визнає повну ласкаву московську зверхність, хоч у т.зв. Глухівських статтях Многогрішного зазначається, що московські воєводи мають бути в Києві, Переяславі, Чернігові, Острі, Ніжині, але втручатися в роботу української адміністрації не повинні, так само населення Лівобережжя не повинно вже платити податків московському урядові. Це була серйозна поступка Многогрішному у порівнянні з Брюховецьким, проте Многогрішний уже не мав права мати будь-які зносини з іноземними державами, що й диктувалося прагненням Москви роздерти живе тіло України навпіл згідно з таємним з Польщею договором в Андрусові.

Многогрішний, побачивши, що Москва провадить нові таємні переговори з Польщею щодо України, почав протестувати та зближуватися з Дорошенком. Зносини з Дорошенком дали московському урядові формальний привід заарештувати Многогрішного 1672 р. як «зрадника». Звичайно, Многогрішному можна було висунути звинувачення у зраді свого народу у перший період його діяльності, коли він пішов на змову з московським урядом за спиною Дорошенка, та й то із застереженнями, враховуючи реальну тодішню ситуацію в Україні. Зрештою, він згодом зрозумів, у чому була його помилка, в чому полягають інтереси його народу і перестав грати роль маріонетки Москви. Що ж до звинувачення у зраді Многогрішним московського уряду, то це звучить абсурдно: кому він зрадив Москву? – Своєму народові? Яка ж то зрада? Це був перший випадок звинувачення московського уряду у зраді, висунуте державному діячеві іншого народу. Після цього випадку з Многогрішним історія знає вже дуже багато випадків використання такої формули звинувачення для розправи московського уряду над невигідними Москві діячами інших народів.

Многогрішного по важких тортурах за «зраду» було відправлено в Сибір. Нового гетьмана Москва вже боялася обирати на території України і тому скликає козацьку раду на своїй території, поруч з кордонами України. Було це у т.зв. Козацькій Діброві, де на гетьмана було обрано Івана Самойловича (1672-1687 рр.).

Дорошенко не зумів порозумітися з Самойловичем так, як порозумівся з Многогрішним. Було інше: Самойлович насідав на Москву, щоб зовсім не визнавала Дорошенка і допомогла саме йому прилучити до себе й Правобережжя. Звичайно, Дорошенко не був принциповим противником протекції Москви над Україною, але хотів, щоб Україну не ділили, щоб вона була об'єднана в одне ціле, але водночас наполягав, що в Україні не було московських воєвод з військом. Маючи в своїх руках такого маріонетку як Самойлович, Москва не пристала на пропозиції Дорошенка.

Внутрішня ситуація в Україні все більше загострювалася завдяки зусиллям трьох тодішніх імперіалістичних щодо України сил: Московщини, Польщі та Туреччини. Дорошенко по довгих безуспішних переговорах з Польщею та Московщиною вирішує стати у васальну залежність від Туреччини (1669 р.). За допомогою турецького війська Дорошенкові вдалося вибитися з-під влади Польщі. На основі укладеного в Бучачі договору (1672 р.) Польща відмовилася від України. Скориставшись цією перемогою, Дорошенко захотів приєднати до своєї держави й Лівобережжя. Москва ж, занепокоєна небезпекою війни з Туреччиною, за умов, коли її головний імперіалістичний спільник супроти України — Польща відмовилася від Правобережжя, вирішила була прийняти Дорошенка під свій протекторат. Та Дорошенко твердо стояв на своїх позиціях у переговорах з Москвою. Проте такий розвиток подій вочевидь не влаштовував Туреччину і вона відмовляє Дорошенкові у подальшій підтримці, що не могло не означати і його скорого падіння. Найголовнішим фактором було падіння популярності Дорошенка в українському народі через той союз з Туреччиною та Кримом. Та й позиція Запорожжя тут багато заважила, бо Запорожжя постійно активно підтримувало проти Дорошенка усяких його противників та претендентів на гетьманство (Ханенко, Суховій тощо), а через постійну колотнечу українське населення з Правобережжя масово переселялося на Лівобережжя у спокійніші умови.

З іншого боку, в Самойлович, якому активність Дорошенка загрожувала втратою гетьманської булави, вживав усіх сил, щоб налаштувати Москву проти Дорошенка. Знову Польща та Москва досягають взаємної щодо України згоди і виступають узгоджено проти Дорошенка, 1674 року Самойлович разом з московським військом вступає на Правобережжя, від Дорошенка відходять майже всі його полковники, визнаючи владу Самойловича. Водночас випливає на поверхню ставленик Польщі Ханенко. Ситуація ставала безнадій-

ною для Дорошенка, врятувала його від неминучої капітуляції лише несподівана підтримка Запорожжя, проте, як з'ясувалося, не на довго. У вересні 1676 року, коли побачив, що людність із Правобережжя таки масово тікає, а його дальша боротьба стає безперспективною, передав булаву Самойловичу.

Одразу по цьому Туреччина призначає на гетьманство України (Правобережної, звичайно) Юрія Хмельницького, що тоді був у неволі у Стамбулі. І щоб вибити з-під ніг Туреччини будь-який ґрунт, Самойлович розпорядився силою переганяти населення з Правобережжя на Лівобережжя.

Ця довголітня і жорстока війна за панування над Україною стихає тільки після підписання договору між Московщиною та Туреччиною 1681 року. Кордоном між Туреччиною і Лівобережжям за цим договором мав бути Дніпро, Москва остаточно закріпилася на Лівобережжі (разом з Києвом), за Польщею залишилися західноукраїнські землі та північне Правобережжя без Києва. Решта Правобережжя мала бути незаселеною землею на пограниччі трьох хижих держав.

Вірна служба Самойловича Москві здавалося була майже в усіх можливих напрямках. Саме при його сприянні перестала існувати незалежна Українська првославна Церква. Її місце зайняла уніатська московського зразка в безпосередньому підпорядкуванні Московському патріархові (1686 р.). Єдиною сферою, де Самойлович проявляв якусь свою ініціативу, було противенство до московсько-польського союзу у війні з Туреччиною за Крим. Саме це і стало причиною його падіння. Після невдалих походів у Крим козацько-московського війська, яким керував князь Голіцин, Самойловичу також закинули «зраду» і його місце зайняв Іван Мазепа (1687-1709 рр.).

Зміна гетьмана в Україні для Москви знову стала зручним моментом для чергового урізування прав автономії України, не забуваючи дуже прихильно кожен раз ставитись до задоволення станових та економічних вимог вищої старшинської верстви. Ця верства хотіла, спираючись на Москву, забезпечити свої права та привілеї супроти селянської та козацької черні. А тому більшість козацької аристократії охоче йшла назустріч московським намаганням зменшити політичні права розчленованої на частини України. Зокрема вона йшла назустріч бажанню Москви зменшити число українського козацького війська.

Українські гетьмани на Лівобережжі починають на західноєвропейський манер заводити для своїх потреб наймані полки, часто

з чужинців (т.зв. сердюки). Для охорони гетьмана, крім того, приставлявся спеціальний полк московських стрільців, що й мало завершувати ізоляцію гетьмана від його народу.

Мазепа прогетьманував понад 20 років, докладаючи зусиль, щоб зміцнювалася довіра до нього московського уряду. У своїй внутрішній політиці він стояв на боці заможної старшинської верстви, але запобігання перед Москвою та потурання старшинським скоробагатькам зробили Мазепу вкрай непопулярним в народі. Ворожий щодо гетьмана Мазепи селянський і козацький рух (1692-1696 рр.) під проводом Петрика чітко засвідчує, що гетьмана вважали українські маси агентом московської політики та гноблення «посполитого народу».

У московсько-шведській війні Мазепа спочатку лояльно допомагав Петрові, хоч більшість козацької старшини та мас були вороже налаштовані до Московщини. Сам гетьман у душі співчував шведам, але не зумів приготувати українські військові сили для організованого виступу проти Петра.

Коли восени 1708 р. шведське військо прийшло на Україну, то Мазепа приєднався до Карла XII тільки невеликими (у кілька тисяч) загонами, бо головні козацькі сили послав був на Московщину та Білорусь на допомогу Петрові. Так Мазепа мимохіть підрізав сук, на якому сам сидів. Петро добре зіграв на ненависті українських мас проти Мазепи. У своїх маніфестах до українського народу він обіцяв усякі полегшення селянам та простим козакам і звинувачував Мазепу, що він, мовляв, проти волі царя обмежив їх права.

Водночас московське військо починає кривавий терор проти всіх дійсних та здогадних прихильників Мазепи. Коли Меншиков оточив гетьманську столицю, мирний безборонний Батурин, то його повне зрунування разом з усім 40 000 населення також робилося під цим лозунгом. Батурин було знесено з лиця землі тоді (лише зусиллями Розумовського було згодом знову повернуто його до життя).

Все це призвело до того, що українські народні маси були здезорієнтовані і залишилися пасивними у цій надзвичайно відповідальній війні, що велася нарешті на території України. Лише Запорозька Січ згодом приєдналася була до Мазепи, за що була негайно зруйнована (це перше зруйнування царизмом Січі).

Наприкінці квітня 1709 р. полковник Яковлєв на чолі трьох полків московського війська став спускатися Дніпром до порогів на човнах. Кіннота московська йшла поруч берегом. Вступ війська на територію Запорозької республіки віщував жорстоку розправу.

Пройшовши пороги і зміцнившись силами залоги з московської фортеці, що була створена на Кам'яному затоні і мала служити для приборкання козаків та скеровування їх енергії у потрібному напрямі. Московські сили підійшли до Січі. Але виявилося, що Січ з усіх боків оточена водою. На Дніпрі була повінь, якій додатково посприяли запорожці і до приходу московських військ затопили околиці Січі навіть з того боку, де був до неї підступ. Ні стрілянина з гармат через воду, ні спроби атаки Січі човнами успіху не мали. Але 14 травня 1709 р. з'являється охочий виручити Яковлєва із скрутного становища охочекомонний полковник Галаган, який був добре обізнаний із запорозькими звичаями та військовими секретами. Але й це нічого не дало. Тоді Галаган пообіцяв запорожцям дарувати провину, коли вони покладуть зброю. Запорожці повірили його присязі православного... І неозброєні були потім безщадно порубані. Всі січові будівлі і навіть зимівники, що були розкидані навкруги Січі, було дощенту знищено...

Проте згадане приєднання Січі до Мазепи не допомогло ні Мазепі, ні Карлові X11. Все закінчилося поразкою Карла під Полтавою, а незабаром і смертю Мазепи у Бендерах, що в Молдавії.

Треба спинитися на наслідках цієї безперечно «історичної» битви. При оцінці результатів у російських (і радянських) істриків панує думка, що ця битва має прогресивне значення у житті як російського, так і українського народу (і взагалі у долі всіх народів Східної Європи). Це звичайний вияв російського імперіалізму і зовсім не відображає справжнього значення цієї битви. Безперечно Полтавська битва була критичним моментом в історії Східної (і не тільки Східної) Європи. Перемога у цій битві дала російському царизму повну перемогу на сході Європи. Ця перемога, як вказував уже Маркс, сильно штовхнула його на шлях імперіалізму, на шлях все нових і нових завоювань та «добровільних» приєднань «к Великой Руси». Цей поштовх був настільки потужним, що не вичерпався і за 250 років! Але чи в цьому суть прогресу, якщо справді про нього історикам йдеться?

Нижче подаю політичний заповіт Петра 1, хоч саме як писаний текст він не вважається автентичним. Звичайно, стовпи, на яких базувалася московська політика, поставив не Петро, а багато його попередників. Але саме в епоху Петра все набуває граничної чіткості і саме завдяки Петрові і під іменем Петра імперська політика Росії стає відомою у світі.

«1. Держать русское государство в состоянии постоянной войны, чтобы солдат всегда был под ружьм и в возбуждении; отдых давать ему только с целью улучшения государственных финансов, переустройства армии и выбора удачного момента для атаки. Нужно заставить служить мир войне, а войну – миру в интересах увеличения России и роста ее благосостояния.

2. Всяческими способами привлекать во время войны из просвещенных стран Европы военных вождей, а в мирное время – ученых, чтобы дать возможность русскому народу использовать преимущество других народов, но без потери своего собственного.

3. Во всех случаях принимать участие в делах разногласий Европы, особенно же в немецких, наиболее близких и наиболее интересных нам.

4. Разделить Польшу, сея в ней смуту и распри; привлекать золотом высший слой, нажимать на сеймы, подкупая их, чтобы влиять на выборы королей, понуждать их провозглашать королями своих сторонников и помогать им, вводя в Польшу свое войско и оставляя его там на известное время, пока не приключится случай утвердиться навсегда. Если соседние государства будут мешать, успокаивать их на время, разделяя страну, но потом по частям возвращать утраченное.

5. Отобрать сколько можно более пространство от Швеции и суметь вызвать ее нападение на нас, чтобы иметь повод к ее принуждению. С этой целью отделить Данию от Швеции и Швецию от Дании, поддерживая их взаимное соперничество.

6. Всегда избирать для членов царского дома жен из немецких принцесс, чтобы сблизить интересы Германии с нашими собственными.

7. Вступить в коммерческий союз с Англией.

8. Беспрерывно расширяться на севере вдоль Балтики и на юге вдоль Черного моря.

9. Как можно ближе подойти к Цареграду и Индии. Тот, кто будет в них господствовать, станет истинным властелином мира. Поэтому вызывать постоянные войны то с турком, то с Перией; соорудить доки на Черном море, постепенно завладеть этим морем, а также Балтийским, прискорить упадок Персии и проникнуть к Персидскому заливу; восстановить, если это возможно, через Сирию старинную

торговлю Востока и продвинуться к самой Индии, являющейся житницей мира.

10. Добиваться союза с Австрией и поддерживать его тщательно; внешне содействовать ее идеям господства над Германией и возбуждать против нее тайно неприязнь провинций. Пытаться использовать с одной стороны и с другой стороны просьбы о русском вмешательстве, чтобы осуществить известного рода опеку над страной.

11. Заинтересовать австрийский дом делом изгнания турок из Европы, а потом лишить его надлежащей доли добычи от победы над Цареградом.

12. Привлекать и собирать возле себя всех униатов и православных, живущих в Венгрии, Турции, на юге Польши, стать их центром, их поддержкой и установить уже сначала вообще преимущество над ними.

13. Когда Швеция будет разделена на части, Персия побеждена, Польша покорена, Турция завоевана, когда наши армии будут соединены, а Черное и Балтийское море под охраной наших кораблей, – нужно будет предложить отдельно и совершенно тайно сначала Версальскому двору, а потом Венскому поделить с ним господство над миром. Если один из дворов это примет, что обязательно случится, как бы они ни хвалились своей гордостью и честолюбием, следует использовать его для того, чтобы раздушить другой, а потом то же самое следует сделать и с первым двором, вступив с ним в борьбу не на жизнь, а на смерть, результат которой не может вызывать сомнения, ибо Россия в то время будет уже властелинкой Востока и большей части Европы.

14. Если же – а едва ли возможно – оба двора откажутся от предложения России, – то нужно суметь вызвать между ними ссоры и довести их до обессиления в этой борьбе, тогда, использовав решительный момент, Россия бросит на них свои войска, заблаговременно собранные на границе Германии. В это же время два огромнных флота – один из Азовского моря, второй из Архангельска – выйдут с азиатскими ордами под эскортом военных флотов Черного и Балтийского морей. Плывя по Средиземному морю и океану, они навалятся на Францию, и та побеждена, остальная Европа легко и без единого выстрела попадет под наше начало. Таким образом будет покорена Европа».

Принагідно хочу ще навести тут деякі витяги з відомої книжки Маркіза де-Кюстіна, перекладеної на російську мову і виданої у Москві видавництвом «Правда» 1930 р. – «Николаевская Россия» (в оригіналі має назву, як «Росія 1839 року»).

«И если Россия все же никоим образом не является политически слабой страной, то это объясняется только тем, что в ней отсутствие правового самосознания у масс заменяется инстинктивной, привычной, почти суеверной любовью к правительству. У образованных же людей эта любовь вполне сознательна и логически обоснована. (с. 28)

Правительство в России живет только ложью, ибо и тиран и раб страшатся правды. (с. 39)

Национальная гордость может быть понятна лишь у свободного народа. Когда же она проявляется исключительно в силу рабской лести, она становится нетерпимой. Все это славословие кажется мне продиктованным одним только страхом, и вся надменность, проявлявшаяся во время нашего путешествия моими русскими спутниками, свидетельствует лишь о низком уровне их душевных свойств. (с. 45-46)

Вид всей этой массы шпионов, с таким усердием допрашивавших нас, довел меня до нервной зевоты, которая легко могла перейти в слезы – не над собой, а над несчастным народом. Сколько мельчайших предосторожностей, которые считались здесь, очевидно, необходимыми, и которые нигде более не встречались, явно свидетельствовали о том, что мы вступаем в империю, объятую одним лишь чувством страха, а страх ведь связан с печалью. (с. 47-48)

Миллионы, которые стоил Версаль, прокормили столько же семей французских рабочих, сколько 12 месяцев постройки Зимнего дворца убили русских рабов. (с. 56)

Нигде, кроме России, не мог бы возникнуть подобный государственный строй, но и русский народ не стал бы таким, каков он есть, если бы он жил при ином государственном строе. (с. 57)

Русский государственный строй – это строгая военная дисциплина вместо гражданского управления, это – перманентное военное положение, ставшее нормальным состоянием государства. (с. 61)

Народ без свободы имеет инстинкты, но не имеет разумных чувств. Эти инстинкты проявляются иногда в диких, чудовищных формах. Рабское восторженное поклонение, безмерный фимиам, становя-

щийся, наконец, невтерпеж божественному идолу, весь этот культ обожествления своего монарха, прерывается вдруг страшными, кровавыми антрактами. Русский образ правления, это абсолютная монархия, умеряемая убийством. Русский император вечно живет под гнетом либо страха, либо пресыщения. (с. 71)

Единственно, чем заняты все мыслящие русские, чем они всецело поглощены, это – царь, дворец, в котором он пребывает, планы и проекты, которые в данный момент при дворе возникают. Поклонение двору, прислушивание к тому, что там происходит, – единственное, что наполняет жизнь их. (с. 77)

У русских есть лишь название всего, но ничего нет в действительности. Россия – страна фасадов. Прочтите этикетки – у них есть цивилизация, общество, литература, театр, искусство, науки, а на самом деле у них нет даже врачей. (с. 79)

Политика в этой стране довлеет и над прошлым. (с. 88)

Хороший тон повелевает здесь превозносить предков императора и поносить его непосредственных предшественников. (с. 93)

Страх и угодливость простых смертных, гордость и презрительная надменность правителей – единственные чувства, которые могут жить под гнетом русской автократии. (с. 102)

Они (русские) до такой степени изощрены в искусстве лицемерия, они лгут с таким невинным и искренним видом, что положительно приводит меня в ужас. Все, чем я восхищаюсь в других странах, я здесь ненавижу, потому что здесь за это расплачиваются слишком дорогой ценой. Порядок, терпение, воспитанность, вежливость, уважение, естесственные и нравственные отношения, существующие между теми, кто распоряжается, и теми, кто выполняет, одним словом, все, что составляет главную прелесть хорошо организованного общества, все, в чем заключается смысл существования политических учреждений, все сводится здесь к одному единственному чувству – к страху. В России страх заменяет, вернее, парализует мысль. Когда чувство страха господствует безраздельно, оно способно создавать только видимость цивилизации. Что бы там ни говорили близорукие законодатели, страх никогда не сможет стать душою правильно организованного общества, ибо он не создает порядка, а только прикрывает хаос. Где нет свободы, там нет души и правды. Россия – тело без жизни, или, вернее, колосс, живущий только головой: все члены его, лишен-

ные силы, постепенно отмирают. Отсюда проистекает глубочайшее беспокойство, какое-то трудно определимое тягостное чувство, охватывающее всех в России. Корни этого чувства не в смутных идеях, не в пресыщении материальным прогрессом, не в порожденной конкуренцией зависти, как в новоиспеченных французских революционеров; оно является выражением реальных страданий, симптомом органической болезни. (с. 135)

В конце концов, что представляет собой эта толпа, именуемая народом и столь восхваляемая в Европе за свою фамильярную почтительность к монарху? Не обманывайте себя напрасно: это – рабы рабов. Сколь ни необъятна эта империя, она не что иное, как тюрьма, ключ от которой хранится у императора…Тому, кто имел несчастье родиться в этой стране, остается только искать утешения в горделивых мечтах и надеждах на мировое господство. К такому выводу я прихожу всякий раз, когда пытаюсь анализировать моральное состояние жителей России. Россия живет и мыслит, как солдат армии завоевателей. А настоящий солдат любой страны – не гражданин, а пожизненный узник, обреченный сторожить своих товарищей по несчастью, таких же узников, как и он. Итак, все в России сосредоточено в особе монарха. Он задает тон всему, а придворные хором подхватывают приказ. Русские придворные напоминают мне марионеток со слишком толстыми веревочками. (с. 139)

Лгать здесь значит охранять престол, говорить правду значит потрясать основы. (с. 155).

Чин – это нация, сформированная в полки и батальоны, военный режим, примененный к обществу в целом и даже к состояниям, не имеющим ничего общего с военным делом. Каждый человек получает то или иное место в зависимости от милости государя. Таким-то образом, благодаря «чину», одному из величайших дел Петра, Россия стала полком в шестьдесят миллионов человек. (с. 163)

Здесь возникает серьезный вопрос: суждено ли мечте о мировом господстве остаться только мечтою, способной еще долгое время наполнять воображение полудикого народа, или она может быть в один прекрасный день претвориться вжизнь. Эта дилемма не дает мне покоя, и несмотря на все усилия, я не могу ее разрешить. Скажу лишь одно: с тех пор, как я в России, будущее Европы представляется мне в мрачном свете. Однако, я должен сознаться, что такое мнение оспаривается очень умными и наблюдательными людьми.

Последние уверяют меня, что я преувеличиваю могущество российской империи, что каждое государство имеет свой удел, что участь России – завоевывать Восток и затем распасться на части… Русские – хорошие солдаты, но плохие моряки; в общем, они скорее склонны к покорности, нежели к проявлению своей воли. Их уму не хватает импульса, как их духу – свободы. Вечные дети, они могут на миг стать победителями в сфере грубой силы, но никогда не будут победителями в области мысли. А народ, не могущий ничему научить те народы, которые он собирается покорить, не долго остается сильнейшим... ...Государство, от рождения не вкусившее свободы, государство, в котором все серьезные политические кризисы вызывались иностранными влияниями, такое государство не имеет будущего. (с. 163-165)

Человека здесь оценивают по отношению к нему правительства. (с. 175)

Мне кажется, что вопреки земным поклонам и прочим проявлениям набожности, русские в своих молитвах думают больше о царе, чем о боге… Из религиозных разногласий возникнет некогда социальная революция в России, и революция эта будет тем страшнее, что совершится во имя религии. (с. 186)

Я никогда не забуду дрожи ужаса, охватившего меня при первом взгяде на колыбель современной русской империи. Кремль стоит путешествия в Москву! Это не дворец, каких много, это целый город, имеющий, как говорят, милю в окружности. И город этот, корень, из которого выросла Москва, есть грань между Европой и Азией. При преемниках Чингизхана Азия в последний раз ринулась в Европу; уходя она ударила о землю пятой – и отсюда возник Кремль… Кремль, бесспорно, есть создание существа сверхчеловеческого, но в то же время и человеконенавистнического. Слава, возникшая из рабства, – такова аллегория, выраженная этим сатанинским памятником зодчества… Жить в Кремле, это значит не жить, а обороняться. Гнет порождает возмущение, возмущение вызывает меры предосторожности, последние, в свою очередь, увеличивают опаснось восстания. Из этой длинной цепи причин и следствий, действий и противодействий возникло чудовище деспотизма, который построил для себя в центре Москвы логовище – Кремль!.. В Москве уживается два города: город палачей и город жертв последних. (с. 208-210)

Однажды прибегнув к обману для того, чтобы управлять людьми, трудно остановиться на скользком пути. Новая кампания – новая ложь. И государственная машина продолжает работать. (с. 214)

Там, где нет законной свободы, всегда есть свобода беззакония. Отвергая право, вы вызываете правонарушение, а отказывая в справедливости, вы открываете двери преступлению. (с. 220)

В общем русская форма правления соединяет в себе недостатки демократии и деспотизма, не имея ни одного из достоинств того и другого режима. … Россией управляет класс чиновников, прямо со школьной скамьи занимающих административные должности, и управляет часто наперекор воле монарха. (с. 239)

При деспотическом режиме даже искусство, в том числе, если оно имеет чисто национальный отпечаток, теряет свой безобидный характер и становится скрытым протестом. (с. 245)

При деспотическом режиме виновен тот, кого карают… Чем ближе мы подъезжали к группе ссыльных и их конвоиров, тем внимательнее наблюдал за мной фельдъегерь. При этом он усиленно убеждал меня в том, что эти ссыльные – простые уголовные преступники и что между ними нет ни одного политического. Я хранил угрюмое молчание, и его старания опровергнуть мои затаенные мысли показались мне чрезвычайно занимательными – очевидно, он их читал на моем лице. Чудовищная проницательность слуг абсолютизма! Все занимаются здесь шпионством из любви к искусству, даже не расчитывая на вознаграждение. (с. 248).

Современное политическое положение в России можно определить в нескольких словах: это страна, в которой правительство говорит, что хочет, потому, что оно одно имеет право говорить… По этому образцу деспотического мошенничества вы можете судить о том, как низко здесь ценят правдивость и как нельзя верить высокопарным фразам о долге и патриотических чувствах. Чтобы жить в России, скрывать свои мысли недостаточно – нужно уметь притворяться. Первое полезно, второе необходимо… В России ничто не называется своим именем, – слова и названия только вводят в заблуждение. (с. 262-264)

Мания смотров, парадов и маневров имеет в России характер повальной болезни. (с. 267)

Хоч цитована книжка описує Росію епохи «Ніколая Палкіна», легко помітити з наведених цитат, що основи цієї Росії закладалися в епоху задовго до Петра і розвинулися пишним цвітом після щойно описаної «победоносной» Полтавської битви.

Отже, розуміти суть прогресу в «победе русского оружия» – примітивізм. Перемога Петра під Полтавою, з одного боку, започаткувала політичну загибель цілого ряду державних організмів Європи і Азії. За інших умов ці організми і до сьогоднішнього дня могли б існувати. З другого боку (і в цьому суть) ця перемога дуже сильно вплинула на внутрішню еволюцію самої Російської імперії і, зокрема, на внутрішню еволюцію російського народу. Ця перемога відтягувала основні сили російського народу від суспільного і культурного прогресу, скеровуючи їх на здійснення дальшої експансії, дальших завоювань. При поразці Петра під Полтавою розвиток міг піти іншими шляхами. Бо й справді. Поруч з бюрократично-централізованою державою Петра жив би і розвивався вільний, до самих основ виборний, український лад, а це не могло б не вплинути на перший. В результаті народні маси не тільки українські, а й російські може не пережили б отих страхіть кріпацтва (у чисто російському виданні), які настали незабаром після Полтавської битви. Існування української, досить таки демократичної, держави на південному сході Європи мало б вплив не тільки на Росію, але й на інші сусідні народи Європи, зокрема на слов'янські. Але історія не знає умовного способу вираження. Тому ці міркування лише для того, щоб наголосити: Полтавську перемогу можна вважати лише тріумфом російського імперіалізму, а не тріумфом прогресу і культури навіть з позицій самого російського народу, не кажучи вже про загальнослов'янський прогрес. Чи не було б краще для самого російського народу, для швидшого його суспільного поступу, коли б Росія не роздиралася отими «проклятими сепаратизмами», а була побудована на однонаціональній основі, природного поступу, без обкрадання і зростання їх коштом духовних і культурних цінностей поневолених народів? Ленін назвав якось Росію «тюрмою народів», теперішні ідеологи намагаються всіляко звужувати це визначення, але ж не заперечити ще одної істини, що в тюрмі немає і не може бути добровільних мешканців.

Після смерті Мазепи у Бендерах гетьманом було обрано Пилипа Орлика, колишнього генерального писаря (1710-1717 рр). Цікаво, що на цих виборах козацька старшина, що пішла за Мазепою, прийняла і першу Конституцію України, яка мала обмежити владу гетьмана

та забезпечити участь старшини в управлінні дкржавою. Це повинно б здійснюватися тими делегатами від полків та Запорожжя, що мали б право тричі на рік збиратися на спеціальні військові ради. В конституції зазначалося зокрема, що влада не повинна утискувати простого народу.

Орликова конституція від 5 квітня 1710 року виявляє, що думаюча козацька старшина добре зрозуміла суспільні причини невдачі України у її боротьбі за суверенітет. Дуже цікавим є звернення Пилипа Орлика до головних європейських держав, що має умовну назву «Вивід прав України». Цей політичний меморіал Пилип Орлик написав для оборони національно-державних прав України перед європейськими урядами та міжнародною громадською думкою. Оригінал цього твору, написаний французькою мовою, знайшов 1922 року професор Ілля Борщак в архівах замку Дентервіль, що належав колись дружині Григора Орлика (сина Пилипа) графині Олені Орлик, за народженням Маркізі де Дентервіль. Французький текст документа і його український переклад професор Борщак надрукував у Львівському історичному журналі «Стара Україна» (зошит 1-2 за 1925 р.), звідки він і процитований тут.

«По довгій і кривавій війні вічної пам'яті найхоробріший гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги пригнічену козацьку націю. Він бо утворив з України незалежне князівство і вдоволився титулом гетьмана війська Запорізького: син його перейняв це по спадку й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських.

Не розводитимуся далі про історію України; моя ціль лише показати, що вона є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі. Цей факт установлений і правда загальновідома, що козацька нація і Україна були вільними. Як отака Україна увійшла з своїм гетьманом у договір вічного миру, заключеного коло Пруту в Молдавії, де вона називається союзницею Султана; як отака увійшла вона в договір з ханом татарським і в договір, який заключив гетьман Хмельницький зі шведським королем Карлом X і який можна бачити в архівах Корони Шведської.

Але найсильнішим і найпереконливішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзницький договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем, з одного боку, та гетьманом Хмельницьким і Станами України, з другого. Трактат цей уложений

в 1654 році і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставшись з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов би господарі, в цілій країні.

Одначе козаки залишили тінь суверенності і навіть по смерті Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України. Гетьман Брюховецький, удавшися в подорож до Москви під прикриттям добра для України, вчинив так, що признано царя за протектора козаків. Це була основа всіх нещасть України. Україну примушено зректись прав козацького суверенітету. Громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чемнішими способами. Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам. Дарма скаржилися козаки; на Україну вислано війська, які збройно силою тримали козаків у неволі і давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування.

Те, що я оце щойно сказав, показує кожній неупередженій людині безперечне право Станів України й вопіючу несправедливість, учинену їй, поневолюючи козаків, позбавляючи їх власних прав та вольностей під покришкою святого союзу і урочистого договору, котрий забезпечив їм уживання цих прав і вольностей. Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають право людське й природне, один із головних принципів котрого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час.

Такий слушний час настав для України, бо шведський король прийшов на поміч пригніченій Україні; козаки набрали відваги й думати тільки про те, як би використати цю нагоду, щоб визволитися з неволі. Князь Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р., щоб знову заволодіти тим, що їм належало. Аби краще забезпечити собі свої вольності, вони злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати ні з ким окремо. Ось деякі точки договору, що відносяться до цього предмету:

1. Його К.В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але пі час операцій на Україні Й.К.В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й.К.В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб та харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим володіє, але все те, що як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при Українськім князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані і здержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, Стани України заховають всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України. Й.К.В. не матиме змоги ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені Його величества царя зазначають:

1. Що Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества.

2. Що коли б змінити щось, то цим би порушилися умови Карловицького договору.

(Примітка: Карловицький договір (26/1-1699 р.)закінчив війну між Туреччиною, з одного боку, і Польщею, Цісарем, Московщиною та Венецією, з другого. Польща дістала знову Поділля й Правобережжя, яке втратила раніше. В 1712 р. на Правобережжі, над яким зверхність нібито належала Польщі, стояли московські війська, союзники Августа. Орлик на підставі свого договору з Туреччиною жадав для себе Правобережжя і тому Москва вказувала європейським дипломатам,

що Орликові домагання порушують Карловицький трактат і, значить, зачіпають також інтереси Цісаря і Венеції. Словом, загрожують рівновазі Європи. Проти цього аргументу і виступає «Вивід прав».)

«Щодо першого пункту, то що з того, що Україна була колись польською провінцією, коли знаємо, що від 1649 року (Зборівський договір) до наших днів її визнала як князівство ціла Європа і навіть сам Цісар. В ім'я якого принципу релігії і побожності Московський двір, визволивши козаків з-під так мовити польської опіки, накинув їм — як показав досвід — ярмо безконечно жорстокіше, ніж те, яке невірні накидають завойованим народам?

В кінці, коли як дехто твердить — хоч таке твердження зовсім фальшиве — що його Царське Величество придбав від поляків якесь право на Україну, то це право не може бути нічим іншим, як правом опіки, бо поляки ніколи не мали іншого, то ж і не могли передати більше прав, ніж самі мали, і — більше навіть — на які ніколи не претендували. Ось чому Й.Ц.В. не має жодної підстави відбирати Україні її вольності та привілеї.

Отже, з цього зовсім законно і природно виходить, що Карловицького трактату ні в чому не порушується, коли оголоситься Україну вільною, якою вона була колись, з тими границями і межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена. Я питаю, нащо цар включив Україну в інструкції щодо миру, котрий мається заключити за посередництвом Англії та Генеральних Штатів (Голандії), коли він не хотів, щоб Україна брала участь у переговорах?

Отже, з повною рацією можна вивести з цього, що Московський двір належить уважати за узурпатора України і що є причина покладатися на зрозуміння права природного й людського тими, що читатимуть це писання, що вони переконаються в безперечнім праві своїм Станів України обрати п. Пилипа Орлика за свого гетьмана і що цей гетьман може допоминатися цеї країни і сподіватися привернення цього посідання від справедливості європейських держав, які є в силі наказати, щоб її йому звернено назад.

Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орликові, котрого вільно обрали й проголосували Стани України. Їх бо власний інтерес — кажу я — зобов'язує їх не санкціонувати і не давати спричинити небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди. Міжнародне право вимагає допомогти в крайніх випадках пригніченим грома-

дянам; тим слушніше, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз.

Стародавня історія завела б мене занадто далеко, якби я хотів наводити з неї приклади на доказ, що держави в тих часах завжди брали сторону пригнічених князів чи республік. Не брак нам і новітніх прикладів і за останнє століття можна було б бачити, як у цілім Цісарстві Італії, Лотарінгії, Померанії, Швеції і в багатьох інших місцях визнавали мирові трактати повну суверенність князівств, на які держави виставляли свої права з різних титулів, а часом просто по причині завоювання. Україна знаходиться майже в такому самому становищі. Вона має ті самі права; невже ж не зробиться на її користь того, що було в звичаю робити для інших протягом кількох століть? А що Цісар запропонував гетьманові Хмельницькому свою гарантію й король шведський теж яко союзник, то гетьман і Стани України мають причини бути переконаними, що гарантії трактатів в Оліві (козаки включені в Олівський мирний договір як союзники шведського короля) спричиняється до того, що не можна буде рабувати Україні її вольності. А тому, що всі європейські держави мають тепер намір утримати цей трактат, що є основою європейського миру, то їм не тяжко буде знайти в ньому мотиви й способи поставити знову гетьмана Орлика на Україні і включити його в цей новий трактат.

Кажу бо, що цей загальний мир не буде тривким доти, доки не задовольниться справедливих жадань гетьмана Орлика щодо України, поки Московський двір не задоволить справедливі скарги конференції, на чолі якої стоїть гетьман. Не треба лякатися, що в разі відновлення цього князівства (України) через ослаблення Московщини нарушиться європейська рівновага. Навпаки, як свідчить про це приклад Генеральних штатів, котрі ніколи стільки не прислужилися спільній справі, як саме від часу, коли утворили могутню республіку. Та, що можна думати, що цей останній доказ не досить переконуючий і що цар після цього миру зможе вжити всіх сил, щоб остаточно підбити і поневолити Україну, я не клопотатимуся виказувати труднощі, невигоди і крайності, до яких такий намір царя може довести народ український, а саме кинутися стрімголов під турецьке панування. А тим більше не покликатимуся на мотиви справедливості і слави, котрими повинні керуватися європейські держави, щоб звернути Україну її гетьманові. Все це було виказано й доведено. Скажу тільки, що як всіх цих наведених мотивів не до-

сить, то інтереси, котрих я де в чому вже торкався, зобов'язують європейські держави веліти звернути Україну і тим самим обмежити державу Московську, яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи.

Ті, що дбають про інтереси цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку свободи Європи від такої агресивної держави. Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи.

Треба сподіватися, що вони переконаються, що все сказане тут, основане на доказах і досвіді минулого і що забезпечення та тривалість миру залежить у деякій мірі від реституції України»

Але цей демарш Пилипа Орлика, як і подібні демарші його сина Григорія, сподіваних результатів не дав. Не дав, хоча б тому, що Москва провела «свої вибори» українського гетьмана, а той гетьман жодних претензій до політики Москви, звичайно, не мав, навіть навпаки – всіляко схвалював... Звичайно ж, Московський уряд пильно стежив за тим, щоб своєчасно нейтралізувати всіма способами впливи на громадську думку Європи «мазепинців» (як тодішніх, так і пізніших) і ніколи не зупинявся перед убивствами чи викраденнями найенергійніших діячів.

Як же відбувалися події в тодішній «помазепинській» Україні? Одразу на місце Мазепи у Глухові було проведено вибори нового гетьмана – Скоропадського (1708-1722), але з правами меншими за права попередників. Лише після смерті Скоропадського Москва запроваджує в Україні т.зв. Малоросійську колегію, що наділялася всією повнотою влади, а гетьмана більше не обирали. Деякий час згадана Колегія як виконавчий орган призначала наказного гетьмана.

З 1723 року Україна стає залежною і у фінансовому плані. Не забуваймо, що всі зміни Москва робила «під соусом» захисту українського народу перед утисками козацької старшини. Облудність і брехливість такого «лозунга захисту» ілюструє випадок з тодішнім наказним гетьманом Павлом Полуботком (1722-1724 рр.), який спробував здійснити судову реформу в Україні, яка давала гарантію захисту прав козацтва і селянства від можливої сваволі старшини та урядовців, але петербурзький уряд зробив усе, щоб перешкодити її запровадженню, бо метою його завжди було створювати безладдя на

Гетьманщині і ще дужче розсварювати всіх поміж собою й таким чином краще «Малую Россию прибрать к рукам». 1724 року Полуботка та інших старшин, які не втратили почуття як власної гідності, так і гідності свого народу, що їх породив, було заарештовано та згноєно у Петропавлівській фортеці.

Так розпочалася півстолітня смуга примусового прощання України з козаччиною, яка закінчилася у 1775 року зруйнуванням Запорозької Січі.

При поверненні зі спільного з козаками походу московських військ на Крим, Текелій, 5 червня зненацька оточивши Січ, увірвався в неї. Січову кріпость з усіма її спорудами й будівлями було збурено, майно конфісковано, усю запорозьку старшину було засуджено на довічне ув'язнення. Писар Глоба помер у сибірському Туруханському монастирі 1790 р. Суддя Головатий – 1796 р. у Тобольську (Киевская старина, № 8, 1882, та № 6 за 1887 р.), а кошовий Калнишевський – у Соловецькому монастирі 1803 р. Це так звана «суха історія». Але був один трагічний момент, не помічений істориками, але не забутий і докладно переданий нам піснями. Це був момент, коли січовики у відчаї просили «батька-кошового»:

Позволь, батьку-отамане,
Нам на башті стати,
Москаль стане лагерями,
А ми куренями,
Москаль стане з палашами,
А ми з кулаками –
Нехай буде наша слава
Поміж козаками!
Калнишевський на це відповідає:
Не позволю, миле браття,
Вам на башті стати:
Однакове християнство –
Грішно вигубляти!

І частина козаків, як відомо, скорилася волі свого батька-отамана. За свою лояльність ця частина на чолі з Калнишевським була «нагороджена» Соловками та сибірами «закосичена» отим «однаковим християнством».

Інша ж відповіла:

Оставайся ж, пан-отаман,
В Січі з писарями!

І пішла на Дунай. Вважається, що всього тоді на Дунай пішло 40 тисяч козаків із сім'ями, але раніше туди встигли переселитися «некрасовці» – розкольники, що вийшли з верхів'їв Дону, тому запорожцям залишилися в дельті Дунаю гірші, болотисті місця. Через якийсь час (1785-1788 рр.) частина запорожців знімається з обжитих місць і прямує в Австрію, уряд Йосифа 11 одвів їм землю на т.зв. Босяній границі, утвореній для оборони від нападів з боку Туреччини (в Банаті й Комітаті Бачка – при впадінні Тиси в Дунай). І сьогодні в тій Бачці значиться якась колонія українська. Але частину козаків, що «під австріяками» не прижилася, знову бачимо у турецьких межах. А у 1812-1815 рр. між запорожцями та некрасовцями розпочалася справжня війна з усім жахом запеклого взаємного винищення. Після дворічної запеклої боротьби запорожці здобувають собі кращий куток на Дунаї в околиці с. Дунавець. (Ті некрасовці, які покинули дельту Дунаю, переселилися у Малу Азію, з якої згодом частково переїхали у 1964 р. до США, частина повернулася в Росію). Ставши єдиними володарями дельти Дунаю, запорожці не заспокоїлися, допікала туга за рідним краєм, і вони шукають шляхів повернення. Згодом їхні нащадки аж на Кубані опиняються, зміцнивши ядро кубанських козаків. Через сто років після заснування Дунайської Січі у гирлі залишилася заледве десята частина того, що туди прибуло. Проте ті, хто залишилися, виявилися жилавими. Один з тих дунайських січовиків Ананій Коломієць заявив дослідникові їх побуту О.Кондратовичу *(Ф. Вовк)*:

«А за нас... то наше не пропаде! Досі не пропало, то вже не пропаде! Нашого насіння ніхто не скоренить!». Що ж, як кажуть – «Дай Боже!»

V. УКРАЇНА, РУСЬ ЧИ МАЛОРОСІЯ?

Коли саме слово «Україна» виникло серед нашого народу – сказати важко, відомо тільки, що 1187 р. загинув Переяславський князь Володимир Глібович, який уславився війною з половцями. Літопис дає такий запис про цю подію: «І плакаша по нім всі переяславці... О нім же Украйна много постона (жалувала)». Але тоді і ще довго в письмових джерелах слово «україна» не було збірною назвою всіх українських земель. У XV ст., наприклад, згадуються такі «україни»: руська, київська, волинська, подільська.

Оскільки до цього часу офіційні джерела повторюють ту ж саму свідомо спримітизовану версію про походження «України» від «окраины» (див. підручники з історії України навіть найновіші, – хоч за нормального викладу та «окраина» не нав'язувала нам «одну из окраин государства Российского», – бо це вже дуже пізнє переосмислення слова «край», – а лише як одне з багатьох споріднених слів, належних до одного понятійного «гнізда» – край, украй, краяти, украяти, україна, окроїти, окраєць, скроїти тощо, – прикладів пов'язаності з коренем, край, краяти), то хочу спинитися на питанні про назви і самоназви різних країн та народів. Загальна назва країни дуже часто виникає за назвою її якоїсь області на підставі етнічної, мовної чи ще якоїсь риси, що єднала окремі області країни в певну спільність. Ось декілька прикладів.

У французькій мові «Alleman» означає Німеччину, хоч первісно цей термін мав куди вужче значення, означав бо тільки суміжний з Галією (Францією) район, де жило германське плем'я алеманів. «Франція» також, перш ніж заступити стару назву Галія, означала тільки маленький район, розташований на північ від Парижа з кельтським населенням, але підкорений германським плем'ям франків, і район цей за назвою окупантів називався Францією.

Шотландія – також означала країну, де жили «шоти», тобто західну частину країни, яка тепер називається Шотландією. Це ж сто-

сується і терміну Альбіон, що означав спочатку невеликий район сучасної Англії. Сучасна Бесарабія – край між Прутом і Дністром, а колись лише вузька смуга узбережжя. Чехія – спочатку маленький район довкола Праги, як і Китай спочатку назва району довкола Пекіну. Африка – первісно тільки околиці (окраїни) Карфагену. Італія – тільки південна, колонізована греками і ними так названа, частина Калабрійського півостова. Еллада – спочатку околиці Фесалії, далі – північна Греція, згодом уся Греція. Словом «Греція» спочатку називали невеликий район в околицях Долони в Епірі, цю назву дали римляни, греки цієї назви не знали. Згодом, з латинською мовою ця римська назва Еллади поширилася по всьому світі. Це ж стосується і назви Польща – Полонія. Полонія – спочатку назва земель над річкою Вартою, далі вся Краківська земля, згодом – уся Польща. Але тут суттєва деталь. Латинський захід вживав виключно форму «Полонія», але народи, що межували з Польщею зі сходу та півдня мають у своїй назві Польщі та її населення староруську назву «ляхи» (порівняй литовське «lepkaz»).

Щось подібне спостерігається і в нас. Греки, наші найближчі цивілізаційно сусіди, називали наших предків по різному: і скіфами, і сарматами, і слов'янами, і антами, і росами, і родами (за назвою їхньої тодішньої столиці у докиївський період – Родень, що стояла при впадінні Росі в Дніпро, – на думку Рибакова, – вже на початку нової ери). Невеликий район у Придніпров'ї (басейн р. Рось), куди за нових історичних умов перемістився центр ваги «полянського» життя із району Кременця, – що дістав з якихось причин назву південного, чи південно-західного (кельтського?) походження (бо задовго до появи норманських завоювань) – «Русь» чи «Рось», згодом передав цю назву всім полянам-антам і країні, яку вони замешкували. Хоч західні сусіди щодо українців здавен використовували термін «рутенці», мадяри називають «орос». Термін «Русь», мабуть, зміцнившись нашаруванням етнічною назвою дружинників-шведів, яких, зокрема фіни, називали «роутсі», тобто «руси», став офіційно стосуватися спочатку загадкової Тьмуторокані (як Руська єпархія до офіційного хрещення Русі у Києві за Володимира), згодом і самої Київської (полянської) держави та Київської митрополії (Руська митрополія). Нічого не можу сказати у цьому плані про якісь зв'язки з процесом етногенезу відомої мені змалку легенди про трьох братів – Чеха, Руса та Ляха, що дали початок цим трьом слов'янським народам, хоч виключити її вплив на цей процес не можна.

Варто підкреслити, що вся Західна Європа «Руссю» вважала лише це первісне державне утворення на півдні Східної Європи з центром у Києві, так само розуміли слово «Русь» і прибалтійські народи, навіть новгородці, вже у період існування Київської держави як імперії, себе не вважаючи руссю: на «берестяних грамотах» фраза «поиха на русь» означала «поїхав до Києва, на південь». Як етнонім, варіанти «русь», «русин», «руснак», досі збереглися у Закарпатті, яке до Київської Русі, найвірогідніше, і не входило.

Можливо, що паралельно із словом «русь» у місцевого населення могли бути й інші назви. Дехто припускає, що одним з таких місцевих народних самоназв у Придніпров'ї могло бути і слово «україна», як, скажімо, існує до сьогодні на Західному Поліссі самоназва українців «тутешні».

Лише коли до наших літописів Київського періоду, писаних старомакедонською мовою, стали у XI-XII ст. широко проникати слова з місцевої староукраїнської мови, яка безперечно побутувала тут ще від черняхівської епохи, то серед таких слів і проникло до Іпатського літопису слово «Україна». Звичайно, як всяке слово, зазвичай має кілька значень, не завжди навіть близьких за змістом, що розпізнається з контексту, у той час означало воно не те, що означає тепер. Це був синонім до сучасних слів: стан, окіл, околиця, кінець, земля, країна, край, – водночас і крайстола, крайполя, крайконя, тобто поруч, тут таки, – (відому на Наддніпрянщині приказку «Не далека україна, міг би частіше заходити» застосовували мешканці сусідніх кутків у селі, а у Карпатах словом україна називали галявини чи просіки в лісі, водночас присутня і в таких регіональних назвах як волинська україна, київська україна, ханська україна, навіть т.зв. «Залесье», що неподалік Москви – іноді називалося також «Залесская украина»). Розмаїття ці легко простежити на українському фольклорі. Ось уривки деяких стародавніх українських пісень:

...Кленовий листочок!
Куди тебе вітер несе?
Чи вгору, чи в долину,
Чи в чужую україну?...

...Дарую тобі, орле,
Всі області мої,
А я сам полину

На чужу вкраїну...
В чужу вкраїноньку,
В чужу сторононьку...

...І полетів старий сокіл
На чужую україну
Живності доставати
А старий сокіл з чужої україни прибуває
Сизокрилого орла на своїй україні зустрічає...

...Ой буде нас, мати,
По горах, по долинах,
Ой буде нас, мати,
по чужих українах...

...Козак од'їжджає,
Дівчинонька плаче,
Куди їдеш, козаче?
– на вкраїну далеку...

...Ой по горах, по долинах,
Та по чужих українах
Ой там п'є-гуляє...

...Як поїду на вкраїну, не скоро буду...

...Ей, Василю Молдавський!
Коли ж ти хотів на своїй україні
Тихо проживати
Було тобі Хмельницького у вічні часи не займати...

...Коли б я крила мала,
То б я тую превражу вкраїну
Кругом облітала

То б я свого миленького
По волах пізнала...

Таке цитування можна б і продовжити. Користуючись різними збірниками українських народних пісень, як це зроблено, наприклад, у брошурі М. Сумцова «Местные названия в украинской народной словесности». Але й на залучених прикладах можна пересвідчитися, що україна з епітетами: «своя», «славна», «наша» – це Україна, а з епітетами «чужа», «вража» тощо – це чужина, просто країна. Слід враховувати й таке, що в карпатських говірках словом «україна» називали просіки в лісі... (Отже, маємо цікаве сходження зі значенням сікти, Січ). Але трапляються випадки, правда пізнішого періоду, вживання слова «Україна» в сучасному значенні. Ось рядки з думи про похід Наливайка 1596 року:

Ой у нашій славній Україні
Бували колись... бездольні години...
Ніхто українців не рятував...
Тільки Бог святий знав...

Як незгоди на українську землю посилав!

Або:

Великий світ Україна,
Та ніде прожити;
Витоптала орда кіньми
Маленькії діти...

Усе ж таки слід зазначити, що слова «Україна», «українці» в своєрідному етнічному значенні використовувалися спочатку на Наддніпрянщині і лише згодом, на новому витковi етногенезу українського народу, української нації, ці слова поширюються на всі етнічні землі цього народу, що називав себе в періоди консолідаційні і слов'янами, і полянами, і росами, і русинами. І мабуть, ще якось. А в періоди дезінтеграційні, трибалізаційні на поверхню виринали ознаки локальних відмінностей.

З кінця XVI ст., з розвитком козаччини, слово «Україна» стає вже географічною назвою для Середнього Придніпров'я. Українцями стали називати мешканців України. Під час воєн Хмельницького

разом із зростанням ваги козацької назва «Україна» поширюється також на західні землі, що до того йшли під локальними назвами – Волинь, Галичина, Покуття тощо. Так, 1657 р. Виговський домагався од шведів «права цілої старовинної України, або Руси, де бувала грецька віра і де є ще мова, аж до Вісли». Все ж найкраще цей новий термін знайшов своє відображення у пісенній творчості нашого народу того періоду. У Західній Європі назву «Україна» спопуляризував Боплан, що до України справедливо відносив і Люблинщину (Холмщину), і Белзчину, і Волинь, і Покуття (Коломийщину).

Хоч назва «Україна» найчастіше стосувалася до земель козацької держави по обох берегах Дніпра, Запоріжжя до України не зачислялося, бо від початків було окремою незалежною республікою, чим зручно скористалася царська Росія після зруйнування Запорозької Січі землі Козацької республіки, на відміну від Гетьманщини-Малоросії, стали називати Новоросією. Ще й сьогодні можна почути від «русьєдинців», що Україна – це лише кілька областей Малоросії, все інше не є Україною, як у «героїчні» часи Артема (Сергєєва), засуджені Леніном.

Все ж поруч з новою назвою «Україна», «український» тривалий час використовувалися старі назви «Русь», «руський»: Петро Дорошенко 1670 р. пише до польського сейму про «всі духовні і світські руського православного українського народу Стани». (Варто звернути увагу на те, що слово «Стан» має не лише чисто соціальну мітку, але означаючи саму посілість, і враховуючи польський термін «Stany Zjednoczone» – Сполучені Штати, чи як колись перекладали – З'єднані Держави, – то й державно-політичну, тобто належить до того ж кола понять, що й земля, країна, Україна).

Проте лише із зростанням нової національної свідомості, головним чином під впливом Тараса Шевченка, у XIX ст. остаточно закріплюється назва «Україна» «українці», «український» як термін географічний, етнографічний та національний.

Найдовше стара назва нашого народу «Русь» протрималася у Галичині, – аж до першої світової війни, навіть досі залишилася у невеликої етнічної групи українського народу, що живе у північній частині Сербії – округ Воєводіна, де їх там біля 50 тисяч. Цікаво, що їхня газета «Руске Слово» з 1966 р. стала друкувати окрему сторінку літературною українською мовою, хоч до того всі матеріали подавалися лише діалектом. Напрошується питання, чи обов'язково треба було змінювати нашому народові свою самоназву?

У самому факті зміни назви нічого надзвичайного нема. Адже змінили свою самоназву московіти на «руссих», хоч процес той тривав довго попри потужний державний тиск. Можна послатися на історію Греції, Італії, Франції, Німеччини, Сербії чи багатьох інших що змінювали свою назву. Німеччина була і Священною Римською імперією, і Прусією, і трьома сотнями незалежних одна від одної німецьких держав. Не важко збагнути, чому Німеччина захотіла «позичити собі чужу назву», пов'язану Римською імперією, але так само не важко зрозуміти мотиви провідників Московської держави, що після епохи «смутного времени», почала впевнено виглядати в Європу, і мала гостру потребу ототожнити себе, – сповідуючи віру православну, грецько-руську, чи просто руську, із знаменитою колись Київською (Руською) імперією. Чи ж мали українці дурниками спостерігати це ототожнення?

І чому так болісно реагувала свого часу Греція на створення окремої, внутрішньої, Македонської республіки, навіть закритої суверенітетом Югославії? Дуже просто: македонська провінція у північній Греції може стати об'єктом претензій з боку іншої держави на підставі тотожності назв. Хвилювалася тоді і Болгарія, вважаючи македонців і болгар одним народом.

Без сумніву, за інших умов, ніж ті, що склалися, потреби змінювати українцям свою колишню самоназву не було б. Але треба мати на увазі не лише суто політичні катаклізми, але й релігійні процеси, бо тодішній термін «руський» у процесі християнізації інших народів та племен Київської імперії ставав характеристикою належності до «руської віри» і переставав нести виключно етнічне, політично-державне навантаження, що й породжувало згодом такі несподівані комбінації як «руський український народ», на якій дуже любить досі спекулювати відомий прихильник монархізму Шульгін, що недавно дав про себе знати у Києві, вперше після примусового повернення з Югославії, забуваючи вказати, що у тодішній Москві до того «руського українського народу» використовували етнонім «черкаси, черкасишки», або просто й «поляки» чи «пани».

Додам ще, що паралельно з узагальнюючим терміном «Русь», що стосувався всієї метрополії Київської держави, до окремих її частин вживався термін «земля» з відповідною локальною атрибутикою: Галицька земля, Волинська земля, Чернігівська земля тощо. Іноді до її частин, – чи не під впливом сусідніх кочовиків, – застосовували локальну, «просторово-кольорову» атрибутику: Червону Русь зазвичай ототожнювали із західним регіоном, з пізнішим Галицько-

Волинським князівством. Колір «чорний» стосувався північної територіальної атрибутики (присутність чорного кольору у назві міста Чернігів на Сіверщині, яку заселяли сівери-сіверяни, чи, просто, севрюки; Чорною Руссю іноді називали район на північ від Прип'яті, що згодом став називатися Литовською Руссю, яку після «дрейфу» розширення Русі на північний схід поступово переназвали з «північної» на «західну», тобто, з Чорної на Білу Русь, відповідно і литвинів переназвавши білорусами).

Сьогоднішня понятійна пара «малий»- «великий» має грецьке походження: «малий» це – «первісний, внутрішній, корінний», а «великий» – «новий, вторинний, зовнішній». До нас потрапила аж у XIV ст., коли перед Константинополем постала потреба якось враховувати нові політичні реалії, і греки вперше застосовують своє розрізнення на «малий-великий» щодо Русі: «Малою Руссю» було названо Галицько-Волинську Русь у складі 6 єпархій: Галицької, Луцької, Перемиської, Володимирської, Холмської і Турівської. «Великою Руссю» охоплювалася територія 13 єпархій колишньої Руської (Київської) митрополії, більшість з яких була у нинішній Білорусі, Новгородській землі та Ростово-Суздальщині, а на нинішню Україну приходилося лише чотири: Київська, Чернігівська, Переяславська, Білгородська. Західна Європа тої атрибутики не використовувала, продовжуючи далі стосувати до західноукраїнських земель термін Русь або «Руська Земля», іноді старий – Червона Русь. Згадана грецька атрибутика щодо різних частин Русі не була для Русі природною, тому не одразу прижилася, бо у руських документах XV-XVI ст. її ще немає. Вживається лише з XVII ст. у релігійних зносинах Києва з Москвою. Хмельницький, до речі, для означення української козацької держави над Дніпром вживав термін Велика Росія. Його відповідником є «Велика Україна» у минулих сторіччях.

Після Переяславської угоди цар Олексій змінив свій титул з «всея Росии» на «всея Великия и Малыя Росии» (а згодом ще й «Белыя»). Проте термін «Мала Русь», – як «корінна Русь», – стали стосувати тоді лише до Лівобережної України (Гетьманщини), яка насправді була Великою Руссю по відношенню до свого «корінного ядра» – Галицько-Волинської Землі. Хоч ще у старокиївський період для новгородця чи суздальця такою корінною Руссю був таки увесь Південь, а не лише Прикарпаття з Волинню. І гріх було московським царям після Переяславської угоди не скористатися нагодою змінити державну атрибутику з Московського царства на Російську імперію.

Сьогодні не заперечити самого факту перетворення корінної, Київської, Русі на Україну. Проте ці слова-поняття мають таки різну природу. «Корінна Русь» природно передбачає наявність ще «кориннішої», тобто первісної «Русі», передбачає наявність «первісного ядра», – таким ядром вважається Мала Русь. Що неминуче себе вигідно проявляє при розширенні, розповсюдженні поняття «Русь» на нові землі. Претензії Москви перед Литвою на ексклюзивне право об'єднання всіх колишніх земель Київсько-Руської імперії давно диктувало потребу зміни назви Московського царства на щось «руське», бо чисто релігійного споріднення в «руськості» було недостатньо. Саме Переяславський трактат і додав те, чого бракувало.

Зміна державної атрибутики потягнула зміну «братніх взаємин»: старіший, справді «старший» перетворюється на «молодшого», оскільки став «малим», тобто «меншим», зате набирає в уяві свого зросту «Великорос», хоч це і суперечило простому візуальному порівнянню і не могло б так легко прижитися, як прижилося насправді. Вочевидь, притаманність звичних підмін має давні корені... І навіть не смішно.

Слово «Україна» мало інший генезис, несучи в собі як одиничне, елементарне, значення, як, скажімо, мала батьківщина, – це і якась область, може бути нею і якийсь район, якесь місто чи село, якась вулиця чи куток, навіть якесь рідне тобі обійстя, – а водночас є поняттям інтегральним, об'єдуючи всі ці малі батьківщини у єдину природну мозаїку. Не заважають цій природності і будь-які локальні групування тих «малих україн» за тою чи тою ознакою в рамках загальної мозаїки. Тому сприймається українцем як абсурд додавання до слова «Україна» слова «федеративна», бо в самій суті слова «Україна» вже присутній інтегральний аспект, тобто це природна федерація. З іншого боку, слово «україна» є навіть природним еквівалентом західно-європейських термінів «комуна», «комунальний», а в поєднанні з додатковою характеристикою є також відповідником районного (повітового), обласного, чи навіть надобласного адміністративно-територіального маркера. Тобто «Україна» – це водночас і горизонтальне, і вертикальне поняття. Здається мені, що пора нам це усвідомити.

Сьогодні Русі немає. Давно вже нема. Як немає і Римської імперії. Виникали і виникатимуть нові держави. Постає велика спокуса використати «успішні назви» з минулого для нових державних утворень. Так було із «Священною Римською імперією німецького народу», так сталося і з Руссю, Київською імперією: овіяне середньовічною славою слово «Русь» у грецько-мовному оформленні, як «Россия», було

використано як назву новоствореної з одержавленою православною Церквою євразійської імперії чингізидів, що тоді вже простягалася від морів Атлантичного океану до морів Тихого. А це вимагало нового переназвання і «Малої Русі» – нею стала замість Галичин Чернігівщина з Полтавщиною (тодішня Гетьманщина), хоч тамтешнє населення ще незадовго перед тим Москва називали «черкасами», довелося називати малоросами. А що черкаси? Як звеліло начальство, так і стали себе називати також і малоросами, спочатку неохоче. Далі звикли, але далеко не всі. Для тих природнішим було магнетичне слово «Україна», – здавен відоме по обидва боки Дніпра.

Згадані вище планетарні пертурбації з назвами Російської імперії й нової Малої Русі та поява низки нових «Русей» у складі імперії наче надійно закривали питання про «малоросів», про «Малу Русь», про перше «руське джерело». Але ідилію псують як якісь українці, що невідомо звідки виникли на «исконно русских землях», так і найстаріші і найсправжніші малороси, які себе теж починають називати українцями. Ще й «греко-католиками», – хоч і походять саме з того первісного староруського джерела у Прикарпатті. Тобто боротьба за той «южный край», где все обильем дышит», не закінчилася.

Звичайно, нова імперія чудово розуміла, що нова Мала Русь і і нова Велика Русь генетично не є одним народом, тому і вживала безпрецедентних зусиль, щоб злити ці дві різні «Русі» «в одно, чтобы никакой розни не было». Але різниця попри все залишалася, не допомагали і різні наукові конструкції про «два руські народи», чи дві Русі – Русь Київську та Русь Московську.

Але навіть такі «конструкції» на півночі та півдні сприймали не однаково: на півночі робили акцент на слові «Русь», – тобто і там і там бачили одну єдину Русь, – а на півдні – на слові «дві», – підкреслюючи нетотожність, відмінність з іншою Руссю.

Навіть сьогодні, коли вже наче узаконено Україну як нову самоназву всієї Південної Русі, а не лише Чернігівщини та Полтавщини у вигляді нової Малоросії, створеної лише для такого собі психологічного обгрунтування перейменування Московського царства на Російську імперію, ця боротьба між Малою та Великою Русями триває. Хоча б через притаманну суспільним процесам інерцію.

Триває в наших душах: між малоросом та українцем. На боці малороса стоїть уся могуть імперії з тінню її творця Петра, потужний млин примусової асиміляції. На боці українця – лише почуття звичайної людської гідності та справедливості. Насправді це боротьба різних світоглядів, різних світів. По собі знаю, що свідомого україн-

ця менше зачіпає формула «Хохляндія» замість слова Україна, аніж отой відповідник «Малоросія». Мабуть тому, що в слові «Хохландія» присутнє усвідомлення і визнання етнічної єдності усіх хохлів від Карпат до Сахаліна і ще далі, хоч і в принизливому оформленні, а в «малоросі» – щось «мало-ношене», «мало-роблене», «мало-приємне» і ніби неповноцінне, бо досі ніяк не може визначитися: «Що ж ми такеє?» Якийсь сенс цього терміну «малорос» був лише до того часу, доки Гетьманщина була ніби дзеркалом Правобережної Русі під Польщею, але коли Дніпро перестав ділити Україну навпіл, а Правобережне Придніпров'я таки називалося Україною, навіть згодом отримавши офіційну назву «Юго-Западного края», то зник усякий сенс лівобережцям залишатися малоросами.

Але досі є такі, що залишаються малоросами. І до України їм хочеться, і Росія старою «назвою малоруською», наче зашморгом, та «славою русского оружия» цупко тримає.

Але суспільний поступ не вирішують «жерла гармат, націлених у світ», а така тендітна «матерія» як людська свідомість, зокрема і етнічна свідомість. І національна – теж. То неминуче доведеться і нашим малоросам якось енергійніше зайнятися своєю самосвідомістю і визначатися, до якої Русі відчувають свою причетність, – до тої, що на півночі, чи до тої, що на півдні, – тобто в якому світі вони. У минулому чи сучасному? Визначаються, не чекаючи аж перемоги комунізму у світовому масштабі, щоб пристати до українства, – як влучно висловився один старий комуніст з дореволюційним стажем. Якщо скористатися словами поета, то поки що українець і малорос – це – «два світи, дві путі у житті!»

І який світ переможе? Як поет, так і я за ним, певен, що світ малороса приречений. Саме з моральних причин.

VI. ДО САМОУСВІДОМЛЕННЯ, АБО: ПРОГРЕС ЧИ РЕГРЕС?

1805 року Павловський написав свою граматику української мови. У цій книжці він щиро пише, що мине кілька років і зовсім зникне той талановитий і волелюбний народ, зникне його чарівна мова і пісня, бо не буде їх носія – народу українського. А цю граматику він написав для прийдешніх поколінь, щоб дізналися з неї про цю колись могутню і чарівну мову.

Пафосно-трагічно? Так. Але всім дослідникам українського народу здавалося, що український народ вже й не живе, що всі ці записи пісень, дум – це лиш маленькі іскорки багаття, що вже спопеліло.

Та й справді. Удари сипалися на цей народ один за одним зі страшною силою. Жорстоке придушення Гайдамаччини, остаточна ліквідація Гетьманщини, зруйнування Запорізької Січі... Усе обгорнув якийсь морок. Народ наче поринув у якийсь летаргічний сон, що дослідникам смертю здавався. І раптом цей січений царськими шпіцрутенами і муштрований власною покиддю народ дає Шевченка... Чи ж раптом?..

Кожен, хто аналізував події української історії кінця XVI ст. дійде переконання, що всі оці українські народні рухи, які з небаченою силою почали розхитувати польську державу, є свідченням завершення формування української нації. А Хмельниччина, як найбільший політичний струс Східної Європи, була безперечним завершенням національно-культурного відродження українського народу. Попри жахливу Руїну. Хоч остання і змушує сприймати всю цю епоху у стилі максимально зваженому і далекому від безтямно запатріотичених однозначних оцінок. Проте, зараз не про критику.

А про те, що Хмельниччина таки викликала дальше поглиблення українського культурного відродження. Вкажу тільки на деяких письменників та вчених другої половини XVII ст. з Лівобережжя: Й. Галятовський, А. Радивилівський, І. Гізель, Л. Баранович, Д. Туп-

тало та ін. Чимало українських учених було замануто у Московщину, серед яких до першої величини належали Епіфаній Славинецький та Симеон Полоцький.

Багатющий цикл народних пісень та дум про Хмельниччину, Руїну та дальший період свідчить, що в Україні того часу, крім літератури світської та духовної, писаної штучною мовою на основі старомакедонської, процвітала пишним цвітом народна поезія, творена запашною народною мовою.

Значного розвитку в Україні у XVII ст. досягло й мистецтво, саме на цей період припадає, як відомо, створення в архітектурі того оригінального стилю, що отримав назву «козацького або українського бароко». Високо стояло українське малярство, зокрема гравюра, що розвивала свої великі здобутки з попередніх віків.

Як відомо, найбільшим центром малярства в Україні здавна був Київ. З Лаврської малярської школи вийшло чимало видатних майстрів: Іван Паєвський, Степан Каменський, Зарудний, Ірклієвський, Неділка, Галик, Малій, Голубовський, Захар, Казанович... Усі вони працювали в Наддніпрянщині. У Москві також було чимало видатних українських митців, що з тих чи тих причин емігрували в Росію: Степан Заруцький, Іван Маховський, Василь Пузаревський, Гнат Полонський, Іван Рефузинський, Андрій Животкевич, Іван Ондольський, а пізніше такі велетні як А. Лосенко, Кирило Головачевський тощо. Велику славу здобули собі українські портретисти XVIII ст. Дмитро Левицький та Володимир Боровиковський.

Іншим важливим центром українського малярства був Львів, де працювала ціла група талановитих митців, таких як Ю. Радилович чи Лука Долинський.

З українських граверів 18 ст. заслужену славу здобули Л. Тарасевич, Ів. Мигура і Гр. Щирський.

На ниві музичної творчості широку славу здобули М. Березовський, Дм. Бортнянський та Артем Ведель.

Слід зазначити, що культурне відродження нашого народу не могла спинити і Руїна, що свідчило про велику інтелектуальну силу української, або, як її тоді називали, – козацької нації.

Хмельниччина і пізніша Руїна викликали небачене до того часу національне почуття в українському народі, що залишило глибокий слід для нас у т.зв. козацьких літописах, з яких до нас дійшли: Величка, Грабянки, Самовидця. Дуже цікаві відомості з тогочасного життя містять такі пам'ятки, як щоденні записи від січня до початку липня 1722 р. Миколи Ханенка («Діаріуш», виданий 1858 р. у Москві) та

його мемуари – «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханека,1727-1753 рр.», що вийшов друком у Києві 1884 р. Дуже вартісним є й «Діяріюш», т.з. «Дневні записки» генерального підскарбія Якова Марковича, одного з найосвіченіших людей свого часу, що писав також прозові та віршовані твори на мотиви псалмів, та своєрідні композиції з приводу слів Йоана Золотоустого та інших отців Церкви, перекладав з латинської мови. Маркович заслуговує додаткової ремарки, бо належить до з численниої когорти видатних представників славного старшинського козацького роду Марковичів (Маркевичів) єврейського походження, що бере свій початок з XVII ст. від багатого орендаря в Прилуках та Пирятині Марка Аврамовича, який був батьком гетьманової Насті Скоропадської. Сини Марка – Андрій Маркович – генеральний підскарбій, Іван – прилуцький полковий сотник і суддя, Федір – сотник прилуцький. Від Андрієвого сина Якова бере свій початок чернігівська вітка Марковичів, до якої належали історики – брати Яків та Олександр, а від іншого Андрієвого сина Семена, сотника роменського, походять етнограф Опанас і письменник Дмитро. Від Федора походять прилуцькі Марковичі, які у XIX ст. писалися Маркевичами, зокрема історики Микола та Олексій.

Незважаючи не невдачу з оформленням суверенної української держави у середині XVII ст., саме на це століття припадає остаточне закріплення за українським народом його старих земель над Сіверським Дінцем, втрачених в період занепаду Київської держави. Я маю на увазі т.зв. Слобідську Україну. Попри те, що Слобожанщину, яка тоді складалася з п'яти областей-полків (Суми, Харків, Охтирка, Ізюм, Острогозьк), московська влада не хотіла включати до складу Гетьмащини, мовляв «Слободская Украина не является Малороссией», вона як органічна частина Лівобережної України і економічно і політично розвивалася практично синхронно з Гетьманщиною.

Великодержавні устремління, які дещо ослабли після смерті Петра Першого, знову зростають за Катерини II. На шляху її централістських зусиль стояла автономна Гетьманщина. 1764 року Катерина переконує Розумовського зректися гетьманської влади добровільно, бо інакше ... «плохо будет». Розумовський, звичайно, покірно виконав волю Катерини, за що отримав у власність ті маєтки, якими користувався як «ранговими» за свого гетьманування. Замість гетьмана знову, як і двічі перед тим, було призначено «Малороссийскую Коллегию» з графом П. Румянцевим на чолі. Саме Румянцеву Катерина і доручила запровадити в життя ті реформи, що мали зовсім

скасувати суспільний лад автономної Гетьманщини і зробити її звичайною провінцією Російської імперії.

Розпочав Румянцев із проведення «Генерального перепису» краю, щоб з'ясувати його заможність, господарський стан і побут, щоб мати аргументи та підставу для проведення подальших реформ. Серед простого народу ширилися чутки, ніби від нових порядків, які мають настати, стане легше і що вже не буде старшинських кривд та утисків. Хоч насправді всі нові реформи, які провів російський уряд наприкінці XVIII ст. на Гетьманщині, привели тільки до повного закріпачення селянства.

1767 р. Катерина скликала Комісію з виборних представників від усього населення держави (за винятком селян-кріпаків), щоб «уложити новий збірник законів і почути про потреби населення й способи їх задоволення». Громадянство Гетьманщини (старшина, козаки, міщани, духовенство), вибираючи своїх депутатів до цієї Комісії, наказувало їм домагатися відновлення давнього ладу по статтях Богдана Хмельницького. Це змагання до автономії дуже налякало Румянцева і він всіляко переслідував виборців, що давали такі накази своїм депутатам – арештовував, віддавав під військовий суд тощо. Але українське громадянство стояло на своєму. Речником українських автономістів у Комісії був депутат Лубенського повіту Григорій Полетика. Цю Комісію Катерина незабаром розпустила, а Румянцев продовжував переслідувати прихильників автономності Гетьманщини.

Майже одночасно із скасуванням автономії Гетьманщини було скасовано залишки демократичного суспільного ладу в Слобідській Україні: 1765 р. було скасовано козацький полковий устрій, а з території п'яти полків було утворено Слобідську Українську губернію. Козаків було перетворено на звичайних селян, з яких комплектувалися гусарські полки, а некозацьке населення села було перетворено на кріпаків по маєтках козацької старшини. Козаки пробували було протестувати, але ці протести було придушено, а старшина за свою «вірність» одержала величезні маєтки з т.зв. військових земель.

Після скасування Гетьманщини та перетворення Слобідської України на звичайну губернію залишилася ще одна область у межах російської імперії, де українське життя зберігало свій власний лад у повній силі, що було нестерпним для імперського централізму, – це було Запорожжя. Запорозьку республіку треба було конче зруйнувати, і її було зруйновано...

Коли російський уряд побачив, що скасування Гетьманщини та Січі не викликало серйозних народних заворушень на підвладній території, він заходився енергійніше скасовувати рештки колишнього автономного ладу. 1781 року на території колишньої Гетьманщини запроваджується губерніальна управа, як у корінній Росії, всю територію було поділено на три намісництва (Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське) і запроваджено загальноросійські губерніальні установи. 1783 р. було скасовано козацькі полки, а козаків перетворено на окремий стан вільного селянства.

Російський уряд, руйнуючи автономний лад Гетьманщини у військовому та цивільному житті, не залишив поза увагою і української церкви. Багато монастирів, що були колись культурними центрами України і тому були цінними пам'ятками нашої історії, було скасовано зовсім. В Україні було заведено такі ж церковні порядки, що й у Московщині. Це призвело до занепаду великої кількості різних братств, що існували при українських монастирях та церквах. Що відбилося і на повному занепаді народної освіти в Україні.

Дещо в інших умовах відбувався розвиток на Правобережній Україні. Польща, яку на деякий час вигнала з України Хмельниччина, знову після Андрусівського перемир'я заявила «свої права» на Правобережжя, з використанням впливу на того чи того правобережного гетьмана. Правда, деякий час Правобережжя об'єднувалося з Лівобережжям під владою одного гетьмана (Дорошенко, Мазепа), але після невдачі планів Мазепи у 1709 році Правобережна Україна за згоди Петра потрапила до рук Польщі на тривалий час, аж до т.зв. розборів Польщі.

А поки що Польща докладає зусиль, щоб міцніше закріпити за собою Правобережну Україну «на вічні часи» і перетворити її на «невід'ємну частину» Польщі. Проте приєднання «на старих принципах», – тобто у запереченні подій, які щойно потрясли до основ Річ Посполиту, нехай і програшних для України як цілості, – величезного шматка української території з сильним антипольським ферментом не могло не завдати Польщі чимало клопоту, а ігнорування того ферменту і призвело врешті до цілковитого розвалу шляхетської республіки і зникнення її з політичної мапи Європи.

Бо знову, як і у XVI-XVII ст.ст., релігійна боротьба українського народу, переплітаючись із соціальною та національною, стрясає Польщу. Перше велике народне повстання, що започаткувало т.зв. Гайдамацький рух, піднялося 1734 р., коли в Польщі зчинився заколот з приводу виборів нового короля після смерті Августа Сак-

сонського. Гайдамацькі заворушення пройшли в різних місцях, а на Брацлавщині полковник козацької міліції князя Любомирського Верлан підняв ціле повстання, захопивши з одного боку фортецю Жванець на Дністрі, а з другого – Броди, що неподалік Львова, його загони розійшлися по всьому Поділлі, перейшли на Волинь і Галичину. З цим рухом Польща впоратися сама не змогла і по допомогу звернулася до Москви. Москва допомогла. Але водночас отримала можливості впливати на події у Правобережній Україні і на свою користь, а не лише допомагати Польщі.

1735 і 1736 рр. – нові спалахи гайдамацького руху, знову Правобережжям замандрували досить рухливі та чисельні нові гайдамацькі ватаги: Гриви, Харка, Гната Голого... Глибокий слід у народній пам'яті залишила справа гайдамацького ватажка Сави Чалого, що бився ще разом з Верланом, але згодом покинув своїх і пішов на польську службу. Спочатку як полковник козацької міліції Сава Чалий громив гайдамацькі ватаги і навіть зруйнував запорозький «гард» – степове укріплення, де знаходили собі захист гайдамаки. За це Гнат Голий покарав його смертю, як зрадника, напавши на його хутір зимою 1741 р. Ця подія справила велике враження на народні маси і знайшла широкий відгомін у народній поезії.

На деякий час гайдамацький рух було таки придушено. Але на початку 60-х років знову спалах Гайдамаччини. 1768 року гайдамацькі заворушення вилилися у велике повстання, яке своїми розмірами та силою нагадало Польщі Хмельниччину. Його причиною був, як і в XVII ст., соціальний та релігійно-національний гніт. Церковної ієрархії у православних українців на Правобережжі вже не було, і вони у церковних справах підлягали Переяславському єпископові у Гетьманщині. Скрізь на Правобережжі ширилася унія. Уніятські митрополити осіли у Радомишлі на Київщині й навертали населення до унії. Але у православних знайшовся талановитий та енергійний керівник, ігумен Мотронинського монастиря (у південній Київщині), Мелхіседек Значко-Яворський, який і очолив гайдамацький рух.

Гайдамацьке повстання розпочалося з виступу загонів, якими керував запорожець Максим Залізняк. За короткий час рух (в історичній літературі його називають Коліївщиною) охопив усе Правобережжя, не обминувши Галичини та Карпат. Як гайдамаки, так і поляки з надією поглядали на Росію, кожен із своєю надією. Росія спочатку уважно спостерігала за всім і вирішальної миті втрутилася у боротьбу на Правобережжі на боці Польщі. Російський генерал Кречетніков зрадою захопив у полон керівників руху, після чого по-

збавлені керівництва загони гайдамаків розгромив. В полон було взято дуже багато. Хто був родом із Правобережжя, потрапляв до рук поляків, які їх люто покарали у м. Кодні під Житомиром (сотні людей було замучено лютими карами, тисячі пущено каліками на пострах українському народові), а тих, що походили з Лівобережжя чи Січі, російська влада карала сама – катувала та засилала в Сибір. Так закінчився ще один рух за волю на Правобережній Україні.

Після цих трагічних подій влада Польщі на Правобережжі протималася ще 25 років – до другого поділу Польщі (1793 р.), за яким Росія загарбала усю Київщину, Поділля та більшу частину Волині. За цим поділом російські війська було поставлено у Варшаві та Вільні, як колись за Переяславською угодою по українських містах. Доведена до відчаю Польща піднялася на повстання Костюшка 1794 року. Після впертої боротьби росіяни та прусаки розбили військо Костюшка, а його самого захопили в полон. Під ударами російського генерала Суворова впала Варшава. Тепер (1795 р.) Польща перестає існувати як Держава. Росія взяла собі Литву та решту Волині, Австрія – Малу Польщу (довкола Кракова, що дозволило їй «заокруглити» Галичину, «придбану» ще 1772 р. після першого поділу Польщі), Прусія ж – забрала Велику Польщу.

Таким чином Україну було знову переподілено: більша частина опинилася під п'ятою «білого царя», менша – Галичина, Буковина та Закарпаття – у Габсбурзькій імперії, Причорномор'я та українська частина Бесарабії – в Оттоманській імперії.

Правобережна Україна, незважаючи на «приєднання», завдяки відмінностям з попередньої долі деякий час жила своїм колишнім життям, в якому панували польські магнати, в якому тривали і колишні полонізаційні процеси. І не дивно, бо це припадало на період найбільшого занепаду старої української освіти й культури з часу розгрому українського автономізму. Поступово занепадає той, здавалося, потужний культурний та національно-визвольний рух, що змусив заговорити про себе ще наприкінці XVI ст., коли скрізь по Україні виникають братства і школи при них, коли 1580 р. в Острозі на Волині засновується Острозька Академія, а 1632 р. славна Києво-Могилянська Академія, яка до заснування у 1661 р. Львівського університету була єдиним вищим навчальним закладом на всю Східну Європу, коли антипольські повстання прокочуються по Україні з усе більшою та більшою силою, коли в середині XVI ст. Україна зробила спробу здобути незалежність і створити свою державу у формі козацької республіки, коли на початку XVIII ст. ця козацька держава,

що стала, здавалося, вірним васалом білого царя, робить відчайдушну нову спробу відновити свій суверенітет, коли по невдачі – Західну Європу заповнює перша численна політична еміграція з України...

Звичайно, цей занепад не був тотожний смерті, як це декому тоді здавалося. Центром українського культурного життя залишився Київ. За часів Петра трохи не всі єпископи в Московщині були українцями – вихованцями Київської Академії (Степан Яворський, Дмитро Туптало, Теофан Прокопович та інші менш відомі). Єлизавета наказувала найсвятішому Синодові наставляти архієреями та архимандритами не лише українців, але й росіян. І не дивно, що поступово питома вага українців, людей «казацково рода», – бо – «любопытсвенные и лукавые целовеци», значно зменшилася на користь росіян, які вміють «хранить отеческую веру непременную». Хоч і сьогодні, по кількох століттях відтоді, питома вага українців серед священництва Церкви Московського Патріархату значно перевищує питому вагу українців у загальному населенні.

Тодішня Академія була доступною для всіх станів і біля двох третин слухачів (їхнє число доходило до 1200) отримували світську освіту, все ж у міру закріпачення українського села і руйнування економіки міст зусиллями білого царя і іже з ним до Академії потрапляло все менше і менше дітей селян, міщан та простих козаків, а її заповнювали переважно синки тої частини козацької старшини, яка, пнучись з усіх сил у російське дворянство, кидаючись в усі боки в пошуках дворянських генеалогій, зі шкури лізла, щоб довести, що вона «не здешней простонародной малороссийской породы».

Після того, як Київську академію зусиллями російського уряду було зведено до суто богословського навчального закладу, свідоме українське громадянство робить ще одну спробу (перша була за Виговського) організувати на Наддніпрянщині університету, вже західно-європейського типу. Але незабаром Гетьманство було скасовано і спроби довелося відкласти. Припинилися остаточно також студії українців по університетах західної Європи (Англія, Італія, Німеччина, Франція та ін.).

Поступово, в міру того, як ширилося та міцнішало в Україні кріпацтво, закриваються всі ті народні школи, що існували майже в кожному українському селі ще з часів братського руху і які так дивували кожного іноземця, який відвідував тоді Україну. Те, що було першою потребою вільної людини, тепер ставало зайвим (ба, навіть шкідливим!) для кріпака. Регрес суспільний завжди тісно пов'язаний з регресом духовним...

Ось деякі цифри, що свідчать про ефективність здійснюваної щодо України політики. У семи полках-областях Гетьманщини ще у 1740-1747 рр. було чимало шкіл: Ніженський полк мав 217 шкіл на 202 поселення, Лубенський – відповідно 172 школи на 247 поселень, Чернігівський – 154 школи на 224 поселень, Переяславський 119 шкіл на 174 поселення, Полтавський 98 шкіл на 61 поселення, Прилуцький 69 шкіл на 102 поселення, Миргородський 37 шкіл на 84 поселення. А разом на території Гетьманщини було 866 шкіл на 1094 поселеня (Див. ж. «Основа» за 1862 р., травень, с. 83-87). Навіть у 1768 р. на території Чернігівського, Городенського та Сосницького повітів було 134 школи, або одна школа на 746 осіб населення. Через 100 років, а саме 1875 р., на цій же території було лише 52 школи, або одна школа на 6750 людей населення. Ще гірше становище було по інших повітах Чернігівщини, бо 1860 р. на цілу Чернігівську губернію було всього 60 шкіл, а в них 2290 учнів. Отже, в середньому по Чернігівщині одна школа була на 17142 людей населення!

Не менш важкими були наслідки ліквідації автономії Гетьманщини й для інших ділянок культурного життя Наддніпрянщини. Навіть у далекій Галичині та Закарпатті ліквідація Гетьманщини відбилася на стані культурницьких змагань українців.

Занепадає й тогочасне українське літературне життя. Як відомо, давнє українське письменство під впливом завзятої боротьби з латинством мало досить чітко виражений духовний характер. Тим більше, що більшість письменників були людьми духовного стану, перейнятими духовними інтересами та поняттями. Більша частина книжок, видрукованих у Києві, Чернігові чи Новгороді Сіверському, була також духовного змісту. Тим більше, що у 1720 р. виходить спеціальний указ, що забороняв друкувати в Україні усякі книжки, крім церковних, але й у тих, останніх, мова мала бути виправлена так, «чтобы не было никакой разницы с московскими изданиями». Мовою, яка вживалася тоді у письменстві, була штучна книжна мова, їй основою служила церковно-слов'янська з домішкою народної української лексики, латинських або польських слів. Щоправда, у декого з письменників (наприклад, у проповідях Туптала або в інтермедіях) ця мова дуже наближалася до народної, але загальний її характер залишався штучним і сухим.

Після 1720 р. укази про заборону української літературної мови неодноразово повторюються. За цими указами в Україні мала право існувати тільки така українська мова, що зближена до російської. «Зближене» письменство справді почало створюватися, але віддаля-

ючись від народного життя, від того, що могло дати свіжі живильні соки, ставало щораз мертвішим та схоластичнішим, поки наприкінці XVIII ст. не завмерло зовсім. В офіційному літературному вжитку запанував еталон, до якого весь час повинна була «зближуватися» українська літературна мова – тогочасна літературна російська мова. Чимало освічених українців, пориваючи із своїм народом, почало брати участь у творенні «незближеної» російської літератури й журналістики. За таких умов і здалося багатьом, що українська мова й література умерли.

Історики, що досліджували цей період в історії України, вказували на кінець XVIII ст. як період великого занепаду української культури, а особливо національного життя. В цьому вони повторюють до деякої міри слова Павловського, наведені на початку розділу. Так, українська література, що базувалася на старій книжній мові, яка з тими чи тими змінами проіснувала в Україні від Київської доби, занепала. Занепала разом із смертю отої книжної української мови, суттєво віддаленої від народної мовної стихії.

Після певного застою і в Західній Європі, там у другій половині 18 ст. серед освіченого громадянства почалося зацікавлення народністю, народною мовою, – з поступовим відходом від офіційної книжної мови – латинської, – народною поезією, історичним минулим кожного краю. Це означало перемогу нового – національного – принципу в громадсько-політичному та культурному житті. Старий принцип – державно-династичний – зовсім не рахувався з національністю, розглядаючи державу як територію, що на підставі історичного права належить тій чи тій династії.

Здавалося, безпричинно вчені почали тепер записувати народні пісні, вірування, легенди, а поети – наслідувати у своїх творах форму та мотиви народної поезії. Це «зацікавлення народом» мало велике значення для торування нових шляхів у культурному та громадському розвитку Західної Європи.

Виявилося, що цей імпульс мав ще більше значення для народів, що втратили свою державність, або й зовсім її ще не мали. Даючи поштовх спочатку до літературного, а згодом і до національного пробудження багатьох таких народів. На заході Європи починається широка проповідь ідеї «суверенності», тобто «найвищого права народу-нації», ідеї «природного права кожної людини на волю». Ці ідеї лягли в основу всієї т.зв. визвольної філософії кінця XVIII ст., ці ідеї зламали багато старих уявлень і норм громадського життя Західної

Європи, ці ідеї і викликали Велику французьку революцію 1789 р. і події, що за нею посунули вслід.

Народжувалася нова Європа. Народжувалася і нова Україна. Народжувалася і нова українська культура, що будувалася на інших, аніж до цього принципах. Перші кроки робить нова українська літературна мова, що базується на наддніпрянських діалектах української літературної мови.

В українському культурному відродженні останньої третини 18 ст. на Лівобережжі яскраво спалахнув Опанас Лобисевич з Чернігівщини. У 1777 р. Григорій Калиновський друкує опис українських весільних обрядів. 1790 р. з'являється «Енеїда» Івана Котляревського. Це було народження нової української літератури. Далі з'являється низка збірників українських народних пісень, дум, приказок, з'являються і перші у світі повісті про селянське життя Григорія Квітки.

Центром молодого українського літературного життя стає Харків, де 1805 р. заходами громадянства Слобожанщини на чолі з Каразіном відкрито університет. Серед професорів та студентів того університету визначилося чимало видатних людей, що вже у першій чверті XIX ст. відіграли значну роль в українському літературному та національно-громадському житті (Петро Гулак-Артемовський, Григорій Квітка, Амвросій Метлинський, Ізмаїл Срезневський та ін.). Тут закладалося й реалізовувалося серйозне вивчення української етнографії, історії та мови, тут зароджувалася нова українська громадська думка.

Хочу ще раз підкреслити, що і в XVIII ст., як і за литовської доби, як і за польського панування, як і за Хмельницького, як і в період Руїни – самоусвідомлення українського народу зовсім не занепадало. Достатньо вказати хоча б на гайдамацький рух, що тривав на Правобережжі майже ціле XVIII століття, хоч не слід забувати і важких негативних його наслідків для справи справді всеукраїнсько-національної консолідації.

У міру того, як на Гетьманщину сипалися нові й нові обмеження, серед тогочасної української інтелігенції зростає зацікавлення національним минулим рідного краю. З'являється цілий ряд історичних компіляцій з літописів та розмаїтих хронік (Г. Лукомський). А дехто з українців, хто почав працювати в російській літературі та журналістиці, друкують по московських та петербурзьких виданнях (В. Рубан, Ф. Туманський, Я.Маркович) різні матеріали з української історії, інші – збирають матеріали до історії українського козацтва чи Гетьманщини (А. Шафонський, А. Рігельман); дехто (напр.,

Чепа) збирає цілі бібліотеки та архіви з українськими стародруками. Десь тоді з'являються і численні рукописні історичні праці, з яких до нас дійшла з неймовірним запалом написана «Історія Русів», на якій навчалося національної свідомості не одне покоління української інтелігенції.

Серед національно свідомих українців кінця XVIII ст. особливо помітним був Григорій Полетика (1725-1784 рр.), що як депутат до згаданої вище катеринінської комісії 1767 р. сміливо відстоював автономію Гетьманщини, покликаючись на історичні права України, на договори Б.Хмельницького та інших гетьманів.

Не менш цікавим оборонцем автономії Гетьманщини був і Василь Капніст (1757-1823 рр.), автор відомої колись «Оди на рабство», написаної з приводу запровадженняна кріпацтва у Гетьманщині. За дорученням гуртка українських патріотів у 1791 р. Василь Капніст їздив до Прусії і звертався таємно до пруського міністра із скаргами на «тиранію російського уряду» та запитував, чи можуть українці сподіватися на допомогу Прусії, коли б вони повстали, щоб «скинути російське ярмо». З цієї спроби, звісно, нічого не вийшло і не могло вийти, але вона цікава тим сьогодні, що засвідчує нам, що в Україні у той важкий начебто період справа вже не обмежувалася тільки літературним відродженням, не обмежувалася і лише культурною роботою.

Започатковане ще наприкінці XVIII ст. українське відродження у Наддніпрянщині зробило особливо помітні успіхи з початком 40-х років XIX ст. З'являється цілий ряд талановитих письменників у різних частинах України. Виходять українські літературні збірники, робляться заходи щодо видання українського журналу.

Саме 1840 р. у Петербурзі вийшов друком Шевченків «Кобзар», якому судилося зробити надзвичайний вплив на дальший хід розвитку української літератури, на поглиблення національної свідомості серед українського громадянства.

А ось як писав у рік виходу «Кобзаря» Вісаріон Бєлінський:

> «Что же касается малороссиян, то и смешно думать, что из их, впрочем, прекрасной народной поэзии могло теперь что-нибудь развиться: из нея не только ничего не может развиться, но и сама она остановилась еще со времени Петра Великого; двинуть ее возможно только тогда, когда лучшая, благороднейшая часть малороссиянского населения оставит французскую кадрыль и снова примется плясать тропака и гопака, фрак и сюртук переменит на жупан и свитку, выбреет

голову, отпустит оселедец, – словом из состояния цивилизации, образованности и человечности (приобретением которых Малороссия обязана соединению с Россией) снова обратится к прежнему варварству и невежеству.

Литературным языком малороссиян должен быть язык их образованного общества – язык русский. Если в Малороссии и может появиться великий поэт, то не иначе, как под условием, чтоб он был русским поэтом, сыном России, горячо принимающим к сердцу ее интересы, страдающим ее страданием, радующимся ее радостью. Племя может иметь только народные песни, но не может иметь поэтов, а тем более великих поэтов, великие поэты являются только у великих наций, а что за нация без великого самобытного политического значения. Живое доказательство этой истины в Гоголе…

На малороссийский язык нельзя перевести даже «Тараса Бульбу», а не только «Невского проспекта»…»

Правда, тепер забутий чомусь інший тогочасний російський критик Аполон Григор'єв дав куди проникливішу оцінку молодої української літератури:

«Щодо краси і сили поезії багато хто ставить Шевченка врівень із Пушкіном і з Міцкевичем. Ми підемо далі, у Шевченка сяє та гола краса поезії народної, якої у Пушкіна і у Міцкевича лише іскорки блищать. Натура Шевченка світліша, простіша і щиріша від натури Гоголя, великого поета України, що поставив себе у фальшиве становище бути поетом цілком чужого йому побуту російського... Шевченко останній кобзар і перший великий поет нової великої літератури» (Див. журнал «Время» за квітень 1861 р.).

Взагалі ж, серед російської літературної критики панувало недоброзичливе ставлення до українського культурного відродження, до молодої української літератури. А для тих, хто поставились більшменш доброзичливо, українська література все одно залишалася регіональною літературою, таким собі доважком до «литературы великорусского племени»...

На всі тодішні доброзичливі і недоброзичливі відгуки російської критики діячі української культури реагували по-різному. Шевченко відповів закликом до українців у своїй відомій передмові до другого видання «Кобзаря»:

«...пишіть і друкуйте, і труд ваш буде трудом чесним, а на москалів не зважайте, – нехай вони собі пишуть по-своєму: у їх народ і слово, і у нас народ і слово, а чиє краще, нехай судять люди».

А рух український між тим наростав...

Як колись Харківський, так з 1834 року новозаснований Київський університет швидко стає центром ідейного українського життя.

В середині 40-х років у Києві зібрався гурток української інтелігенції, до якого зокрема належали: Шевченко, Костомаров, Куліш, Василь Білозерський, Опанас Маркович, Микола Гулак та ін. Так було створено «Кирило-Мефодіївське братство». Ці люди вже не обмежувалися літературою та етнографією. Їх цікавить широка громадська діяльність, скерована на визволення свого знедоленого народу з національного та соціального рабства. Братчики мріяли про визволення не тільки українського народу, але й інших слов'янських народів, майбутнє вони бачили у вільній слов'янській федерації з центром у Києві. Це були плани. І ними залишилися. Але вони багато важать в історії українського відродження. Адже політична думка багатьох поколінь українського громадянства розвивалася під безпосереднім впливом ідей кирило-мефодіївців.

Після розгрому Братства почалися широкі політичні репресії серед громадянства Наддніпрянщини. Проте цей розгром повернути назад українське відроджденння вже не міг. Він лише дещо здеформував його, налякавши частину ще слабкої тоді інтелігенції.

Згодом українське національне відродження захопило і Галичину, яка через відрив від живого зв'язку з іншими українськими землями довгий час залишалася дещо позаду тодішньої Наддніпрянщини у цьому питанні. Але 1837 року виходить у Будапешті (бо у Львові не дозволила цензура) літературний збірник «Русалка Дністровая» вже перша книжка народною українською мовою в Галичині, до видання якої багато сил доклала згодом відома на всю Україну т.зв. «Руська Трійця» – Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький.

Дуже прискорила цей процес національного усвідомлення українців Галичини революція 1848 року. Революція розпочалася у Відні, але швидко перекинулася на всі слов'янські землі австрійської монархії. Від самого початку виявили себе дві течії тої революції: німці домагалися політичної свободи, тоді як слов'янські народи додали до цього ще й домагання національної свободи. Тоді прокинулася і Галичина: наприкінці 1848 року у Львові відбувається з'їзд

т.зв. «Руської Ради», яка виступила з декларацією національної єдності українського народу на всьому обширі двох імперій, енергійно взявши до своїх рук політичні справи українського народу Галичини і заявивши урядові про політичні та культурні потреби українського народу. Одночасно Рада почала видавати свій друкований орган «Зоря Галицька».

На превеликий жаль це пожвавлення не тривало довго, бо після придушення за допомогою Росії угорського повстання у 1849 році скрізь по Австрійській імперії запанувала реакція, а разом з нею на деякий час завмерло і українське національне життя в Галичині.

У Російській імперії навпаки – після смерті Миколи I у 1855 р. спостерігається нове пожвавлення українського національного руху. На деякий час центром цього руху стає Петербург, де засновується видавництво української літератури, а з 1861 року почав виходити український місячник «Основа». До української літератури приходить нове покоління талановитих сил, і вона стає вже серйозною громадянською силою. По більших містах України засновуються українські громади, почали виходити українські часописи, видаються книжки, засновуються недільні школи з викладанням у них українською мовою. І що особливо цікаве, хвиля національного пробудження зачепила доволі широкі кола спольщеної української шляхти. Поляки, що мали досить таки численну інтелігенцію на Правобережній Україні, з подивом спостерігали за цим процесом реасиміляції, який у першу чергу захопив сміливіших людей, в яких швидше прокинулося почуття обов'язку перед своїм народом, і які рішуче рвали із своїм польським оточенням та його інтересами, вставши до лав борців за кращу долю свого народу. Ці «реасимільовані» дали українській культурі вельми великі постаті. Це і Володимир Антонович, – пізніше видатний український історик, і Кость Михальчук – видатний мовознавець, і Борис Познанський і Тадей Рильський і ще чимало менших. Припиняється еміграція українських митців до польського та російського мистецтва. Навпаки, починається досить помітний рееміграційний рух назад в Україну, до українського мистецтва, української культури (у мистецтві початок тому рухові поклав Микола Ге).

Не слід думати, що російський уряд не стежив пильно за цим процесом розгортання українського національного руху. Та й російські імперпатріоти зняли неймовірно страшний гвалт про український сепараимзм, мовляв, український культурницький рух при-

веде до відокремлення України від Росії. Удару не довелося довго чекати...

Було закрито всі українськомовні видання. Потім – ліквідовано т.зв. недільні українські школи, де дітей та дорослих вчили українською мовою. Енергійніших українських діячів заарештовують та висилають з України в «отдаленные места»... Хід думок у провідників російської внутрішньої політики був простим: «А що, як цей культурницький рух українців піде так далеко, що й вони піднімуть таке повстання в Києві, як поляки у Варшаві?». Що тоді, кінець «єдіной неделімой Россіі»? Тому й пішло: «Не допустить!», «Прекратить!», «Запретить!» А 1863 року з'являється горезвісний циркуляр, яким українську мову офіційно забороняється.

Проте ці репресії не змогли зовсім ліквідувати здобутків українського відродження, хоч і завдали йому відчутних втрат. Культурно-політична діяльність українців у Російській імперії не припиняється абсолютно, а набирає нових форм: пишуться і розповсюджуються різні рукописні матеріали, багато письменників пересилає свої твори в Галичину, де не було такого жорстокого режиму, – а з Галичини різними шляхами ці твори потрапляють і в Наддніпрянщину. З іншого боку, завдяки залученню до галицьких видань значних літературних сил Наддніпрянщини Галичина за короткий час стає дуже важливим центром українського культурного життя. Воно зміцнювалося у нелегкій боротьбі народовців з місцевим москвофільством, яке всіма засобами (матеріально і морально) підтримувала там Росія як офіційна, так і напівофіційна. Народовецький напрям у громадському житті Галичини завдяки активній підтримці наддніпрянців перемагає остаточно. Центром українського культурного руху в Галичині стає товариство «Просвіта», створене у Львові 1868 року. Йому судилося відіграти дуже важливу роль згодом також по інших етнографічних українських землях.

З початком 70-х років знову пожвавлюється український національний рух на Наддніпрянщині. Його центром стає Київський відділ Російського географічного товариства, що деякий час був справжнім українським науковим центром, біля якого об'єднувалися значні наукові сили (Павло Житецький, Хведір Вовк, Кость Михальчук, Володимир Антонович, Олександр Русов, Павло Чубинський, Михайло Драгоманов). Усім українським національним рухом на Наддніпрянщині тоді керувала Київська «Стара Громада», на чолі якої стояли Антонович та Драгоманов. Керувала у тісному зв'язку з українцями Галичини.

І знову нова хвиля репресій з боку російського уряду. У травні 1876 р. видано царський указ, яким рішуче заборонялося будь-що друкуватися українською мовою, або публічно вживати українського слова по всій Російській імперії. Цей, так званий Емський указ, мав на меті зупинити всяку українську культурницьку діяльність. І справді, на якийсь час завмерло українське друковане слово в межах імперії. Але залишалася Галичина – туди Емський указ сягнути не міг. Ще на початку 70-х років у Львові зусиллями та коштами наддніпрянців було засновано «Товариство імені Шевченка», а разом і друкарню для підтримки українського літературного руху. Тоді цілий ряд українських журналів у Галичині виходив не лише при літературній, але й при матеріальній підтримці і допомозі із Східної України. Із дальшим збільшенням репресій у Росії українське літературне життя все більше переноситься до Галичини, а Львів стає всеукраїнським культурним центром.

Після 1876 року гурток українців, на чолі з професором Київського університету Михайлом Драгомановим, емігрувавши, за кордоном створює модерну вільну українську пресу. За допомогою цієї преси Драгоманов розпочав одверту політичну боротьбу з російським урядом. Видавнича діяльність Драгоманова мала велике значення як для Наддніпрянщини, так і для Галичини, бо збуджувала думку української молоді, бо це був новий, якісно новий, етап українського громадського життя і це була спроба вийти на європейський рівень і винести українське питання на європейську арену.

З початком 80-х р. на Наддніпрянщині політична реакція зростає далі. На службу русифікаторської політики в Україні широко й активно залучається російська православна церква. Я свідомо пишу «російська, а не руська, «бо після відомої унії між Московською та Київською митрополіями українська православна церква як окрема одиниця вже не існувала, хоч формально і була суб'єктом тої Московської міжправославної унії. Посуті, на українських землях тоді було дві уніятські церкви: одна базувалася на унії української церкви з католицьким Римом і підлягала папі, – це переважно Галичина і Закарпаття, – друга ж – на унії української церкви з Московською (Російською) православною церквою і підлягала патріархові «Всея Руси», – на Наддніпрянщині і Волині. Яка з цих уній була «кращою», тобто менш цупкою в обіймах, і чи взагалі потрібною українському народові, хай судить сам читач, оскільки це виходить за межі цього конспекту, і я не знаю сьогодні, яким чином погляди мого

покоління у цьому питанні співвідносяться з моїми особистими, бо жодної апробації не було.

Та якої б ваги не надавали «єдинонеділимці» православній російській церкві, все ж головний важіль русифікації діяв через школу. Виходить спеціальне розпорядження про додаткову плату вчителям та взагалі державним службовцям т.зв. «Юго-Западного края» саме «за обрусение».

Проте і в цих умовах українці знаходять вихід: починаються наукові дослідження на ниві українознавства російською мовою. Центром таких досліджень стає місячник «Киевская старина», що почав виходити з 1882 року.

Хоч ні про яке прилюдне українське політичне життя тоді мови не могло бути, зате по багатьох містах Наддніпрянщини таки існували нелегальні «Громади», що підтримували зв'язок з українцями Галичини та українськими політичними емігрантами в Європі.

Галичина тоді жила бурхливим публічним політичним життям (різні політичні партії як українські, так і польські, зіткнення їх інтересів у Львівському сеймі тощо), що сприяло значному зростанню національної та політичної свідомості широких верств українського населення. Все більшого значення у громадсько-політичному житті Галичини набуває тоді радикальний напрям. Вперта боротьба українців у львівському сеймі закінчується першою значною перемогою: у Львівському університеті відкриваються українські кафедри, по різних містах Галичини відкриваються нові середні школи. Товариство «Просвіта» за кілька років створює свої читальні та філії по всій Галичині і нараховує вже десятки тисяч членів. 1892 р. «Товариство імені Шевченка» у Львові зусиллями українців як Галичини, так і Наддніпрянщини було перетворено на українську академію наук з назвою – «Наукове Товариство імені Шевченка». Рівень наукових досліджень над українською проблематикою значно зростає і, як наслідок, багато членів НТШ стає членами західноєвропейських академій наук. Товариство починає видавати все більшими масштабами на високому професійному рівні свої наукові видання («Записки Наукового Товариства імені Шевченка» з різних галузей знань), цим прокладаючи собі шлях до європейського наукового світу. З 1898 року головний орган літературного життя на всю Україну – місячник «Зоря», розширивши свою тематику, приймає нову назву – «Літературно-Науковий Вісник». Небаченого розмаху набуває українська видавнича справа завдяки створенню спеціальної видавничої спілки.

Було видано сотні томів оригінальних та перекладних творів. І навіть сьогодні це – «золотий фонд» для національного самоусвідомлення.

Саме на 90-і рр. припадає перемога українського національного напряму над москвофільським і в Буковині, що мала статус окремого коронного краю Австро-Угорської імперії. Тут також з'являється чимало українських часописів. Центром українського громадського та культурного життя Буковини стає місцевий університет.

Отже, ідейна самовіддана праця Драгоманова та його однодумців як з Наддніпрянщини, так і з Галичини не пройшла марно, бо вже з другої половини 90-х років на Наддніпрянщині знову пожвавлюється національне життя, яке набирає нових форм і ставить собі набагато ширші політичні завдання. Виникає перша всеукраїнська спілка «Громад», яка керує вже всім політичним та культурним життям українців, з'являється чимало нових талановитих письменників і громадських діячів, створюються українські видавництва, що видають дешеві книжки для народу (Києві, Чернігові, Петербурзі тощо). 1897 р. в Києві відбувся всеукраїнський з'їзд громад, де засновується «Загальна Українська Безпартійна Організація», яка згодом перетворюється на «Українську Радикально-Демократичну партію». Ця партія на деякий час зосереджує у своїх руках керівництво українським національним рухом у Росії. Молодь засновує тоді «Українську Революційну Партію», що ставить своїм ідеалом політичну незалежність України. Свої видання ця партія друкувала у Галичині, звідки їх всякими засобами переправляли на Наддніпрянщину, ведучи там активну соціалістичну пропаганду серед селян та робітників.

Революція 1905 року принесла нарешті фактичне скасування закону 1876 року. Відроджується українська преса, скрізь засновуються «Просвіти» та інші українські товариства. Широкий громадський рух захоплює тоді українське село. Слід зазначити, що в той час українські соціалістичні організації були ще дуже слабкі, щоб узяти у свої руки весь революційний рух в Україні, що швидко наростав. Велику силу мали тоді російські революційні організації, які докладали всіх зусиль, щоб не дати скерувати український революційний рух у національне русло.

1904 р. Українська Революційна Партія перетворюється на Українську Соціал-Демократичну Партію. З цілого ряду причин вона обмежується у своїх політичних домаганнях лише автономією України. Прапор незалежної України підніме нова, т.зв. «Народна Українська Партія».

Весною 1906 року до скликаного в Петербурзі першого російського парламенту – Державної Думи – українці вислали своїх 40 представників, що виступили єдиним фронтом. Українське питання виходить на широку арену політичного життя імперії, українські політичні кола одверто домагаються автономії України. По усій Україні засновуються «Просвіти», організовуються видавництва, ширяться домагання заснувати кафедри українознавства хоча б у Київському, Харківському та Одеському університетах. Ці домагання підтримали не лише студенти вузів України, але й широкі кола громадянства, робітництва й селянства. Скрізь засновуються українські національні клуби. В Києві засновується Українське Наукове Товариство. До Києва було перенесено видання «Літературно-Наукового Вісника». Мабуть, найважливішим органом громадської думки в тодішній Україні була газета «Рада», яку заснував Євген Чикаленко (виходила в Києві упродовж 1906-1914 рр.). Дуже нергійну тоді діяльність у Києві розгорнув Борис Грінченко. У Петербурзі над українською проблематикою плідно працювали Олександр Лотоцький та Петро Стебницький.

Але з літа 1907 р., після розгону Другої Думи, в Росії знову запанувала реакція, яка ліквідувала чимало здобутків революції 1905 р. Щодо України російський уряд ужив особливих засобів, щоб придушити український національний рух. Було ліквідовано переважну кількість «Просвіт» та інших громадських організацій, відновлено старі гоніння на українську пресу та літературу. До Третьої Думи вже не допущено жодного свідомого українця. Все ж від цих утисків на цей раз українське життя не завмерло, а пішло в глибину народних мас і там невпинно йшов процес зросту національної свідомості, що назовні проявлялося у небаченому попиті на українську книжку, у поширенні кооперативного руху, який від початку мав чітко виражений національний характер, тощо. Цікавим проявом піднесення національної свідомості широких верств українського народу був небачений за розмахом збір грошей на пам'ятник Шевченкові у Києві, що розпочався 1911 року.

Українське питання турбує надзвичайно широкі великодержавні кола і чини, всі вони пишуть дуже секретні доноси, від щирого серця пропонують, снують плани, як же знищити отой проклятий «малорусский» чи «хохлацкий» «сепаратизм», або хоч трохи спинити його розвиток. Наведу тут кілька документів. Спочатку –

«***Записка об украинском движений за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии***.

Содержанием этой «Записки» является краткое изложение истории украинского движения в среде 30 миллионного населения Малороссии до войны России с Австро-Венгрией и Германией и описание фактов более или менее определенного проявления этого движения за время войны на основании собранных Департаментом Полиции сведений, печатных изданий и других материалов. Но прежде чем приступить к изложению данных по вышеуказанным предметам, надлежит разъяснить самое понятие «украинского движения». Ответ на этот вопрос содержится в предисловии «новейшего исследователя украинства» С.Н. Щеголева к изданной им в 1912 году книги под заглавием «Украинское движение, как современный этап южно-русского сепаратизма». В этом предисловии по поставленному вопросу говорится дословно следующее: «Под южно-русским сепаратизмом или отщепенством мы разумеем попытки ослабить или порвать связь, соединяющую малороссийское племя с великорусским. По тем средствам, с помощью которых сепаратисты стремятся к достижению своей цели, мы можем различать сепаратизм политический (государственная измена гетманов Выговского и Мазепы) и культурно-этнографический или украинофилы (Костомаров, Кулиш).

В начале 60-х гг. прошлого века украинофильство было перенесено в Карпатскую Русь, где приобрело руссофобскую окраску. В конце 80-х гг. провозглашена была в зарубежном Львове доктрина об изолированных культурно-политических интересах малорусского племени и о полной его самобытности. Чтобы углубить противоположение отчуждения этого племени от остальной Руси, для него придумали имя украинского народа, а территории с преобладанием малорусского населения присвоили название Украины, воспользовавшись для этого совершенно произвольно узким географическим термином весьма определенного содержания. Украинофилы галицкие купно с южнорусскими выработали план культурно-политического объединения всех частей «Украинского» народа в автономную единицу – Соборную (т.е. объединенную) «Украину». Сепаратисты новой культурно-политической марки отвернулись с презрением от этнографического украинофильства, окрестивши свою идеологию «украинством», проповедуя свое название «украинского движения», а своих единомышленников «сознательными украинцами». Партизаны украинства принесли в 1905 г. в Рос-

сию выработанный ими для малоросов особый книжный (украинский) язык. Язык этот сознательные украинцы применяют в качестве орудия борьбы против роста русской (школьной и вышешкольной) культуры в среде южно-русского населения, в надежде вытеснить постепенно эту культуру на юге России и водворить новую культуру – украинскую». Останавливаясь, в частности, на выяснении вошедшего в употребление понятия «мазепинство», как особого вида политического сепаратизма, надо иметь в виду, что «мазепинство» – как сепаратизм, заключает в себе оттенки особо-изменнической политической деятельности, чему доказательством служат нижеприведенные исторические повествования вышеупомянутого историка Щеголева: «К началу XVIII ст. Малороссия стала успокаиваться под ферулой талантливого администратора Мазепы-Калединского. Иван Мазепа восспитывался при дворе польского короля Яна-Казимира, окончил образование за границей. Сделавшись гетманом Малороссии, Мазепа снискал полное доверие императора Петра 1-го. Громадное тщеславие его было, казалось, удовлетворено: достигнув зенита власти на родине, он в то же время был кавалером русского ордена, жалуемого «за веру и верность», носил на груди крест Андрея Первозванного – патрона всей земли русской. Но в этой груди таилось сердце изменника. Мазепа был человеком польской культуры. На пороге Полтавского боя Мазепа заключил тайные договоры с польским королем Станиславом Лещинским и со шведским завоевателем Карлом XII-м. По этим актам вся Малороссия присоединялась к Польше, Мазепа же становился властителем воеводства Полоцкого и Витебского с титулом князя. От тех казацких старшин, которым Мазепа доверился, текст договора был скрыт, а целью его указывалось освобождение Малороссии от московской власти и образование из нее самостоятельного государства. Мазепа дал Карлу 4500 казаков и запорожцев. Полтавская победа решила судьбу изменника гетмана».

Сопоставляя вышеприведенное определение украинского движения как проявления политического сепаратизма путем пропаганды отвечающих его направлению идей, с первой статьей Основных Государственных Законов Российской Империи, в коей изображено, что «Государство Российское едино и неразделимо», – следует прежде всего принципиально, независимо от характеристики приводимых в дальнейшем изложении фактов, признать опасность и вредность этого движения с точки зрения охранения государственного порядка: оно должно быть предметом особого наблюдения и внимания подлежащих властей в переживаемое ныне время текущей войны, так как из-

вестно, что «Украинство» имеет две родины: Малороссию и Австрийскую Галицию («Украина Российская» и «Украина Австрийская»).

Отношение к мазепинству русских националистов. Переходя к выполнению непосредственной задачи этой «Записки», надлежит отметить, что в январе 1914 г. Общее собрание членов клуба русских националистов в Киеве, в связи с процессом в Мармарош-Сигете, послало председателю Совета Министров телеграмму, в которой обращает внимание Правительства на усиленный рост украинской пропаганды в России в следующих выражениях: «На территории всей Южной России ведется яростная пропаганда идей украинского сепаратизма. Многочисленные агитаторы как закордонные, так и здешние всеми способами и с громадной настойчивостью доказывают, что малороссы – это совершенно особый народ, который должен иметь самостоятельное существование как культурно-национальное, так и политическое. Планы мазепинцев заключаются в том, чтобы оторвать от России всю Малороссию до Волги и Кавказа и включить ее в состав Австро-Венгрии на федеративных началах в качестве автономной единицы. Вся эта деятельность мазепинцев открыто направленная к разрушению единства и целостности Российской Империи и опирающаяся на Австро-Венгерский галицийский Пьемонт, не встречает абсолютно никакого противодействия со стороны русского Правительства. Многие мазепинцы даже состоят на государственной службе, особенно, к крайнему сожалению, по учебному ведомству. С другой стороны, в то время, как Австро-Венгерское Правительство грозит графу Владимиру Бобринскому арестом в случае прибытия в пределы Австро-Венгрии, закордонные вожди мазепинцев свободно приезжают в Россию для агитационной и организационной работы и пользуются у нас полной неприкосновенностью и гостеприимством. А глава всего мазепинско-украинского движения, направленного к разрушению Российской Империи, пользующийся громадной поддержкой внешних врагов России, Львовский профессор Грушевский состоит даже в русском подданстве и живет то во Львове, то в Киеве, безпрепятственно руководя опасной и гибельной для России работой мазепинского лагеря».

Далее, в январе того же года 1914 в Петроградской газете «Свет» была напечатана статья под заглавием «Покровители мазепинства», в которой, между прочим, говорится следующее: «Всеми, вспоминающими нашу смуту 1905 и 1906 гг., должно быть забыто, что тогда при нашей академии наук была образована особая комиссия для отме-

ны ограничений и стеснений малорусского печатного слова в России. В комиссию эту была подана докладная записка в духе прежних «культурных украинофилов», группировавшихся в 70-х гг. в Киеве в закрытом затем Кирилло-Мефодиевском О-ве. Новейший исследователь «Украинства» С.Н. Щеголев устанавливает, что именно с этой записки начинается новая эра украинства в России. Началось с того, что после этой записки обязательное правописание, употреблявшееся с 1876 г. в малорусской литературе, прозванное весьма знаменательно «романовским», было заменено фонетическим правописанием, так называемой «Кулишовкой» (Кулиш – писатель-украинофил), признанной официально в Австро-галицких школах, где оно насильственно в 1893 году было введено вместо исторического русского правописания. Торжество Австрийской казенной фонетики в Австрии явилось первым шагом для дальнейших завоеваний. Академия Наук издала в 1906 г. «Карту Угорской Руси» не историческим русским правописанием, а этой австрийской фонетикой. Также был в 1907 г. издан и малорусский перевод Евангелия, одобренный Св. Синодом, Австрийской казенной фонетикой, выдуманной австрийскими политиками для полного разделения обоих наречий единого русского языка. Литературное украинство быстро выродилось в политическое мазепинство. Вожди мазепинства в Галиции и в нашей Малороссии пользуются серьезным вниманием со стороны Австрийского и Германского Правительства. За спиною мазепинцев стоят такие исторические враги России, как польские иез. (Глава Галицких мазепинцев митрополит Андрей Шептицкий), как Австро-Венгрия и Германия.»

История украинского движения в России. Украинские политические партии и организации и политические задачи их. С уничтожением гетманщины в царствование Екатерины 2-й, Украина была сделана провинцией Российской Империи и таким образом прошло уже 150 лет со времени окончательной отмены самостоятельности Украины. Но вскоре затем вместе с развитием мер «руссофикации» Украины, началась среди украинцев борьба за свободу родного края и возникла среди них мысль о политическом освобождении Украины. В начале XIX ст. эта мысль объединила украинцев, которые группировались в массонских ложах и обществах декабристов. Образованные в Малороссии в связи с декабристским движением тайные общества ставили своей задачей обратить Россию в федеративное государство, причем одной из частей последней должна была бы быть автономная Украина. Идейным преемником этих обществ явилось основанное Кос-

томаровым в 1846 г. «Кирилло-Мефодиевское Общество» («Кирило-Мефодиевское братство» – Шевченко, Костомаров, Гулак и др.) вскоре закрытое Правительством в виду выразившегося революционного его направления: О-во это считало Украину «осободержавным телом в Общественной (общеславянской?..) федерации». После Крымской войны украинство вновь подняло голову. В больших городах образовались украинские кружки из «сознательных сынов своего народа». Особое значение имели кружки Киева и Петрограда, где главным образом разрабатывались «украинские идеи». Много украинцев, недовольных Россией абсол.-монархической, принимали активное участие в польском восстании 1863 г. и в Российских революционных организациях, особенно в 70-х годах минувшего столетия. В конце 70-х и в начале 80-х гг. среди украинской молодежи появляются серьезные радикально-политические и социально-революционные течения, возникшие отчасти под влиянием общероссийской революционной борьбы. Но в то время, как общероссийские революционные организации были настроены «централистически», украинцы мечтали о реформе России на федеративных началах. Выразителем украинского социально-политического радикализма был в то время профессор истории Михаил Драгоманов, стремившийся к политической обособленности Малороссии; его политическим идеалом была «автономия Украины в пределах федеративно-реформированной России». Так как Правительство приняло против этого течения ряд решительных мер, Драгоманов бежал за границу в Галицию. Своими сочинениями Драгоманов оказывал большое влияние на украинское население как в Российской империи, так и в Галиции. Благодаря Драгоманову скоро среди студенчества образовались кружки украинских социалистов-федералистов. В Галиции Драгоманов нашел две партии: «Старорусскую», считавшую галичан ... в культурно-национальном отношении частью единого русского народа, и «Народную», имевшую украинофильский характер. Найдя, что старороссы – царские слуги, а народная партия слишком отстала, Драгоманов в начале 90-х гг. основал в Галиции третью партию – «Радикальную», в которую перешла часть членов «Народной» партии. Но все эти партии не были настоящими политическими партиями. Первой партией в полном значении этого слова с программой, организационной и планомерной работой была Революционная Украинская Партия, с именем которой связаны известные кровавые беспорядки в Полтавской губ. в 1902 году и другие позднейшие выступления. Основана была в 1900 г. Первым ее сочинением была брошюра под заглавием «Само-

стійна Україна», в которой описывались исторические права Украины на самостоятельное существование. Революционная Украинская Партия призывала живших в России малороссов отложиться от России и образовать «Самостийницкое» (выражением которого была вышеупомянутая брошюра), «Драгомановское» (автономная Украина в пределах федеративно-реформированной России) образование, как и российские социал-демократы и социал-революционеры. Эта партия завоевала себе всеобщую симпатию среди украинской молодежи и вскоре во всех значительных местах Украины образовались ее Комитеты («Вільні громади») с центральным Комитетом в Киеве во главе. Другой влиятельной организацией той же партии был «Заграничный Комитет» ее во Львове («Закордонний Комітет»). Развивши энергично свою революционную работу, эта партия имела в общенациональном и культурном движении Украины огромное значение и была основательницей украинского революционного движения в России. Революционная Украинская Партия посеяла в широкие массы украинского народа политические идеи, первая начала организовывать их и агитировать среди них своими выступлениями на политической и экономической почве, первая дала им украинскую книгу, газету и воззвания, первая по Драгоманову создала для Украины политическую литературу, печатая ее произведения за границей и в нелегальных типографиях на Украине. В 1900-1905 гг. она выпустила во Львове и в Черновицах целый ряд брошюр и листков и издавала две газеты «Праця» (Труд) и «Селянин». В дальнейшей эволюции деятельности Революционной Украинской Партии особенно большое значение возымела российская социал-демократическая идеология, приведшая партию к расколу и образованию двух новых партий. С одной стороны выделились из нее элементы, которые ставили на первый план национальные домогательства («соціально українські постуляти»), с другой стороны – из нее ушли и те, которые главною целью своих стремлений считали задачи социального и политического перестроя России. Первые элементы – правое крыло – положили начало т.н. «Украинской Народной Партии», деятельность которой проявила себя изданием в 1902-1905 гг. нескольких брошюр и газеты «Самостійна Україна» и определенно выразила чисто украинские домогательства в направлении достижения самостоятельности Украины. Вторые же из упомянутых выше элементов – левое крыло – примкнувшие в 1905 г. к Российской социал-демократии, сорганизовались в так называемую «Спілку» – «краєву організацію українського сільського пролетаріату». По мысли самих вождей «Спілка» предполагала вес-

ти свою работу главным образом в области социально-политической среди крестьян, включительно до задач общероссийской революции. Однако, в действительности, «Спілка» вынуждена была считаться с украинскими «постулятами» и широко проповедывать автономию Украины. И по форме своей она оставалась все таки «украинской организацией», много работавшей среди украинского сельского пролетариата, среди которого имела значительное влияние, о чем свидетельствует избрание во вторую Государственную Думу от Киевской губ. нескольких депутатов, кандидатов «Спілки». Одновременно с отделением «Спілчан», оставшихся в РУП, большинство ее членов приняло официально на своем съезде в 1906 г. также программу Российской социал-демократической рабочей партии, переименованной в Украинскую социал-демократическую рабочую партию, вскоре после 4-го Стокгольмского Объединенного Съезда Рос.соц.-дем. раб. партии, примкнула к ней на началах автономии, причем девизом своей программы Украинская с.-д.р.п. поставила требование автономии Украины.

Последовавшие затем аресты заставили деятелей «Спілки» и Укр.с.-д.р.п. переехать за границу, куда и были перенесены объединенные центры этих организаций. Другой важной партией была «Украинская Демократическая Партия», в которой организовалось главным образом старое поколение украинских патриотов, которым либеральные веяния 1905 г. дали возможность легальных выступлений. Эта партия скоро получила широкое распространение. Программа и практика УДП напоминает собою в общих чертах программу Российской конституционно-демократической партии (т.н. «кадетов»). Однако, украинские демократы – в отличие от русских кадетов – домогались федерации народов России и широкой автономии Украины. Вскоре по своем возникновении УДП объединилась с близкой к ней радикальной партией и стала называться Укр.Демокр.Рад. Партия. Помянутая радикальная группа состояла из радикально настроенной украинской интеллигенции с пок.б. сельским учителем и впоследствии издателем популярных украинских брошюр Борисом Гринченко во главе, который был последователем также покойного ныне Драгоманова, много работавшего за идею украинизации южнорусской школы и конспиративно ведя в своих школах одновременно с преподаванием русского языка обучение языку украинскому. Эта группа Гринченко не могла примириться с соц.-демокр.программой Укр.соц.-дем.раб.партии и стояла ближе к идеологии Российского ра-

дикального народничества того самого крыла, что позднее организовалось в партию народных социалистов. В своей деятельности Укр. Демократ-Радикальная партия шла рука об руку с русскими кадетами, среди которых имела как чисто товарищеские отдельные связи, так и организационные, ибо отдельные члены ее состояли одновременно и членами русской кон.-демок. Партии, а иногда заседали в местных управлениях кадетских организаций, отстаивая украинские интересы. В политической жизни Украины УСДРП и УДРП сыграли великую роль, они были главными выразителями взглядов и домогательств сознательного украинского общества в России. Правые элементы никогда не выступали в Украине как партия: лишь отдельные лица из них присоединялись к российским октябристам или другим подобным организациям. Мало известна была до 1905 г. партия украинских Социалистов Революционеров, образовавшаяся из отдельных украинцев, разделявших программу Российских С.Р. В 1907 г. состоялся организационный съезд членов укр.соц.рев. Партийная программа, однако, принята не была, а лишь были выработаны отдельные пункты ее. В 1908 г. к партии Укр.Соц.Рев. присоединились члены так называемой «Оборони України». Этим именем называла себя та укр. рев. организация, которая преследовала революционно-военную цель, хотя и проявляла свою деятельность лишь в анархических выступлениях (экспроприяциях). Партия Укр.С.Р. проявила себя лишь в издании за границей нескольких переводных брошюр.

Несмотря на существование этой партии, все-таки господствующими в украинской жизни следует признать две вышеупомянутые: Укр. Дем.Рад. и Укр.С.Д.партии. В 1905-1907 гг. обе партии имели во всей Украине свои организации, которые вели агитацию за автономию. Вновь образовавшаяся в это время пресса примыкала к этим партиям, преимущественно к Дем.-Рад.. После роспуска 2-й Госуд. Думы противогосударственная деятельность организаций упомянутых партий мерами Правительства была в значительной степени ослаблена: но, несмотря на это, украинство, как политическое течение продолжало расти, расширяться, о чем свидетельствует демонстрация бывшая в Киеве в связи с чествованием памяти поэта Шевченко (В 1914 г. истекало 100 лет со дня рождения его). Период времени с 1907 по 1914 г. был посвящен украинством «переоценке всех ценностей». В эту эпоху «старые божки стали терять свою силу», гасли надежды на уразумение украинских потребностей и помощь им со сто-

роны передовых российских прогрессистов (поступовцев), у которых все более выявлялся их националистическое обличие.

Среди украинцев складывалось убеждение, что эти надежды беспочвенны и что по мере роста украинского национального сознания против украинства объединилось все великорусское общество без исключений. Пример Галичины, где против украинских национальных домогательств стояло соединенной силой все польское общество, лишь больше обосновывало это убеждение. Одновременно с этим значительно росли ряды украинских патриотов: российские шеренги стали покидать и великовозрастные украинцы.

На партийную жизнь эта духовная эволюция украинского народа также оказала свое влияние. Особенно это сказалось на укрсоц. демократах. Верной прежней УСДРП осталась к 1914 г. лишь небольшая группа старших ее членов, которые развивали интенсивно только легальную деятельность. Остальная же большая часть соц.-демок. стала работать совместно с другими элементами на широкой основе национального возрождения. В результате взаимодействия означенных причин образовалось в 1914 г. две новых организации украинских демократов: 1. «Товариство Українських Поступовців»; 2. «Союз Визволення України».

В Т-во Укр. Пост. по утверждению автора исторического очерка развития украинской политической мысли социал-демократа В.Дорошенко – вошли украинские демократы-радикалы и большинство членов УСДРП, в программе же деятельности этого Т-ва была поставлена задача объединенной работы над завоеванием для Украины прав у России и неустанная защита существующих у украинцев преимуществ. В политической борьбе «Т-во укр. поступовців» ищет себе союзников среди соответствующих элементов других народностей. В культурной жизни Украины оно имело большое значение, так как вся лег. украинская работа на литературном и экономическом поприщах развивалась под его руководством.

Идея образования Союза Освобождения Украины (Союзу визволення України) возникла несколько лет тому назад и была разработана еще в 1912 г. Союз этот объединял собою «самостийницкие» элементы на Российской Украине, независимо от партийных взглядов и являл собою представительство национально-политических интересов в России украинского народа. Политическим постулатом Союза служила «державна самостійність України». А реализацию своих наци-

ональных стремлений Союз соединял с поражением России в войне, развивая в этом направлении свою деятельность.

Отношение к украинскому движению профессора истории М.С. Грушевского. Вышеизложенные исторические данные надлежит дополнить характеристикой участия в украинском движении профессора Львовского университета Михаила Грушевского, который, как будет ясно из сопоставления всех данных настоящей записки, – играл большую роль в истории этого движения, как культурно-политического проявления сепаратизма, и являлся центральной личностью, связующей собою историческое прошлое украинства с его действительностью в современной настоящей войне.

В 1894 году в Галиции при Львовском университете открыта была кафедра истории Южной Руси с преподаванием на русско-украинском языке. Кафедра эта, по соглашению Киевского украинского кружка с австрийскими поляками была предоставлена русскому подданому и питомцу Киевского университета Михаилу Сергеевичу Грушевскому. Во Львове профессор Грушевский – как пишет исследователь украинства С.Н. Щеголев – занялся созданием книжного украинско-русского языка, реформой южно-русской (украинской) истории и созданием новой «украино-русской» политической партии. Выработкой украино-русского языка занималось собственно существовавшее во Львове «Научное О-во имени Шевченко», а Грушевский руководил этой работой как председатель этого Общества. Наиболее важным из указанного была реформа южно-русской истории: эту реформу Грушевский выполнил с определенной тенденцией. При написании «Історії України-Руси» задача Грушевского сводилась – как поясняет С.Н. Щеголев – не только к тому, чтобы доказать самобытность украино-русского народа и отдельности его от других русских племен (белоруссов и великороссов), но и к провозглашению его возможно большей абсолютной древности и относительного старшинства его гегемонии над этими племенами в прошлом»... Напутствовал он этот труд девизом: «Познайте истину и истина освободит Вы», позаимствованным у «Кирилло-Мефодиевцев», и этим предупреждал читателей, что «автор принадлежит к продолжателям-защитникам южно-русской федералистической идеи».

«Краеугольным камнем истории г. Грушевского является, – по словам того же Щеголева, – тезис, будто Киевское государство (княжеский период), его законы, быт и культура были созданием не русской,

а украинской нации». В 1899 г. Грушевский принялся за организацию в Галичине политической партии, названной «национально-демократической». В программу этой партии входили (см.соч. С.Н. Щеголев, стр. 123): борьба с поляками Галиции за равноправие, полный непримиримый разрыв с руссофилами и, наконец, унаследование заповеди, игравшей крупную роль в украинофильском движении профессора истории и политика-публициста социалиста-федералиста Драгоманова о содействии федеративным и автономическим стремлениям в Южной России. «Нашим идеалом – излагал так Грушевский организационную программу, – должна быть независимая Русь-Украина, в которой бы все части нашей нации соединились в одну современную культурную державу; мы поэтому будем среди российских украинцев поддерживать такие стремления, которые ведут к преобразованию Российской державы из самодержавной и централистской в державу конституционно-федералистическую, основанную на автономии народностей». Лозунгом г. Грушевского явилось литературное, культурное и политическое возрождение того гипотетического украинского народа, который еще в 4-м веке управлял, будто бы, своими украинскими князьями; Польша и Россия, с его точки зрения, были в равной степени узурпаторами украинской государственности и поработителями украинцев...» Радикальный (Драгомановский) фермент облегчил проникновение в новую партию идеи политической независимости Соборной Украины». «Наконец, – по словам того же Щеголева, – профессор Грушевский стоит во главе двух украинских научных обществ в Киеве и Львове, издает Киево-Львовский вестник, участвует с января 1912 г. в Московском журнале «Украинская Жизнь», вдохновляет крупнейшие «книгарни» (библиотеки) в Киеве и Харькове и вообще «является настоящим кормчим украинского, правильнее Соборно-украинского движения в России, современным украинских дел мастером», «ареопагом современного украинского движения».

Политическая платформа М.С. Грушевского, выдвинутая им в своем сочинении: «Освобождение России и украинский вопрос» и др. Своих литературных произведениях. Сам профессор М.Грушевский в написанной им и изданной в Петербурге книге под заглавием «Освобождение России и украинский вопрос» пропагандирует (129 статья Уголовн. Уложения) свою политическую платформу демократически-радикального содержания в следующих словах: «Верные заветам украинского освободительного движения, выдвинувшего федератив-

ный принцип, как основания будущего устроения отношений политических и национальных, и неизменно проводившего его, начиная с т.н. Кирилло-Мефодиевского т-ва (о-ва), мы признаем федеративные формы наиболее совершенным способом сочетания государственного Союза с интересами свободного и нестесненного развития национальной жизни, но в настоящем настаиваем на осуществлении принципа национально-территориальной автономии, как одного из основных нового государственного устройства. Сообразно этому, территория с преобладающим украинским населением должна быть выделена из нынешних административных подразделений и наряду с преобразованием органов местного самоуправления на широких демократических началах должны получить общие органы областного законодательства и самоуправления, руководясь народным представительством в виде украинского Сейма, избираемого всеобщим, равным, прямым и тайным голосованием. Так как установление границ, возможно точно совпадающих с национальным составом населения, должно потребовать некоторого времени, то общеимперский закон, реформирующий организацию местного самоуправления, чтобы не тормозить детальное решение этого вопроса, можно ограничиться принципиальным постаноалением об изменении границ существующих административных подразделений сообразно этнографическому составу населения, а внутри этнографической территории сообразно экономическим условиям, удобством сообщений и срока, когда должно войти в силу новое административное деление.

Организация областного украинского Сейма и связанных с ним органов управления и контроля с широкими полномочиями в местном законодательстве, в распоряжении местными финансами и областными земельными фондами в местном управлении, в органах просвещения и духовных дел, общественной безопасности и средств экономического развития, – по аналогии других наиболее крупных автономных организаций России должны после одновременного с ними, и по аналогии с ними должны быть определены пределы полномочий областного Сейма и его организаций с одной стороны, и центрального парламента и общеимперских министерств – с другой. Предоставить центральным организациям нормирование общих оснований государственного и общественного строя, распоряжение средствами, необходимыми для содержания органов центрального и общеимперского провинциального управления (а также и в тех отраслях, которые в интересах государственного Союза и лучшей своей ор-

ганизованности останутся в ведении общеимперских министерств), равно как и управление в этих сферах, – с общеимперской конституцией должно оставить организациям местным широкую область устройства и нормирования местных отношений, с правом законодательной и всякой иной инициативы по отношению к организациям центральным должно обеспечить такой порядок, при котором экономические средства края, за исключением справедливого участия в общегосударственных издержках, обращалась бы на удовлетворение местной культурной и экономической жизни и освободить течение и развитие местной жизни от давления централизма. Специальными законами должна быть устранена всякая централизация и в области церковного управления, а также искусственная перетасовка этнографических элементов в армии, и созданы такие условия, чтобы пребывание военной службы происходило как можно ближе к родине или постоянному местопребыванию солдат, а недальних краях. Особыми общеимперскими законами должны быть установлены права, какими пользуются языки и наречия негосударственные в учреждениях, находящихся в ведении общеимперских министерств, а также обеспечение прав национальностей, находящихся на известных территориях в меньшинстве, по отношению к учреждениям общеимперским и местным, и указать нормы, гарантирующие им возможность нестесненного существования и осуществления своих национальных и культурных вопросов. В первую очередь в разрешение этого вопроса должно быть поставлено введение народных языков, в том числе и украинского, среди украинского населения, в народных школах, как языка преподавания, а в школу среднюю и высшую – украинских дисциплин, как предметов преподавания. Также принятие мер к тому, чтобы не было недостатка в учителях народных школ, которые могли бы вести преподавание на украинском языке, а в различных учреждениях украинской территории – в чиновниках, владеющих этим языком для сношения с местным населением, далее – признание всех прав украинского языка, с сохранением за русским значения языка общегосударственного, и скорейшего проведения его, по мере устранения чисто технических трудностей, в практику органов местного управления и всякого рода учреждений, остающихся в ведении органов центрального правительства. Наконец, устранение всех ограничений, стесняющих пользование своим родным языком во всех сферах культурной и общественной жизни. Высказывая эти наши требования, мы питаем твердую уверенность, что скорейшее осуществление их даст украинским областям России возможность

восстановить правильное развитие своей жизни, подавленное централизованною политикою старого режима, и подняться из культурного, общественного и экономического упадка, к которому они были приведены системой преследования национальной и общественной жизни и всех проявлений их национальных особенностей. В старом порядке украинские земли служили крупным источником государственного бюджета, а сами были обречены на полное захудение, не получая взамен самых элементарных средств к подъему экономического благосостояния, охраны народного здравия, распространения просвещения и культурному подъему населения.

Наш народ, организовавший некогда из своих убогих средств систему школ и покрывший свою территорию их сетью – уничтоженной, но не замененной ничем лучшим во время бюрократического режима, был лишен школ в продолжение большей части целого столетия, и в результате этот народ, послуживший некогда проводником культуры и просвещения для государственной народности, – бесконечно отстал затем от нее, благодаря попечению того же режима, осудившего его на беспросветную тьму. Население, поражавшее своим общественным и гражданским развитием, культурностью, богатыми задатками в различных областях творчества, приведено было в состояние полного застоя, ослаблению всяких общественных и культурных инстинктов. Обеспечение в новом строе России нестесненного экономического и культурного движения, всестороннего национального развития при широкой автономии и самоуправлении в духе полной демократизации даст Украине возможность выйти из этого тяжелого состояния. Изгладив горькие воспоминания о бедствиях, причиненных старой системой, оно свяжет украинский народ и украинские земли в крепкий Союз с другими народностями и областями России, и послужит залогом прочного Союза, невозможного без удовлетворения стремления народностей и областей к свободному и успешному развитию своей местной жизни.

В интересах всего этого Союза и его составных частей, в интересах успешного разрешения великих задач, поставленных освободительным движением России, и дружной работы ее народностей и областей над их осуществлением, эта национальная областная программа, которую мы поставили здесь как постулат украинства в неразрывной связи с перестройкой всей России на началах национальной равноправности и областной автономии должно быть осуществлено безотлагательно».

В 1911 г. Грушевский выступил с новой декларацией об украинстве, как политической силе, которая грозила ослабить национальную мощь государственной великорусской народности и даже – самого государства; при этом Грушевский констатировал, что неблагосклонность к украинству глубоко залегла во всякие кружки славянофилов, славистов и славяноведов. Вместе с тем, отвечая славянскому ученому миру гордым презрением, Грушевский призывал земляков «вырвать украинскую культуру из славянского мракобесия, из славянских объятий, которые стремятся задушить украинскую жизнь...».

Арест Грушевского и сведения о его деятельности с 1904 по 1914 г. Отношение украинцев к Грушевскому и украинскому движению, как делу своего освобождения от «Московитизма» (письмо). Арест Грушевского последовал при таких обстоятельствах. В мае 1914 г. Киевское Отделение Союза Русского Народа возбудило перед Министерством Внутренних Дел ходатайство о воспрещении въезда в Россию профессору Львовского университета Михаилу Грушевскому и другим австрийским ученым, агитирующим в пользу «Украинской самостийности». Вследствие этого Департамент Полиции просил Киевского генерал-губернатора Трепова установить негласное наблюдение за деятельностью Грушевского при посещении Киева, в результате чего генерал-губернатором Треповым и было сделано распоряжение об аресте и высылке из Киева профессора Грушевского... Ныне Грушевский находится под гласным наблюдением полиции в Казани. Наведенными в Делах Департамента Полиции справками установлено относительно Грушевского следующие сведения за период с 1904 по 1914 г.

В 1904 г. Австрийское Министерство Народного Просвещения выдало субсидию в 400 р. существовавшему в Кракове О-ву насаждения малороссийской словесности, искусства и культуры в целях украинофильской революционной пропаганды, которая стала делать успехи тогда, когда в качестве лектора явились бывший доцент Киевск. Универ. профессор Львов. Унив. Михаил Грушевский и украинский писатель Иван Франко. В 1907 г. профессор Грушевский принимал участие в издававшейся в Киеве газете «Рада», и состоял издателем местного журнала «Літературно-Науковий Вісник». Газета «Рада» отличалась вредным направлением, вследствие чего Грушевскому было сделано предупреждение, а засим издание этой газеты было приостановлено. В 1908 г. из-за границы поступили сведения, что Грушевский нередко приезжает во Львов, откуда при возвращении в Россию привозит с собою значительное количество произведений

нелегальной литературы. В 1909 г. было получено сообщение, что во Львове состоялось собрание членов Галицийской Украинской Партии, на коем, согласно предложения профессора Грушевского было решено организовать повсеместно в Галиции празднества в честь гетмана Мазепы и издание ряда брошюр, разъясняющих значение выступления Мазепы в защиту угнетаемых русским Правительством казаков. В 1910 г. было донесено подлежащей властью, что Грушевский, приезжая в Киев, постоянно бывает у Австрийского консула, с которым по несколько часов остается в его кабинете. В 1911 г. в сведениях из Харькова Грушевского называли видным деятелем «Украинской Громады». В 1913 г. было донесено, что 5 июня 1913 г. профессор Грушевский (46 лет, православный, проживающий в Киеве в своем доме), выбыл в г. Львов, откуда вернулся через некоторое время в Киев, где прожил до 24 апреля 1914 г., когда вновь выбыл за границу.

Характерно показательным для определения степени значения профессора Грушевского для украинства служит нижеописываемый следующий факт.

В 1911 и 1912 гг. в издававшемся в Москве журнале «Русская Мысль» его редактором известным публицистом П.В. Струве были помещены статьи, посвященные украинскому вопросу. В этих статьях русский прогрессист г. Струве доказывал, что украинская культура в России не принадлежит к числу фактов, необходимых или полезных, и обращался к русскому прогрессивному общественному мнению с призывом «энергично, без всяких двусмысленностей и поблажек вступить в идейную борьбу с украинством, как с тенденцией, ослабляющей и даже упраздняющей великое приобретение нашей истории – общерусскую историю».

Публицист этот украинский партикуляризм объясняет инт-ой политической или иной тенденции, скрывающей от зрения такой самый внушительный и непререкаемый объективный факт, как существование русской нации и русской культуры, именно – русской, а не велико, мало, белорусской. «Русская наука и русское искусство», – говорит он, – «огромные культурные силы, и эта культура есть внутренневластный факт самой реальной жизни всех частей империи (кроме Царства Польского и Финляндии)».

Спустя два года после опубликования этих статей, после состоявшегося 28 ноября 1914 г., в порядке исключительных мер охраны государственной безопасности, ареста профессора Грушевского, из

Вильны 19 декабря 1914 г. было отправлено в Московскую редакцию журнала «Русская Мысль» П.Н. Струве письмо за подписью «мазепинцы» с угрозами террористического характера дословно следующего содержания: «Можем смело поздравить Вас с успехом агитации против ненавистных «мазепинцев». Русская жандармская полиция поняла Вас и провела Вашу программу в жизнь. Плоды Вашей агитации чувствительны и наша семья потеряла к празднику мира и любви отца и брата, который арестован «либералами-националистами» из русской охранки. Ваши личные ходатайства у Джунковского увенчались также, и арестован профессор Грушевский, о котором с таким злорадством повествует «Новое время». Дальше идти в своей эволюции Вам, кажется, уж некуда. Удивляемся только Вашему бесстыдству и невообразимому цинизму по отношению к братской все же народности. Но не можем не выразить вам и своей благодарности. В своем ослеплении вы указали нам ту дорогу, по которой мы должны пойти. Ослабленное и глубоко деморализованное сифилитическое великорусское племя никогда не проникнется вашими идеями, для проведения в жизнь которых нужна сила, свежесть и энтузиазм возрождающейся народности. Мы, обретающие в борьбе свое право, право сильных духом и телом, не боимся убивающих тело, душу не могущих убить. Наш народ в массе сознал свой интерес, свою выгоду и борется за них, вернее, готовится к внезапной решительной борьбе кровавой. Вся эта невидимая мелкая работа, которая так лихорадочно велась на Украине, была подготовкой к решительному шагу. Шла эта работа в невидимом русле широко и открыто, но не ясно для угнетателей-чужаков. Проповедей мы не читали, программы не создавали, дискуссий избегали. Консолидация сил в решительный момент, сознание своей выгоды и полное уничтожение русского гнета – вот все те простые идеи, которые руководят нами.

Гнет охранки, нововременская, погодинская и ваша агитация была и есть нам наруку, так как ясно дает понять колеблющемуся ту истину, что с великоруссами (точнее – московитами) никакое соглашение невозможно. Слащавые писания Милюкова и присных без конкретной программы для нас не опасны, так как наивность этих писаний слишком очевидна. Россия, ведь, прогрессивной стать не может, она идет к упадку, гниет и разлагается. Все эти черви: Рейнботы, Суворины, Ренненкампфы, Струве, Эссени и т.д. только ускоряют исторический процесс. Мы знаем, что Россия неминуемо должна быть уничтожена или низведена на степень третьестепенной державы. Гегемония в Вос-

точной Европе должна перейти к нам, к Украинскому племени, объединенным и вооруженным условием, необходимым для этой великой задачи, собственной державой. Преследуя эту цель, мы приветствуем все, что отделяет наших врагов московитов от прогресса и европейской культуры. Прежде же всего нас радует отсутствие сознания своих интересов в широкой великорусской массе, ибо сознание государственности не есть еще сознание национальное. А не имея этого рычага исторического прогресса в своих руках «господствующая народность» явно идет к гибели. Ваше, подчас наивное доктринерство и продажные писания «Нового Времени» – ведь это отвратительный суррогат и только. Мы же, не гоняясь за блестящей формулой, делаем свое дело, исторической важности дело, результаты которого почувствуете и вы на своей шкуре. Час расплаты близок. А за наше семейное горе и за Грушевского расчитаемся с вами наднях. Мышьяк – сами убедитесь – действует верно и дает время для размышлений. Но и другим передайте, что национально-политическая гегемония в Западной Европе будет у Пруссаков; в Восточной Европе – у украинцев; вне Европы – у англичан. Эти три великих племени призваны историей совершить великое дело обновления человечества. Не забывайте, что у нас жива традиция (далее – неразборчивое слово – может быть – «век»?), когда мы, украинцы, владели всей Восточной Европой, когда перед нами дрожала Византия. Мы идем, проснувшись от сна, смелые и убежденные в необходимости решить задачу жизни и смерти. Шире же дорогу! Інтер арма сілент музе (під час війни музи мовчать).

Не культурой, поэтому, мы будем бороться с вами, а тем, что наиболее понятно для монгольского черепа московитов: «апельсинами».

(Звичайно, згадані тут «апельсини» не мають нічого спільного з апельсинами на Майдані Незалежності восени 2004 року, тобто через 90 років після 1914 року, хоч сама присутність апельсин як символу таки вражає при сьогоднішньому читанні документа. — Це репліка 2006 р. — *З.А.*)

Даем право вам и в печати обсудить письмо и если в силах, то оправдайтесь в своей неприкосновенности к аресту Грушевского, даем вам неделю срока. Объяснение надеемся увидеть в газетах «Речь», «День» или «Биржевке». Без всякого почтения «Мазепинцы»...»

В связи с вышеприведенным письмом Мазепинцев на имя Струве для характеристики настроения украинцев, надлежит также отметить, что в декабре 1914 г. на имя редакции «Петроградского курьера» было

получено из Ковны письмо за подписью «Украинец» в ответ на статью «Красная свитка». В этом письме изложено следующее: «Напрасно вы надеетесь, что эта – по вашему выражению – «красная свитка» – исчезнет, когда будет завершена историческая миссия России: освобождение и собирание родственных ей славянских земель. Наоборот, брожение среди нас, украинцев, с каждым днем все увеличивается и увеличивается. Мы все стремимся к осуществлению мечты нашего великого «Діяча Кобзаря» – к основанию государства самостоятельного. И каких бы трудов и лишений не стоило это, каких бы громадных жертв не потребовало – все равно достигнем цели. Московское ярмо нам шею режет нестерпимо, мы его сбросим. Мы, украинцы, терпим до поры лишь до времени. Мы достигнем того, на что имеем полное право. Эти хохлы покажут всем вам, что они не настолько дураки, как вы полагаете. Не стоит забывать, что большинство нашего народа различает разницу между словами «москаль» и «украинец». Конечно, мы сознаем, что из наших есть много негодяев, которые из личных выгод отреклись от «Матери-Украины» и держатся за «Москалеву кишеню». Но мир ужаснется от страшной кары, которая постигнет их. О, верьте, скоро вы скажете и увидите, что настали времена «Гайдамаччины». Вы более внимательно присмотритесь – Украина дышет полной грудью... Вы слишком уверены, что ваши железные тиски сделают свое дело. Вы, привыкшие работать перед палачами, получающими от вас силу, для вашего же устрашения, вы, любящие на чужих плечах «панувати»... вы, гнущие головы перед магнатами – все вы не забывайте, что Украина начала дышать... Смотрите, она просыпается. Поднимается Украина за счастье, за волю...»

Ось ще один цікавий документ про зміну ситуації у тодішньому громадському житті — «Протест группы киевлян» від 22 січня 1914 р. (там 46 підписів), що його було послано Міністрові внутрішніх справ.

«Жители г. Киева, не принадлежащие к мазепинцам, усердно ходатайствуют перед Вашим высокопревосходительством стать в защиту попираемого инородцами и мазепинцами Юго-Западного края русского национального чувства.

Наступает 25 февраля день столетнего юбилея Тараса Шевченко, заведомого врага государственности вообще, а русской в особенности. Наша же Киевская Городская Дума идет навстречу этим торжествам

и ассигновала (23 голосами против 20) пять тысяч рублей на празднование юбилея.

Отвела для памятника Шевченко место (на Караваевской площади) никому не нужного кроме мазепинцев. Порешила назвать одну из улиц Шевченковой; между тем, как во дни романовских торжеств несмотря на выраженное желание населения назвать одну из улиц города Романовской, Киевская городская дума не согласилась. Теперь же из тенденциозных побуждений собирается ставить памятник безграмотному стихоплету, пьянчуге революционеру.

Вся надежда на Вас, ваше высокопревосходительство. Не откажите сделать скорейшее распоряжение высшим киевским властям приостановить антигосударственные торжества, так как 25 февраля не за горами» (за матеріалами Київського державного музею Т.Г. Шевченка: А-88, арк. 15-16).

Дуже цікавими є і подані нижче витяги із секретного доносу Міністрові внутрішніх справ Росії.

Секретный донос

Полтавского губернатора Багговута

Министру внутренних дел

Об украинском движении и мерах борьбы с ним. Секретно. Февраля 4 дня 1914 г., № 201

Господину Министру Внутренних Дел.

Доношу Вашему высокопревосходительству, что украинское движение, в основу которого положена идея образования автономной Украины под скипетром Габсбургской династии, принимает за последнее время широкие размеры…

Удары этой пропаганды направлены между прочим на народную начальную школу, где в лице большинства учащегося персонала встречается наиболее благоприятная почва для восприятия (подготовки) идей украинского движения и постепенной подготовки молодежи к усвоению понятий о полной обособленности малоросов от великороссов. Учащий персонал старается на первых же порах обучения вести последнее на малорусском языке и по возможности продолжать его в течение всего курса. Несмотря на категорическое требование инспекторов вести обучение только на русском языке учителя укло-

няются от этого при всяком удобном случае и приводят постоянно одну и ту же отговорку, заключающуюся в том, что язык малорусский есть их родной язык, что только на этом наречии дети быстро усваивают предмет преподавания и что нет никакой беды в том, что параллельно с русским языком даются объяснения на малорусском, ибо поступающие в школу дети у себя дома все таки говорят и будут говорить с родителями по-малорусски…

Таким образом через посредство школы движение проявляется в стремлениях: 1. доказать рознь русского и украинского языков, а следовательно и народностей этих; 2. создать украинский язык и 3. добиться появления национальной украинской школы. Сельское духовенство в значительной степени также сочувствует украинскому движению и так как оно наиболее близко стоит к сельскому населению, то через посредство его идеи эти легче проникают в простой народ. Духовенство открыто пока не выступает, но нисколько не противится движению и при всяком удобном случае дает понять народу, что оно имеет собственный язык и собственную историю...

Среди интеллигенции замечается также достаточное количество сторонников украинского движения. Появление никогда невиданных раньше афиш «украинского музыкально-драматическаго гуртка» (т.е. кружка), украинских трупп и украинского клуба подтверждает это. Значительная часть служащих Губернской уездной и земской Управ так называемый «третий элемент», люди сами по себе левых убеждений, являются также благоприятной почвой для развития и пропаганды украинских идей и исповедуют мазепинское движение.

Украинский клуб в Полтаве состоит из людей исключительно принадлежащих к тому движению. Многие украинцы состоят на службе по Министерству Народного Просвещения и занимают профессорские кафедры, примером чего служит Львовский профессор Грушевский, постоянно пребывающий то в Киеве, то во Львове и беспрепятственно руководящий опасной и гибельной работой мазепинского лагеря. На общеобразовательных курсах для учителей, устроенных Полтавской Губернской Земской Управой в 1913 году один из киевских лекторов, читая историю России, проводил на одной из них мысльи о том, что Украина имеет очень мало общего с остальной Россией, в силу своей истории. Весьма прозрачно намекал на самостоятельное существование Украины. Зарубежные Галицийские украинофилы посредством живущих в Малороссии агентов, ведут непрестанную пропаганду и

изыскивают все способы, чтобы укрепить убеждение в необходимости создания автономной Украины, отторгнутой от России, со включением ея в состав Австро-Венгрии на федеративных началах...

Так как внедрение этих стремлений в умы и сердца простого народа интеллигенция грозит созданием в будущем между русским и малорусским народами такой преграды, уничтожить которую будет очень трудно, и что движение это становится за последнее время бесспорно опасным для России, то я полагаю необходимым бороться с украинским движением следующими мерами:

1. Привлекать на должности учителей земских начальных школ по возможности только одних великороссов.

2. Назначать на должности инспекторов народных училищ деятельных, энергичных, твердых и исключительно великороссов. Таковыми же конечно должны быть и директоры народных училищ.

3. Всякого учителя, проявляющего склонность к украинскому движению, немедленно устранять.

4. Поставить правильно обучение истории России в школе и строжайше вменить в обязанность учителям – внедрять в молодежь понятие единой, неделимой России, поясняя смысл слова «украина» то есть «окраина» Государства в былые времена.

5. Обратить тоже внимание на преподавание истории в средних учебных заведениях.

6. Составление правдивой истории малорусского народа.

7. Установить обязательные экскурсии учащихся всех учебных заведений в возможно большем количестве – в Москву, Нижний Новгород и другие исторические местности России, ибо малороссы имеют об памятниках этих местностей весьма скудные сведения, вернее никаких. Экскурсии ныне проводятся в Киев, а об Москве и речи не бывает.

8. Совершенно не допускать общеобразовательных курсов для учащихся по правилам 4 марта 1906 года, а разрешить исключительно педагогические курсы по правилам 5 апреля 1875 г. под надзором и руководством Министерства Народного Просвещения.

9. Необходимо субсидировать некоторые газеты, издающиеся в Киеве, Харькове, Полтаве и Екатеринославе с целью борьбы, путем

печати, с украинским движением. Основания борьбы должны быть следующими:

а). Доказательство кровной родственной связи народностей великорусской и малорусской; признание общего корня этих наречий и полонизации малорусского языка в прежние времена.

б). Разъяснение, что «украина» означает «окраину» и что такие окраины до присоединения Малороссии к России были и у Польши и у России. Необходимо правдиво освещать историю заселения Южно-Русских степей и всей вообще «окраины» Государства, поясняя, что никогда никакого «украинского» народа не было.

в). Возможно частое появление в субсидируемых газетах статей о необходимости общегосударственного языка, каковым только и является великорусское наречие, о богатстве русского языка, обширности и богатстве его литературы и т.д., о роли современного малорусского языка, как простонародного и неимеющего литературы и будущности.

г). Помещение статей об экономической связи малорусских губерний с великорусскими.

10. Вследствие того, что название «украинский» служит флагом, под которым ведется движение, следовало бы безусловно воспретить все, что выступает под ним и наоборот не стеснять того, что идет под малорусским флагом. Несколько лет назад в Полтаве появились «малорусские» труппы, устраивались «малорусские» ярмарки ит.п., а об «украинских» труппах, ярмарках, книжных магазинах, клубах никто не говорил. Последнее время на всех афишах и объявлениях местных газет название «малороссийский» заменено словом «украинский». Таким образом в глазах местного населения складывается убеждение, что украинскому движению никто не противится.

11. Вследствие обнаружившегося в последнее время стремления украинцев выйти из экономического подчинения Москве и основать свой торговый и биржевый центр в Киеве, желательно было бы, чтобы Министерство финансов вело национальную политику финансовую с целью закрепления за Москвою ея положения экономического центра и уничтожения попыток к экономическому сепаратизму украинцев...

12. Думается мне, что было бы полезно устройство в Киеве всероссийского национального музея, в котором была бы постоянная выставка памятников первых времен Русского Государства, главным образом св. Владимира и Святой Ольги.

13. Допускать на разные должности не следует людей, которые когда-либо хотя бы и в отдаленном прошлом имели соприкасательства к украинским стремлениям.

Доношу Вашему Высокопревосходительству, что движение это становится опасным для России и оно в случае дальнейшего развития, а в особенности при войне с Австрией, может принести нам немало забот, а может быть и тяжелых минут.

Верно: Губернатор Багговут»

Репліка 2006 року: А вулиці Багговутівської в Києві досі нікому не вдається перейменувати на якусь нейтральнішу щодо українства назву.

Спостерігаючи як Галичина дедалі більше стає своєрідною «базою» для українців Наддніпрянщини, стає навть своєрідним захистком для їхнього політичного руху, російський уряд втрачає спокій. В його головах хворобливо рояться плани завоювання Галичини, чи як було прийнято говорити — «присовокупления к русскому Отечеству» — і знищення там «мазепинства».

Коли в липні 1914 року вибухнула світова війна, то вся військова російська машина була кинута на Галичину. Російські офіційні органи з цього приводу рясніли заявами російських політиків, що, мовляв, тепер прийде нарешті кінець мазепинству і в Австро-Угорщині, як і в «единой неделимой России».

За короткий час було зайнято майже всю Галичину і там почалося тотальне нищення українського громадсько-політичного і культурного життя. Було розгромлено всі українські школи та установи, усі газети та журнали (щоправда залишено і щедро підтримувано москвофільські видання, у намаганні з їх допомогою викорените «мазепинство»). Всякого, хто прилюдно визнавав себе українцем, оголошували «врагом российского государства и армии». Почалося гоніння і на греко-католицьку церкву: вживаються енергійні зусилля, щоб підпорядкувати «новое приобретение империи» і в релігійному плані — Москва не могла допустити існування в Україні уніатської церкви «не русского» зразка.

Одночасно почалися серйозні репресії й проти українського руху як такого в Російській імперії. Було закрито всі українські газе-

ти та журнали, заборонено друкувати будь-що українською мовою. Пішли масові арешти українських громадських діячів. Урядові кола, як свідчать виступи міністра закордонних справ Сазонова, не ховалися з думкою, що, мовляв, настав найзручніший час, щоб зовсім знищити український національний рух.

З початком наступу Росії на Галичину австро-угорський уряд і собі почав громити український рух скрізь, де він був по Габсбурзькій імперії. Громити його за... русофільство, бо, мовляв, українці Галичини – потаємна агентура Росії, що прагне розвалу найсвітлішої імперії і відриву від неї Галичини, Буковини та Закарпаття. Тоді тисячі українців було повішено або кинуто в тюрми. Десятки тисяч українців було інтерновано по австрійських концтаборах...

Проте австрійські політики швидко збагнули справжню ситуацію і змінили ставлення до українського руху на гнучкіше. Було дозволено навіть формувати окремі українські військові частини з добровольців. У Відні виникає «Загальна Українська Рада», що бере у свої руки політичне керівництво українським рухом у Галичині та Буковині у той час.

Весною 1915 р. австро-угорській армії вдалося прорвати російський фронт, що проходив у Карпатах, і змусити російську армію покинути Галичину. Німці у той час займають російську частину Польщі, Литву і значну частину Білорусі, а з українських земель німці зайняли Холмщину. Російське військо відступаючи нищило все після себе, насильно зганяючи населення і примушуючи його «тікати» вглиб Росії. В результаті цієї операції загинуло кілька сот тисяч українців та білорусів, з рідного краю було вигнано мільйони людей і розкидано по всій «необъятной России»...

Розгром російської армії у 1915 р. та викриття різних зловживань в армії викликали в Росії опозиційний громадський рух, що значно послабив войовничо-шовіністичний настрій в Росії. Слабшають і репресії проти українського руху. Система переслідування українського життя у Галичині і страшні злочини, які чинила там російська адміністрація, викликали навіть осуд у Думі. Досить переглянути твори Леніна, написані в той час, щоб уявити собі розміри засудження цієї шовіністичної політики щодо українського руху.

Так, для імперії наставали «важкі хвилини». Важкі хвилини для всіх прихильників русьєдинської теорії...

Але коли імперія упала, «передова і завжди прогресивна думка» російського колоніалізму заходилася в нових умовах відновлювати знову ж російську імперію...

VII. ЗЛАМ У ПОГЛЯДІ НА СВІЙ НАРОД

В цьому розділі мені хочеться якомога ширше подати дуже складний, а зусиллями багатьох приставлених до історії чинів страшенно заплутаний і сфальсифікований історичний період розвитку українського народу, період 1917-1920 рр., період швидкого ламання рабських уявлень багатьох поневолених народів, період виходу українського народу на політичну арену у новітній час.

Оскільки ця епоха найскладніша з багатьох поглядів для конспективного висвітлення, заздалегідь прошу читача вибачити перевантаженість цього розділу довгими витягами з різних видань як тих років, так і сучасних, вельми товстих, історичних праць.

Більшість дослідників «увертюрою» всіх дальших швидкоплинних подій в Україні вважає Лютневу революцію 1917 р. у Петрограді.

Колективна монографія «Победа советской власти на Украине» (С.В. Короливский, В.А. Рубач, Н.И. Супруненко, редколегия: Ю.Ю. Кондуфор, И.И. Минц, Н.И. Супруненко, Москва, 1968), не замовчуючи вже багатьох раніше замовчуваних фактів, проте даючи їм надто тенденційну оцінку, пише таке про ці перші пореволюційні дні:

> «...В первые же дни революции на Украине началась полоса национальных «веч», «сходок», митингов, манифестаций, подчас весьма внушительных и многолюдных, сначала в Киеве и других губернских городах, а затем в уездных городах и даже отдельных больших селах и местечках.
>
> Первая массовая украинская манифестация состоялась 12 марта 1917 г. в Петрограде, где было много украинцев. В этот день, казалось бы совсем неожиданно, на улицы столицы вышло свыше 20 тыс. солдат-украинцев, студенческой молодежи, рабочих, служащих различных учреждений. Манифестация шла под лозунгом «Хай живе вільна

Україна в вільній Росії» «Хай живе революція» и вызвало сочувственное отношение со стороны многих представителей русской демократии. Ее приветствовали также финны, эстонцы, литовцы, поляки».

«...16 марта в день «праздника революции» состоялась грандиозная манифестация в Киеве. Рабочие и студенты несли плакаты с надписями: «Да здравствует демократическая республика!», «Свобода России – свобода Чехии!», «Хай живе вільна Україна» и т. д.

Таким образом, наряду с общедемократическими лозунгами были выдвинуты требования национального освобождения украинского и других народов.

Украинские буржуазные националисты и их Центральная Рада решили использовать в своих классовых (!) целях развернувшееся национально-освободительное движение народных масс, прибрать к своим рукам руководство ими, выступить от их имени, придать движению узко националистический характер.

Эти стремления Центральной Рады и группировавшихся вокруг нее украинских буржуазно-националистических партий весьма определенно проявились во время манифестации в воскресенье 19 марта 1917 г. в Киеве. В этот день на улицы города вышли несколько десятков тысяч украинцев-солдат, служащих, рабочих, учащейся молодежи. Организаторы этой манифестации заранее заготовили массу «жовто-блакитных» флагов.

Лозунги, начертанные на транспарантах, под которыми выступали манифестанты, показывали, что единства в национальном движении не было, что разные социальные силы, участвовавшие в нем, преследовали свои классовые интересы. Так, наряду с прогрессивными лозунгами: «Вільна Україна в вільній Росії», «Автономія України», «Хай живе федеративна республіка!» и др., отражавшими настроения украинских трудящихся масс, было немало лозунгов махрово националистических, реакционных – таких, например, как.» Хай живе самостійна Україна» и т.п. На Софийской площади был устроен митинг. В заключение была принята резолюция о поддержке Временного правительства с требованием автономии Украины». (Див. с. 128-129 монографії.)

Думаю, що читача здивувало оце нічим не аргументоване важке звинувачення сучасних істориків з приводу незалежницьких лозунгів тодішніх українських маніфестацій. Такими звинуваченнями

щедро пересипано немало сторінок цитованої вище монографії. Звинувачення ці на адресу всіх тогочасних українських партій, включаючи й марксистського напрямку, звинувачення у буржуазному націоналізмі, у дрібнобуржуазному націоналізмі, у реакційності, у людиноненависництві, у шовінізмі, навіть у фашизмі, бо всі ці партії відстоювали... «реакційні», «класові інтереси української націоналістичної буржуазії»!.. Дуже вже розвиненою і багаточисельною повинна була бути ота «націоналістична українська буржуазія», щоб мати таку гаму масових політичних партій...

Читач, мабуть, знає, що в той же час інші, скажімо польські, національні маніфестації, куди рішучіші у домаганнях незалежності, трактуються тими ж істориками у зовсім іншому «ключі».

Цитована вище монографія далі подає таке диво:

> «Право на национальное самоопределение украинского народа отстаивал ***многонациональный*** рабочий класс Украины» (Див. с. 133 монографії)

Але не змігши фактами підтримати цю стандартну у багатьох істориків фразу, автори роблять таке застереження:

> «Правда, активность рабочего класса Украины в национально-освободительной борьбе несколько ослаблялась великодержавной политикой меньшевиков и эсеров, пользовавшихся первое время известным влиянием в среде пролетариата Украины. Используя его многонациональный состав, они насаждали в его рядах не только абсентеизм, но подчас и прямое отрицательное отношение к борьбе украинского народа за национальное освобождение» (Див. с. 133)

З дальших сторінок конспекту читач побачить, що робітничого класу як якогось абстрактного цілого в Україні не було і не могло бути. Робітництво України складалося з різних етнічних груп: українців, росіян, євреїв, поляків тощо. І кожна етнічна група по-своєму сприймала події національно-визвольної боротьби українського народу. Невже автори цієї монографії серйозно вірять, що російське, наприклад, робітництво вже настільки засимілювалося, що виступало єдиним фронтом з українськими робітниками (як до речі самі були сильно зрусифіковані!), відстоюючи право на національне самовизначення українського народу? Було якраз навпаки: частина українського робітництва національно дезорієнтована і неусвідомлена потрапила в полон лозунгів російської соціал-демократії в Україні і йшла єдиним фронтом з російським робітництвом, запе-

речуючи при всякій нагоді це право на самовизначення і для цілого українського народу. Отже, соціальний поділ на Україні був далеко складнішим, ніж це подають автори цієї монографії. Його не можна спрощувати до схеми: «многонациональный рабочий класс Украины» та «украинская националистическая буржуазия». Навіть схильні до соціальних спрощень радянські історики 20-30 рр. у розстановці соціальних та національних сил (я б сказав: національно-соціальних) були куди об'єктивніші.

А з цієї монографії виходить, що на противагу *«многонациональному рабочему классу Украины», який відстоював «право на национальное самоопределение украинского народа», «иначе ставила этот вопрос украинская националистическая буржуазия. В обстановке подъема национально-освободительного движения после Февральской революции она необычайно активизировалась. Украинские националисты быстро восстановили свои старые политические партии: Товарищество украинских поступовцев (ТУП), переименованное вначале в Союз украинских автономистов-федералистов, а затем в Украинскую партию социалистов-федералистов.., Украинскую социал-демократическую партию (УСДРП); создали новые – Украинскую партию социалистов-революционеров (УПСР)*[2], *Украинскую партию социалистов-самостийников.., стремясь с их помощью овладеть массовым движением рабочих, крестьян и солдат, направить его по националистическому пути. В Киеве, как уже говорилось, в начале марта 1917 г. была создана Центральная Рада, стремившаяся возглавить украинское национальное движение...*

Состав Центральной Рады не был постоянным. Начав с нескольких десятков человек, она уже в апреле 1917 г. после так называемого Украинского национального конгресса насчитывала 120-130 депутатов... уже летом 1917 г. в Центральной Раде было свыше 600 депутатов» (З приводу цих даних автори монографії відсилають до джерела: «Про Центральну Раду і Раду Народних Міністрів», Київ, 1918 р. – див. стор. 134 монографії).

Далі автори визнають нарешті, що до Центральної Ради входили не тільки «українські буржуазні та дрібнобуржуазні націоналісти», що *«Среди членов Центральной Рады было немало крестьян, трудовой интеллигенции, небольшое число рабочих. На этом основании украин-*

[2] Далі пишеться, що «Мелкобуржуазная партия украинских эсеров даже увеличила свои ряды. Осенью 1916 г. в ней насчитывалось до 350 тыс. человек». (Див. с. 136 монографії.)

ские буржуазные националисты пытались утверждать, что она была организацией, классово родственной Советам, организацией советского типа». (с. 134 монографії).

Підсумовуючи своє дослідження про розвиток національно-визвольного руху в Україні у післялютневі дні, автори монографії подають таке: *«Усиление национального движения на Украине имело несомненно положительное значение. Оно ослабляло позиции Временного правительство, причем в весьма ответственный для него момент, в канун готовящегося наступления, когда оно делало все, чтобы покончить с двоевластием и сосредоточить в своих руках всю полноту власти».* (С. 171 монографії).

Ось, виявляється, для чого був потрібен національно-визвольний рух інородців: після скинення Тимчасового уряду цей рух повинен щезнути...

Як я не старався з цієї монографії збагнути загальне становище з українським національно-визвольним рухом, це мені не вдавалося. Довелося звернутися до тогочасних документів.

Я поминаю той факт, що Лютневу революцію розпочав Волинський полк, що майже поспіль складався з українців. Поминаю й інші відомі всім факти революційного та пореволюційного, точніше – міжреволюційного, часу.

Розпочну з передачі тогочасної політичної атмосфери в Росії довкола т.зв. «українського питання», оскільки випадково натрапив на брошуру І. Маєвського, що вийшла у Києві у липні 1917 року під назвою «Червоний імперіалізм», яка і порушує цю проблематику як кажуть «по гарячих слідах». Перед цією брошурою І. Маєвський встиг уже випустити такі: «Федералізм», «Федерація і конфедерація», «Загальноросійські установчі збори» тощо.

Беручи під увагу час їх написання та виходу у світ, можна сподіватися, що містили вони чимало цікавих фактів і думок тогочасного громадсько-політичного життя в Україні. На жаль, їх роздобути не вдалося.

Наскільки мені відомо з цитат, цікаву інформацію про тогочасні події в Україні подає ціла серія брошур Михайла Грушевського, що виходила в Києві у міжреволюційний період (наприклад: «Якої ми хочемо автономії та федерації», «Україна і Росія», «Вільна Україна» тощо). В них також свідчення писані не через півстоліття, а по гарячих слідах подій.

Нижче подаю докладні витяги з брошури І. Маєвського[3], оскільки вона становить бібліографічну рідкість. Можливо, що, крім зазнайомлення з поглядами українського громадянства у міжреволюційну епоху, ці витяги спонукають читача до пошуків інших тогочасних свідчень.

1. Всі однаковим миром помазані

«Кожна народність має право на самовизначення» – цей принцип можна було до цього часу знайти тільки в програмах соціалістичних партій, але завдяки багатьом обставинам, зв'язаним з початком всесвітньої війни, він зробився святочною фразою в промовах перш усього англійських, американських та інших міністрів сучасних великих держав і вкінці, коли відбулася в Росії революція, згаданий принцип став одною з трьох основ мирної заяви Петербурзької Ради робітничих і військових депутатів: «До всіх народів світу».

Здавалося б, що нам, недержавним народам, що давно стогнуть під важким гнітом різних «великих» націй, лишається тільки з приводу цього радіти і співати осанну: ану ж скінчаться знущання над нами, ану ж зійде і для нас сонце волі і раптом почуємо благовісне слово. Імперії, що досі знущалися над нами, відречуться від погані імперіалізму... Як же ж, адже самі про це говорять.

Це правда, вони говорять, але ми ні на хвилину не сумніваємося в тому, що вони брешуть, свідомо лицемірять, свідомо обдурюють нас, бо ми їм потрібні під час війни. Чому Англія, замість того, щоб розпинатися за тими чи іншими «малими» народами, не випускає із своїх пазурів Ірландію і Індію. Чому Франція не виходить з Гонконгу і Мадагаскару і не схоче згодитися, щоб доля Ельзасу, Лотарингії рішалася шляхом плебісциту. Для чого Італія не перестає мріяти про окупацію Албанії, сербського узбережжя і сербської Далмації. Подібними питаннями можна було б заповнити цілі сторінки.

...я не буду зупинятися над тими явно розбишаками, що зовсім щиро проголошують, що сила є право... Мене цікавлять не вони, але ті «демократичні нації», навіть «соціалістичні», які, немов шантеклери волі, виголошують на скиртах гною високі принципи, одні кращі і чесніші від других, а в дійсності не бажають скинути з себе ні вовчої шкури імперіалізму, ні лисячого хвоста політичної облуди. І з того

[3] Про особу І. Маєвського мені відомо, що був він редактором щоденної газети «Конфедераліст», яка почала виходити влітку 1917 року.

боку перш усього цікавить мене революційна Росія. Пробувши майже чверть століття в рядах російських революціонерів, маю повне право говорити на цю тему з цілковитою одвертістю, і то тим більше тепер, коли навіть міністри соціалісти одверто заявляють, що російська революція стоїть на краю безодні, і коли обов'язком кожної людини є з всіх сил кричати, що революції загрожує упадок тільки через те, що їй недостає не тільки соціалістичного, але навіть просто демократичного духу, що вона наскрізь отруєна отрутою імперіалізму і властелюбства.

2. Настрій червоних імперіалістів

Трошки більше як місяць від початку революції відбувся в Києві український з'їзд представників політичних і культурно-просвітних організацій. В зв'язку з тим рознеслися по Києву «тривожні чутки», які пішли з тих джерел, що давніше, так і тепер спеціалізувалися в сіянні національної ворожнечі; вкінці зовсім виразно заговорили про те, що український з'їзд хоче оголосити себе установчими зборами. Декому могло здатися, що сам факт скликання установчих зборів народом, який цілі віки гнив під гнітом царського уряду і побачив в російській революції зорю свого визволення, може викликати з боку російської демократії хіба щире привітання; вона могла сумніватися тільки щодо того, оскільки згаданий з'їзд мав право говорити від всієї української нації, від всього населення країни (очевидно, що такого безглуздого і політично дитячого наміру в українців і бути не могло). Одначе і місцеві общероси і столична преса, що дуже завзято передруковує україножерні напади перших, зовсім не цікавилися цим останнім, справді демократичним питанням, але всю свою увагу звернули тільки на те, щоб не допустити до «самовільного» установчого зібрання і взагалі до всяких «самостійних» вчинків, котрі могли б повести до утворення національної автономії без дозволу «Всеросійських установчих зборів» (за нового ладу, дозволяються без санкції демократії і народу всякі «самовільні» вчинки імперіалістів, що ведуть до розпаду держави і заглади революції, але права національностей, за які, мовляв, і воює тепер Росія, і її союзники, потребують дозволу поліції... хочу сказати, міліції). Найбільш яскравим речником такого погляду виступив голова Київської «Ради Військових і Робітничих Депутатів». Цей пан, або краще сказати, «товариш» (тому, що він, як й більшість членів цієї ради, соціал-демократ загальноросійської марки), зовсім просто заявив, що якщо з'їзд оголосить себе установчим зібранням, то його «розженуть штиками» (ця ганебна фраза, викута

деспотизмом, зробилася тепер дуже популярною, як і багацько інших знаряддів із зруйнованого арсеналу імперіалізму).

Ось вам маленький зразок відношення соціал-демократії до прав національностей. Візьмем тепер зразочок з практики російських соціалістів-революціонерів.

До найбільш визначних з-поміж їх належить у Києві полковник К. Оберучев, старий партійний робітник, член Київського комітету партії, людина, що завдяки своїй минулій діяльності, мала чимало щирих прихильників поміж чільними українцями в Москві і Петрограді.

З початку революції К. Оберучев був комісаром Київської міліції, одначе незабаром головною його спеціальністю стала боротьба з українством. На сторінках «Киевской мысли» часто з'являються обширні зразки його зрадливої прози, в яких цей шановний добродій намагається дискредитувати той рух, що з погляду його партії треба було б всіма силами підтримувати. Цілком зрозуміло, що в такій руйнуючій роботі докази можуть мати тільки другорядне значення (і власне кажучи, звідкіля їх взяти), і через це доводиться здебільшого користуватися «делікатними» видумками. Щоб не бути голословним, наводжу декілька прикладів: з приводу бажань українців служити в окремих полках під командою українців-офіцерів, п. Оберучев в одній із своїх статей зауважує: «цілком співчуваю... (!), але трошки турбує мене, що справа починається з мілітаризації національного самовизначення» і т. д. І це балакає людина, котра в дореволюційні часи була спершу поліцмайстром (себто начальником міліції), а опісля – генерал-губернатором (тобто начальником військової округи). З цього видно, що як російська партія соціалістів-революціонерів забирається на чужій землі і в поліцію, – це гарно і демократично, але коли народ бажає служити у війську серед рідного окруження враз із земляками, як цього домагаються всі соціалісти світу, – це негарно і недемократично. І ось ця перлинка, надрукована в «Киевской мысли» з 11 травня: куди подінуть «тих юнаків, що мають необорежність жити на Вкраїні, але не належать до українців», в'їдливо запитує полковник. «Невже ж думають відіслати їх в якісь військові частини, що стоять поза межами України, щоб зберегти таким чином чистоту принципу – «Україна для українців». Де ж тоді основа демократичного ладу – охорона прав меншості». Як бачимо, що слова, то видумка, бо ж Оберучеву чудово відомо, що українці не задумують нікого виганяти з України, що на-

ціональні меншості, котрі живуть на українській території (москалів, поляків, євреїв тощо) українці вважають повноправними громадянами і що принципу «країна для українців» українці не висувають. І теж відомо йому, що українці (як це побачимо нижче) признають принципи таких широких національних прав за кожним народом, незалежно від його величини й території і історичної долі, що це дає українцям одно з перших місць в ряді борців за національні права. Тому не диво, що сам д. Оберучев не зміг в своїх статтях навести хоча б одного прикладу національної нетерпимості з боку діячів українського визвольного духу, не зміг теж критикувати їх принципового становища, тільки обмежувався їдкими висловами роздратованого імперіаліста і то на сторінках не партійного, а нейтрального органу...

Сам д. Оберучев не займав би зовсім нашої уваги, коли б його вчинків не одобрили і його партія і Тимчасовий уряд. З початком травня пішов в одставку начальник Київської військової округи генер. Ходорович (кажуть, що через те, що не хотів ужити рішучих заходів проти організації українського козацького полку у Києві), і на його місце назначено д. Оберучева, мабуть, з тої причини, що переконаний і боєвий русифікатор зпоміж соціалістів-революціонерів являється в революційні часи дуже дорогоцінною знахідкою...

(...Такими русифікаторами є, безумовно, урядники (чиновники), учителі, професори, і т. д. Поміж тими людьми є чимало «поступових» елементів, навіть «соціалістів», що зовсім не змінює одіозності їх становище русифікаторів. Із таких саме соціалістів, складаються партії російських с-п., с-д. і к.-д., що розвивають свою діяльність на Україні. І ведуть із зовсім зрозумілих причин завзяту боротьбу з українським рухом). (примітка І. Маєвського – *З.А.*)

Цікаво, що це назначення викликало велику радість; улаштовано зібрання, на якому полковника гойдали, носили на руках і вітали надзвичайними овоціями. Розуміється, що це не соціалісти-революціонери раділи з приводу високого назначення їх провідника, а русифікатори-імперіалісти вітали свого вожака, маніфестуючи проти пробудженого українського руху, що загрожує підірвати їх власть.

Вкінці візьмемо ще приклад з тої царини, де панує третій елемент, себто помірковані народники і кадети. До комітету південно-західного фронту всеросійського союзу городів треба було перевести вибори нового складу членів. Для своїх цілей комітет доручив перевести вибори головному комітетові в Москві. Московський комітет вибрав

виключно неукраїнців, викинувши таким робом з комітету таких громадських діячів, як барон Штейнгель, Дорошенко, Уляницький, Матушевський, Леонтович, Ніковський, що несли дотепер на своїх плечах всю роботу союзу городів. Їх викинено тільки за те, що вони українці. А в управі Всеросійського союзу городів на тисячу членів персоналу припадає всього на всього 5–6 українців. Решта все москалі, євреї і поляки. Пояснення зайві.

Отже, соціал-демократи, соціалісти-революціонери, народники, кадети, не кажучи вже про націоналістів і чорносотенців з «Киевлянином» на чолі, всі односердно озброїлися проти українського народу, як тільки він захотів реально використати своє право на самовизначення.

Від місцевих русифікаторів-імперіалістів недалеко відбігли і вищі власті. Петербурзька рада робітничих і військових депутатів, в якій українців тільки невелика горсточка, дуже криво дивиться на національний рух взагалі, а на український зокрема... Генерал Брусилов, на запит генерала Ходоровича, що йому робити з українським полком, що сформувався без дозволу, відповів такою телеграмою: «Ви ж маєте в Київській окрузі біля 60 000 штиків». Розуміється, що генерал Ходорович, побачивши безглуздість такої поради, якої виконання привело б не до розформування укр. полку, але швидше до розформування російської республікансько-демократичної імперії, мусив піти в одставку.

3. Український національний рух

Національний рух на Україні, що є стихійною силою розбурхав сонні маси, виявив себе в першому, вступному, періоді (в перші три місяці революції) головно в організації народних сил та в численних з'їздах, на яких з'ясовувано народні домагання. З'їзди ці почалися в перших днях квітня, коли в Києві майже рівночасно радили установчий з'їзд укр. соц-революціонерів, конференція укр. соц-демократів, учительський з'їзд, кооперативний з'їзд та наради селянської спілки. Всі згадані з'їзди, без ніякого порозуміння між собою, ухвалили цілий ряд зовсім однакових постанов, які прийнято з великим одушевленням, і які були основою для резолюцій національного з'їзду.

З'їзд (той самий, що викликав таку тривогу в таборі імперіалістів) відбувся в Києві 7, 8 і 9 квітня і налічував більше ніж 1000 учасників,

зпоміж котрих щонайменше 3/4 були селяни, представники волостей і кооперативів, партійні симпатії значної більшості членів з'їзду були на боці соціалістичних партій. З огляду на велике значення постанов цього з'їзду для характеристики українського руху, я подаю їх тут в цілості:

1. Згідно з історичними традиціями і теперішніми реальними вимогами українського народу, з'їзд визнає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і також інших народів, що живуть на українській землі.

2. Що автономний лад України, а також інших частин Росії може бути забезпечений тільки федеративним ладом.

3. І для того з'їзд визнає єдиною відповідною формою державного ладу російську федеративну і демократичну республіку.

4. А одною з найголовніших підстав української автономії – забезпечення прав національних меншостей, що живуть на Вкраїні.

Додаток: З'їзд вважає необхідним, щоб у тих частях федеративної республіки, в котрих український народ творить меншість населення, було йому обезпечене право національної меншості на таких основах, на яких буде забезпечене право меншостей на Вкраїні.

5. Признаючи за російськими установчими зборами право санкції нового державного ладу Росії, а також і автономії України, український національний з'їзд вважає рівночасно, що до скликання російського установчого зібрання прихильники нового ладу на Україні не можуть заховуватися пасивно, але, в згоді з національними меншостями України, повинні зараз же закладати підвалини її автономного життя. (Я особисто вважаю першу частину 5-го такту помилковою і на практиці неможливою до здійснення, але з моєю особистою думкою не згоджується більшість українських громадських діячів... – примітка І. Маєвського – *З.А.*)

6. Український національний з'їзд, ідучи назустріч бажанням тимчасового уряду в справі з'єднання та організації громадських сил, визнає необхідною негайну організацію краєвої ради з представників української землі і міст, народностей і громадських організацій,

яка повинна бути скликана за ініціативою Української Центральної Ради.

7. Український національний з'їзд, визнаючи за всіма націями право на самовизначення, вважає:

а) що державні межі повинні бути установлені згідно з волею пограничної людності; б) що для того необхідно, щоб на мирній конференції, опріч представників воюючих держав, взяли участь теж відпоручники тих народів, на території котрих ведеться війна, в тому числі і представники України.

Коли ми до цих резолюцій додамо постанови 1-го українського військового з'їзду, тоді ми матимемо повний збір тих принципів, на яких опирається український національний рух в перших місяцях революції.

4. Справа української армії та український військовий з'їзд

Ще з початком березоля 1917 року організувався в Києві військовий комітет імені гетьмана Павла Полуботка, що записував охотників до першого українського полку. Цей комітет провадив переговори з урядом в справі утворення в армії окремих український частин...

Але життя не чекає, особливо в революційні часи. В половині квітня зібралось в Києві понад 3000 солдатів і офіцерів українців, які зупинилися тут, вертаючи на фронт, і категорично почали домагатися, щоб з них утворено окремий український полк. Київські представники петроградського центрального уряду, в особі генерала Ходоровича, полк. Оберучева, ради солдатських і робітничих депутатів і т. д., рішуче спротивилися бажанню українців. Переговори, що мали інколи вельми гострий характер, тривали декілька днів, і вкінці коли (...) від сьогодні «3000» прийшли разом із своїми офіцерами на площу палацу, де засідає виконавчий комітет, рада робітничих депутатів і ін. і заявили, що «2-й український полк імені гетьмана Богдана» вже утворений, тоді не лишалося нічого, як піти на поступки. В порозумінні з генералом Брусиловим, під котрого наглядом знаходиться Київська військова округа, постановлено: – полк затвердити, вилучити з його складу 500 у вищі кадри, інших 2500 вислати на фронт по звичайних правилах, а полк повинен доповнятися охотниками.

«1-й український полк» сьогодні вже існує, і про його склад і устрій тепер не час говорити. Опріч його, організуються в різних місцях і інші

українські частини. А домагання, щоб українців вилучили в окремі частини так на фронті, так і в тилу, підтримується всім українським військом. Центральна Рада і військовий комітет вже більше місяця дістають щодня сотні телеграм від різних українських організацій із усіх закутків Росії – із В'ятки, із Пермі, із Сибіру, із Столиць – т. д., – в яких висловлюються ці домагання (про значення цих організацій можна заключити хоч би з того, що укр. організація 5-ої армії налічує більше 200 тис. членів).

Через це, що російські імперіалісти настільки односердно, як і рішуче виступають проти бажань українців, треба одверто вияснити, пощо потрібна національно-територіальна армія Україні і чим вона буде для Росії.

Україні армія потрібна для забезпечення автономії та відповідного сьому значенню місця у федерації народів Росії. ***Тисячі історичних прикладів показують, що автономія може знайти певну підпору тільки*** в національній армії. Але дехто може сказати, що коли Україна буде мати свою армію, то ануж вона захоче відірватися від Росії... ***Ось де лежить закопана собака***! Але на це можна сказати тільки одне: коли Україні так погано живеться вкупі з Росією, навіть з революційною Росією, що вона при першій нагоді відірветься від неї, то якими доводами буде оправдувати себе Росія, коли захоче не допустити до цього! Такі доводи можна знайти в імперіалістичному багажі, і ми вже бачили, що в «юні» дні, дні весни свого громадського розвитку діячі революції теж гомонять про «штики», але чи має революційна Росія які-небудь доводи, згідні з принципами соціалізму і демократизму, – про це ми нічого не знаємо, бо про це Росія завзято мовчить... мабуть чи не надумується. Що ж до українців, то у них думка про відірвання від Росії не тішиться популярністю; українські партії одностайно домагаються тільки автономії України в російській федерації. Але вороже відношення російських революційних діячів до справедливих і більше ***ніж поміркованих*** домагань національностей Росії викликає на Україні дуже важке враження. (Російські революційні діячі, а особливо соціалістичні партії, повинні скинути з себе імперіалістичну упряж, що не дає їм дуже часто розуміти біжучих революційних подій. Вони повинні докладно зрозуміти, що російська імперія розвалилася, і ***що для того, щоб вона не розлетілася***, як тільки скінчиться війна, треба вже тепер покласти підвалини будучої федерації (а властиво конфедерації) народів Росії.) А за ті три місяці, що для згаданої справи вже втрачені, жорстока

історія не простить, і відповідальність за те впаде цілковито на тих, що в завоях червоного прапору ховають під гаслом інтернаціоналу імперіалістичні замисли.

Що ж принесе націоналізація армії для Росії імперіалісти демократи мають на це шаблонову відповідь: зміцнення анархії та цілковиту руїну армії і держави. Але ми знаємо, що теперішня анархія і руїна, – наслідок сліпого імперіалізму, вислід домагання Петербурга командувати Росією, нехтуючи правами народів, що складають її. Царський Петербург убив в Росії почуття патріотизму, а Петербург Керенських уявляє собі, що патріотизм можна викликати патетичними промовами...

На думку українців, цю творчу роботу треба почати перш усього в армії... Вихід з хаосу, це націоналізація армії, і це висловив чудово в своїх постановах український військовий з'їзд.

З'їзд відбувався 5–10 травня і налічував 700 делегатів, представників організованих українців різних фронтових й тилових військових частин та обох флотів – балтійського та чорноморського, всього від 993000 війська. Я не буду зупинятися на тому великому національному піднесенні, що проникав весь з'їзд, на незвичайному зрозумінні важливості теперішньої хвилі, що пробивалося в промовах його головних учасників, і на атмосфері натуженої праці, серед якої він відбувався. Скажу тільки, що скликаний на два дні він затягнувся на днів 5, при чому наради відбувалися від ранку до пізньої ночі. На останньому засіданні з'їзд вибрав військовий комітет з 20-х людей, які утворили український генеральний штаб.

Навожу головні ухвали з'їзду:

...Одним із наймогутніших засобів для піднесення духу армії, для зв'язання окремих військових частин в одноціле могутнє тіло, – з'їзд признає негайну націоналізацію армії на національно-територіальній основі. Зокрема з'їзд визнає необхідність української національної армії. З тою метою з'їзд постановляє:

а) що в існуючих військових одиницях в тилових частинах всіх українців військових, так офіцерів, як і жовнірів, треба негайно виділити в окремі частини.

б) в військових одиницях на фронті вилучення повинно відбуватися поступово, в залежності від тактичних та інших воєнних умов,

на стільки, на скільки таке виділювання не буде вносити дезорганізації на фронті.

Що ж до флоту, то з'їзд з тих самих мотивів, вважає можливим і необхідним:

а) В Балтійському флоті скомплектувати деякі кораблі виключно із команд української народності.

б) Відносно Чорноморського флоту, то зваживши ту обставину, що цей флот складається в теперішню хвилю у величезній більшості із українців, з'їзд вважає необхідним доповняти його з цього часу виключно українцями.

Постанови військового з'їзду, разом з резолюціями українського національного з'їзду, які я вище наводив, можна вважати національною українською програмою, що об'єднує всі поступові і соціалістичні течії, на яких опирається Українська Центральна Рада.

Я зовсім не згадував про ті дуже глибокі та широкі стихійні форми українського національного руху, що проявилися в організації великого числа товариств і спілок, але моїм завданням не було давати повного нарису українського національного руху в перші три місяці революції. Я хотів тільки вказати на ті демократичні підвалини, на яких опирається український рух, а з другого боку – на чисто імперіалістичне становище, суперечне з всяким елементарним демократизмом, яке виявили щодо нас вищі Петроградські сфери та інші противники українського руху. Головна мета моєї брошури – задзвонити в дзвін на сполох, і закричати якомога голосніше, що ***політика***, котра ***ведеться по тих підручниках, які нові міністри знайшли в архівах своїх міністерств***, провадить державу найкоротшим шляхом до руїни, у пропасть.

5. Місцеві органи червоного імперіалізму!

Сільська людність на Україні складається майже виключно з українців, але зате в містах тільки в рідких випадках українці творять більшість населення. Звичайно, вони там складають меншість, інколи навіть значну меншість. Менш-більш таку картину ми бачимо в Литві, Польщі, Латвії, – взагалі у всіх чужонародних краях бувшої російської імперії. Це гидке явище – обмоскалювання та запровадження межі єврейської осілості. Обмоскалювання штучно насаджувало на окраїнах держави московську людність – урядників, учителів, куп-

ців, конторщиків, посередників, офіцерів, поліцію й ін., здебільше інтелігенцію, бюрократію і дрібну буржуазію. Межа осілості загородила євреям вхід до села, не дозволяла їм рівномірно розміщуватися серед місцевого населення і штучно скупляла їх по містах. Таким чином, міста зробилися чужими, галапасними, а інколи й ворожими острівцями, що виросли серед однорідного селянського моря. Царська система відбування військової служби, – за якої українці служили на півночі, москвичі на Україні, латиші в Сибіру, а сибіряки в Польщі, – ще більше зміцнювала русифікацію, заповнюючи українські землі чужонародними військами.

Революція віддала з початку Росію в руки городів. Селяни не брали майже ніякої участі в утворенні нової олігархічної власті, яку захопили в свої руки виконавчі комітети громадських організацій перш усього – ради військових й робітничих депутатів. Наскільки ***Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів являє собою організацію самовільну і чужу для народів Росії, незгідну з демократичними принципами (через те, що вона не знаходиться під контролем тих народів, долею яких вона управляє, що як всяка диктатура, котиться по похилій площі до нетерпимої тиранії), наскільки теж місцеві ради робітничих і солдатських депутатів являються самовільними організаціями, що вороже відносяться до місцевого населення***. Селяни із тих організацій виганяються (з Київського «обласного» з'їзду селянських депутатів, в числі 200 чоловік, прямо вигнано), а його національні домагання зустрічають дуже вороже відношення, яке доходить, як це ми бачили, до погроз штиками. Виконавчі комітети громадських організацій, що заклалися в багатьох городах, грають більш-менш таку саму ролю, тільки в більш скромних, позакулісних формах, тому що вони підлягають радам робітничих і військових депутатів.

Місцева національність не бере в тих організаціях майже ніякої участі, а окремі її представники входять в ці організації на власний страх і риск; зате вона діяльно організує свої сили довкола своїх власних національних осередків.

Таким чином, ми маємо по давньому величезну сіть організацій імперіалістів-русифікаторів, що, мов павук, обмотали всі національності Росії і намагаються удержати їх міцно стисненими в старі імперіалістичні рамки.

До чого доведе таке нестерпне становище, не важко збагнути.

6. Ескалютована революція

...За царя Миколи, доля народів Росії залежала від забаганок міністрів, якими кермувала рада об'єднаного дворянства та відділи і підвідділи «союза русского народа».

В новій імперії, доля національностей залежить од забаганок міністрів, якими кермують ради військових і робітничих депутатів та краєві і губерніальні організації російської партії соціал-демократів та соціалістів-революціонерів.

...Давніше вони мусіли покірно коритися чужій владі, не ними вибраній, перед ними не відповідальній, яка змінялася залежно від примхів петроградської погоди. Тепер з того боку нічого не змінилося.

Передше все і всіх повинно було приноситися в жертву містичному «общему отечеству», під якого паспортом жив імперіалізм пануючої нації. І ця вимога лишилася ще й досі.

Давніше всякий порив пригніченої, ограбленої нації до визволення викликав з боку царських наймитів грізні оклики і погрози воєнними «розправами», а тепер такі самі оклики можна почути з уст міністрів-соціалістів.

...Так, так, все лишилося подавньому, все, до найменших дрібниць, не виключаючи «образного» лексикону Держиморди. Імперіалізм тільки змінив трьохбарвний прапор на червоний, але тягар його від цього не став легший.

І вихід з неволі на вільний простір національного життя лишається теж давній – ***революція***. Лютнева революція задержалася, бо вона застала народи непідготовленими і неозброєними... Піднімається нова революційна хвиля, яка замете останки трону Романових і навік розвіє прокляту мару російського імперіалізму, а на його руїнах збудується справжня демократична вільна спілка рівноправних народів – ***конфедерація***».

Мабуть, для всіх очевидним є те, що характеризуючи період 1917–1920 рр., не обминути Центральної Ради та інших державницьких утворень в Україні.

З дальших сторінок конспекту читач побачить, який резонанс серед пригнічених народів Російської імперії викликало скликання у Києві революційного парламенту українського народу – Центральної Ради. Але виявляється, що цей резонанс сягнув за межі ім-

перії. Взяти б хоча «Звернення» європейського комітету індуської національно-революційної партії до Центральної Ради.

Генеральний секретаріат одержав від європейського комітету індуської національно-революційної партії таку телеграму (цитую за газетою Нова Рада, № 6 за 10 січня 1918 р.):

> «З огляду на те, що Центральна Рада ухвалила виробити конкретну програму мира, яку має предложити всім центральним і воюючим державам, ми дозволяємо собі звернути увагу українського правительства і визначних українських політичних діячів на деякі важні питання, які в дотеперішніх мирових європейських програмах цілковито і умисно були ігноровані. Українці, найбільше поневолений нарід в Європі, який своєю власною національною силою, і через сприяючий розвиток подій під час війни, одержав самостійність, певна річ, з симпатією і спочуттям пригадують собі зовсім подібну долю індусів, найбільш поневоленого народу Азії і цілого світу взагалі. Визволення Індії було би подією загально-признаного світового, політичного і культурного значення, і ми маємо надію, що українці, наші щасливіші товариші, надалі будуть усіма силами піддержувати національні змагання індуського народу і що українські представники на мирній конференції будуть намагатися незалежності Індії, як одної з основних умов тривалого світового миру. Ми застерігаємо українців не йняти віри фальшивим англійським справозданням, які представляють індусів народом задоволеним англійським пануванням і відданим англійцям. Звертаєм увагу українців на дужий національно-революційний рух, який має на меті визволення нашого немилосердно визискуваного і поневоленого народу і удержання світового миру. Такий мир буде неможливий, доки Індія, ця найсильніша жертва британської системи рахунків і агресивності, а також Ірландія і Єгипет перебуватимуть у рабстві і через те, що Європа підтримувала досі британську тиранію над світом, ми просимо новозасновану Українську Державу при виробленні мирної програми, виступити в обороні Індії і звернути увагу всіх правительств на вагу індуського питання для справи світового миру.
>
> *Європейський комітет індуської національно-революційної партії в Стокгольмі».*

Значення Центральної Ради в новітній історії українського народу аж ніяк не посереднє. Адже Центральна Рада — результат національно-визвольної і соціальної революції українського народу.

Передумовою її появи був увесь попередній розвиток суспільної та політичної думки в Україні, але розвиток її являє собою дуже велику і складну тему. Без належного вивчення її не можна цілковито зрозуміти подій 1917–1920 рр., не можна зрозуміти революційного та пореволюційного українського політичного і національно-культурного відродження. І саме тут найбільше спотворень і перекручень у всіх публікаціях, починаючи з початку тридцятих років. Я ще не закінчив праці над цією темою, а тому не буду тут давати своїх власних міркувань. В цьому конспекті звертаю увагу читача тільки на деякі маловідомі статті українських марксистів дореволюційного періоду. Цікаві у багатьох відношеннях міркування подає відомий марксист А. Юркевич (1885–1918, він же Л. Рибалко) у передмові до монографії В. Левинського «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині» (Київ, 1914 р.). Ось деякі витяги з неї:

«А Росія, певна річ, також закоштує страхіття національних конфліктів. Не обійде і робітничий рух у ній національних підводних скель, не здолає і він, як то сталося також в Австрії, спокійно пройти повз національний міщанський ярмарок і сам зачує підточеною на якийсь час свою міжнародню єдність...

Але що говорити про будуче, коли й тепер вже в російському робітничому руху не все з національного боку в порядку... треба признати, що ми починаємо далеко ***гірше***, ніж то було в Австрії.

Що ж до нас, то ми й досі не вміли дати національного ладу і спокою великій робітничій сім'ї нашої держави... Великоруські марксисти цілком одверто і рішуче заявляють тепер в своїй пресі (говорю про більшу і впливовішу їх фракцію), що поступилися вони своїм централізмом в Стокгольмі виключно через мус (пекуча потреба об'єднання і ультимативність національно-автономних умов з боку національних організацій) і що тепер вони рвуть підписані ними стокгольмські пакти та пропонують робітництву єднатися без різниці національностей.

Все се робиться, розуміється, в ім'я боротьби з націоналізмами, але ми можемо бути певні, що такий фанатичний контр- (а не інтер)-національний централізм нікого ні до чого не змусить і буде, як і був, фатальною перешкодою для осягнення робітничого національного миру в нашій державі.

Перечитуючи працю тов. Левинського і порівнюючи великоруських марксистів з німецькими або й польськими в Австрії, читач, гадаю, помітить, що контрнаціоналізм великоруських марксистів закорінився серед них далеко глибше, як серед пануючих народів нашої держави-сусідки. Сприяли сьому як надзвичайно централістична історія російської держави, так і надмірно тяжкі умови розвитку нашого робітничого руху, через котрі національний проблем довгий час відпихався на задній план. І тільки тепер ми ідемо скорим кроком до бурхливого й небезпечного моря національних відроджень, конфліктів, боротьби.

...Національні відродження мають ще й інший свій бік. Всі ми, що беремо участь в національному руху, добре знаємо, що він є насамперед творчо-культурним розмахом, котрий виявляють поодинокі класи, кожен, розуміється, відповідно до своїх питомих суспільних інтересів; знаємо, яку, не зважаючи ні на що, користь приносить людям нова національна культура, як сприяє вона їх єднанню по класах, як допомагає викривати і відчувати класові суспільні противенства, як розогнює внутрішньо національні сцілющі суспільні антагонізми, як вирощує їх з виключно економічних до таких, що ***заходять у всі закутки і щілини суспільного життя і все суспільне життя оновлюють***.

Тільки засліплений централіст і контрнаціоналіст, через те, що він національно вільний та ситий, і втратив, як то здебільшого буває зо всіма ситими за нашої суспільної неправди, здібність розуміти голодного, може бачити в національних рухах поневолених народів тільки самі бойовища і каліцтва або наслідок зросту шовіністичних ідей, як бачить капіталіст в робітничих рухах тільки наслідок ширення бунтарського духу або діяльності якихсь темних і особисто до нього ворожих агітаторів.

Правда і марксисти-контрнаціоналісти часом протестують проти правительственних утисків над націями, але протести їхні мають звичайно занадто загальний, і, так сказати, святочний характер.

Але ми й не можемо вимагати від марксистів пануючої нації виконувати за нас національний громадянський обов'язок. Ми вимагаємо одного, а саме, щоб ми – марксисти поневоленого народу – могли ***вільно і самостійно*** проводити свою суспільно-національну діяльність.

Вимога, здається, дуже скромна і цілком відповідає признаному всіма марксистами праву націй на самовизначення.

На ділі, одначе, нам заперечують се право, бо не дають єднатися в організації принатурені до наших національно-політичних завдань. І коли марксисти пануючої нації перекопують шляхи розвитку національним формам руху робітництва поневоленої нації, тоді власне й виходить на верх їх контрнаціоналізм і їх централістична сліпота, з котрою ми боремося і боротися будемо.

Марксівський контрнаціоналізм має, зрештою, життєву підставу. Не вигідно-бо марксистам пануючої нації теряти передплатників своєї преси, своїх виборців і своєї взагалі організації серед робітництва поневоленого народу, котрий почав відроджуватися і помалу переходить з чужої культури до своєї власної. Отже, контрнаціоналізм марксистів пануючого народу і їх ворожість до національних форм руху робітництва воскресаючої нації походить в суті з бажання зберегти свій вплив на денаціоналізоване робітництво сусідніх народів.

Сим тільки й можна пояснити надзвичайну байдужість марксистів пануючої нації до національної проблеми поневолених націй. Але особливо байдужі до нього марксисти великоруські.

Так перше, до чого може прийти український читач на основі книжки т. Левинського, а також маючи на увазі минуле українського робітничого руху у нас, се те, що центральним завданням свідомого робітництва поневоленої нації ***є здобуття міста***.

Можна взагалі признати правилом, що робітничий рух поневоленої нації переходить дві головні стадії – першу, коли він є тільки ***сільським***, другу, коли він свою увагу переносить насамперед на ***міське*** робітництво.

Перша, сільська доба, може бути названою ***етнографічною***, бо тоді робітничий рух не має, звичайно, ні національної ясної програми, ні конкретних національних завдань і з національного боку виявляє себе головно тим, що користується рідною мовою.

Правда, рідна мова не є в етнографічну добу робітничого руху предметом розривки або наукових студій обмеженого гурту інтелігентів, як то буває в буржуазному русі, котрий теж переходить свій етнографізм...

Рисою одначе робітничого етнографізму (як і етнографізму буржуазного) є брак національно-свідомих і систематичних змагань до національної волі...

Отже, економізм разом з етнографізмом роблять те, що в сільську добу робітничого руху поневоленої нації національне питання ще не повстає і фактично не існує.

Картина одначе основно міняється, коли робітничий рух доноситься до міського і велико-промислового робітництва.

Тов. Левинський оповідає про національну робітничу драму Австрії і читач побачить, що найтяжчі її дії настають власне тоді, коли робітничий рух поневоленої нації хоче отаборитися в місті, коли там починає шукати собі впливу й прав.

В місті натикається на нові і великі перешкоди, а саме на ***денаціоналізованість*** робітництва і на вплив серед нього марксистів пануючої нації. Повстає боротьба з цими перешкодами і тоді власне і виникає національне питання серед робітництва поневоленої нації. Міське робітництво починає, одним словом, відроджуватись національно. Воно усвідомлює факт національного поневолення і виробляє цілий ряд національно-політичних вимог. Щоб боронити ці вимоги, необхідна автономна національна політична організація, котру і має робітництво поодиноких народів в Австрії.

...Принцип федералізму, котрий ми – українські марксисти – твердо обстоюємо як основу для нашого єднання з великоруськими марксистами, випливає, на нашу думку, з цілої історії світового робітничого інтернаціоналу.

...Коли б ми добилися того, щоб російські марксисти перетворилися в великоруських, увійшли в свої національні береги і були лише національною частиною інтернаціонального цілого, тоді б настала національна рівновага. Російський інтернаціонал становив би тоді дійсно братерську спілку марксистів всіх націй держави!»

Мене зацікавила особа Юркевича, і я натрапив на цілий ряд його статей та передмов до праць, присвячених проблемам українського і міжнародного робітничого руху. Маю на увазі переклад І. Юркевичем брошури видатного діяча бельгійського робітничого руху Луї де Брукера «Партія та професійні спілки». Мене особливо зацікавила передмова до цієї брошури дана теж Юркевичем. (1908 р., Видавни-

цтво «Шлях», Київ.) Прошу звернути увагу на рік – 1908. Тоді Юркевичу було всього 22 роки. Ось окремі витяги з цієї передмови.

> «Колоніальна політика – це взагалі стара і добре знана перешкода чистоті та послідовності робітничого західно-європейського руху. З нею багацько боролися, про неї багацько говорили. Говорила про неї і Бельгійська Партія, яка на своєму торішньому з'їзді винесла присуд всяким колоніальним з сього боку заходам. Але не дивлячись на це, парламентська фракція Бельгійської Партії не додержала партійної дисципліни і під час обговорення згаданої справи з Конго ступила на шлях так званої «соціалістичної колоніальної політики». Така політика, не дивлячись на таку красну назву, не відкидає принципіально колоніальних заходів сучасних держав, бо на її думку колонії одграватимуть велику ролю і при соціалістичному ладові, а змагається лише заходи ці демократизувати. Так фракція Бельгійської робітничої партії не була проти приєднання Конго, але під умовою демократизації його політичного й громадського життя, бо ж в Конго ще й досі існує неволя. Лідер фракції Вандервельд навіть вступив до комісії, що мала виробити умови приєднання Конго.
>
> Сьогоднішній з'їзд Бельгійської робітничої партії знову обговорив питання приєднання Конго, знову підтвердив свої торішні постанови і згідно з писанням Луї де Брукера покликав свою фракцію до здійснення його постанов, себто до рішучої боротьби проти приєднання Конго і перенесення на державу моральної та матеріальної відповідальності за його визискування.
>
> ...На сучасне, крім самої сучасності, впливає ще минувшість. Якою б складною та минувшість не була, який би складний не був її вплив і як не трудно було б кваліфікувати той вплив, то всеж ми з більшою чи меншою ризикою приходимо до думки, що врешті й так мовити із зовнішньої, формальної сторони одним з найвидатніших чинників, які впливають на форми робітничого руху, є хронологічне взаємовідношення між економічною та політичною боротьбою. Себто питання про те, чим розпочавсь в певній країні робітничий рух: економічною боротьбою, чи боротьбою політичною. Візьмемо останнє. Прикладом з видатніших країн можуть служити Німеччина, Франція.
>
> Політична боротьба творить політичні організації. Політична ж організація і особливо в перші часи її існування ніколи не принатурюється до широких народних мас. Вона і не може принатуритись. Не може як через ті політичні умови життя, з котрими бореться, так і через

неприготованість народних мас до складного політичного діяння, до якого вона здатна тільки в смислі широкого й більш або менш раптового виступу, але не в смислі постійної та систематично-регулярної акції. Політична організація тоді в певній мірі як не ідейно, то організаційно одривається од мас і живе своїм життям, котре відповідно її розвиткові ускладнюється. Виникають нові громадські політичні організації, з якими розпочинається боротьба, утворюються свої рахунки і неминуче та необхідне одмежування. І коли згодом починає засновуватись економічна організація, яка ще ***не*** прожила еволюції політичної організації, яка починає ще тільки жити, то багато шансів за те, що така економічна організація існуватиме незалежно від політичної й може навіть бути до неї ворожою. Треба довгого часу, аби вони поріднились, аби вони зрозуміли єдність своїх загальних інтересів.

...Інша річ, коли рух економічний розпочинається перед рухом політичним, зразком чого може бути Англія.

...В такому становищі «учня» перебуває і вкраїнський робітничий рух. Досі цей рух сливе що не зазнав економічного організаційного життя та боротьби. Коли де-не-де і з'являлись такі економічні організації, що засновували національно свідомі робітничі українські елементи, то вітер життя скоро розвіяв їх і вкраїнський учень – це так мовити «учень» без підручників.

...Український робітничий рух розпочав своє життя політичною організацією. Правда, перші кроки тієї організації були пристосовані до оборони економічних прав, але ті економічні змагання з багатьох причин не скристалізувались в економічну організацію; їх безпосереднім спадкоємцем була політична організація, що не спиралась і не могла спиратися на широкий організаційний зв'язок народних мас. І от, коли настали часи можливості заснування економічних організацій, ці останні засновувались здебільшого ген-ген поза межами політичної робітничої організації. Але до цього лиха приєдналось друге. Українська робітнича політична організація була настільки кволою, що хоч вона й була старшою за економічні спілки, то в час з'явлення останніх не мала сили взяти її до своїх рук, як от це зробила польська політична організація.

...Тому краще, коли старша політична організація має таку силу, дякуючи якій вона може дати життя та підтримати хоч на перші часи економічні робітничі спілки.

І український робітничий рух не спромігся на це.

Кволість його випливає насамперед з українсько-політичної пасивності народних мас, їх байдужості до української справи. Але крім такої причини, яка ні від чиєї волі не залежить, існують причини, що вже випливають з діяльності самих політичних організацій.

Відома річ, що сила кожного сучасного громадського руху залежить від ступеню його диференціації. Внутрішній його «переділ», антагонізм та невпинна боротьба між собою його складових частин тільки і можуть кожну із них загартувати в громадському відношенні. Це загартування дасть міцніше ціле, а міцніше ціле викличе своєю чергою зріст частин і знову ж в їх «междуусобной» боротьбі. Отже, коли ми поглянемо на останні часи, що в цьому смислі найбільш характерні, то побачимо, що головною зачіпкою, головною темою принципіальних різноголосиць було питання про вкраїнську «черносотенную опасность». Одна сторона цю «черносотенную опасность» вважала і вважає історичною неможливістю, в неї зовсім не вірить, не боїться її, обстоює віковічну демократичність та суцільність українського руху (майбутня права українська фракція в третій Держ. Думі, «новий курс проти українства»). Друга сторона вважала «черносотенную опасность» реальним фактом, який знаходить постійне та зростаюче підтвердження в житті; вона вітала її, як доказ бажаного класового розпаду українського суспільства.

Сутичку цих обох поглядів треба занести в актив українського руху, але не треба забувати, що як-не-як, а праве українство, з-за котрого і виникла сама сутичка, ***не*** становить ще активної сили в українському громадянстві, принаймні коли порівняти його активність з рухливістю інших українських елементів. То ще зародок майбутньої активності, але не сама активність. І тому сутичка та здобуває більш або менш «заоблачный» характер, більш або менш далекий від щоденної української дійсності. Серед-же тих сил, що конкретизують свою волю, серед ***дієвих осіб*** українського життя ще й досі не виникло одмежування та протиставлення принципіальних сфер, власне одмежування ***на тлі*** українських питань, що ростуть тепер мов гриби після дощу.

Певні одзнаки того, що таке одмежування здобуде скоро необхідний темп розвитку, розуміється, існують, та й саме питання про «черносотенную опасность» становить таку одзнаку. ***І в зрості цих одзнак безпосередньо зацікавлена майбутня професіональна організація українського робітника***.

Щодо ступня промислового розвитку українського громадянства, то й тут не пощастило українському робітникові. Загально визнаним є той факт, що Україна – то країна поспіль що чисто селянська. Це, певна річ, становить дуже складні перешкоди поступові робітничої справи на Вкраїні і особливо української».

Тут мені хочеться ще навести докладні витяги з брошури Оксена Лоли, що називається «З історії українського соціалістичного руху», видану у Києві 1917 р. І хоч написана не на високому рівні, все ж має пряме відношення до обговорюваного питання і допоможе нам заглянути у ті події, що розгорталися тоді в Україні (йдеться про «Наддніпрянщину»).

«В 1900 році серед української радикальної молоді була заснована «Революційна Українська партія».

Першою брошурою РУП (1900) була «Самостійна Україна», в якій проводилась ідея відокремлення України. Але незабаром партія одмовилася від сієї брошури, що спричинилося до виходу з неї націоналістичних елементів, які в наступнім часі заснували націоналістичну партію т. з. «Українську Народну Партію».

В 1901 р. партія видає популярні книжечки «Дядько Дмитро» й «Чи є тепер панщина». Перша брошура була присвячена податковій системі в Росії, а друга – земельній справі. Обидві сі книжечки, хоч і були написані в невиразнім соціалістичнім дусі, користувалися великим впливом серед полтавських і харківських селян 1901 р.

З січня 1902 р. почав виходити місячний журнал «Гасло», а наприкінці 1902 р. партія скликала перший свій з'їзд, на якім було вирішено продовжувати надалі видання журналу «Гасло» й почати видання газети «Селянин»[4]. Хоч й РУП ставила своєю метою організувати український пролетаріат, але партія тоді ще не мала обґрунтованого, або зовсім не мала, соціально-політичного програму.

«Гасло» обіцяло познайомити з програмом партії, але своєї обіцянки не додержало, позаяк сей журнал взагалі мало цікавився теорією, признаючись, що «та (редакція «Гасла») дуже невпевнено уявляє собі й мало цікавиться тим, що звичайно розуміється під метою соціалізму. Ся мета є для нас ніщо, рух – все»[5].

[4] «Селянин» популярна газета для селян, яка мала широкий вплив серед селянських робочих в 1902-5 рр., під час страйкового руху серед наймитів на Україні.
[5] Див. «Гасло» №1, 1902 р., «від редакції».

«Гасло» хоч і стояло в принципі за клясову боротьбу приймало нібито тактику соціал-демократії, але сей соціал-демократизм «Гасла», як ми зараз бачили, був опортуністичним і неясним.

На початку 1904 р., коли партія в процесі свого розвитку почала виступати на шлях марксизму, опортуністичний орган «Гасло» був замінений теоретичним органом «Праця», який ставив своїм завданням підготувати й згуртувати соціал-демократичні елементи до других установчих зборів партії. В другій половині 1904 р., коли партійна література вже набрала соціал-демократичного характеру, поміж членами закордонної РУП виникла дискусія з РСДРП, яка закінчилася розколом.

На початку 1905 р. група, яка відкололася від РСДРП, заснувала т. з. Український соц.-дем. союз РСДРП «Спілка»[6].

З того часу РУП поширює свій вплив поміж городським пролетаріатом.

Кажемо поширює свій вплив, бо взагалі зв'язки з городськими робітниками партія мала ще з 1902 р., коли вона, плутаючись, йшла в своїм ідейнім розвитку від народництва й ревізіонізму до марксизму. Не випадкові причини повели РУП до марксизму, а життя штовхнуло її на шлях сього ідейного процесу.

Причиною прискорення такого ідейного процесу були ті пролетарські елементи, які увійшли до партії ще з осені 1902 р., коли партія почала користуватись популярність серед робітників після Харківсько-Полтавських селянських розрух.

Більшість цих пролетарських елементів увійшла до складу партії, пройшовши школу російського марксизму й були в наступнім часі в РУП безпосередніми провідниками сільського і городського робітничого руху.

Українське село, в значній мірі, було вже зпролетаризоване, що також відбилося на характері діяльності партії.

Автор сих сторінок, в своїх спогадах про діяльність серед київських робітників в 1902-3 рр. каже так:

[6] Треба зауважити, що питання про об'єднання з РСДРП не було єдиною причиною виходу з РУП групи осіб, які заснували «Спілку». Ся група в протилежність всій РУП не ставила перед собою ніяких особливих національних завдань для українського пролетаріату.

«В Київі, наприкінці 1902 р., утворився гурток з робітників після ініціативи «Вільної громади» РУП, по фаху (ремеслу) члени сього гуртка належали головним чином до іконостасного цеху, який об'єднував столярів, різчиків, золотарів та іконописців. Серед цього цеху провадила пропаганду Київська соціал-демократична організація, – «Рабочее знамя» (Робітничий прапор) ще з кінця 1901 р. В дальнішому сей цех, дякуючи тому, що він працював по селах, відограв політичну ролю в діяльності партії, особливо в 1903-4 рр. серед сільського пролетаріату на Україні. Крім сього, партія в 1902 р. працювала по передмістях Куренівці, Шулявці, на заводах і в сирниковій фабрикації, дубового екстракту й серед шмуклерів[7].

Влітку 1905 р. РУП мала робітничі організації в Києві, Полтаві, Лубнах, Ніжині, Білій Церкві, Прилуці, не включаючи сільських організацій у Київській, Полтавській та Чернигівській губерніях. Популярність з сього часу поширюється[8].

В місяці січні 1905 р. на конференції центральних установ РСДРП, Бунду, ПСД, Латиш. СД брала участь також і РУП, що не змінила своєї назви ще на УСДРП.

В «Іскрі» за 1903-4-5 рр. можна знайти дописи про діяльність РУП.

«Спілка (про яку я згадував вище) почала свою широку діяльність лишень з кінцем 1905 р. В перші часи «Спілка» провадила свою діяльність виключно серед селян й тільки після конференції в місяці листопаді 1905 року вона об'єдналася з «провінціальною групою» союза провінціальних організацій РСДРП на Україні.

З того часу «Спілка» почала відограватися досить помітну політичну ролю в політичній та економічній боротьбі українського пролетаріату. Сільські страйки одночасно з впливом УСД одбувалися під керуванням «Спілки». Під час виборів до другої Думи «Спілка» провела декілька своїх депутатів.

«Спілка» з часу свого заснування (початок 1905 р.) була краєвою організацією РСДРП, але зв'язавшись з партією за посередництвом правого крила останньої, підпали впливові опортунізму.

[7] Див. «Наш голос», №№ 6, 7, 8 1911 р., В. Степанюк: «З спогадів робітника».
[8] Наприкінці 1905 р. на другому з'їзді УСД нараховувала тоді в себе на периферії 10 000 організованих робітників, хоч треба зауважити, що делегати на з'їзді були репрезентовані не від числа організованих робітників, а по організаціях.

Жорстока реакція не милувала нічого, й «Спілка», як і всі інші соціалістичні організації на Україні, наприкінці 1907 р. була розбита[9].

...Другий Установчий з'їзд РУП, який відбувся наприкінці 1905 р., ухвалив програму РСДРП й постановив назву «Революційна Українська Партія» замінити назвою «Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія».

В резолюціях про фахові (професійні) спілки з'їзд висловився за партійний характер їхньої діяльності, в аграрному питанні за «меншовистську» муніципалізацію.

Треба одмітити, що другий з'їзд РУП, який ухвалив загалом програм мінімум РСДРП, включив до нього автономію України.

Принімаючи на увагу (стоїть в резолюції про автономію):

1) що процес економічної централізації є лишень однією тільки стороною економічної еволюції, другою ж стороною її є економічна децентралізація, яка потягає за собою політичну децентралізацію;

2) що форми політичні приподоблюються до індивідуальних, економічних, побутових і культурних особливостей кожної нації;

3) що демократизація державного ладу вимагає децентралізації законодавства, адміністрацій й суду;

4) ...другий черговий з'їзд УРДРП в інтересах розвитку класової боротьби й продуктивних сил України включає до свого програму вимогу автономії України... (Україну з'їзд визнає лишень в межах етнографічних – увага з'їзду).

Увага. Всі резолюції в сій книжці подані не в цілому – з них вибрано саме найцікавіше.

Крім сього, на з'їзді був винесений ряд резолюцій, таких, наприклад, як про відношення до буржуазної української демократії, селянської спілки і т.д.

[9] З другої половини 1908 р. при участі Троцького як члена «Спілки» почала виходити газета «Правда». З третього числа «Правда» зняла з свого заголовку назву органу «Спілки» і зробилась органом Л. Троцького, позаяк ліквідатори «Спілки» обвинуватили «Правду» в узурпації назви органу «Спілка», яка їй не належала. Влітку 1909 р. головний комітет українського союзу «Спілки» видав перше й останнє число органу «Спілка» – «Известия Украинского Союза» (Вісті Українського Союзу), де були вміщені статті Мартинова, Дана й ін. До речі в журналі українських марксистів «Дзвін», який існував до недавнього часу, приймали участь і «Спілчане».

Приймаючи на увагу (читаємо в резолюції «Про відношення до буржуазної демократії взагалі й української зокрема»):

1) що ріжні буржуазно-демократичні партії керуючись в своїй діяльності виключно класовими інтересами буржуазії, прикриваються загально-людськими – особливо на Україні – загально-національними інтересами;

2) що дякуючи свойому класовому становищу, навіть у справі знищення старого ладу, буржуазна демократія не з'явиться консеквентно (послідовно) демократичною й рішучою), в чому особливо виявила себе українська демократія, репрезентована українською демократичною й радикальною партіями) – другий установчий з'їзд УСДРП постановив:

а) в самий енергічний спосіб розкривати класові основи (підвалини) буржуазної демократії взагалі й української зокрема;

б) не вступати з буржуазно-демократичними партіями ні до яких сталих спілок чи блоків;

в) вважати можливими тимчасові угоди з ними під час окремих виступів, не ухиляючися ні на крок від програму й організаційної самостійності партії.

В резолюції про відношення до селянської спілки УСДРП рекомендує вести по можливості швидше селянську спілку о соціально-політичного самовизначення, до розмежування пролетаріату й буржуазії.

Самим болючим питанням на з'їзді було питання про об'єднання з РСДРП. Щоб можна було міркувати про те, оскільки се питання було гострим, досить нам буде пригадати розкол в РУП на початку 1905 р., який стався, головним чином, через ріжницю в поглядах на об'єднання з РСДРП.

Загальні умови економічної експлуатації (кажеться в ухваленій на другім з'їзді УСД резолюції про об'єднання з РСДРП) й політичного тягару над пролетаріатом усіх окраїн Росії владно висувають потребу загального програму й загальної тактики, що можливо лишень при об'єднанню.

Зважаючи ж на те, що економічні й політико-юридичні умови, класова структура, культура, мова, не ті ж самі в ріжних націях; що лишень ті організації робочої кляси, які виростають з усієї суми конкретних

умов життя пролетаріату кожної нації, можуть найменше виявити протилежність клясових інтересів, боротись з націоналістичними тенденціями кожної нації, розвивати класову самосвідомість і напрявляти класову боротьбу пролетаріату кожної нації в спільній економічній і політичній боротьбі робочого класу всієї держави – 2-й черговий з'їзд УСДРП визнаючи принципи національних організацій пролетаріату, не обмежених територіальними рамцями, в самий енергійний спосіб висловлюється за об'єднання всіх марксистських організацій в Росії.

З'їзд доручає Центральному Комітету вжить всіх зусиль в сьому напрямі, одстоюючи слідуючі точки:

1) УСДРП є єдиним представником українського пролетаріату в марксистській організації Росії.

2) УСДРП самостійна в своїй діяльності має право влаштування власних з'їздів і інш.

3) Вищою інстанцією для всіх національних місцевих організацій є загальноросійський з'їзд.

Після з'їзду в січні місяці 1915 р. в Петербурзі почав виходити партійний орган «Вільна Україна» й заснувалось видавництво «Боротьба». Невдовзі видавництво «Боротьба» й «Вільна Україна» були зачинені, після чого почала в Києві видаватись популярна газета «Боротьба», яка також на четвертім числі припинилась.

В Полтаві весною 1907 року видавалась газета «Соціал-демократ», яка припинила своє існування, дякуючи реакції, що насунула з кінця 1907 р.

Згідно з постановою загальної конференції РСДРП, у вересні місяці 1905 року, на якій був делегат також і УСДРП, марксисти трималися бойкотистської тактики під час виборів до 1-ї Державної Думи, хоч ся тактика мала небагато успіху поміж селянством. Майже скрізь свідоме селянство приймало участь у виборах, оскільки потужна була в них надія на Думу.

Після розгрому першої Державної Думи УСДРП відкинула бойкотистську тактику, мотивуючи се тим, що конституційні ілюзії були вже знищені самим фактом розгону першої Державної Думи.

Внаслідок дуже багатьох причин, головним чином, того, що УСДРП була відірвана від РСДРП, УСДРП провела від Київської губернії лишень одного свого делегата, Вовчанського, який у Думі ввійшов до складу соціал-демократичної фракції.

В багатьох місцях на Полтавщині пройшли по волостях уповноважені від партії. Обрані були також уповноважені й від робітничої курії.

Під час останньої стадії вибори по Київській губернії, відбулися під проводом «Спілки» й УСДРП.

...Єдиним показчиком організаційного життя з кінця 1907 р. до половини 1909 р. була напів-опортуністична легальна газета «Слово».

Відродження організацій почалося з кінцем 1909 р. з ініціативи так званої «Львівської Наради», після чого почав видаватися у Львові орган «Праця». Незабаром після сього з'явився від імені партії й другий орган «Робітник». Конфлікт між «Робітником» і «Працею» завдавав тон усьому партійному життю на протязі всієї зими 1910-11 рр., поки не перейшов на фракційну боротьбу, яка загрожувала розколом.

Щоб уникнути такого сумного наслідку, партія скликає конференцію. Керуюча установа робила все, аби на конференції були репрезентовані делегати прибулі лишень від частини існуючих організацій. На конференцію прибули такі делегати: з Києва – 2 (від роб. і студ. організацій), Харкова – 1 (роб. орг.), Катеринослава – 1 (роб. орг.), Москви – 1 (студ. орг. і ц.к.), Не прибули з Полтави, Прилуки, Петербургу і т. д. Всі ці делегати були вже обрані, але через незалежні від них причини не приїхали.

Зважаючи на відсутність значної більшості делегатів, прибувші товариші постановили іменувати своє засідання не конференцією, а лишень нарадою представників від організацій.

На сій нараді було ухвалено припинити видання «Робітника» й «Праці» й замість них заснувати спільний орган «Наш Голос».

На порядку деннім стояло також питання про об'єднання з РСДРП, але за браком часу в сій справі певної постанови винесено не було.

Принципіальні ріжниці в поглядах межи прихильників використання легальних можливостей («Праця») й прихильників («Робітник») лежали глибше, ніж гадала вище згадана нарада, позаяк «Наш Голос»

вийшов тільки в кількості 12 чисел, спинивши своє існування через непримиренність ріжниць у поглядах.

УСДРП дуже довго не одужувала від ударів реакції та ренегатства.

Українська інтелігенція, яка служила раніш марксизмові, масами тікала від нього й віддавала свої сили буржуазній національно просвітній діяльності.

Національне відродження, дякуючи якому пробудились широкі маси українського сільського пролетаріату до громадського життя, вносило в лави української марксистської інтелігенції хаос ідейного розброду.

Щоби судити про се, досить з нас буде пригадати виступ українського «марксиста» д. Донцова в 1913 р. на всеукраїнськім студентськім з'їзді у Львові.

Донцов при загальнім захопленні всіх учасників студентського з'їзду заявив: «В такі менти нам треба утворювати один спільний політичний програм, коли не задля цілої нації, то принаймні для її більшої частини» (Див. ст. А. Рибалки в 9 й 18 числ. журналу українських марксистів «Дзвін» – «З нагоди другого всеукраїнського студентського з'їзду й друга ст. «Українське Молодоміщанство».

Між іншим, у вересневій книжці журналу українських марксистів «Дзвін» була надрукована така заява: «В наслідок принципіальної незгоди між реакцією й д. Донцовим, редакція не вважає можливим рахувати надалі д. Донцова своїм співробітником.»)

Серед української інтелігенції й в українському громадянстві взагалі панувала ідея міщанського націоналізму. На боротьбу з ним і була скупчена в 1912-13 рр. вся енергія груп українських марксистів, об'єднаних коло журналу «Дзвін».

На початку війни «Дзвін» був припинений, але революція вложила нову душу в життя, тільки треба, щоб робітники самі взяли на себе всю головну партійну діяльність. Бо без сього робітнича справа й тепер буде мертвою». Київ, 1917.

Зацікавившись цією статтею Л. Юркевича, я роздобув декілька номерів українського марксистського журналу, що виходив напередодні світової війни і мав назву «Дзвін». В цьому журналі співпрацювало багато таких відомих в Росії і за її межами марксистів, зокрема:

А. Богданов, А. Луначарський, Л. Мартов, П. Маслов, О. Мерклінт, Г. Алексинський, П. Дятлов, М. Троцький, М. Хвиля, Ю. Бачинський, А. Ларін, Л. Юркевич і т. д.

Знайшов я у «Дзвоні» прецікаві статті, що були для мене великим відкриттям у розумінні суспільно-політичних процесів того часу на Україні. Ось докладні витяги з деяких статтей, що стосуються нашої теми.

Л. Рибалка: ***Українське стародіщанство і молодоміщанство***, (Дзвін, № 10, 1913 р.)

«Роблячи огляди нових українських журналів, П. Ніковський писав в Літературно-Науковому Віснику (IV кн.) про завдання нашого журналу, між іншим, таке:

«Думається що знайти широкі кола своїх читачів і виховувати їх в своїому напрямку, буде кориснішою справою, зробленою сим журналом («Дзвіном»), ніж навіть виловлення тих дрібних проявів міщанської ідеології в українській «буржуазній» пресі, на основі яких робиться поспішний висновок про небезпеку для демократичних верств нашого народу з боку теперішньої преси».

Виходить з сього, що українська міщанська ідеологія не існує і що ми – марксисти воюємо попросту з витвором власної фантазії.

Чи же се справді так?

...Здається нам, що помиляються і українські публіцисти, коли хотять уявити собі міщанську ідеологію. Мають її вони за щось близьке до чорносотенства, щось непоступове і несимпатичне, яке можна «виловити» в українському русі хіба в «дрібних проявах».

Погляд такий одначе є рішуче неправильний. Найтиповіший вираз міщанської ідеології становить лібералізм, а основною ознакою його є те, що в своєму змаганні реформувати суспільне життя він не виходить з класово-суспільного поділу і... виходить натомість з засад гуманітаризму...[10]

Український міщанський рух пережив в останнє десятиліття дуже складну внутрішню еволюцію і ми стоїмо тепер перед помітним розколом його...

[10] Автор показує, що міщанським сей рух є тому, що вважає себе спадкоємцем того великого реформаційного руху, який бере свої початки у французькій революції.

Українське староміщанство набуло свій ідейний капітал і сформувалося ще в першій половині минулого століття. Друга половина минулого століття (коли, як відомо, український рух занепав майже на цілих чотири десятиліття) дуже мало додала до того, що виробила ідейно перша. Наше десятиліття, таким робом, є в дуже тісному національно-культурному зв'язку з українською культурою минулого століття (першої половини) і культура та становить власне основу нашого староміщанства.

Українське відродження від Котляревського до Шевченка зазначилося насамперед як рух ***протикріпосницький*** (підкреслення Л. Рибалка – *З.А.*). Був то протест проти ***станових перегородок*** між класами, протест проти відірваності інтелігенції від народу і народу від інтелігенції. Ходило тоді не о знищення класів, а лише о їх національно-культурне поєднання, що становило, розуміється, типово міщанське завдання. В українському відродженні першої половини минулого століття переважав ***соціальний*** елемент над ***політичним***, а в зв'язку з сим і його ***сільський*** характер над міським.

Із сих рис, як з коріння, виріс його ***національний аполітизм***.

Сучасне наше староміщанство (найвиразнішими представниками якого є «Рідний Край» і «Рада»), себто український рух, що органічно пов'язаний з українським відродженням кріпацької доби, дуже точно перейняв сю національну аполітичність зо всіма її питомими ознаками, як-то: класова невиразність, сентиментальність, мужикофільство і т. д. І коли є яка різниця між українським старим міщанством колишнім і сучасним – то тільки формальна... Одначе національний аполітизм лишився, він тільки принатурився до нових обставин і проявляється тепер в новій нездібності староміщанства до бойової національно-політичної діяльності. Українське староміщанство ретельно використовує легальні спроможності, але воно ***ні на волос*** не переступає їх: і тому, з огляду на надзвичайну обмеженість легальних спроможностей, лишається в смислі ***творчо***-політичному в суті таким же національно-аполітичним, яким і було.

Як реакція проти такої національної пасивності повстало молодоміщанство. Повстало з криком і галасом і, перший раз здавалося навіть, що староміщанство не встоїть перед ним, бо здасть йому свої всі позиції. Одначе минає рік за роком, а староміщанство й досі майже нічого не втратило на своєму впливі і значенні. Правда, воно дечому навчається від молодоукраїнства (дуже, зрештою, помалу) і само на-

бирається певної національної рішучості, а все ж паном українського життя є, і мабуть ще довго буде таки староміщанство.

Така живучість його є вартим всякої уваги явищем. Чим пояснити її?

Належить порівняти тільки відношення до національних відроджень австрійського правительства і правительства російського – а се дасть нам можливість легше відповісти на наше запитання.

Російське правительство вбачає за кожним найдрібнішим кущиком українського руху страховище державного сепаратизму. Як не божиться, як не клянеться українська міщанська преса, що український рух в Росії і на думці не має сепаратичних цілей – ні! – російське правительство не вірить, і мало не в кожному українцеві підозрює державного зрадника...

Що ж до російського правительства, то його страх перед сепаратизмом є явищем анормальним і пояснюється з одного боку феодальною традицією, бо в феодальні часи правительство і взагалі державний апарат не був так тісно зв'язаний з суспільством,.. а з другого ж боку – російське правительство вороже до українства ще й ***з огляду на його політичну демократичність, властиву всім національним рухам поневолених народів. Коли отже російське правительство репетує про «сепаратизм» українства, то робиться почасти і для оправдання своєї протиукраїнської політики перед російським громадянством***. (Підкреслення наше – *З.А.*)

Але українська міщанська преса виразно, многоразово і щиро заявляла вже, що український рух зовсім не є принципіально ворожий до російського правительства і що воно найде в ньому свого ліпшого спільника, коли тільки дасть українській нації можливість вільно розвиватись.

...З сим треба числитися як з фактом і сим пояснюється така живучість українського староміщанства, котре основою своєї політики завжди мало необмежений ***лоялізм*** (підкреслення автора – *З.А.*).

Коли нас спитають: чим відрізняється ***українська робітнича політика (як і взагалі робітнича політика поневолених народів)*** від політики нашого міщанства, то ми відповімо, що на пункті відношення до держави, різниць, власне кажучи, немає, бо український робітничий рух не ставить собі ***тепер*** самостійницько-протидержавних цілей. Але велика різниця заходить у сфері відношення до

правительства і до політичних систем. Коли робітнича політика є в цілях і особливо в ***засобах*** вповні і непримиримо демократичною, то міщанська, навпаки, іде дорогою торгівлі і угод з правительством.

Українське молодоміщанство тому таке безсиле перед староміщанством, що маючи з ним спільний в основі суспільний світогляд, воно також (через свою міщанську природу) не може стати в різку опозицію до правительства і не може, значить, протиставити староміщанству нових ***засобів національної політики***.

Тим-то політика українського молодоміщанства є як би «бегом на месте» і розвинеться воно лише коли прийдуть не ним здобуті, вільніші порядки.

В кожному разі українське молодоміщанство і тепер вже становить остільки цікаве явище нашого життя, що для наших читачів, гадаємо, буде небезінтересно, коли ми дамо в дальших статтях оцінку його головних проявів і течій.

Л. Рибалка: Українське політичне молодоміщанство. («Дзвін», № 12, 1913.)

...новітня російська держава не є загроженою українським відродженням і особливо в наші часи, коли українство репрезентує дрібне міщанство – спокійне, невибагливе в своїх національних потребах і органічно нездатне до вибухової національної політики.

Хай так, скажуть нам, хай дійсно українське староміщанство заслуговує на таку оцінку, але наше молодоміщанство, яке б кволе воно тепер не було, але за ним будучність, отже будучність і за його національним радикалізмом, за такими крайніми кличами, як «сепаратизм», «Самостійна Україна» і т. п.

Одначе ми переконані, що молодоміщанський національний радикалізм в теперішній його формі є проявом тієї ж що й у староміщанства... національної ***пасивності***. Національний радикалізм нашого молодоміщанства остільки ... такий далеко ідучий, що на ділі він перетворюється в свою протилежність, бо через відірваність від життя дуже мало спричиняється до дійсного поступу українського відродження, не спричиняється до розриву українства з старою тактикою національно-політичної пасивності.

Найтиповішою представницею українського молодоміщанства є Українська Народна Партія, знана під назвою НУП. В центрі про-

грами цієї партії стоїть постулат «Самостійної України», але «капіталістична Самостійна Україна не була б ніяким поступом для українського народу і ми раз назавжди заявляємо, – писалося в органі НУП, – що нашим ідеалом є соціалістичний лад». («Самостійна Україна», ч. І, 1905 р.)

...Українське староміщанство кохалося до 1905 року в «культурництві» і його «учені етнографи» зовсім не помічали громів народного гніву, від котрих дрижали вікна їх «учених» кабінетів. А молодоміщани, виставивши клоунсько-радикальну програму спасалися по своїх харківських націоналістичних монастирях, також глухі до величезної драми, яку переживав український народ в боротьбі з старим правительством. Староміщанське «культурництво» і молодоміщанський національний радикалізм були один одного варті!

Українське міщанство в обох своїх таборах виказало перед і в часи першої хвилі визвольних рухів в Росії повну нездібність до боротьби за політичні права українського народу і ся нездібність є його питомою рисою, котру воно заховало й до наших днів.

Але коли до 1905 року національно-політична пасивність українського міщанства виявилася насамперед у сфері національно-програмовій, то тепер вона виказується і в іншому, а іменно на пункті відношення українського міщанства до російського ліберального громадянства.

В нашу пореволюційну добу, коли зійшли з порядку дня питання основного переустрою держави і коли декотра політична воля дала можливість з більшою силою виявитись суспільним противенствам в Росії, то і перед українським міщанством повстало питання його взаємин з російським міщанством, котре тепер в певній мірі поділяє з правительством владу в державі.

В питаннях сил взаємин виявилася глибока різниця між нашим староміщанством і молодоміщанством.

Перше виходить з тої, розуміється, цілком помилкової, – думки, що демократизація Росії буде природною підставою для повного і негайного розв'язання національного питання в державі і що тому поступове українство мусить рука в руку йти за всіма поступовцями інших народів, щоби спільно перемогти старий порядок і спільно завести новий, в котрому кожна нація здобуде права й волю. Тут варто зазначити, що така віра у всеспасаюче значення політичної демократизації

є властивою ліберальним світоглядам, які виросли в часи февдалізму. Взірцем сеї віри можуть бути ідеали великої французької революції, коли люди думали, що з поваленням старих політичних порядків настане рішучий поворот до загального щастя...

Наше староміщанство, котре власне виникло ще за февдальних порядків, також перебільшує значення вільного політичного устрою і намарно жде від нього легкого і безболючого розв'язання національного питання.

Українське староміщанство не вміє розуміти і відчути негативних рис капіталістичного ладу та їх проявів в національних відносинах. Воно недооцінює ***суспільного*** значення національного питання в Росії і тих національних боротьб та конфліктів, які повстануть у нас, коли політична влада перейде теж і до рук суспільства, коли за ту владу почнеться гризня. А недооцінюючи сього, ***українське староміщанство не загартовує відповідно ті верстви українського народу, на які воно спирається, до будучої суспільно-національної боротьби***. В усіх сих питаннях молодоміщани стоять на цілком відмінній від староміщанства позиції.

Коли ви переглянете річник Харківської газети «Сніп», котра є другим – по органі НУП «Самостійна Україна» – найповажнішим виразником молодоміщанства, то вас вразить таке помічання: «Сніп» майже не інтересується порядками в нашій державі, не бере на себе ніяких державно-політичних завдань і дбає, мало не виключно, про викохування в українців ворожості до «великоруського шовінізму» себто ворожості до всього російського громадянства, бо ***всі*** російські партії, на думку «Снопа», в рівній мірі перейняті тим «великоруським шовінізмом». «Життя останніх років, – писалося в одній із вступних «Снопа» (за квітень 1912 р.) частіше і частіше дає докази, що призвід до нехтування наших національних прав ***походить зовсім не від центрального правительства, але від самого російського суспільства, що живе на Вкраїні*** (підкреслення наше – *Л. Р.*).

З сих слів можна зробити тільки той висновок, що 1) український народ ***вже має*** національні права і що 2) завданням його є боротьба не з правительством, а лише з російським суспільством...

Просто не надивуєшся! Як можуть наші молодоміщани, котрі з такою хворобливою пристрастю беруться до національної оборони українського народу, як можуть вони так легкодумно обминати ***централь-***

не і головне завдання кожного, кому лежить на серці справа розвитку нашого народу, а іменно завдання ***демократизації Росії***, без чого наш народ не може вільно дихати, не може виробити своєї культури і тих твердих національних характерів, за котрими так плаче молодоміщанство.

...Українське молодоміщанство якби ***переросло*** нашу добу і злочинно нехтує основною задачею дня – боротьбою за вільні політичні порядки та грається розогнюванням українсько-російської суспільно-національної ворожнечі, що ***буде*** завданням українського міщанства лише з приходом вільного політичного устрою...

В останні часи українське політичне молодоміщанство майже не проявляло себе. Але до категорій молодоміщанського руху треба віднести виступ д. Донцова з його кличем «політичного сепаратизму».

По духу своїх писань д. Донцов є типовим молодоміщанином – дарма, що він називає себе марксистом. Він абсолютно не виходить з класової точки погляду, коли говорить про українське життя і критикує його з боку аполітицизму і національної пасивності. Ненависть Донцова до російських лібералів, котру він виявляє з чисто енупівським екстазом, також є цілком певною ознакою його духової спорідноності з молодоміщанством. Не менше типовим є і його «політичний сепаратизм».

Сей «сепаратизм» Донцов боронить тим, що «українство в Росії має і довго ще буде мати в ***цілій майже російській суспільності*** політично активній – своїх здецидованих і невблаганних противників, що «нова російська державність прийняла майже без застережень принцип старої – централізм», що «надії на які будь гвалтовні зміни існуючої політичної системи в Росії надзвичайно слабі», що «перед Росією стелиться лише одна дорога, дорога повільної еволюції в сторону конституціонізму, дорога, що нею йшла Австрія від 1848-66 рр. А се значить, що перевага тих верств, що тепер дають тон політиці Росії – забезпечена на довгі літа, а разом з тим є забезпечений і той непевний стан, в котрому знаходиться – очікуючи ліпших часів – українство в Росії», і що тому: «коли наша нація чує в собі силу й волю до життя, коли вона почуває в собі організаційний талант, котрий вона так блискучо колись виявляла; коли вона не хоче добровільно замкнутись в тій труні, котру їй готують російські молодотурки – одиноким виходом для неї мусіла б бути програма не автономізму, лише політичного сепаратиз-

му», себто «гасло відірвання від Росії, зірвання всякої злуки з нею». (Сучасне політичне положення нації і наші завдання.)

...Ми дбаємо тільки про зріст антагонізмів класових, а се сприяє і не може не сприяти братньому єднанню робітників всіх націй, при умові, розуміється, забезпечення робітництву кожної нації волі і повної самостійності в тім братнім єднанні...

За наших обставин українське робітництво становить таким робом єдину справжню творчо-політичну демократичну силу в сучасному українському громадянстві.

І нарешті ще один документ. Йдеться про декларацію українською і російською мовами Товариства українських поступовців від грудня 1916 р. Ця декларація називається «Наша позиція». Це товариство не було якоюсь єдиною партією, що до речі і видно з поданого нижче документа, це було своєрідне об'єднання прогресивних українських партій.

«Наша позиція.

Півтретя року точиться нечувана в історії людськості війна. Півтретя року ллється кров, чиниться безощадне винищування життя людського, руйнування добра, моральних й культурних вартостей. Півтретя року лютує вакханалія лицемірства й порожньої фрази, що усилковується виправдати себе й одповідальність за те, що діється, на супротивну перекинути сторону... І здається, ніби те, що колись, до війни, завдавало страху людськості – тепер обернулося у нормальне її животіння і вже ні огиди не викликає, ні обурення перед найгіршими проявами здичавіння та озвіріння, – не викликає навіть просто реакції. Воістину світ захлинувся в крові і все приніс у жертву лютості й голому дикої помсти почуванню, приоздобленим тільки позліткою гарних слів і жестів. Трагедія людськості доходить нині свого кульмінаційного пункту.

Та поруч цієї великої, яку всі визнають і переживають, трагедії, що огорнула стару Європу й загрожує пагубою європейській культурі, й інші трагедії одбуваються – не такого, може, універсального масштабу, для більшості людської невидні навіть, але не менш гнітючі для безпосередніх учасників їх. Говоримо про трагедії так званих «малих націй», як охрестило невеликодержавні народи сучасне лицемірство й порожня фраза, що виставили з обох боків гасло визволення тих на-

родів, але – також з обох боків – і тільки на утиски, насильство й інші такі прояви організованої самоволі віддало їх.

Україна і Сербія, Ірландія і Румунія, Бельгія та Польща, Греція й Чорногорія, Албанія й Персія – впали або одна по одній падають жертвами цих «визвольних» ексцесів, самі лицемірні жалі викликаючи й так само лицемірні обіцянки од великих держав, що збирають жниво обопільного ворогування, свого та чужого пригнічення. Наперекір своїй волі втягнуті в шум подій, всилувані незчисленну платити подать кров'ю та добром, навіть не маючи тієї проблематичної втіхи, що за власну борються справу – оці «малі нації» справді все втратили, аж до території й людності. Спустошені й зруйновані, шанцями й набоями скопані, зрабовані й на додачу ще й обтріпані – лежать ці нації під п'ятою напасника, як прообраз того, що чекає цю людськість, коли тягтиметься далі оце «время люте» божевілля й жаху. Що ж придбали вони за те Право зватися героями, лицемірні жалі й такі ж лицемірні обіцянки, яких часто й не думає ніхто виконувати. Симпатії од усіх, як жертви насильства. Вінець мученицький.

А втім – не всі... І серед цього жахливого правила є виняток, якому не знайшлося навіть жалів та обіцянок – нехай лицемірних, якому не досталось навіть платонічних симпатій і хоча право на вінець мученицький не викликає сумніву, та й його не дано тут. Таким винятком – єдиним у цій устрашливій лаві «малих націй» – являється Україна.

І її трагедія – нехай на погляд менша й непомітна – це справжня трагедія живого народу, що за чужий гріх мусить покутувати, і набуває вона найбільшої ваги якраз через непомітність свою, через непризнання од тих великих держав, що українською між іншим кров'ю купити хочуть собі величність. Опинившись між молотом і ковадлом, Україна оддала дітей своїх на жертву кривавому богові війни, і її частини, що лежать у районі військових дій, наголо спустошено й зруйновано нахабною солдатчиною, заражено пранцями й збезчещено; інші, в найближчому тилу, переживають уповні страху небезпечності, тривоги й мук за ближніх та незносного гніту. Війна для українського народу стала сущим упирем, що виссав соки краю; важенна колісниця історії ще раз переїхала живе його тіло... Що ж дістав за це стражденний народ і знедолений край. Знищення всіх культурних вартостей – свідоме знищення; руйнування, знов же цілком свідоме, економічного добробуту, десятки тисяч ув'язнених і засланих

у сніга та тайги сибірські, сотні тисяч силоміццю зігнаних з рідних осель «біженців», безмежну низку репресій і заборон, знущання й насильства – ось що дає досить промовисту відповідь на поставлене питання... Це особовий рахунок українського народу, що він дістав од російського правительства задовго ще до останніх подій, але під час війни надзвичайно збільшений і наново збагачений на факти того ж таки змісту. І як вінець цих заходів – рафіноване знущання в формі Протопоповського циркуляра з дня 11 грудня 1916 р., що вертає Україну до найгірших часів національного гніту, – оця повна реставрація української «конституції» 1876 р.

Ми, українські поступовці, що раз-у-раз одвертались од усяких проявів духа імперіалізму й насильства, який огорнув сучасні громадянства й народи – ми з найперших днів світової війни стали щодо неї на свою власну стежку. Нам видно було всю брехливість патетичних вигуків про «бороьбюу за право на людяність», усю нещирість визвольних лозунгів, яких справжню ціну добре показали дальші події, на зразок знаменитого однині «визволення» Галичини хмарами мародерів, кар'єристів та напасників, цих найновіших й найгидотнішого образу ташкентців. Ми бачили, куди прямують забаганки людей, що їм військовий час розв'язав цілком руки, а вільний і невільний посилок од опозиційних перед війною гуртків російських дав індульгенцію за минулі й прийдешні гріхи. І ми не схотіли каляти себе спілкуванням у цьому ганебному ділі – в безпощадній внутрішній боротьбі з власними народами під покривалом тільки війни з ворогом зовнішнім. Цю війну ми визнали чужою для себе справою, шкодливою українському, та й усім іншим народам імперії. Поставившись цілком негативно до війни, ми зайняли нейтральну позицію щодо сторін у боротьбі, бо жодна з них не могла викликати спочуття ні цілям, ані засобам боротьби, – і в цьому ми не спинились навіть перед розбратом з нашими закордонними земляками, котрі іншу вибрали позицію – активної допомоги одній з сторін у боротьбі («Союз визволення України»). Оцю нашу позицію до війни та до активних її учасників, викриваючи разом справжню природу цієї боротьби та закликаючи до визволення од внутрішнього рабства, ми не раз виявляли, почавши з виданої в місяці вересні 1914 року декларації. І тепер, наприкінці тридцятого місяця затяжної боротьби світової, констатуємо, що ми не тільки не помилилися, так оцінивши події, але що дійсність багатьма сторонами перевершила навіть найгірші сподівання. Це спонукає нас іще раз піднести голос перестороги – саме тепер, коли все

виразніше стає справжня природа затяжної боротьби, яскравішою безпотрібність покладених на неї жертв і грізнішою перспектива світової руїни й катастрофи.

Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономно-федеративного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо, як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути гнобителів і гноблених. Отже боролись ми й боротимемось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися й поступатись економічно, а єдиним простим шляхом до цього уважаємо націоналізування всіх форм приватного і громадського життя – школи, суду, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і т. п. Йдучи до зазначеної мети, шукаємо спільників собі як серед суголосних елементів поміж недержавних націй у Росії, так і серед тих – на жаль, нечисленних – заступників російського громадянства, що поділяють основне домагання наше – автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах.

Ту ж таки саму думку – про демократизацію державного ладу на основах вільного автономізму й федерації – прикладаємо й до оцінки поточних подій: як цілої війни, так і поодиноких з неї моментів. З останніх загальну увагу наших днів притягає акт про поновлення польської держави в зв'язку з автономією Галичини та розмови про замирення, яким несміливий початок зробила нота центральних держав, підтримана відомими виступами президента Вільсона, а до безпечного звели кінця ноти-відповіді держав Антанти. Вважаємо за потрібне зазначити, як ставимось до цих останніх етапів світової боротьби.

Як автономісти-федералісти, як прихильники найширшого, околишнім втручанням не обмеженого національного самовизначення, ми не можемо не спочувати цілком оправданим і справедливим змаганням польського народу до державної незалежності в етнографічних масштабах. Але, висловлюючи свої симпатії й спочуття до польського народу напередодні того, як має бути виправлена історична несправедливість, що розірвала живе тіло Польщі, – ми разом з тим не можемо як найрішучішим способом не протестувати проти вже вияв-

леного, на жаль, замаху польських шовіністів на землі, українським народом залюднені. Братерськи застерігаємо поляків – щоб не розпочинали вони справи свого визволення новою помилкою, воскрешаючи мару «історичної Польщі», і новим насильством над сусідніми народами – українським, білоруським та литовським.

Щодо галицьких справ зокрема, то ми цілком підтримуємо домагання галицьких українців, домагання поділу Галичини на автономні національні частини, українську та польську, й протестуємо проти тієї форми національного гніту над українським народом, що оповістив австрійський акт, за автономію Галичини 24 жовтня (6 листопада) 1916 року.

З негативної позиції до цієї війни виникає найгарячіше спочуття наше до спроб вернути згоду на землю, хоча б від кого вони виходили. З такого погляду не можемо не обурюватись тим, що до недавніх широких заходів не тільки правительства по державах Антанти, але й керовничі круги громадські в особах командуючих класів, поставились чисто формально і на диво легковажно, одмахнувшись навіть од розмов на цю для всіх пекучу тему. Тим часом настрій народніх мас, до краю знесилених безмежним напруженням у війні й тиловим безладдям, бо не собі несуть вони ввесь страшенний тягар війни – безперечно складається на користь згоди – замирення негайного і найскорішого, замирення за всяку ціну. Тільки цим шляхом можна розрубати той вузол поплутаних суперечностей та колізій, серед яких борсається сучасна людськість. Може несвідомо, але маси народні це почувають і, певна річ, не підуть за керовниками, що нагородою за нечувані муки показують їм хрести на св. Софії та протоки. І такий настрій, безперечно, передається і в шанці до війська, а воно жаденно його вбірає, – і так витворюється й росте загальне обурення проти прихильників війни за всяку ціну. Безпотрібний брязкіт зброєю та порожня балаканина людей, що мало терплять од війни, своєкорисливі обрахунки крамарів, які будуть на війні основи особистого добробуту, крикливі фрази щирих і нещирих прихильників «війни до кінця» – звичайно, не можуть за собою потягти маси, вже розчаровані кричущим наслідком людської різанини. І коли вже тепер алярмові заклики не що, як злочинство перед правдиво зрозумілими інтересами людськості й поодиноких народів, то недалеко вже, мабуть, час, коли їх треба буде кваліфікувати, як божевілля, скоро тільки не буде краю зроблено безглуздому розкраданню людського життя й матеріальних вартостей.

Виставляючи, через це, вже тепер гасло замирення та боротьби за внутрішнє визволення на основах автономізму й федерації, ми обертаємось до однодумців і суголосних елементів серед інших народів з закликом – у цей справити бік свої сили. Щоб світовий катаклізм не минув безслідно, щоб забута й затоптана особа людська дістала все їй по праву належне, щоб під такою оригінальною опікою «малі нації» – ця основа «миру всего мира» справді таки добились вільних обставин для життя і праці – треба, щоб так особа і тії нації прокинулись і до власних узяли рук справу свого громадського й національного визволення, одкинувши данайські дарунки од держав централістичного й імперіалістичного типу. Вільна людина серед вільного народу – ось вже стоїть завдання перед справжніми прихильниками оновлення, і його ставимо на увагу всім щирим чоловіколюбцям нашого часу.

Грудень, 1916 р.»

Ці докладні витяги зроблені з метою показати, що в Україні були соціалістичні сили, які серйозно заглиблювалися у проблематику соціально-політичного буття української нації в тюрмі народів (дивись додатково ще нарис про український комунізм, вміщений у дальшому розділі конспекту).

Після цього зависають у повітрі всі офіційні шовіністичні версії про хід революції в Україні. Бо було дві революції – революція соціальна і революція національно-визвольна. І якщо перша, яка виникла в центрі Росії, зачіпала усі народи, що жили в Російській імперії, то друга – виникла на окраїнах, що населені були т.зв. недержавними народами.

Дуже багато промовляють слова г. Пятакова, виголошені ним ще 4 червня 1917 р. під час обговорення на засіданні Київського більшовицького комітету питання про ставлення до українського робітничого руху.

«...підтримувати українців нам не доводиться, бо пролетаріатові цей рух невигідний. Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати щодо вугілля».

(Див. 1917-ый год на Киевщине, «Хроника событий», Госиздат Украины, 1928, стор. 104).

Ось вам точка зору на українську національно-визвольну революцію російського комуніста, що ототожнює увесь пролетаріат з

російським пролетаріатом. Ця точка зору дуже живуча серед російських марксистів, живе вона досьогодні.

Думаю, що з поміщених вище документів постає досить повна картина умов, в яких розгорталася у післялютневі дні українська національно-визвольна революція.

Ще короткі газетні відомості про головніші події кількох місяців в Україні по Лютневій революції. Як відомо, 5 квітня 1917 року у Києві зібрався Перший національний з'їзд, на який прибули з усіх кінців України представники політичних, культурних, професійних, наукових, кооперативних організацій. Газетна реакція про цей з'їзд (див. газету «Нова Рада») описує його так:

«В помешканні Купецького зібрання одбувся перший український національний з'їзд представників політичних, культурних, професіональних, робітничих, селянських, військових та інших організацій на Україні, які приймають домагання широкої національно-територіальної автономії України і всеї повноти політичного українського життя.

На з'їзд прибуло коло 1000 делегатів від усяких організацій усієї Соборної України.

З'їзд відкрив проф. М.С. Грушевський промовою про завдання цього першого вільного всеукраїнського з'їзду, який має виявити гадку українського народу щодо праці Центральної Української Ради в справі дальшого напряму роботи, над утворенням ладу Вільної Української Землі.

Заявляючи далі, що увесь український народ обіймає велика радість з приводу визволення від панського гніту, професор пропонує пригадати вдячністю тих працівників-українців, що брали участь в повстанні війська та робітників і повідомляє з'їзд, що від українського війська з Петрограда на з'їзд прибули два представники.

...М.С. Грушевський пропонує делегатів Петроградського українського війська – Овдієнка та Гайдай – обрати за товаришів голові...

...М.С. Грушевський далі заявляє, що від вшанування борців за волю України, гадка йде до тих, що за цю волю загинули, полягли кістьми в в'язницях.

Всі учасники з'їзду як один встають. В залі панує надзвичайна тиша. Потім співають «Вічну пам'ять»...

По скінченню співу збори приступають до виборів президії з'їзду.

По пропозиції М.С. Грушевського за голову вибирається нащадок козацький представник Кубані Д.С. Єрастов, за товаришів голови: представники Петроградського українського війська Овдієнко і Гайдай, представники київського українського війська полк. Глинський та солдат Колос, від селянства С. Єфремов і Барановський, від робітників В. Винниченко, від української інтелігенції О.С. Левицький і Ф.Р. Штейнгель, від українського духовенства О. Погорілко, від чорноморського флоту матрос панцирника «Синоп» Плємішенко.

...Почесним головою з'їзду обрано М. Грушевського. Робота з'їзду почалась рефератом Д.І. Дорошенка – «Державне право і федеративні змагання на Україні».

Зазначивши, що таке державне право та який буває устрій, референт спиняється на автономному ладі і докладно розказує про ту велику боротьбу та змагання за автономію України, яку на протязі 253 років провадили українські політичні діячі.

С.Н. Шульгин в своїй промові про «федералізм та домагання демократичної Російської Республіки» дуже широко та докладно розповів про устрій федеративних держав усього світу і дійшов до висновку, що для справжнього щастя і добробуту всіх народів, що населяють Росію, вона повинна бути федеративною демократичною республікою, в якій український нарід, як і інші національності, матиме повне право творити свої справи державні і культурні самостійно, автономно.

Ф.П. Матушевський в своєму рефераті «Права національних меншостей і їх забезпечення» нагадує все, що сказали попередні оратори про необхідність автономного політичного устрою для України в Федеративній Російській республіці і додає, що вільна автономна Україна забезпечить усі права всіх народів, які її населяють. Автор навів докази і історичні приклади тому, що вільнолюбна Україна ніколи не була гнобителькою тих народів, які проживали і тепер проживають в її межах.

...Другий день українського національного з'їзду був днем незабутнього, величного братання представників мало не всіх народів, які населяють Росію, і слов'янських племен поза її межами. В цьому одбився настрій всіх недержавних народів, які прагнуть здобути волю, постановити так, щоб однині всі користували б нею однаково, щоб ні одна нація не мала права і змоги неволити другу...

Т. Ткаченко з докладом про «Основні підстави організації української автономії», в якому докладно з'ясовує, які закони в майбутній федеративній демократичній республіці має видавати центральний (загальний) уряд і які окремі національно-територіальні і територіальні країни в межах всієї Росії.

Далі читає доклад «Спосіб і порядок фактичного творення автономії України» Д. Крижановський, який зазначає, що ні тепер, ні на будучому конгресі українському, український народ не має мети форсірувати автономію України, себто об'явити самим автономію, як законодавчий акт.

...Великий інтерес викликав доклад Д.В. Садовського про територію України, зазначивши межі Української Землі, на якій більшість населення українці, докладчик додав кілька цифр про чисельність українців в губерніях.

...Територія України займає 513 тис. квадратних верст...

...По скінченню рефератів голова з'їзду оповістив, що почнуться привітання від неукраїнських делегацій.

...Вечірні збори з'їзду другого дня були присвячені оголошенню привітань від ріжних українських організацій, зо всіх кутків української землі, а також від усяких гуртів та організацій українських, розкиданих про всій Росії, рефератові п. Понятенка про «Заступництво інтересів національних меншостей» та обговоренню питань щодо виборів членів Центральної Ради та ін.

Представник петроградських українців Лаврентьєв досить докладно розказав про те, що Україна найбагатша частина Росії, що вона більше платила правительству, ніж на неї правительство тратило.

П. Копилко з Золотоноського повіту прочитав постанови місцевої громади про необхідність автономії для України.

Представник Одеси І. Луценко прочитав постанову, яку зробили місцеві українці про українізацію війська, про зміну царських назвиськ деяких броненосців українськими і т. ін.

...П. Поліщук вітає з'їзд від імені Галичини...

...Михайло Грушевський пропонує вислухати секретаря Центральної Ради С. Веселовського про склад Центральної Ради та її діяльність і зазначає, що завтра з'їзд має обрати нову Раду, яка була б більш пра-

вомірною та складалася з представників всіх верств та місцевостей української людності.

Наприкінці з'їзд ухвалює такі резолюції:

I) Український Національний з'їзд, признаючи за Російськими Установчими Зборами право санкції нового державного ладу Росії, в тім і автономії України, федеративного устрою Російської Республіки, вважає одначе, що до скликання Російських Установчих Зборів прихильники нового ладу на Україні не можуть бути пасивними, але в порозумінню з меншими народностями України мають негайно виробити підстави її автономного життя...

...II) Визнаючи право всіх націй на політичне самоопределення, З'їзд вважає: а) що кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею пограничної людності; б) що для забезпечення того необхідно, щоб були допущені на мирну конференцію, крім представників воюючих держав, і представники тих народів, на території яких відбувається війна, в тім і Україна.

III) З'їзд визнає необхідним, щоб в тих країнах Федеративної Російської Республіки, в яких український народ складає меншість людності, українському народові були забезпечені права меншості, на таких же умовах, на яких на України забезпечуються права меншості неукраїнців.

...Третій день Всеукраїнського Національного З'їзду починається промовою Голови з'їзду М. Грушевського з приводу організації Центральної Ради, яка б могла б провадити в життя всі справи, що до заведення автономного ладу на Україні.

...Після перерви приступають до виборів Центральної Української Ради. За голову одноголосно, таємним голосуванням, вибирається Михайло Грушевський.

За заступників голови вибирають: Володимира Винниченка і Сергія Єфремова...

О 3-ій годині з'їзд почав вибори Членів Центральної Ради. В склад Центральної Ради увійшло більше 300 членів-представників всіх інституцій, гуртків та селянства всієї Соборної України. Керувати справами Центральної Ради буде Виконавчий Комітет, який складатиметься з 15 душ, та кооптованих представників як українців, так і інших національностей, що живуть на Україні.

Перед закриттям з'їзду ухвалено такі резолюції:

1) «Український Національний З'їзд протестує проти претензій на землі непольські, заявлені тимчасовою Польською Державною Радою з декларації на заклик Тимчасового Уряду Російського до з'єднання польського народу з вільною Російською Державою».

.....

4) «Український Національний З'їзд доручає Центральній Раді взяти, якомога скоріше, ініціативу союзу тих народів Росії, які домагаються, як і українці, національно-територіальної автономії на демократичних підставах в федеративній Російській Республіці».

5) «Український Національний З'їзд ухвалює доручити Центральній Раді організувати з своїх делегатів представника національних меншостей в Комітет для вироблення проекту автономного статуту України.

Цей статут має бути предложений для затвердження конгресові України, організованому так, щоб він висловлював волю людності всієї території України...»

Щоб читачі змогли зрозуміти ситуацію на цьому з'їзді, коли треба було ще обговорювати саме «поняття» України, і разом з тим серйозний підхід до порушених на з'їзді питань, зокрема до розв'язання національного питання в Україні, наведу окремі місця з виступу представника Союзу українських автономістів-федералістів Ф. Матушевського 6 квітня 1917 року.

«Україною ми називаємо край, заселений поспіль нашим українським народом; край, в склад якого входить вісім губерень: київська, волинська, полтавська, харківська, катеринославська, херсонська та чернігівська (за винятком 4 повітів: Мілинського, Новозибківського, Суражського та Стародубського, заселених здебільшого великорусами та білорусами). Хотинський повіт Басарабської губернії, Брестський та Кобринський повіти Гродненської губ., Грубешівський і Томашівський повіти Люблінської губ., Влодавський пов. Седлецької губ., повіти (Бирючський, Дніпровський) Курської губ., 3 повіти (Бердянський, Дніпровський, Мелітопольський) Таврійської губ. 1 повіт (Новогригорівський) Ставропольської губ., 1 округу (Таганрозьку) Донщини та 3 «отділи» (Катеринодар, Єйський і Темрюкський) на Кубані».

Ми не на те доводили права кожної народності на її національне само означення, аби тепер відмовляти якій-небудь народності свого права.

Ми не візьмемо прикладу з угрів, котрі виступали перед Європою лицарями вільності, а у себе, в Угорщині, добувши для неї державне право, зав'язали в неволю всі інші народності.

Ми не підемо слідами поляків, які писали на своїм прапорі «за нашу і вашу вільність», а сю вільність звертали скрізь, де тільки забирали перевагу – проти українства – в Галичині, проти жидів – у королівстві.

Перегортаючи сторінки історії нашого ідейного національно-політичного руху за той час, коли ми були поневолені, ми не знайдемо зерна неправди за собою у наших відносинах що до інших народів, які живуть на нашій Україні. Навпаки, терплячи національний гніт на собі, ми завжди виступали в обороні всякої найдрібнішої народності, незважаючи на те, заслужена вона чи ні, культурна вона, чи не культурна. Будемо ж твердо й високо тримати в своїх руках наш чистий прапор вільності народів, прапор, винесений нами незаплямленим з брудної тюрми народів на свіже й ясне прозоре повітря вільної України. Будемо спільними силами оберігати цей чистий прапор від спроб темних і несвідомих сил заплямувати його брудом шовінізму й зненависті до національних меншостей на Вкраїні...»

Наприкінці квітня теж у Києві відбувається Перша Всеукраїнська студентська конференція. На початку травня – Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд. У червні відбувся Другий Всеукраїнський Військовий З'їзд. У червні ж – Перший Універсал Центральної Ради. В липні – Всеукраїнський робітничий з'їзд.

Перелік цих з'їздів та конференцій можна було б значно продовжити, та не в тому суть. Лютнева революція розв'язала ініціативу народів царської Росії. І ці народи без належного досвіду політичної, а часто навіть будь-якої громадської роботи, намацували шляхи до нового життя.

Зважаючи на значення і роль селянства у революції 1917–1920 рр., наведу тут кілька головних постанов Другої сесії Всеукраїнської Ради селянських депутатів (2–5 вересня 1917 р.)

ПОСТАНОВА

Другої сесії Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів (2–5 вересня 1917 р.).

1) Вимагати од Временного правительства, щоб воно в своїй політиці щодо України керувалося голосом Української Центральної Ради, яка являється виразницею інтересів і волі всієї демократії України.

2) Вимагати од Временного Правительства, щоб воно затвердило, окрім уже затверджених, генеральних секретарів, по справах: продовольчій, військовій, судовій, доріг та почт і телеграфів і подало генеральному секретаріатові більше влади і незалежності в роботі на підставі статуту, виробленого ген. секретаріату Українською Центральною Радою; поширити владу секретаріату і на ті частини, які в інструкції правительства не зазначені; Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія і ті частини суміжних губерній, які по етнографічним ознакам належать до України.

3) Домагатись, щоб негайно були виведені з України ті донські козачі і кавказькі і інші військові частини, які були розміщені на Україні по наказу контрреволюційних генералів для охорони поміщицьких інтересів.

4) Необхідно вжити усіх заходів, щоб гарнізони на Україні поповнились з місцевої людності.

5) Вважаючи, що для успіху боротьби з контрреволюцією на Україні необхідно мати на чолі Київської військової округи особу, яка б користувалась повним довір'ям всієї української демократії і йшла в своїй роботі в повній згоді з Українською Центральної Радою і генеральним секретаріатом, – приймаючи на увагу, що начальник округа пан Оберучев направляє свою діяльність не на боротьбу з контрреволюцією і не на захист селянства од сваволі козаків і інгушів, а на боротьбу з українським рухом, – вимагати од Временного Правительства, щоб Оберучева було увільнено з посади, а на його місце призначено нового начальника Округа за згодою Української Центральної Ради.

Про Центральну Раду

3. Піддержати всіма силами Українську Центральну Раду і Генеральний Секретаріат в боротьбі за інтереси всієї демократії на Україні, а також і в роботі по українізації війська.

Аналогічні постанови на підтримку Центральної Ради виносили і місцеві і всеукраїнські Ради як військових, так і робітничих депутатів.

Солдати-українці 166-го Рівенського піхотного полку ще 29 травня 1917 р. звертались до Тимчасового уряду з телеграмою, в якій писали, що *«является непонятным, почему украинский вопрос решают за нас другие. Украинский вопрос должны решать только украинцы».* (подано за монографією «Победа Советской власти на Украине», Москва, 1968, стор. 167)

Як відомо, 1 липня 1917 року перед закриттям своєї п'ятої сесії Центральна Рада прийняла ряд постанов. Це в першу чергу постанови: про поповнення Центральної Ради представниками національних меншин України, про порядок вироблення автономного статуту України і скликання «територіальних» (установчих) зборів для затвердження нового статуту перед внесенням його на розгляд Всеукраїнських установчих зборів. Тоді ж була прийнята постанова про створення Малої Ради – верховного всеукраїнського органу на період між сесіями Центральної Ради.

Склад Малої Ради (58 членів) між українцями та національними меншинами за взаємною згодою остаточно розподілився так: 70% (40 членів) – українські представники, 30% (18 членів) – представники національних меншин. Із 40 членів українського складу було: 9 членів президії (голова, 4 товариші і 4 секретарі), по 3 особи з 18 місць представників національних меншин Центральної Ради розподілилося так: 1 місце Київському виконавчому комітетові ради громадських організацій, 2 місця раді солдатських депутатів Київського округу, 2 місця київській раді робітничих депутатів, 2 місця соціал-демократам (меншовикам), 1 місце соціал-демократам більшовикам (через відмову більшовиків це місце передали раді робітничих депутатів), 3 місця єврейським соціалістичним організаціям, по одному місцю – сіоністам, єврейському демократичному об'єднанню і кадетам.

11 липня відбулося перше засідання Малої Ради у повному (58 членів) складі, за участю представників неукраїнських організацій. На загальну згоду уряд України – Генеральний секретаріат – має сформуватись незалежно від всяких процентів і національних рахунків, тобто за діловим принципом. Для охорони в Україні прав інших національностей при генеральному секретареві у справах міжнаціональних створено було уряди (бюро) товаришів секретаря: одного з росіян, другого з євреїв, третього з поляків.

Ось склад Генерального Секретаріату: Голова Генерального Секретаріату – В. Винниченко (український соціал-демократ), внутрішні справи – він же, фінанси – Ж. Барановський (український соціал-демократ), земельна справа – Б. Мартос (український соціал-демократ), продовольча справа – М. Стасюк (український безпартійний соціаліст), юстиції – В. Садовський (український соціаліст-федераліст), освіти – Ів. Стешенко (український соціал-демократ), ґрунтових і водних шляхів та залізниць – В. Голубович (український соціаліст-революціонер), військові справи – С. Петлюра (український соціал-демократ), пошта і телеграф – Ол. Зарубін (російський соціаліст-революціонер), національні справи – Ол. Шульгин (український соціаліст-федераліст), генеральний контрольор – М. Рафес (соціал-демократ-Бунд), генеральний писар – В. Христюк (український соціаліст-революціонер).

16 липня Мала Рада одноголосно прийняла «Статут вищого управління України». Текст статуту тоді ж з'явився в газетах. Ось витяг з нього:

> «Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:
>
> §1. Вищим краєвим органом управління на Україні є Генеральний Секретаріат Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується Временним Правительством.
>
> §2. Формування Генерального Секретаріату Центральна Рада здійснює через свій Комітет.
>
> §3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат в цілому, висловлюючи йому довір'я.
>
> §4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 генеральних секретарів, а саме секретарі в справах внутрішніх, фінансових, військових, продовольчих, земельних, торгу й промисловості, почти та телеграфу, праці, доріг, генеральний контрольор та генеральний писар.

Примітка: При секретарі в справах національних назначаються три товариші секретаря – від Великоросів, Євреїв і Поляків. Товариші секретаря по ділам своєї нації мають право докладу і рішаючого голосу по сих справах в Генеральному Секретаріаті. Товариші Секретаря в справах національних затверджуються Комітетом Ради.

§5. Свою власть Генеральний Секретаріат здійснює через всі урядові органи на Україні.

§6. Всі урядові органи на Україні підлягають власті Генерального Секретаріату.

Примітка: Генеральний секретаріат установлює, які органи, в яких межах і в яких випадках мають зноситись безпосередньо з Временним Правительством.

§7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом, або підвладними йому органами.

§8. При Временному Правительстві має бути статс-секретар по справах України, якого призначає Временне Правительство по згоді з Центральною Радою.

§9. Статс-секретар має пильнувати інтересів України у всій роботі Временного Правительства – в разі потреби пересилати законопроекти через Генеральний Секретаріат на розгляд Центральної Ради.

§10. Генеральний Секретаріат передає на санкцію Временного Правительства ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

§11. Генеральний Секретаріат передає на санкцію Временного Правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

§12. Генеральний Секретаріат ті справи, які він вважає найбільш важливими, передає на розгляд Центральної Ради.

§13. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджує Генеральний Секретаріат, по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

§14. Діяльність Генерального Секретаріату відповідального перед Центральною Радою, контролюється нею шляхом запитань по всіх справах.

Примітка: Порядок запитань має бути зазначений окремим наказом.

§15. В перервах поміж сесіями Центральної Ради Генеральний Секретаріат відповідає перед Комітетом Центральної Ради, який виконує всі її функції, окрім зазначеної в §3-му.

§16. Коли Генеральний Секретаріат не згоджується з постановою Комітету в якій-небудь справі, остання переноситься на розгляд Центральної Ради, яка скликається негайно.

§17. Коли Центральна Рада висловлює недовір'я Генеральному Секретареві, він подає в одставку.

§18. Всі акти Центральної Ради і Комітету контрасигнуються Генеральним Секретаріатом.

§19. Всі закони Временного Правительства мають силу на Україні з дня проголошення їх в Краєвому Урядовому Віснику на українській мові.

Примітка: В екстрених випадках Генеральний Секретаріат проголошує їх іншим способом.

§20. Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах російській, єврейській і польській.

§21. В справах внутрішнього розпорядку роботи Генеральний Секретаріат сам виробляє свій наказ».

Але Тимчасовий Уряд у Петрограді не бажав такого розвитку подій в Україні.

4 серпня 1917 р. міністри Тимчасового уряду спішно прийняли у противагу «Статутові вищого управління України», прийнятого Малою Радою 16 липня, свою «Временную Инструкцию Генеральному Секретариату».

Ця «Инструкция» була спробою вирвати назад здобутки української національно-визвольної революції; але все ж таки зовсім ліквідувати ці здобутки було несила.

«В Киеве началась полоса собраний и заседаний местных партийных организаций, Советов, профсоюзов, митингов рабочих и служащих с обсуждением вопроса о конфликте между Центральной Радой и Временным Правительством».

«Объединенное заседание исполнительных комитетов Киевских советов рабочих и солдатских депутатов совместно с представителями общественных организаций 2 июня обсуждало вопрос об отношении Временного Правительства к Украине. Прибывший из Петрограда член исполкома эсер М. Фруман сообщил, что Временное Правитель-

ство относится отрицательно к требованиям немедленного осуществления «некоторых элементов автономии» и что этот вопрос может быть разрешен только Учредительным Собранием... После прений была принята резолюция, поддерживающая точку зрения Временного Правительства».

(«Победа...», с. 170; «17 год...», с. 101).

Дуже швидко Українська Центральна Рада стає фактом, з яким інші поневолені народи Росії пов'язували надії на своє остаточне визволення і вступ на шлях незалежного розвитку. 8–15 вересня 1917 р. у Києві відбувся З'їзд Народів, на який прибули представники білорусів, литовців, латишів, грузинів, євреїв, естонців, казахів, молдаван, поляків, росіян, татар, тюрків та українців.

З'їзд прийняв одноголосно важливі постанови про майбутній федеративний устрій республіки, а також обрав Раду Народів, яка мала на ділі втілювати ці постанови в життя. Цей З'їзд Народів – приступаючи до роботи, почесним своїм головою обрав Михайла Грушевського, а закінчуючи свою працю, просив Грушевського бути і надалі Головою Ради Народів. Але з цілого ряду причин, яких ми тут не будемо торкатися, з'їзд народів не повторився більше, а обрана Рада Народів виявилася недіяльною.

* * *

Українська Народна Республіка як така виникла після повалення Тимчасового Уряду у Петрограді 6 листопада 1917 року.

Першим конституційним актом Української Народної Республіки був складений у дуже послідовному соціалістичному дусі третій Універсал Центральної Ради від 7/XI–1917 р. Цей Універсал проголошує незалежність УНР, але у федеративному зв'язку з іншими рівними і вільними народами Росії. Універсал встановлював державні кордони УНР, проголошував демократичні принципи: свободу слова, друку, віри, зборів, спілок, страйків, недоторканність особи і житла, право національних меншин України вживати своїх мов у зносинах з державними установами УНР (російської, польської, єврейської та інших), скасування кари смерті, амністію, справедливий суд. Універсал скасував право приватної власності на землю та визнав її власністю всього народу без викупу, встановив восьмигодин-

ний робітний день, визнав право уряду та робітників контролювати промисловість. Цей універсал визнавав право національних меншин на національно-персональну автономію і оголошував реформу місцевого самоврядування. У другій половині січня 1918 р. було прийнято закон про введення нового стилю, закон про державну мову, про державний герб УНР (1 березня 1918 р.), про громадянство УНР (2–4 березня 1918 р.), а також закон про новий територіально-адміністративний поділ України (6 березня 1918 р.).

Ось основні положення закону про нову валюту в Україні.

«1) За основну грошову одиницю ухвалити гривню, котра міститиме в собі 8,712 долі щирого золота; гривня поділиться на 100 шагів. Дві гривні рівні одному карбованцю.

2) Монету ухвалити такої вартості: а) золоту в 20 гривень; б) срібну в 1 гривню; в) іншого металу, котрий тимчасово ухвалить міністр фінансів – в 1 шаг, 2 шаги, 5 шагів, 10 шагів і 50 шагів.

3) На монеті з переднього боку повинні бути надписи: 1) назва монети; 2) рік биття монети; на задньому боці: «Українська Народна Республіка» і герб Республіки.

4) Державні кредитові білети ухвалити такої вартості: в дві гривні – 1 крб, 5 гривень, 10 гривень, 20 гривень, 50 гривень, 500 гривень, 1000 гривень... в 25 крб., 50 крб і 100 карб.

Примітка: Співвідношення гривні до деяких світових валют у той час таке:

1 фунт стерлінгів – 18 гривень і 91, 52 шагів;

1 франк – 75 шагів».

Нижче за газетою «Боротьба», 14(1) березня 1918 р. подаю «Вимірку з протоколу засідання Малої Ради 6-го березня 1918 р.» про новий адміністративний поділ України. Цей закон, як і ряд інших законів Центральної Ради не був здійснений, і я подаю його задля цікавих принципів, закладених у ньому.

«Присутні: М. Грушевський, Чечель, Ісаєвич, Баклаженко, Шаля, Мшанецький, Степаненко, Гаврищук, Любченко, Кушнір, Лотоцький, Блонський, Головус.

Порядок денний: 1) Закон про поділ України на землі. Законопроект внесено фракцією С. Р. губернії і уїзди касується. 2) Українська

Народна Руспубліка розділяється на такі землі: 1) Підляшшя, центр Берестя; 2) Волинь, центр Луцьк; 3) Погориння, центр Рівне; 4) Болохівська земля, центр Житомир; 5) Деревська земля, центр Іскорость; 6) Дреговицька земля, центр Мозир; 7) Київ з околицями (приблизно на 20–30 верст); 8) Поросся, центр Біла Церква; 9) Черкащина, центр Черкаси; 10) Побужжя, центр Умань; 11) Поділля, центр Кам'янець; 12) Брацлавщина, центр Винниця; 13) Подністров'я, центр Могилів; 14) Помор'я, центр Миколаїв; 15) Одеса з околицею; 16) Низ, центр Єлизавет; 17) Січ, Катеринослав; 18) Запоріжжя, центр Бердянськ; 19) Нове Запоріжжя, центр Херсон; 20) Азовська земля, центр Маріуполь; 21) Сіверцина, центр Стародуб; 22) Черниговщина, центр Чернигов; 23) Переяславщина, центр Прилуки; 24) Посейм'я, центр Конотоп; 25) Посулля, центр Ромен; 26) Самара, центр Кременчук; 27) Полтавщина, центр Полтава; 28) Слобожанщина, м. Суми; 29) Харків з околицями; 30) Донеччина, центр Слав'янськ; 31) Подоння, центр Острогожськ; 32) Половецька земля, ц. Бахмут...»

22 січня 1918 р. був прийнятий Четвертий Універсал Центральної Ради. Він проголосив повну незалежність УНР, перейменував Генеральний секретаріат у Раду Міністрів, встановив монополію зовнішньої та внутрішньої торгівлі, контроль над банками та призначив вибори до Установчих Зборів на 2 лютого 1918 р.

«Коли виявилось, що голосування буде поіменне, член фракції у.с.д. д. Неронович виходить з зали. Секретар Ради д. Єреміїв викликає прізвища членів Ради і вони відповідають. Всі українські фракції (с.д., с.р і с.ф.) висловились ***за***, російські меншевики і «бунд» – проти, р.с.р., п.–ціон, і є.с.р.ц. – утримались, револ. фракція п.п.с. – за. В голосуванні брали участь 49 членів Ради, з них 39 – за, 4 – проти, 6 – утрималось.» (Н.Р., № 9, 13.01. 1918 р.)

Для розуміння причин такої «переоцінки цінностей» (коли всі прихильники ідеї федерації стають її противниками) дещо дає стаття Ол. Саліковського у Новій Раді за 13 і 14 червня 1918 р. «Кризис федеративної ідеї на Вкраїні». Оскільки у підшивці не було № за 14 червня, то пропоную читачам основні місця тільки першої половини цієї статті:

«Кризис федеративної ідеї на Вкраїні

Коли до ваших рук допадуть числа українських соціалістичних видань за перші місяці революції, то ви не шукаючи побачите, що чер-

воною ниткою в них проходить незалежність від тої чи іншої партійності, ідея федерації і до того федерації всеросійської. Українська демократія підтримувала ідею єдиного революційного російського фронту, цілком солідарного – так, принаймні, здавалось багато кому – щодо принципів національного самовизначення. «Самостійництво» як політична ідея, було ...непопулярне,...

Коли ви розгорнете зараз яке завгодно українське видання, хоча б і помірковане, то побачите, що все і вся об'єднуються тепер коло ідеї самостійництва: що кожне одхилення в бік союзу з Росією викликає виразно неприхильне відношення і часами береться навіть як зрадництво, як зрада отчизні.

Ким і чим утворено такий переворот? На це питання багато хто згаку відповість: «звичайно, більшовиками», гадаючи, що в цьому вся суть справи...

Ця гадка дуже проста, але в такій же мірі дуже помилкова. Помилкова через те, що надто однобока. Вона бере тільки одно з тих багатьох, що складують та складають ту суму, котру можна назвати тягою ***від Росії***.

Тяга від Росії, якою психологічно пересяклось українство без різниці партій і напрямків, сказати треба – підготовлялась з перших же днів революції, з часу оголошення першої декларації тимчасового правительства, котре забуло, при складанні своєї програми, за самовизначення окремих народів Росії. Дальніша політика тимчасового правительства, не виключаючи соціалістичних його елементів, була, можна сказати, невпинною боротьбою з природним неминучим і вже через одне це законним процесом революційної творчості автономної державності, що незвичайною силою показала себе на Вкраїні.

Розміри цієї статті не дають можливості зупинятися на цій деталі питання, та і не вона власне мене цікавить в данім разі. Кожне правительство, як ми добре знаємо, річ скороминуча, і більш важливий за його той грунт, на якому воно базується. Коли ми вдамося в цей бік, то побачимо, що (всі російські правительства) однаково недобрим оком дивилися на ідею самовизначення народностей Росії через одну й ту ж саму причину. Революція загострила процеси життя і примусила вийти на поверхню те, що потенційно переховувалось в душі руської демократії та російського громадянства взагалі, що доти

тільки в окремих випадках представників руської інтелігенції виходило за ділянку підсвідомого і виявлялось в одвертих, буйно окреслених формах (П. Струве). Революційний процес виявив справжню суть, винайшов те, що історично збиралось у психіці російського громадянства на протязі вікового «Собирательства русского государства». Російські «всечеловеки» дійсно опинились без національного почуття, – чим деякі з них, до речі сказати, щиро пишаються, – але зате вони опинялись з почуттям великодержавності, державної ненаситності та імперіалізму, які в найвищій мірі опанували їх. Здебільшого самі, як слід не перевіряючи себе в цьому, вони й тепер ладні докоряюче кивати у бік царського режиму, з яким, мовляв, у них наче нічого спільного щодо національної політики. Але їх діла говорять красномовніше за слова.

Мені нелегко писати ці рядочки, бо протягом цілого ряду років я палко боровся з такого роду думками на сторінках київської та московської преси. Я щиро вважав руську демократію духовним спадкоємцем Герцена й Чернишевського, які завжди стояли на грунті широкого визначення прав на політичне самовизначення за кожним окремим народом, як тільки він цього захоче. Але період революції, значну частину котрого я провів у найближчому сусідстві з кращими представниками великоруської демократії, примусив мене в самій основі змінити свій погляд на справжню суть їх політичних симпатій та змагань. Та й не тільки самого мене, а й сотень і тисяч українців, котрих доля закинула в нерідне, і з вчора ще воно здавалось поріднеником, – оточення.

І автономія, й федерація були гарні для великоруської демократії тільки доти, поки трактувались академічно, поки не перетворились на життя. Як тільки почався процес цього перетворення без дозволу російських установчих зборів, у якому великороси й русифіковані елементи інородців повинні були скласти значну більшість; як тільки качка побачила, що каченята самі посунули до води, як закрутилась нечувана веремія. Я був найближчим свідком і до певної міри учасником цієї веремії і дозволю собі навести тут кілька, на мій погляд, дуже красномовних та навчаючих ілюстрацій...»

Як доповнення до аргументації цієї статті, подаю у скороченні статтю М. Грушевського, написану наприкінці 1918 року, коли він вже не брав участі у політичному житті.

Україна Окремішня

Наближається річниця незабутнього акту – проголошення самостійності й незалежності Української Народної Республіки, четвертим універсалом Центральної Ради, 11(24) січня, котрим постановлено: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, не від кого незалежною, вільною, суверенною державою Українського народу».

...Українські партії, згруповані в Ц. Раді, вважали потрібним скінчити гру з федералістичним терміном, яка йшла з ріжних сторін і під тим терміном укривала фактичне заперечення в теорії, чи фактичне нищення в дійсності всякого реального самоозначення українського народу, його державності і державного самопорядкування. Вони бачили себе змушеними поставити точку на «і» й представити в дійсному світлі значення і того воєнного наступу, що пішов з півночі, і того зривання з середини, що чинилося з ріжних боків на Вкраїні. Проголошення самостійності і незалежності Української республіки мали внести ясне світло в сі відносини...

На сім стала більшість українських партій. Але тим часом як для партій соціалістичних се був крок в значній мірі вимушений обставинами, акт з примусу, – для інших се було давно бажане останнє слово політичної й національної еволюції, від котрого не можна було допустити ніяких ухилень. Тим пояснюється, що течія так званих самостійників не тільки не вважала свою ідею пережитою з проголошенням самостійності України, не признавала можливим після сього розпуститися поміж іншими партійними групованнями, які прийняли ідею самостійної України, а навпаки – зросла і зміцнилась, почувши реальний грунт і реальну ціль: безоглядну оборону принципу самостійності, без усяких застережень і уступок.

По тім як довгосподіване гасло самостійності було нарешті вивішено, більш ніж коли-небудь, ясно відчулось і виступило наяв розходження в противні сторони груп соціалістичних, для котрих з сим останнім словом політичного будівництва увага повинна була звернутись на здійснення завдань соціалістичних, і груп національних, для котрих всякі соціальні завдання мусіли бути відсунені на другий план супроти забезпечення політичної самостійності і всякі соціалістичні проблеми навіть гостро засуджувались, як експеримент небезпечності з огляду на національні змагання, а федеративна ідея ставала правдивим жупелом.

...Дивні перипетії, які пережила протягом останнього року федеративна ідея, дійсно могли зогидити се гасло, яке ще недавно було таким святим і милим нашому громадянству, що протягом цілих сімдесяти літ, від славної пам'яті Кирило-Мефодіївського брацтва, викохувало його в своїх найінтимніших гадках як найбільш благородну форму державного пожиття, найбільш демократичну, найбільш забезпечену від спокус шовінізму й імперіалізму.

Недавно на сторінках одної української часописи я прочитав навіть закид в опортунізмі кирило-мефодіївцям за сю федеративну ідею. Так сучасна злоба дня затемнює історичну перспективу й торгає найпевніші історичні вартості нашого минулого. Кепський знак нинішнього збаламучення!

Треба спустити з очей не тільки історичну перспективу, але й забути фактичні відомості, які ми маємо про кирило-мефодіївські плани, щоб зробити закид опортунізму началоположникам української політичної мислі 1840-х років.

Федеративний принцип в практичнім своїм переведенні, розуміється, може бути дуже пластичним. Він може класти головну вагу або на державний характер сфедерованих одиниць, їх суверенне право, можливо широкі політичні права їх органів власті і зводити федерацію сливе до конфедерації, – або пильнувати сили і впливу об'єднуючих федеральних органів, в них бачити головний осідок суверенних прав союзної держави, робити їх можливо незалежними від впливу сфедерованих одиниць, розширяти компетенції федерального центру коштом функцій органів сфедерованих, і тоді роль сфедерованих одиниць зближається до простої автономії, а їх державність стає тільки формою. Скільки ми можемо судити про політичні ідеї й плани кирило-мефодіївців, для них центр ваги лежав в широких державних правах поодиноких слов'янських республік, а не зміцненні сили й власті федерального об'єднуючого центра. Той факт, що осідком федерального сейму вони уявляли собі Київ, показує, що з ідеєю великоруської гегемонії вони розривали рішуче. А ідеї українського імперіалізму були кирило-мефодіївцям чужі, про се нема що й говорити! В своїм федералізмі вони були безсумнівно щирі, і опортунізмом їм докоряти нема ніякої підстави. Можна говорити про історичний романтизм, про ідеалізацію братського союзу слов'янських народів, що укладали вони собі, стільки ж черпаючи з історичної минувшини України – з таких планів федерації, як Гадяцька унія, скільки і

з євангельських, взагалі християнських мрій про братське пожиття народів. Але опортунізму тут не було як не було і в федеративних ідеалах їх наступників.

...Се треба сказати не тільки про українських федералістів: федералісти інших національностей бувшої Росії стояли на тім же становищі. Се ясно показав «З'їзд народів», скликаний з ініціативи Ц. Ради в вересні минувшого року. З виїмком частини (більшості) литовської делегації, яка стояла на грунті самостійності, інші зовсім щиро зважали федерацію кориснішою...

Але ті керманичі не послухали нас, незважаючи на запевнення їх делегата. В останні тижні свого існування соціалістиче правительство Росії найбільш недвозначним способом виявило свою централістичну фізіономію, непохитну вірність традиціям «єдиної неділимої», розпочавши похід навіть проти теї куцої автономії України, котру признало за нею своєю серпневою інструкцією.

«Тріумф федеральної ідеї» в великоросійськім громадянстві прийшов пізніше, після більшовицького повстання, коли Російська держава зовсім очевидно розлізлась до решти.

...Десятки літ федералізм був найстрашнішим жупелом і російського уряду і великоросійської інтелігенції. І той і ся так зжилися з ідеями централізму й унітарної держави, що у федералізмі бачили розділ держави, кінець державного зв'язку. Спеціалісти від державного права наводили 101 аргумент за те, що Росія не може бути перебудована на федеративну державу. Економісти й політики лементували на те, що вилучення України в федеровану одиницю відріже Росію від Чорного моря, від заліза і угля та приведе Великоросію до загибелі...

В урядових кругах проповідь федералізму підтягалась під поняття замаху на державну єдність. В великоруських громадських кругах від федеральної ідеї відвертались як від замаху на стан володіння «русской» інтелігенції, на економічні інтереси великоруського народу...

Супроти такої рішучої неохоти до федералізму у найбільшої з народностей Росії надії на перетворення її на союзну державну весь час були дуже малі, і з огляду на се українським політикам приходилось ставити подвійний постулат: автономії для України на випадок захования унітарного характеру Російської держави, і федерації як постулат загальніший, (нечитабельне), що на випадок свого здійснення покривав собою постулат автономії. ...Коли ж Великоросія відмовила українцям

і в автономії, а федеруватися не хотіла, то з сього українцям був один вихід – піти дорогою повної окремішності. І се сталося.

Але коли сталося, тоді відразу просвітилося в головах російських централістів. Вони всі – й українські общероси й великоруські централісти, і заграничні прихильники єдиної неподільної Росії відразу стали завзятими федералістами...

Федеральний захват все зростав, але з нього все ясніше виступало дуже своєрідне розуміння федерального принципу в сих кругах. Було ясно, що люди хапаються федерації як топельник дошки рятунку, в надії виплисти на ній і витягнути кінець кінцем єдину Росію.

Незважаючи на всі сі спроби опам'ятання неофітів федералізму, раж їх все підіймався, розпухав, виростав на дріжджах туги за добрими давніми часами, аж нарешті ізріс і виявив своє внутрішнє єство переворотом 15 падолисту – проголошення об'єднання України з Росією на предмет відбудування єдиної Росії.

Федералізм був скомпрометований сими комівояжерами єдиної неділимої Росії над усяку міру, загиджений в очах всякого щирого прихильника не то ще самостійності, а якого-небудь самоозначення українського – до останнього. Коли люди говорили про федералізм, а заразом не могли помиритись навіть з політичною автономією України, і переводили мову на якусь автономію культурну, – як його вже й уживати такого терміну, в котрий люди ухитряються вкладати такий дивовижний зміст! (підкреслення нові – *З.А.*)

Одначе термін таки не винний тут, і навіть після всеї немилосердної компромітації нема чого відрікатись його – тільки...

...По-перше, треба пам'ятати, що федерація се ніяка маска для замаскування унітарності, єдиної держави, а щось вповні протилежне. Це добровільне об'єднання суверенних держав, які не припиняючи свого державного життя, не зрікаючися ні своєї державності, ні суверенності, добровільно, за свобідною угодою передають дещо з своїх державних функцій федеральним, за спільною угодою уставленим органам.

Нормальним признається такий порядок, де держави, перед тим вповні окремішні, об'єднуються спочатку більш зовнішніми зв'язками, конфедералістичного типу – конвенціями торговельними, митовими, військовими і тільки випробувавши сі зв'язки солідарність інтересів,

можливість спільного пожиття переходить до зв'язків органічного характеру – до утворення конгресу, котрому передаються законодатні функції в певних справах. Тою дорогою, очевидно, мусіла б піти при федеравунню і наша республіка, – але тільки з часом!

Зате тепер, коли все це тільки рух, тільки змагання, тільки сподівання, тільки боротьба, про се не може бути ніякої мови. Для того щоб творити федерацію на розум, на літа, а не для авантюр і експериментів, треба знати, з ким федеруєшся і для чого федеруєшся, – для охорони яких інтересів, для забезпечення яких провідних принципів, основ свого життя зав'язуєш сей зв'язок, зрікаєшся своїх прав на його користь і приймаєш супроти цього обов'язки.

Бо федерація зав'язується не для того, щоб тицьнути комусь до рук власть, утікти від державних обов'язків, од відповідальності за інтереси державні й народні, й сотворивши собі федеральне правительство перейти супроти нього на становище невідповідальності опозиції та зайнятись своїми справами партійними чи приватними. Держава зістається державою і в складі федерації, і федеральне об'єднання твориться не на те, щоб потім з ним боротись – втрачати на сю боротьбу соціальну енергію, а щоб мати в нім поміч і полегшу для здійснення своїх політичних, чи економічних, чи соціальних завдань. Зв'язувати в федерацію держави з цілком супротилежним укладом, з зовсім розбіжними тенденціями, без якогось дійсно об'єднуючого моменту, який би нейтралізував сю розбіжність, – се було б запрягати до одного воза лебедя, щуки й рака, паралізовання всякої творчої соціальної роботи, марнування народних сил на міждержавну боротьбу, на федеральні напруження.

Те ж саме треба сказати про федерування в стані внутрішнього руху, замішання, хаосу. В середині самої нашої республіки йде напружена боротьба, важуться різні соціальні сили, які ще знайшли формули пожиття, не оцінили своїх засобів, не зложили міри своїх потреб і вимог, і ще кожної хвилі можуть кинутися до внутрішньої боротьби та усобиці. Так само в сфері національній: проти українських національних домагань ще стоять ріжні групи, притаєні, з камінням за пазухою чекаючи хвилі, коли можна буде докінчити розправу з «українізацією», так світло зачату за гетьманських часів. Зв'язуватись тепер тіснішим державним зв'язком з якоюсь іншою областю – це скакати в безвість, йти на необчислиме.

Хто зна, які наслідки матиме сей зв'язок на наші відносини, як він вплине на обопільні відносини ріжних супротилежних сил, знейтралізує їх чи прихилить кінець кінцем вагу в котрийсь бік. ***В кожнім разі він не упростить, а ускладнить ще більше наші внутрішні відносини і зробить процес їх формування ще довшим, їх кристалізацію ще більш затяжною.***

Бо ж усі сусідні краї стоять так само в стані внутрішньої боротьби і незрівноваженості, як і ми. В них борються і хвилево переважають ріжні сили – там монархісти, там пролетаріат, там селяни, там поміщики. Зв'язати в такім незрівноваженім, в такім хаотичнім стані все се до купи, значить витворити хаос, анархію, заколот ще більш затяжний, ще більш безнадійний, ніж який тепер стоїть в кожній області зокрема...

Річ очевидна, що коли у нас ще є крихта розваги й любові до свого краю й народу, ми на се не можемо йти. Мусимо самотужки перейти свій внутрішній процес, своїми силами й засобами привести свою республіку до ладу, поставити її на ноги твердо, і тільки тоді думати про державний зв'язок з іншими державами, котрих фізіономія так само повинна в тім часі бути нам ясна, і ми повинні знати, з ким, на чім і для чого зв'язуємо свою республіку, свій край, свій нарід. До того часу Україна, очевидно, мусить бути окремішньою державою й не може пускатися на ніякі федералістичні експерименти.

Далі, не може й бути мови про якийсь обов'язок для українців федеруватися неодмінно в рямцях колишньої Російської держави, або кажучи старою термінологією – у всеросійськім масштабі. Всеросійська збиранина областей «від молдаванина до фіна», від Пруту до Камчатки, зав'язана старим російським режимом, відійшла в область історії і ніхто не має обов'язку її привертати до життя. Механічні зв'язки й примус, сотворений російським штиком і утримуваний російським жандармом й поліцією, богу дякувати, нарешті тріснули. Роздалася «***тюрма народів», всеросійська бастілія, і нема чого переводити, хоч би й у нових, федеративних формах той старий примус спільного пожиття для областей і народів на тій підставі, що їх колись разом загнано до сеї в'язниці й тримано під одним ключем.*** Бог з нею, з сею спільністю тюремного мешкання, федеративний зв'язок мусить будуватись, знов таки пригадуємо, на принципах добровільності, й нема чого тягнути когось до нього силоміць на тій підставі, що сумної пам'яті російське царство притягло було собі під власть ту

чи іншуо область. ***Се щирі прихильники федерації, котрі під її покровом не задумують утворити нових лещат для областей і народів колишньої Росії раз навсіди мусять відкинути, коли не хочуть нової, тяжкої компромітації федеративної ідеї.***

Наші діди з кирило-мефодіївського брацтва, укладаючи свої плани федерації, теж не держалися рямців російської імперії: вони мріяли про федерацію всеслов'янську, слов'янське брацтво, зложене за добровільною угодою.

Ми мріємо про федерацію світову. Всеросійська федерація для нас не являється нічим особливо цінним. Разом з усіма соціалістами світу ми хочемо федерації всесвітньої. Наскільки се завдання здійсниме або не здійсниме, близьке або далеке, ми сього не знаємо, і ніхто сього не знає.

...Поки ж що перед нами велике і тяжке завдання соціального й політичного будівництва на Україні. Тут мусять бути заложені тверді, непохитні підстави демократичного й соціалістичного ладу, щоб у які-небудь зв'язки чи з ближніми своїми сусідами, чи в ширшім плані, Українська республіка входила як твердо скристалізована соціально і політично державна одиниця, а не якась туманна пляма, податна на всякі зміни й впливи.

До того ж часу, коли сей момент повного викристалізування не наступив, всі, хто щиро приймає до серця інтереси українського народу, повинні дбати про захования української окремішності від сторонніх впливів і вмішань. Приклад того, ***як прихід німців на Україну розбудив енергію ріжних недемократичних, не соціалістичних, антиукраїнських елементів на те, щоб зломити лінію соціальної й політичної еволюції України та кинути на дорогу реакції й ліквідації, нехай зістанеться наукою всім***! Україна мусить будуватися власними руками її трудящого народу без посторонніх впливів і втручань і в процесі сеї будови вона в кожнім разі повинна зіставатись окремішньою.

На сім стали соціалістичні українські партії рік тому, на тім мусять стояти й тепер. Неминучість такої тактики мусить зрозуміти всяка об'єктивно настроєна людина!

Деяку інформацію з цього питання містять також постанови з'їзду партії самостійників-соціалістів, що відбувся у Києві 17–21 грудня 1917 року, а також Тимчасовий Закон про утворення Україн-

ської Народної Армії, що у витягах і подаю нижче за газетою «Нова Рада», № 6, відповідно за 10 та 12 січня 1918 р.

Постанови в справі національно-державної політики

Заслухавши доклади та обміркування справи про сучасний стан річей на Україні, про настрій в війську, поміж селянами, робітниками і взагалі всім громадянством, а також беручи на увагу, що український народ має історичне право на самостійне й незалежне існування, – з'їзд вважає, що для врятування нашого краю від безладдя і руїни та для забезпечення ладу і дальшого вільного економічного та культурного розвитку потрібно:

1) Негайно проголосити Українську Народну Республіку самостійною і нікому не підлеглою, про що сповістити всі держави.

2) Справу творення федерації треба залишити, принаймні, до того часу, поки закінчиться війна, зорганізуються нові держави, визначаться остаточно межі України згідно з волею народною та виясниться, з ким Україні буде інтерес федеруватись.

3) В зв'язку з проголошенням самостійності треба відкликати обраних з української території до Всеросійських Установчих Зборів.

4) Зголошуючи гасло всесвітнього миру, Україна в світовій війні повинна оголосити себе в стані озброєного нейтралітету (невтручання).

5) Українське Правительство повинно рішуче стати на грунт національно-державної політики, маючи на увазі тільки інтереси України.

6) Треба вжити рішучих засобів боротьби з більшовиками, щоб оборонити Україну від «совета народных комиссаров» – від їх злочинств треба домагатися в ультимативній формі, щоб все большевицьке військо, яке є на українській землі, або направлено до її меж, було негайно забране, а українське військо, яке пробуває за межами України, щоб було вільно пропущено на Україну. Коли ж цього зараз не буде зроблено, то Українська Держава полишає собі вільну руку.

7) Вважаючи на небезпечний час, коли точиться боротьба з большевиками, на чолі військового правительства повинен стояти військовий самостійник-соціаліст.

8) Протестувати проти ст. 3 Закону про вибори до Українських Установчих Зборів, який надає право негромадянам Української Народної республіки вирішати долю України.

9) Вважаючи на те, що більшість українського війська та вільного козацтва в цей час не може взяти участь в виборах до Українських Установчих Зборів, З'їзд вважає потрібним відкласти виборчу кампанію на один місяць.

В справі щодо земельної реформи

Заслухавши доклади про розв'язання земельної справи на Україні, З'їзд постановив:

1) Одержати землю, розв'язати земельне питання може тільки самостійний народ, і тому проголошення Самостійної Української Народної Республіки є необхідною умовою для розв'язання аграрного питання на Україні.

2) Народ український складається у своїй величезній більшості з трудового люду, і тому земельне питання мусить бути розв'язане в інтересах трудового ладу.

3) Зволікання цієї справи, що роблять українські партії, які зараз стоять у влади, веде тільки до анархії, а значить і до загибелі нашої, і тому треба негайно приступити до розв'язання земельної справи на Україні, видавши спеціальний закон.

4) В основу закона мусить бути положена конечна ціль: націоналсоціалізація землі. Націоналізувати землі, оселені народом українським, значить зробить їх національною власністю всього народа українського. Кожний член української нації, що живе з землі, бере її тільки для уживання, скільки може обробити її власними руками, власноручно, без наймита.

...Маючи на увазі, що власність на нетрудові землі на Україні уже скасована без викупа, дальший шлях – шлях послідовного законодавства аграрного, мусить бути такий:

Ліквідуючи по черзі велике землеволодіння (треба негайно знищити усі підвалини класа великої земельної власності, поміщиків, аби цей реакційний, ворожий вселюдському поступу і інтересам трудящого люду клас перестав існувати назавжди), потім середнє селянство, переходячи поступово до утворення класа трудового селянства, що живе з власної праці; спеціальне соціалістичне законодавство мусить зробити не тільки не можливою мобілізацію землі (скупчення її в поодиноких руках), а навпаки: робити необхідним перехід земельної власності до трудової норми.

Цей клас трудового селянства поволі, шляхом кооперації, шляхом з'єднання праці перейде од індивідуального оброблення землі, до колективного, а од колективного до соціалістичного, коли і буде осягнений віковічний ідеал українського трудового народу: жити щасливо, вільно і незалежно на своїй землі. ...

В справах військових і військової політики

В інтересах загальнолюдських необхідне роззброєння народів, припинення війни назавжди і запровадження вічного миру по всьому світу. Але поки сусідні народи озброєні і удосконалюються в військовій техніці, мають постійне військо – український народ, аби не попасти в неволю, мусить робити з необхідності те ж саме.

Кожен громадянин Української Народної Республіки, який носить зброю, мусить бути готовий в небезпечний для України момент стати до військового шику.

2) Позаяк без війська ніяка держава, а значить і Українська Народна Республіка, існувати не може, а значить не може бути гарантована народна свобода і добробут, а проте справа організації не почата українським урядом, незважаючи на сучасний момент грізної міжнародної ситуації і напружених відносин з російським большевицьким урядом, з'їзд ухвалив домагатися призначення на посаду ген. секретаря військових справ і комісара українського війська відповідних осіб, досвідчених в військових справах самостійників-соціалістів, для негайного переведення рішучої військової політики.

В справі щодо релігії .....

В справах загально-національних

1. а) В інтересах трудящого українського люду, мова котрого поневірялась, висміювалась і гнобилась цілі століття, треба негайно об'явити українську мову державною Української Народної Республіки і запровадити її у всіх громадських і державних інституціях.

б) Як ознаку, як символ перемоги трудящого українського люду, як ознаку визволення українського народа з національної неволі, необхідно негайно поробити усі написи в українській мові у всіх громадських і державних інституціях, публічних закладах, назвати визначніші вулиці й майдани міст України – іменами українських героїв і діячів, або в честь відомих історичних подій.

2. З'їзд визнав конче потрібним, аби одночасно з проголошенням Самостійної Української Народної Республіки, був заснований золотий фонд і була відкрита позика імення Української Республіки.

...По обговоренні всіх справ з'їзд вибрав виконавчий комітет з 21 осіб представників військових частей, вільного козацтва, політичних груп і професіональних організацій, для виконання постанов всеукраїнського з'їзда самостійників-соціалістів.

Голова З'їзду Ол. Макаренко
Секретар Ів. Андрущенко

Тимчасовий закон про утворення Української Народної Армії, ухвалений 3 січня 1918 р.

§1. Для оборони рідного краю від зовнішнього нападу доводиться в Українській Народній Республіці військо (народна міліція).

§2. Доручити генеральному секретарству по військових справах негайно виробити закон про народню міліцію.

§3. До остаточного вироблення цього закону генеральне секретарство по військових справах повинно негайно приступити до організації і набору кадри інструкторів, котрі після відповідної підготовки мають стати до роботи по заведенню народної міліції в Українській Народній Республіці.

§4. Для військової підготовки ті особи, що вступили в кадру інструкторів, об'єднуються в окремі військові частини: сотні, курені, полки, дивізії та корпуси і т.ін.

§5. Кадри інструкторів організуються і об'єднуються в військові частини по територіальному принципу – по повітах та губерніях. ...

§7. Утворюється три корпуси кадрів інструкторських з усякого роду зброї відповідно до трьох військових округ – Київської (Київщина, Поділля, Волинь), Харківської (Харківщина, Чернигівщина, Полтавщина) і Одеської (Херсонщина, Катеринославщина і Таврія).

§8. Вищезазначені кадрові корпуси повинні в сучасну хвилю служити обороні Української Народної Республіки від всякого зовнішнього нападу, а також обороні здобутків революції від всяких спроб повернути старий лад.

§9. Українська Центральна Рада на увазі негайності справи і небезпечного становища України політичного й міжнародного наказує генеральному секретарству по справах військових негайно приступити до переведення цього закону в життя і одпускає секретарству кредит в кількості до 400 міліонів руб.

§10. Генеральне секретарство негайно повинно приступити до вироблення обчислень по організації Української Народної міліції і корпусів інструкторських кадрів для проведення цієї справи законодатним шляхом.

§11. Генеральне секретарство по військових справах повинно приступити до повільної демобілізації сучасної армії по роках служби. Після переведення демобілізації регулярна армія касується.

IV універсал був надзвичайно суперечливим: з одного боку — заміна постійної армії на народну міліцію, а з другого — проголошення повної незалежності УНР. Але найкраще передаймо слово документові, і читач сам може зробити належні висновки.

«Четвертий універсал Української Центральної Ради

22 січня 1918 року

Народе України!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській землі вільна Українська Народна Республіка. Здійснилась давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства задержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Кількість хліба зменшується. Настає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убійників, особливо коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безладдя і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим першим універсалом реченці й не могли відбутися ті збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук т и м ч а с о в у найвищу революційну власть над Україною, установити лад у нашій народній республіці й зорганізувати нове Правительство.

А тим часом Петроградське Правительство народних комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою власть і посилає на наші землі свої війська – червону гвардію, большевиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготованого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство і злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни двох сусідніх народів, але Петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде дальше криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того, те ж саме петроградське Правительство народних комісарів починає проволікання мира й закликає до нової війни, називаючи її «святою». Знов проллється кров, знов нещасний робочий люд буде мусити приносити в жертву своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й мир повинен прийти можливо якнайскорше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі ми, Українська Центральна Рада, сповіщаємо всіх громадянам України:

Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити у згоді й приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу – селян, робітників і солдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народних Міністрів.

І отсе, перш усього, поручаємо Правительству нашої Республіки, Раді Народних Міністрів, від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно й довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку яких-небудь інших частей бувшої російської імперії, та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокої й мирі.

Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народної Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, щоб вони, не жаліючи свого життя, обороняли добробут і волю нашого народу.

Народна Українська Держава повинна бути очищена від насланих з Петрограду наємних наїзників, які нарушують права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, почата буржуазними правительствами, вимучила наш народ, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія була демобілізовуватися, поручаємо розпускати солдатів, а після затвердження мирних договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народну міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною й демобілізацією місцевості мають бути відбудовані при помочі державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні ради – громадські, повітові і городські думи мають бути перевибрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Між тим, щоб установити таку власть, до якої б мали довір'я й яка спиралася б на всі революційно-демократичні верстви народа, має Правительство додати до помочі самоврядування ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі згідно з нашою постановою 7 сесії.

Сей закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулась з початком весняних робіт. Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народної Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народних Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен страждати ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисл держави, має зачати творчу роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли б найти працю й приложити свої сили, й приняти всі міри для обезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговці і всілякі посередники наживали на бідних, пригнічених клясах надмірні капітали. Відтепер Українська Народна Республіка бере в свої руки найважніші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу. Торговлю товарами, які маються привозити з-за границі й вивозити за границю, вестиме сама держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбідніші верстви.

Для виконання сього поручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, а також про монополі заліза, вугля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі кляси в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народну контролю над усіма банками, щоб через кредити нетрудовим клясам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має іти передусім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народного господарства Української Народної Республіки, а не для спекуляції й різнородної банкової експлуатації.

На грунті анархії, неспокоїв у життю й нестачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням ко-

ристуються різні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиреволюційні сили бажають знову піддати всі вольні народи під одно царське ярмо – Росії. Рада Народних Міністрів повинна безпощадно боротися з усіма контрреволюційними силами й кожного, хто призиває до повстання проти самостійної Української Народної Республіки й до повороту старого ладу, – карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім універсалом Української Центральної Ради, потверджуються й окремо проголошуються: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22 січня.

Все перечислене в Універсалі, чого не вспіємо виконати ми, Центральна Рада, й наша Рада Міністрів, у найближчі тижні виконають, справлять і до оконечного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всім нашим громадянам перевести вибори якнайбільш енергічно, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений якнайскорше, щоб за пару тижнів зібралися наші Установчі Збори – найвищий господар і управитель нашої землі, й конституцією нашої незалежної Української Народної Республіки закріпили свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її натепер і на будучі часи. Сей найвищий наш орган має рішити про федеративну зв'язь з народними республіками колишньої Російської імперії. До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народної Республіки зазиваємо стояти непохитно насторожі добутої свободи й прав нашого народу й усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки.

У Києві 9(22) січня 1918 р. Українська Центральна Рада

Для повноти враження від усіх чотирьох універсалів Центральної Ради вміщуємо три перші універсали.

Перший Універсал Української Центральної Ради до Українського Народу на Україні й поза Україною сущого

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі.

Найкращі сини твої, виборні люде, від сел, од фабрик, од солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських, вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольності.

Твої, Народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не відділяючись од всієї Росії, не розриваючи з Державою Російською, хай Народ Український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають – вибрані вселюдським, рівним, прямим і тайним голосуванням – Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській Державі, повинні видаватися у Всеросійському Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі. Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, царські, монастирські та інші землі у власність (собственність) народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люде з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народа, стояти за його права і творити новий лад вільної Автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народа, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали. що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що, в згоді з ним, ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове (Временное) Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло протягнену руку Українського Народа. Ми вислали до Петрограда своїх делегатів (послів), щоб вони пред-

ставили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання. А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно, окремим актом, заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народа на Автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником од Центрального Російського Правительства, себто вибраним нами, комісаром на Україні.

Щоб певна (определена) частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам цього народа на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію, право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього (будучого) Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого комісара. Не схотіло разом з нами творити новий лад. Так само не схотіло признати комісара на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку. І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось (одказалось) повернути на потреби нашої школи, освіти (образованія) й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, ***щоб ми сами творили нашу долю***. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство ***не може*** дати лад у нас, коли ***не хоче*** стати разом з нами до великої роботи, то ми сами повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народа і оповіщаємо: ***Однині сами будемо творити наше життя***.

Отже, хай кажен член нашої нації, кажен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи. Од цього часу кажне село, кажна волость, кажна управа городська чи земська, яка стоїть за інтереси Українського Народа, повинна мати найтісніші організаційні зносини (сношенія) з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуєм нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідомлення народа, і тоді перевибирати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміж в іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно ***прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей***. І разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краї і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці (роботи) коло організації ***Автономної України***.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників од усіх народів Землі Української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом – Українською Центральною Радою – стоїть велика і висока стіна, яку й треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До свого часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не має й тепер од неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий ***податок на рідну справу*** і точно й негайно пересилати його в скарбницю ***Української Центральної Ради***.

Народе Український! В твоїх руках доля твоя. В сей трудний час всесвітнього безладдя й розвалу докажи своєю одностайністю і держав-

ним розумом, що ти народ, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

***Ухвалено**: у Києві Року 1917, місяця червня (июня), числа 10.*

Другий Універсал Української Центральної Ради

Громадяне Землі Української!

Представники Временного Правительства повідомили про ті певні (опреділені) заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного Зібрання. Временне Правительство, стоючи на стороні завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самовизначення і односячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, простягає руку представникам Української демократії – Центральній Раді – і закликає, в згоді з ним, творити нове життя на Україні на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завсігди стояла за те, щоб не одділяти України од Росії, щоб, вкупі з усіма народами її, прямувати до розвитку й добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо ***Всіх Громадян України:***

Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, од революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново із свого складу окремий одповідальний перед нею орган – Генеральний Секретаріат, що буде представлений на затвердження Временного Правительства, яко носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.

У цім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, яко представник демократії всієї України і разом з тим, як найвищий краєвий орган управління, мав змогу виконувати (исполнять) складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного управління, як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада, в згоді з національними меншостями України, підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення краєвого органа Временного Правительства на Україні забезпечує бажання наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах і, визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними (общими) здобутками революції, ми рішуче становимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

Що торкається комплектования Українських військових частей, то задля цього Центральна Рада матиме своїх представників при Кабінеті Військового Міністра, при Генеральному Штабі і Верховному Главнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектования окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектования, як по определенню Військового Міністра, буде являтись з технічного боку можливим без порушення боєспособності армії.

Оповіщаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, і зокрема Україну, до повного торжества революції.

у Київі, 1917 року, 3 іюля

Акт Временного Правительства

Вислухавши повідомлення міністрів Керенського, Терещенка та Церетелі про українську справу, Тимчасове Правительство вирішило слідуюче: призначити яко вищий орган для керування (управління) краєвими справами на Україні окремий орган, – Генеральний Секретаріат, склад котрого буде визначено правительством в згоді з Центральною Радою, доповненою на основах справедливості пред-

ставниками інших народів, живущих на Україні, в особі їх демократичних організацій. Через згаданий орган будуть проводитись міри і заходи в житті краю та його управлінні.

Вважаючи, що питання про національно-політичний устрій на Україні і про способи вирішення в ній земельної справи в межах загального статуту про перехід землі до рук трудових мас, мусить бути вирішено установчими зборами, Тимчасове Правительство прихильно поставиться до розроблення Центральною Радою проекта національно-політичного статуту України в тому розумінні, в якому сама Рада буде вважати це відповідним інтересам краю, а також про форми вирішення в краю земельної справи, для внесення цих проектів на Установчі Збори.

Тимчасове Правительство, вважаючи необхідним підчас війни зберегати бойову єдність армії, не вважає можливим допустити міри, які можуть порушити єдність її організації і керування, як наприклад зміна в сучасний (настоящий) момент загального мобілізаційного плану шляхом негайного переходу до системи територіального комплектування військових частин або надання керовничих прав яким-небудь громадським організаціям. Разом з тим правительство вважає можливим далі сприяти тіснішому національному об'єднанню українців у війську, через формування окремих частин виключно українцями, поскільки цей спосіб на погляд військового міністра буде можливим з технічного боку і не порушить боєвої сили армії.

В найблизшім часі для більш планомірного і успішного досягнення цеї мети Тимчасове Правительство вважає можливим допустити до здійснення цього завдання самих вояків-українців, а для цього, по згоді з Центральною Радою можуть бути командировані осібні делегати-українці, котрі будуть при Кабінеті Військового Міністра, Генеральному Штабі та Верховному Головнокомандуючому. Щодо військових українських комітетів на місцях, то вони мають проводити свою працю на загальних основах, при чому їх діяльність повинна провадитись в згоді з діяльністю інших військово-громадських організацій.

Керенський, Терещенко, Церетелі

Третій Універсал Української Центральної Ради

Народе український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю республіки Російської. На Півночі (сівері) в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Цен-

трального Правительства нема, і по державі ширяться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власті дужої, єдиної, народної, Україна теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

ОДНИНІ УКРАЇНА СТАЄ УКРАЇНСЬКОЮ
НАРОДНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ

Не відділяючись од Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних та вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України. Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всеї Росії.

Отож, оповіщаємо:

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Черниговщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути установлено по згоді організованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Однині на території Української Народної Республіки існуюче (существующе) право власності (собственності) на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі – касується (одміняється). Признаючи, що землі ті є власність всього трудового народу і мають перейти до нього без

викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по земельних справах негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця (труд) робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована, а зараз сповіщаємо:

На території Народньої Республіки України з цього дня установлюються по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розпредеління продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретаріату праці від цього дня разом з представництвом од робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах ллється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено як найшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити і спільників (союзників) і ворогів розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права українського народу в Росії і поза Росією не було в замиренню порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть.

Оповідаємо:

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим (задержаним) за політичні виступи до цього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про це негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливим, одповідний духові народа.

З тою метою (цілью) приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи до упорядкування судівництва і привести до згоди з правними поняттями народа.

Генеральному Секретарству Внутрішніх Справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення та поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами вищої адміністративної влади на місцях, коло встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найвищою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку (печаті), віри, зібраннів, союзів, страйків (забастовок), недоторканності особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах зо всіма установами.

Справа продовольства є корінь державної сили в цей тяжкий одповідальний час. Українська Народна Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати, як себе, так і фронт, і ті частини Російської Республіки, які потрібують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народної Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зо всяким безвладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній республіці Росії здоров'я, силу і нову будуччину. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, з днем скликання їх – 9 січня (января) 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

У Києві, 7 листопада (ноября) 1917 року

Тут не місце докладно зупинитися на політиці та «рушійних силах» Центральної Ради в різні періоди її діяльності.

Зазначу тільки, що Центральна Рада напочатку обіймала весь широкий фронт демократичних сил України. До її складу входили

також представники різних демократичних угруповань національних меншин України: євреїв, росіян, поляків...

Інакше кажучи, з утворення Національної Ради ідея самовизначення України переростає рамки української етнічної маси і обіймає в тій чи іншій мірі всі етнічні групи України, тобто з чисто етнічного твору перетворюється на політичний чинник, що є свідченням нового виходу українського народу на політичну арену.

За цих умов ігнорування Центральної Ради означало б політичну близорукість, і не дивно, що до її складу входили всі марксистські сили України. Входило обидва крила цих сил: перше, що стояло на міцних основах національного соціалізму чи комунізму, у друге, що складалося в основному з росіян і частково з євреїв та зрусифікованих українців і не мало своєї точки зору з національного питання в Україні, а йшло у фарватері великоруського марксизму. Зокрема від Київської організації більшовиків входили до Центральної Ради Г. Пятаков, І. Крейсберг та інші. Більше того, Г. Пятаков, В. Затонський та І. Крейсберг увійшли до складу Малої Ради, утвореної 25 жовтня (7 листопада) 1917 р.

Е. Квірінг, «председатель Екатеринославського большевистского комитета», згодом відзначав, що *«по ряду вопросов в Совете и в городской думе представители украинских социал-демократов поддерживали наши предложения... Не раз они признавали лозунг «Вся власть Советам!» и вплоть до Октябрьского переворота в Петрограде стояли близко к нам»*. (Див. «Борці за Жовтень розповідають», Дніпропетровськ, 1957, с. 75).

Автори монографії «Победа советской власти на Украине» багатозначно пишуть про «колебания влево» українських демократичних партій, що почало проявлятися з вересня-жовтня 1917 року. *«Украинская мелкобуржуазная демократия при всей ее непоследовательности явно повернула влево...*

Это колебание влево наблюдалось в мелкобуржуазной партии социал-демократов и особенно в партии украинских эсеров, низы которой начали требовать передачи помещичьих земель в распоряжение земельных комитетов. Положение еще более обострилось накануне Октября, когда Временное Правительство пошло на открытый конфликт с Центральной Радой, пытаясь репрессиями задушить украинское национальное движение. Но большинство Центральной Рады в коренных социальных вопросах — о власти, о земле и мире, о рабочем контроле занимало позицию соглашения с буржуазией, считало необходимым сохранение буржуазного строя. (Див. с. 233)

Автори цитованої монографії не подають не то що в деталях, а й в загальних рисах, в чому полягала ота «позиция соглашательства с буржуазией» і чи знають вони офіційні матеріали Центральної Ради, де б говорилося, що Центральна Рада вважала «необходимым сохранение буржуазного строя».

Кількома сторінками нижче автори монографії (див. стор. 257) визнають нарешті (після тривалого періоду замовчування) факт прихильного ставлення Центральної Ради до Жовтневого перевороту в Петрограді.

«Вначале ее (Центральной Рады) лидеры отнеслись сочувственно к петроградскому восстанию. Именно об этом говорил на следующий день, 26 октября, член Киевского комитета большевиков В. Затонский в своем выступлении на заседании малой Рады: «Со стороны Центральной Рады не было не только осуждения большевиков, а, наоборот, говорилось об идейности его (восстания – Ред.), о его революционном характере, отмечалось, что оно является противопоставлением контрреволюционности Временного правительства... Вчера на заседании Рады определенно говорилось если не о поддержке движения большевиков, то о том, что Центральная Рада не будет ему препятствовать. Говорилось, что Центральная Рада примет все, чтобы войска с Украины не посылались для подавления восстания».

Не було виступів проти Центральної Ради і з боку «Совнаркома Советской России» після відомої невдачі, що спіткала спробу більшовицьких груп по більших містах в Україні захопити владу до своїх рук під час Жовтневого перевороту у Петрограді і підпорядкувати Україну безпосередньо «Совнаркому Советской России».

Зокрема, про причину невдачі цієї спроби захопити владу до своїх рук на Правобережжі і встановити радянську владу в інтерпретації радикальних марксистів автори цитованої вже не раз монографії пишуть таке:

«Однако движение за установление власти Советов на Правобережной Украине в этот момент (йдеться про кінець жовтня – початок листопада 1917 р.) *не приобрело еще достаточного размаха и советская власть в этом районе Украины установилась позже. Объясняется это рядом причин. Прежде всего, на Правобережной Украине было мало индустриального пролетариата и основную массу населения составляло крестьянство.* ***Эта часть Украины населена была в основном украинцами, поляками, евреями…*** (а росіян, виходить, не було! От така то причина!.. – *З.А.*) *Наконец, в этом районе Украины было расположено немало украинизированных воинских частей и соединений, солдаты ко-*

торых не освободились от националистического угара и еще доверяли Центральной Раде» (Див. «Победа Советской власти..., с. 286–287).

З часом відносини між Петроградом і Києвом стали псуватися через різне тлумачення суті радянської влади.

Зростання впливу Центральної Ради і загальна стабілізація на Україні дуже занепокоїли великоруських шовіністів, і вони докладають зусиль, щоб змінити хід подій на свою користь. Спочатку проти Центральної Ради розгортається кампанія, метою якої було проведення такого переобрання її, коли б у ній вирішальну роль грало друге крило марксизму в Україні, зокрема її радикальна течія – більшовики, тобто встановити радянську владу в інтерпретації оцього другого крила марксизму.

На противагу Правобережній Україні, на Лівобережжі становище оцього другого крила марксизму було за словами авторів монографії куди тривкішим, бо *«...сказывались как наличие отряда индустриального пролетариата, значительной сети большевистских партийных организаций, так и относительная слабость украинских буржуазно-националистических организаций».* (стор. 287)

Автори чомусь «забули» ще один висунутий ними ж аргумент: національний склад населення Лівобережжя (крім українців було чимало росіян, особливо у промислових та адміністративних центрах).

Все ж при викладі подій кінця жовтня – початку листопада по різних місцях Лівобережної України автори монографії вже говорять про «сложность ситуации» й там. Ось приклади:

> Напряженная и острая политическая борьба развернулась в Харькове. Сложность положения заключалась не только в том, что в Совете рабочих и солдатских депутатов преобладали соглашатели. В Харькове находились украинская буржуазно-националистическая Рада Слободской Украины, войсковая рада и другие украинские буржуазно-националистические организации, претендовавшие на власть. (с. 293)

> Утром 25 октября было созвано совместное заседание исполкомов Харьковского совета рабочих и солдатских депутатов, губернского совета крестьянских депутатов и областного совета Донецкого и Криворожского бассейнов. На заседании была оглашена телеграмма о петроградских событиях... Ревком был создан из представителей Совета, городской Думы, профсоюзов, фабзавкомов, политических партий и националистических организаций – Рады Слободской Украины, войсковой рады и других, всего в количестве 60 человек,

причем 30 мест получили украинские буржуазные националисты... Ревком выделил исполнительное бюро из девяти человек, в том числе два большевика – Ф. Сергеев (Артем) и Н. Мартьянов, – два левых эсера, два украинских социал-демократа, два украинских эсера и меньшевик-интернационалист. К этому антиреволюционному органу, в котором большевики очутились в меньшинстве, перешла власть в городе. Украинские мелкобуржуазные националисты, пользуясь поддержкой соглашателей, добились того, что ревком признал Центральную Раду Краевой властью и заявил, что «харьковский военно-революционный комитет представляет волю... Центральной Рады» ...Не сумев взять всю полноту власти в свои руки в первый же день Октябрьской революции, харьковские большевики были вынуждены затем вести в течение пяти недель упорную и трудную борьбу за установление советской власти». (с. 296)

Такі ж «трудности» та «сложность ситуации» створилися для перевороту і в Катеринославі, де ревком, що називався там «Временным революционным бюро», навіть прийняв до своєї резолюції про солідарність з петроградським переворотом доповнення, яке внесли українські соціал-демократи і яке *«требовало признания высшей краевой властью выделенного Центральной Радой так называемого Краевого комитета по охране революции и посылки в его состав представителя Совета. Смысл этого предложения сводился к признанию власти Центральной Рады. Дополнение было принято Советом, не встретив возражений со стороны большевиков»*. (с. 301–302)

І далі – спроба більшовиків змінити співвідношення сил на свою користь.

Учитывая наличие значительной вооруженной силы, на которую опирались украинские буржуазные националисты, большевики усилили работу по формированию отрядов красной гвардии и вооружению рабочих. Большевистский комитет командировал в Москву Й. Ройзенмана, который, как вспоминает М. Потапов, «привез из Тулы десять тысяч винтовок, около десяти миллионов патронов, десять пулеметов «Максим», двести наганов». Украинские буржуазные националисты пытались захватить привезенное оружие и боеприпасы, но получили должный отпор.

Большевики усилили разъяснительную работу среди солдат местного гарнизона. Особое внимание они уделяли политической работе среди солдат-украинцев. (с. 305)

Про інші міста Лівобережжя (крім Донбасу) автори монографії пишуть:

> В других важных пунктах Левобережья – Полтавы, Кременчуга, Сумах, Конотопа, Чернигова – в октябрьские дни не произошло выдающихся событий и революционных потрясений». (с. 305)

Залишається незрозумілим з цієї монографії, як все таки проявилися у жовтневі дні переваги Лівобережжя над Правобережжям у встановленні радянської влади в інтерпретації великоросійських радикальних марксистів.

Автори монографії виділяють ще один район України – Південь, де була своя специфіка боротьби за «власть Советов».

В Одесі, наприклад, *«создавалось такое положение, когда одновременно претендовали на власть Совет, Центральная Рада и Городская дума. Многочисленные попытки создать какой-либо объединенный орган власти ни к чему положительному не привели, и не могли привести.*

Одесский большевистский комитет в своем письме в ЦК партии от 18 ноября следующим образом характеризовал положение в городе:

«Общее положение в Одессе таково: Румчерод, Украинская Рада и революционный комитет смотрят друг за другом и подсчитывают силы. Украинцы ссылаются на 6 тыс. штыков, стоящих за ними, революционный комитет, не уверенный в количестве своих штыков, ведет дипломатические разговоры с обеими сторонами, т. е. с Радой и Румчеродом. Румчород вызывает некоторые части артиллеристов и дикой дивизии. Общее настроение чрезвычайно благоприятное большевикам». («Победа...» с. 309)

По інших містах півдня України, як подає цитована монографія, також на *«пути установления советской власти встала Центральная Рада».*

Цікаво було б детально простежити відносини між Петроградом і Києвом у часі, аж до розігнання Центральної Ради військами кайзера. Але за відсутності опублікованих необхідних документів зробити це дуже важко.

Все ж деякі роздуми виникають при читанні вміщених нижче документів і напівдокументів. Розпочнемо з розмови «по прямому проводу» «народного комиссара по национальным делам И.В. Сталина с членом Киевского комитета РСДРП(б) С. Бакинским»:

> 18 октября 1917 г. На вопрос об отношении к Ц. Раде и к самоуправлению Украины, как к Федеративной Республике, товарищ Сталин ответил:

– Взгляды партии большевиков по национальному вопросу известны, они изложены в резолюции Апрельской конференции нашей партии. Если вам нужно знать мнение по национальному вопросу правительства Российской республики, я изложу. Я уполномочен говорить от имени Совета Народных Комиссаров.

– Пожалуйста.

– Я отвечаю. Взгляды ц. власти, избранной Вторым Всероссийским съездом Советов и признанной недавно состоявшимся съездом крестьян, по национальному вопросу таковы:

Признание за национальностями права на полное самоопределение, вплоть до отделения и образования самостоятельного государства.

Воля нации определяется путем прямого референдума или через национальную конституцию. Если воля нации выскажется в пользу федеративной республики, то Совет Народных Комиссаров ничего против этого иметь не может. Это право каждой нации, и с ним правительство будет считаться...

Совещание Рады и Совета Народных Комиссаров. ...Круг вопросов представляет широкое поле для соглашения между Центр. Радой и Советом Народных Комиссаров, поэтому желательно устроить совещание представителей Центральной Рады и представителей Совета Народных Комиссаров.

Полная автономия. ...Что касается автономии Украины, она должна быть полной, не стесняемой комиссарами. Сверху недопустима никакая опека. Никакой дозор над народом украинским...

Возвращение украинских ценностей. Сегодня представители Петроградской секции Рады по соглашению с Советом Народных Комиссаров взяли украинские национальные знамена и прочее, отобранное у украинцев в эпоху Екатерины второй, с тем чтобы увезти все это на Украину.

Выезд украинских частей. Сегодня или завтра несколько тысяч воинов-украинцев с согласия главнокомандующего выедут на Украину. ***Нечего и говорить, что в мирное время местом пребывания украинцев-воинов может быть Украина.*** Но война сложное дело, и без разрешения соответствующих воинских властей свободное передвижение тех или иных национальных групп из армии приходится

свести к минимуму. Об этом я говорю как о правиле, зная, что всякое правило допускает исключения...

т. Сталин. ...Мне непонятно недоверие Рады к идее Советской власти.

т. Бакинский. Это недоверие объясняется тем, что по конструкции и по составу Рада далеко не демократическое учреждение.

т. Сталин. Это должно быть так. Да и понятно из того, что Рада сверху присоединяет к себе все новые и новые губернии, не спрашивая жителей этих губерний, хотят ли они войти в состав Украины.

Мы все здесь думаем, что в таких случаях вопрос должен и может быть решен лишь самим населением путем опросов, референдума и прочих. Поскольку Рада этого не делает, а совершенно произвольно и сверху аннексирует новые губернии, она сама разоблачает себя как организацию не демократическую.

Съезд Советов Украины должен дать, между прочим, мнение о способе опроса населения по вопросу о принадлежности к той или иной области...

Кидається у вічі дуже поміркований тон Сталіна (коли порівнювати з наступними його виступами на адресу Центральної Ради). Прошу звернути увагу на дату: 18 листопада 1917 р. Але, незважаючи на цей «лагідний» тон, є у Сталіна багато неправди, зумисної неправди. Хоча б узяти слова про так звані українські національні реліквії. Він говорить дослівно таке: ***«Сегодня представители Петроградской секции Рады… взяли украинские национальные знамена и прочее***, отобранное у украинцев в эпоху Екатерины второй, с тем чтобы ***увезти все это на Украину***».

Ці реліквії, як усім добре відомо, до сьогодні ще до України не довезені... Або цих реліквій ніхто представникам Петроградської секції Ради не давав, або ж, давши, знов забрав...

У Києві 1924 року вийшла невелика книжка Миколи Макаренка «Запорізькі клейноди в Ермітажі. Коротви», в якій автор ще порушував питання про повернення «реліквій, що чекають часу, коли знову побачать береги рідного Дніпра».

«Тепер ці клейноди, дорогі для всієї України, перебувають в Ермітажі, яко пасинки цього надзвичайного великого і важливого хазяїна, нікому непотрібні, запорошені висять вони на стінах передпокою се-

редньовічного відділу Ермітажу, бо в нім нема навіть відділу, де б ці корогви почували себе поміж речами їм подібними...»

І хоч ці реліквій «порушували... загальний ансамбль» Ермітажу, їх не повертали справжньому хазяїну. Не повернули 1917 року, не повернули 1924 р.

Історія українських національних реліквій має, як кажуть, довгу бороду... Після тривалих переговорів справді було досягнуто згоди про передачу їх українському народові, справедливо розцінюючи повернення як ліквідацію рабства України, що тяжіло над нею декілька століть. Згода була... Але реліквії і до сьогодні не в Україні. Чи, може, російським шовіністам не на руку була ліквідація цього рабства.

Але передаймо слово документам. Здається, що коментувати їх — зовсім зайве. В цьому, як у краплині води, знайшла відбиття уся складна ситуація України того часу.

Постановление Наркома по делам национальностей «О национальных реликвиях Украины» (Известия ВЦИК № 224 от 13.XI.1917)

Украинский Военно-Революционный Штаб в Петрограде обратился к нам с просьбой дать ему возможность выбрать из Эрмитажа и Преображенского Гвардейского Собора хранящиеся там украшения, национальные реликвии (знамена, бунчуки, грамоты и пр.) и возвратить на Украину.

Реликвии эти были отобраны у украинцев еще в эпоху Екатерины второй. Отобраны они были и перевезены в Петроград в наказание за свободолюбивые стремления Украины. Оставление их в Петрограде, очевидно, является символом старой, ненавистной всем нам зависимости Украины.

Оставление этих реликвий в Петрограде можно было еще кое-как оправдать в эпоху господства буржуазии, у эпоху аннексионной коалиции. Но теперь, после Октябрьской революции, когда основы порваны, когда у власти стали рабочие и крестьяне, когда право самоопределения народов России провозглашено перед лицом народов всего мира, удержание национальных реликвий украинцев теряет смысл.

Больше того, такое удержание является грубым нарушением неотъемлемых прав самоопределяющейся Украины.

В виду этого я, в согласии с т. Луначарским, в ведении которого находится Эрмитаж и Преображенский Гвардейский Собор, счел своим долгом удовлетворить просьбу Украинского Военно-Революционного Штаба в Петрограде.

Революционное Правительство Республики Российской торжественно возвращает Украине ее национальные реликвии, несправедливо отобранные у нее грубой рукой Екатерины II.

Але цієї постанови виявилось замало для повернення реліквій. Приймаються нові...

Постановление Всероссийского Центрального исполнительного Комитета *(*собрание узаконений, от 16 декабря 1917, № 5, с. 76*)*

Центральный Исполнительный Комитет, заслушав доклад Комиссара по просвещению тов. Луначарского, постановляет:

1) Передачу реликвий сделать в торжественной форме народного праздника перед Преображенским Собором, с участием войсковых частей.

2) Вместе с историческими реликвиями передать украинцам особо изготовленную грамоту следующего содержания:

«Братья Украинцы!

В хранилищах Петербурга ваши знамена, пушки и булава свидетельствуют о вашем угнетении – именем великорусского – угнетателями этого народа. Ныне нет больше угнетенных народов в свободной России.

Центральный Исполнительный Комитет Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов возвращает Вам трофеи, как память о Вашей славной борьбе за свободу.

Народ великорусский и революционный Петербург с приветом посылает вольному Киеву священный дар в знак братства народов. Да славится и крепнет братский союз свободный народов России и всего мира, да исчезнет вражда и даже тень угнетения одной нации другою».

Эта грамота будет подписана Председателями ВЦИК и Совета Народных Комиссаров, народными комиссарами по Национальным Делам и Просвещению и секретарями ЦИК и Совета Народных Комиссаров.

3) Для устройства праздника создается особая комиссия из 3-х представителей ЦИК, в том числе – одного от Украинской секции, из представителей Комиссариата по Просвещению, Национальным Делам, Заведыванию дворцами и музеями республики и Военного и представителей местной Украинской Войсковой Рады.

4) Расходы по устройству праздника, которые не должны превысить сумму в 3000 руб., покрыть из особой ассигновки декретом Совета Народных Комиссаров и отнести в бюджет комиссариата по национальным делам.

Представители Всеукраинской Рады просили, чтобы передача была сделана в их руки, однако, в мандатах этих представителей не была предусмотрена самая передача и не было обращения к Совету Народных Комиссаров, как законной Верховной власти в России.

В виду этого, а также и резкой формы, в которой представители Рады вели дальнейшие переговоры с Народными Комиссарами, принята следующая резолюция:

«Председатель Совета Народных Комиссаров и Народные Комиссары по Иностранным Делам, по Просвещению и по Делам Национальностей, заслушав постановление особой комиссии по передаче Украинскому Народу его реликвий, а также протест Украинского Революционного Штаба, постановили:

Дальнейшие переговоры о сроке и порядке передачи реликвий вести с Украинской фракцией ЦИК и официальную передачу совершить в руки доверенного лица этой фракции».

І коли читати різні праці про період громадянської війни, то обов'язково натрапляєш на початок «постанови про реліквії». Другу ж частину її ховають «чомусь».

А в цілому ця постанова є хорошим ключем до розуміння політики щодо української національної революції.

Ось ще один дуже цікавий документ, датований 27 листопада 1917 року. Писав його Ленін. В ньому йдеться про основні принципи зовнішньої політики Російської Радянської Республіки. Прошу запам'ятати дату: 27 листопада!

1. ***Официальное признание за каждой (недержавной) нацией, входящей в состав данной воюющей стороны, права на свободное само-***

определение вплоть до отделения и образования самостоятельного государства;

2) право на самоопределение осуществляется путем ***референдума всего населения самоопределяющейся области***;

3) географические границы самоопределяющейся области устанавливаются демократически избранными представителями этой и смежной областей;

4) предварительные условия, гарантирующие осуществление право нации на свободное самоопределение:

а) ***вывод войск из пределов самоопределяющейся области***;

б) ***водворение в означенную область беженцев, а также выселенных оттуда властью с начала войны жителей*** этой области;

в) ***создание в данной области временного правительства из демократически избранных представителей самоопределяющейся нации с правом (между прочим) проведения в жизнь пункта б);***

г) создание при временном правлении комиссий договаривающихся сторон с правом взаимного контроля;

д) необходимые для проведения пункта «б» и «в» расходы отнести за счет специального фонда из средств оккупирующей стороны».

(Ленин, соч., изд. 4, т. 26, стор. 313–314)

Це були загальні принципи, згодом викладені і німцям на переговорах у Бресті.

Але час минав. З плином часу створюються нові практичні принципи. Читач уже знає, що ще 25 жовтня 1917 р. була спроба російського крила соціал-демократії в Україні забрати всю повноту влади до своїх рук. Але тоді на це було дуже мало сил: становище Центральної Ради було досить міцним. Перші тижні по перевороті у Петрограді Україна перебуває у своєрідному стані рівноважного спокою. Офіційна позиція Петрограда щодо України стримана, тим більше що Центральна Рада у своїй соціальній політиці йшла спільним руслом. Якщо і непокоїв кого з шовіністів розвиток національно-визвольної революції в Україні, то стан початкової розгубленості у зв'язку із зламом старої державної машини паралізував усе. Тим більше, що широкий розмах національно-визвольної боротьби неро-

сійських народів імперії вимагав поступок, вимагав нового підходу до національного питання.

Але з часом параліч пройшов. Ось один з документів. Хоч стосується він Польщі, все ж я помістив його тут, бо допоможе краще зрозуміти хід подій в Україні.

«Письмо Народного Комиссара Иностранных Дел представителю Польского Регентского Совета Ледницкому

22 июня 1918 г.

...Поставленная в необходимость признать факт ***насильственного отторжения Польши*** от России, Советская Россия в то же время не может признать существующего в Польше так называемого Регентского Совета представителем воли польского народа...»

(Документы внешней политики СССР, М. 1957, т. 1, с. 371–372).

Наприкінці листопада 1917 р. розпочинається кампанія проти Центральної Ради з боку представників оцього другого крила марксистів, що української національної революції не розуміли і не бажали. Збірник опублікованих документів про цей період (йдеться про тритомник: Жовтнева революція на Україні) рясніє різкими резолюціями різних зборів по різних начебто районах України з вимогою поширення влади Ради Народних Комісарів в Україну... Але в усіх цих «документах» відчувається рука диригента. У цьому легко може пересвідчитися кожен, хто візьме до рук оці три томи документів про жовтневу революцію в Україні. Та незважаючи на те, натрапляємо на чимало документів, що свідчать про інше ставлення народних мас до Центральної Ради – ставлення до неї, як до продукту національно-визвольної революції в Україні.

Ось деякі з них, хоча б резолюції солдатів 8-го важкого артилерійського дивізіону Києва та загальних зборів представників комітетів установ і закладів Харківського розподільного пункту.

«1). Приветствуем Рабоче-Крестьянское правительство и его декреты о мире, о земле, о рабочем контроле и т.д.

2). Признаем краевым органом на Украине только Центральную Раду, избранную на Всеукраинском съезде советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов...»

3). Общее собрание ..., обсудив вопрос украинизации пункта, постановило:

Мы ждем украинского съезда рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, который должен сконцентрировать на правильных началах Центральную Раду, которой мы и подчинимся...»

Цікаву резолюцію прийняв Виконком Одеської Ради робітничих депутатів у період найбільшого розгулу провокацій проти Центральної Ради. Маю на увазі резолюцію від 6 грудня 1917 року.

«...Одесский Исполнительный Комитет, ставя своей задачей ***полное объединение украинской и российской демократии*** вокруг лозунгов революционной классовой борьбы, считает необходимым:

1) ***Слияние всех Советов с украинскими демократическими организациями в целях создания общих советов, перехода к ним всей полноты власти***, немедленного прекращения междуусобной вооруженной борьбы, для чего ***протестовать против движения войск на Украину и с Украины*** для поддержки контрреволюции и требовать не разоружать в Киеве преданных революции войск.

2) Борьбу за переизбрание Центральной Рады на всеукраинском Съезде Советов.

3) Немедленное принятие всех мер, вплоть до объявления всеобщей забастовки для отведения удара занесенного над всей революционной демократией, как украинской так и русской контрреволюционной буржуазией; в этих целях Исполнительный Комитет подтверждает прежнее постановление революционной демократии Одессы:

Ни одного солдата, ни одной винтовки, ни одной пули ни в Одессу, ни из Одессы без постановления Советов, и протестует против требования комиссара Центральной Рады об отпуске патронов для братоубийственной войны». («Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», № 202, 8 декабря 1917 г.)

Примітка 79 до відомого вже тритомника подає таке:

«Многие Советы выносят резолюции о поддержке Центральной Рады и о признании ее Верховной властью на Украине».

У другій половині листопада частішають сутички між більшовиками та Центральною Радою. Взяти хоча б сутичку, що сталася між

Червоною Гвардією брянського заводу у Катеринославі і міліцією Центральної Ради. Цитую примітку 83:

> «По ходатайству Екатеринославского общегородского комитета большевиков московские большевики прислали для вооружения красной гвардии Екатеринослава 7 вагонов оружия. Гайдамаки пытались захватить это оружие, но получили вооруженный отпор от красногвардейцев. Оружие было увезено на Брянский завод и использовано для вооружения красной гвардии губернии».

Міняється і характер «резолюцій». Ось приклади тої кампанії.

> «По докладу Артема об отношении к Центральной Раде принята следующая резолюция:
>
> ...Центральная Рада Украины издала в результате победы революции рабочих и крестьян третий универсал, которым Рада ***в корне нарушила права на самоопределение народов***[11], аннексировала часть Слобожанщины, разрезала на куски Донецкий бассейн и мешает прямому организованному и солидарному действию.
>
> ***Политика насильственной украинизации*** территорий со смешанным населением есть преступление против революции и нарушение прав самоопределения». (См. Протокол общего собрания рабочих, мастеров и служащих Харьковского узла Южных железных дорог 22 ноября 1917 г.)
>
> «Протестовать против контрреволюционной политики мелкобуржуазной Центральной рады, насильственно присоединившей Харьковскую губернию к Украине, требовать решения этого вопроса всенародным голосованием, ***во время голосования отстаивать выделение Харькова с Донецким бассейном в самоуправляющуюся область, связанную с Центральной Россией***» (Резолюция общего собрания рабочих фабрики Кузнецова 1 декабря 1917 г.)

Перед лицем тих провокацій, що здійснювало друге крило марксистів в Україні, яке спиралося на значні контингенти російських військ, яким теж були чужими здобутки української національно-визвольної революції, Центральна Рада далі не могла бути стороннім спостерігачем.

Невиконання прийнятих зобов'язань «Совнаркома» (щодо передачі українських національних реліквій, обміну військовими з'єд-

[11] Підкреслення скрізь нові.

наннями, що складалися з українців на неукраїнців, тощо) зволікання часу на переговорах постійно свідчили, що Совнарком не розглядав Центральну Раду як сучасну і майбутню верховну владу України.

Усе це не могло не викликати занепокоєння у Центральної Ради. І Центральна Рада, як їй здавалось, перейшла до дуже рішучих дій. В ніч на 30 листопада 1917 р. несподівано, оточивши ворожі до неї частини російських військ, роззброїла їх. Згадуваний вже тритомник про це пише так:

> «В ночь на 30 ноября 1917 г. Центральной Радой было произведено разоружение революционно настроенных частей войск, расположенных в Киеве и окрестностях, а также в Черниговской губернии и за Днепром, где находились артиллерийские дивизионы.
>
> Были разоружены: 3-й авиапарк, 5-й авиапарк, Арсенал, оружейные мастерские, понтонный и телеграфный батальон, 1-я запасная горная батарея, тяжелый артиллерийский дивизион, 524-я рязанская дружина и 5-й железнодорожный батальон. ***Часть разоруженных*** солдат была отведена на вокзал и отправлена в пределы Московского военного округа».

Ситуація політична в Україні в листопаді 1917 року була дуже складною.

З одного боку: національно-визвольна революція в Україні з усіма її здобутками та протиріччями; з другого – вибори до Всеросійських Установчих Зборів, що відбулися в першій половині листопада 1917 р.

На цих виборах друге крило марксистів в Україні (більшовиків) зібрало тільки 754 тисячі голосів, цебто 10% загальної кількості. Але більшовики тоді вже були керівною партією в Російській республіці. В Росії поступово консолідуються сили, що намагалися зібрати докупи всі землі інородців, що вискочили були з-під управління центральної влади в результаті революційних подій.

Робляться відчайдушні спроби заволодіти становищем у Прибалтиці, Білорусії, в Україні. Заволодіти становищем іншим шляхом – шляхом прямих наклепів і неправди, звичайно, використовуючи низький рівень національної свідомості значної маси населення, що ще не встигла позбутися кількасотрічного русьєдинського державного преса. Особливо це стосується України.

1 листопада 1917 р. у Києві було призначено об'єднане засідання Київської Ради робітничих та солдатських депутатів, на якому «должен был решиться вопрос о власти».

Частина членів робітничої секції висловилась за Ц. Р. тому Іванов від імені більшовицької фракції робітничої секції, рятуючи становище, заявив, що ці збори треба визнати неправомірними. Вимога більшовиків була відхилена і вони покинули засідання. Після відходу більшовиків засідання прийняло рішення «о прекращении деятельности Военно-революционного комитета» та про підтримку Центральної Ради.

Невдача у Києві спонукала перенести центр усіх зусиль у Харків. 19 листопада 1917 р. відбулося аналогічне екстрене засідання Харківської Ради робітничих та солдатських депутатів, присвячене питанню про ставлення до Української Центральної Ради та організації влади на Україні в зв'язку з виборами на всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів.

Але і в Харкові не відбулося без інцидентів. «Історія УРСР, т. II» пише, що на цьому засіданні на захист Центральної Ради з наклепами на більшовиків виступили «меншовики та націоналісти». Як там було насправді можемо тільки догадуватися. Далі важелем ефективної політики супроти Центральної Ради повинен був стати Всеукраїнський «съезд советов в Киеве», який призначався на 3 грудня 1917 р. Сам собою цей факт не може викликати якихось заперечень, але тут деякі гачки.

Такі з'їзди вже відбувалися у Києві. Я маю на увазі I, II, III Всеукраїнські військові з'їзди, Всеукраїнський селянський з'їзд та Всеукраїнський робітничий з'їзд. На цих з'їздах було обрано Всеукраїнські ради відповідно військових, селянських та робітничих депутатів. Ці Всеукраїнські ради всім своїм числом входили до складу Центральної Ради (наприклад, Всеукраїнська рада робітничих депутатів входила до Центральної Ради в кількості 100 чоловік.)

При існуючих Всеукраїнських радах відповідних депутатів скликати об'єднаний з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів можна було б тільки при погодженості з цими Всеукраїнськими радами. Це перший «гачок». Насторожує темп скликання цього «Съезда Советов в Киеве». Повідомлення про його скликання з'явилося в деяких тільки газетах, що були «общерусского» спрямування, і з'явилося тільки 1 грудня. При тодішньому стані зв'язку це було розраховано на те, що громадськість дістане запізнілу інформацію

про скликання з'їзду і не зможе якось вплинути на його хід. З'їзд формально скликав «Областной испольнительный Комитет Советов рабочих и солдатских депутатов Юго-Западного края[12]». «Уповноваження» на це він дістав від «Областного комитета РСДРП(б), представлявшего большевистские организации Киевщины, Волыни, и Подолии».

Але «пружина» була захована у доборі представництва. Ось документ.

Сообщение организационного бюро о созыве Всеукраинского съезда Советов в Киеве и о нормах представительства на съезд.

3-го декабря в Киеве созывается Всеукраинский съезд Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. Необходимо немедленно на этот съезд посылать своих представителей.

Порядок дня и нормы представительства следующие:

1) Самоопределение Украины.

2) О власти на Украине.

3) Взаимоотношения центра и краевой власти.

4) О созыве Украинского Учредительного Собрания.

5) Организационные вопросы.

Нормы представительства:

Губернские города:

Совет рабочих, солдатских и крестьянских депутатов (соединенный) посылает 10 человек. Если существует отдельно от крестьянского совета, то:

1) Совет рабочих и солдатских депутатов – 7 человек.

2) Совет крестьянских (селянских) депутатов – 4 человека.

Если же рядом с крестьянским Советом есть селянский, то оба посылают по два человека.

Где не имеется ни Совета крестьянских депутатов, ни селянских, то вместо них посылают Губернские Селянские спилки – 4 человека.

[12] Цей комітет був обраний на обласному з'їзді «Советов», що відбувся 30 серпня 1917 р. у Києві.

Уездные города

Советы рабочих, солдатских и крестьянских депутатов (объединенные) посылают 5 делегатов.

При отдельном существовании:

1) Совет рабочих и солдатских депутатов – 3 делегата.

2) Совет крест. (сел.) – 2 делегата.

Если же рядом с крестьянским советом есть селянский, то оба посылают по 1 делегату.

Местечки и заштатные города

Советы рабочих и крестьянских депутатов (соедин) посылают 3-х делегатов.

При отдельном существовании:

1) Совет рабочих и солдатских депутатов посылает 2 делегата.

2) крест. (сел.) одного человека.

Румынский и Юго-Западый фронт

Каждый корпусной комитет дает одного делегата. Армейский комитет – 2 делегатов. Искомитюз и Румчерод посылают по 3 делегата.

Отдельные представительства

Всеукраинский Совет рабочих депутатов, Всеукраинская Рада войсковых депутатов, Всеукраинская Рада селянских депутатов, Окружной Совет Киевского военного округа, Областной Комитет Советов рабочих и солдатских депутатов Юго-Западного Края, Главный Комитет Юго-Западной железной дороги – все эти организации посылают по 3 представителя.

Органом объединения (Губсовета) предоставляется право присылки 3 делегатов, но с совещательным голосом.

Организационное бюро. Донецкий пролетарий, № 25, 1.12.1917 г.

Думаю, що кожен звернув увагу на те, що представництво робітників було заплановане майже вдвічі більше за представництво селян. Це неоднакове представництво і стало причиною конфлікту.

«Центральная Рада, все ее вспомогательные органы, националистические партии повели бешеную кампанию против большевиков, клеветнически обвиняя их в пренебрежении интересами крестьян, в намерении фальсифицировать волю украинского народа… Параллельно с сообщением оргбюро, что съезд Советов назначен на 3 декабря в Киеве, во всей буржуазно-националистической печати появились сообщения Центрального комитета украинской «Селянской спилки» с требование послать для участия в съезде Советов делегатов… От имени Всеукраинского Совета военных депутатов, являвшегося составной частью Центральной Рады, такого же типа «директива» была разослана военным комитетам всех «украинизированных» к тому времени воинских частей».

(Див. «Победа...», с. 354)

«Между тем наступил срок открытия съезда. В указанное время делегаты начали прибывать, и начало работы съезда было перенесено на один день против назначенного оргбюро срока.» (с. 355). «...Организационное бюро ожидало прибытия на съезд около 500 делегатов». («Пролет. Мысль», 25 ноября 1917) «Различные источники называют и различное число этих непрошеных «делегатов». В большинстве воспоминаний о съезде приводится цифра 2000, и она, очевидно, близка к истине, хотя Е. Бош говорит, что их было «около 1000»».

(Е. Бош, Год борьбы, М-Л, 1925, с. 75)

С какими настроениями эти «делегаты» ехали на съезд, видно из выступлений националистических «войсковых рад», «селянских спилок», отдельных деятелей украинской националистической контрреволюции того времени. Все они угрожали большевикам, называли их врагами и предателями украинского народа… Съезд открылся 4 декабря 1917 г. в чрезвычайно напряженной обстановке. («Победа...», с. 357) Положение на съезде стало напряженным на второй день его работы, когда генеральный секретариат довел до сведения «делегатов» ультиматум, предъявленный Центральной раде правительством Советской России».

7 та 8 грудня делегати сорока дев'яти різних Рад з території України, що були більшовиками або виступали з ними в одному блоці (ліві есери), покинули невеликими групами (загальною кількістю сім

чоловік) Київ і майже всі через пару днів з'їхалися в Харкові, де на вимогу фракції більшовиків терміново було зібрано «Съезд Советов Донбасса и Приднепровья», хоч він і не мав потрібного для цього кворуму. Оцей некворумний III з'їзд Рад Донбасу і Придніпров'я було об'єднано разом з прибулими делегатами з Києва і названо «I Всеукраинским Съездом Советов». Ось документи:

Резолюция делегатов 49 Советов Украины с протестом против срыва Центральной Радой работы Первого Всеукраинского съезда Советов.

Работы первого съезда рабочих, солдатских и крестьянских депутатов Украины, созванного полномочным органом революционной демократии Украины, сорваны действиями политиканов из Сельспилки и Радой войсковых депутатов, которые опасались, что этот съезд подвергнет суровой и справедливой критике политику Центральной Рады и ее Генерального Секретариата и ребром поставит вопрос о передаче власти в украинской республике действительным представителям пролетариата и беднейшего крестьянства Украины. Для того, чтобы спасти свое пошатнувшееся положение, они путем прямого насилия над Организационным бюро и ее мандатной комиссией превратили съезд в митинг представителей самых разнообразных организаций и самочинно объявили себя съездом Советов рабочих, солдатских и селянских депутатов. Это искаженное представительство рабочих, солдатских и крестьянских масс Украины оказалось совершенно неспособным выявить то недовольство, которое в рабочих, солдатских и крестьянских массах уже накопилось против антинародной мелкобуржуазной политики Центральной Рады.

Во всех главнейших вопросах, имеющих громадное значение для трудящихся классов Украины, оно сыграло роль декоративного прикрытия этой политики, оно дало возможность углубить пропасть, которую Центр. рада старается вырыть между народными массами Украины, одурманивая их шовинистически-националистическим угаром, и рабочими и беднейшими крестьянами остальных частей России в лице Рабочее-Крестьянского Правительства, избранного II съездом Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов всей России.

Не считая себя вправе принимать участие в этой комедии, губительной для интересов пролетариата и беднейшего крестьянства, мы, представители 49 советов в числе 124 чел., постановили: уйти из собрания, устроенного политиканами из Центральной Рады, и обра-

титься ко всем трудящимся Украины с разъяснением нашего отношения к создавшемуся положению и с решительным протестом против неслыханного насилия украинской буржуазии и ее прислужников из так называемых «социалистов» над полномочными органами революционной демократии Украины – Советами рабочих, солдатских и крестьянских депутатов.

Настоящую резолюцию подписали представители Советов рабочих и солдатских депутатов: Барского – 2 представителя, Белоцерковского – 2, Винницкого – 7, Лубенского – 3, Житомирского – 2, Изюмского – 3, Клинцовского –1, Конотопского – 1, Краматорского – 1, Кременчугского – 3, Коростенского – 2, Криворожского – 2, Константиновского – 1, Лебединского – 1, Летичевского – 1, Луганского – 1, Могилевского (Подольской губернии) – 3, местечка Мина – 2, Монастырщенского – 1, Николаевского – 5, Новозыбковского – 2, Новоград-Волынского – 3, Нежинского – 4, Остерского – 2, Полтавского – 3, Пирятинского – 1, Проскуровского – 1, Почепского –4, Розовского – 1, Сосницкого – 3, Сурожского – 1, Старо-Константиновского – 9, Тираспольского – 2, Уманского – 5, Фастовского – 3, Харьковского – 6, Херсонского – 7, Ходорковского – 2, Черниговского – 1, Чугуевского – 2, Совета рабочих депутатов Киева – 4, Совета солдатских депутатов Киевского округа – 3, Комитета VIII армии – 3, V Сибирского корпуса – 1, 25 армейского корпуса – 1, Кавалерийского гвардейского корпуса – 1, Военно-Революционного комитета Юго-Западного фронта – 3, XI армии –1, Киевского областного комитета Советов рабочих и солдатских депутатов – 2.

(«Донецкий пролетарий» № 35, 14 декабря 1917 г.)

Сообщение о решении III съезда Советов Донецкого и Криворожского бассейнов в Харькове объединиться с делегатами Советов, прибывшими из Киева, и провозгласить себя Всеукраинским съездом Советов. 10 декабря 1917 г.

В субботу, 9 декабря, открылся Съезд Советов рабочих и солдатских депутатов Донецкого и Криворожского бассейнов.

Съезд открыл т. Рубинштейн.

По данным мандатной комиссии на съезде присутствуют 77 представителей с решающими голосами и 6 – с совещательными… ***Из 140 Советов области представлено 46*** (підкреслення нові). Ввиду того, что по регламенту, принятому единогласно на II областном съезде

Советов необходимо для правомочности съезда представительство половины Советов области, т. Рубинштейн ставит на обсуждение вопрос о правомочности съезда. Тов. Каменский (от фракции большевиков) высказывается за правомочность съезда, ввиду того, что представлена большая половина (...) рабочих области и в силу исключительного политического момента. Тов. Голубовский (от фракции эсеров) высказывается против правомочности съезда ввиду того, что решения, обязательные для всей области, должны выноситься в присутствии большинства Советов области. Тов. Рубинштейн (от фракции объединенных социал-демократов) присоединяется к предложению фракции эсеров.

…Большинством 46 против 18 и при 5 воздержавшихся собрание отменяет (!!! – от демократія! – *З.А.*) постановления о представительстве I областного съезда и признает себя правомочным съездом.

Тов. Рубинштейн (от имени объединенных социал-демократов) заявляет, что фракция принимать участия в съезде не будет и остается с информационными целями.

Тов. Эпштейн (от фракции эсеров) заявляет, что фракция, считая съезд неправомочным, не считает в то же время себя возможным не принимать участия в работах съезда и остается с правом решающего голоса. В президиум фракция своих представителей не делегирует.

Представители Киевского краевого съезда Советов делает сообщение о причинах , не давших возможности заседать в Киеве краевому съезду и заставивших большинство (!) представителей рабочих и солдат оставить съезд. ***Часть из покинувших*** краевой съезд прибыла в Харьков и предлагает областному съезду Советов Донецкого и Криворожского бассейнов ***объединиться*** для совместного обсуждения ***политических вопросов***.

Собрание большинством 43 против 11 постановляет слиться с представителями Киевского съезда и назвать съезд «Съездом Советов рабочих и солдатских депутатов Украины при участии части крестьянских депутатов».

В заключение были избраны экономическая секция, куда вошли 9 большевиков, 6 меньшевиков и 3 эсера и мандатная комиссия.

(«Известия...», № 219, 10 декабря 1917 г.)

Хто саме був отою «частью крестьянских депутатов», встановити не вдалося... Чи, може, Затонський – «І швець, і жнець, і на дуді грець»?..

Кількома словами про становище у Харкові того часу. Поки у Харкові перебували значні українізовані військові сили, Артем (Сергеев) із своїми прихильниками, що йшли проти української національної революції, нічого вдіяти не міг. Основу українізованих частин Харкова становив автобронепоїзд та Другий український полк.

Тільки зробивши на українській території **плацдарм** звільнений від українізованих частин можна було б затівати якісь політичні демарші проти Центральної Ради. Для такого плацдарму і було обрано Харків, що всього на 30 км був віддалений від кордонів (якщо такі кордони були в Росії). Ось як це все відбувалося. Цитуємо за тритомником «В. Октябрьская соцалистическая революция на Украине» (Див. примітку 146).

> «Речь идет об автобронепоезде, расположенном на Чернышевской улице, который петлюровцы пытались поднять в ***начале декабря*** 1917 г. на мятеж против ***Советской власти***. Этому содействовали петлюровски настроенные офицеры 2-го украинского полка, находившиеся в Харькове. Благодаря ***своевременным мероприятиям Северного отряда войск***, Харьковской красной гвардии и солдат 30-го пехотного полка бронедивизион был разоружен без кровопролития, о чем говорится в документе. Позже часть бронедивизиона участвовала в разоружении 2-го Украинского полка, готовившего мятеж против Советской власти».

Цей документ заслуговує на особливу увагу. Там говориться, що на початку грудня 1917 р. в Харкові було намагання українізованих частин «поднять мятеж против Советской власти». Але усім, навіть школярам, відомо, що радянська влада в Україні розпочалася з Харкова, коли там був терміново скликаний І Всеукраїнський з'їзд Рад. За старим стилем це 12 грудня, за новим – 25 грудня 1917 р. Отже, в перших числах грудня, коли відбувалися оці події з автобронепоїздом, на Харків поширювався ще фактично суверенітет Центральної Ради. А цю версію про «мятеж» придумано, аби якось виправдати втручання «Северного отряда войск». В монографії «Победа Советской власти на Украине» можна прочитати такий виклад подій:

> «В начале декабря 1917 г. в Харьков прибыли красногвардейские отряды, направленные Совнаркомом РСФСР для борьбы против Каледи-

на. Эти отряды составили впоследствии так называемый Северный отряд, которым командовал В. Сиверс. По мере развертывания вооруженной борьбы трудящихся Украины против Центральной Рады и Каледина Совнарком и в дальнейшем присылал такие отряды. Они поступали в распоряжение Главного штаба по борьбе с контрреволюцией на Юге России, находившегося в то время в Харькове и называвшегося тогда штабом северных отрядов. Штаб возглавлял чрезвычайный военный комиссар В. Антонов-Овсеенко, также приехавший из Петрограда.

Украинские буржуазные националисты отнеслись к советским отрядам крайне враждебно. (с. 340)

В связи со сложившейся обстановкой националисты, боясь разгрома, медлили с выступлением. Они ждали прибытия в Харьков воинских частей, обещанных Центральной Радой. При этом они стремились изолировать Харьков от Донецкого бассейна и Советской России. С этой целью войска Центральной Рады заняли ряд узловых станций на пути к городу. Газета «Известия Юга» писала: «Гайдамаки приближаются к Харькову... Сообщение между Павлоградом, Екатеринославом и Синельниковым прервано. Отправленные поезда вернулись назад. Большевики принимают меры, чтобы не допустить осады города.». (Мається на увазі за 9 грудня – *З.А.*). Газета сообщала, что националистические части в Харькове заняли выжидательную позицию и с оружием в руках охраняют казармы. Войска Центральной Рады стягивались к Полтаве, что также ставило Харьков под угрозу.

Для того, чтобы не дать возможности контрреволюции собраться с силами и нанести удар, Харьковская красная гвардия и революционные солдаты гарнизона вместе с прибывшими из Петрограда и Москвы красногвардейцами, матросами и солдатами начали активные действия. («Победа...», с. 342). ...8 декабря харьковские красногвардейцы вместе с революционными солдатами гарнизона и прибывшими из Советской России отрядами заняли управление Южной дороги, телеграфную и телефонную станции и усилили охрану присутственных мест...

...Ввиду того, что преимущество в вооруженных силах было на стороне большевиков, националисты предложили решить назревший конфликт мирным путем. 8 декабря начались переговоры. Большевики

потребовали от ставленников Центральной Рады в Харькове выполнить следующие условия:

«1) не расформировывать и не выводить силой войска Харьковского гарнизона; 2) разрешить свободный пропуск войск, направляющихся на борьбу с Калединым; 3) не оказывать сопротивления в снабжении остальной России хлебом, металлом и углем»

...Националисты на словах соглашались принять предложения большевиков, но переговоры под разными предлогами затягивали. Это был маневр, рассчитанный на то, чтобы выиграть время, пока подойдут к Харькову вызванные ими воинские части. Однако большевики разгадали замыслы предателей украинского народа. Переговоры были прерваны. Началась вооруженная борьба.

Нужно было в первую очередь разоружить 29-й бронедивизион – основную силу националистов в Харькове. 9 декабря отряды революционных солдат и матросов Петрограда и ударный отряд красногвардейцев из рабочих заводов ВЭК и Шиманского в количестве 200 человек окружили дивизион... В течение двух часов операция по разоружению бронедивизиона была успешно закончена. В эту же ночь были арестованы руководители харьковских националистов Чеботарев и Петренко. Националистическая контрреволюция в Харькове в значительной мере была ослаблена.

10 декабря на совместном заседании исполкомов Совета рабочих и солдатских депутатов и Совета крестьянских депутатов был создан новый Военно-Революционный комитет, в состав которого вошли 15 человек, в основном члены Совета. Ведущее место в нем занимали большевики и левые эсеры. Руководство принадлежало большевикам. Новый ревком начал наводить революционный порядок в Харькове и Харьковской губернии. Первые его решения были направлены на укрепление Советской власти.

…Только теперь в Харькове были созданы благоприятные условия для работы Советов. Более того, установление и укрепление Советской власти в Харькове позволило превратить город в надежный оплот борьбы за власть Советов на Украине... (с. 343)

Так було забрано військовою силою у Центральної Ради невеликий спочатку район території Української Народної Республіки і в особі слухняних собі нових органів влади «Советов рабочих, крестьянских и солдатских депутатов» підпорядковано безпосередньо

владі «Совета Народных Комиссаров Советской России». Це становище Харкова негайно й було використано з політичного боку проголошенням «І Всеукраинского Съезда Советов», із спровокуванням громадянської війни на Україні. «***А это означало принципиально новую постановку всего украинского вопроса***, *поскольку на деле речь шла о полном государственном самоопределении Украины, о создании украинской государственности в форме Республики Советов».*

(Див. «Победа...», с. 345)

На цьому клаптику території Української Народної Республіки під прикриттям штиків «Северного отряда войск» (Примітка 145 тритомника «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине») говорить скромно про «***красногвардейские отряды из рабочих Петрограда, Москвы и других городов и революционные войска, направляемые по указанию В.И. Ленина и СНК РСФРСР из Советской России в помощь трудящимся Украины»*** можна було притягати всякі рішення, які тільки диктувались тодішньою політичною ситуацією в Україні, включно з широко розрекламованою резолюцією «І Всеукраинского Съезда Советов «О самоопределенииУкраины». *«Единодушие делегатов-большевиков обеспечило решение этого вопроса в духе ленинских установок. Резолюция съезда о самоопределении Украины была принята подавляющим большинством делегатов съезда в 106 человек против 2 воздержавшихся и 12 членах фракции меньшевиков и эсеров, отказавшихся от участия в голосовании».*

(Див. Победа... с. 367)

Я обминаю інші питання цього з'їзду: відсутність селянських депутатів, однобоке дуже куце представництво робітничих і селянських депутатів; представництво тільки тих, хто ще не позбувся духовних кайданів царської Росії – «тюрми народів». Хочу звернути увагу читача на таку «незначну» деталь.

Хто уважно прочитає цитовані вище документи про «ІІІ съезд Советов Донбасса и Криворожья» та про «І Всеукраинский съезд Советов», помітить «невеликі» недоречності.

Відомо, що на ІІІ з'їзді Рад Донбасу й Криворіжжя було скликано 77 делегатів з правом ухвального голосу (хоч і не становили кворуму!). З Києва прибуло нехай 127 делегатів. Отже разом 204 делегати з правом ухвального голосу. (плюс 6 з правом дорадчого голосу).

З іншого боку відомо, що за резолюцію з'їзду про самовизначення України було подано голоси більшості (!!!) делегатів. Ця більшість становить «106 человек при 2 воздержавшихся и 12 членах фракции меньшевиков и эсеров, отказавшихся от участия в голосовании». А куди поділася решта делегатів? Які рішення приймали вони?

Та авторів монографії «Победа Советской власти на Украине», як і авторів сили силенної інших історичних праць, присвячених цьому періодові історії українського народу такі «гачки» на хвилюють. Вони «патетично» проголошують, що «**Совнарком неизменно проявлял благожелательность к Украине и глубокое уважение к украинскому народу»**, що «Большая заслуга съезда заключалась в том, что он не дал сбить себя с толку националистам, не увлекся игрой в государственную самостоятельность буржуазного типа, не стал на путь организации украинского государства со спорными границами, с пограничными столбами, с хроническими конфликтами и вооруженными столкновениями с соседними странами, с постоянным противопоставлением своего государства, своей бывшей метрополии, не стал на путь разрыва с Советской Россией». (с. 368)

Щоб прикрити цю закроєну за допомогою частини російської етнічної групи в Україні операцію, яка означала «принципиально новую постановку всего украинского вопроса», Російська республіка вдається до випробуваного методу – провокацій на різних частинах України і до широко провадженої кампанії брехні і наклепів. Кульмінаційним пунктом повинен був стати ультиматум Центральній Раді. Щоб читач не допускався перекручень, наведу цей ультиматум повністю, без будь-яких скорочень. Прошу уважно його прочитати.

Постановление Совета Народных Комиссаров О признании Народной Украинской Республики и о предъявленном Центральной Раде ультиматума ввиду ее контрреволюционной деятельности.

(Собрание узаконений и распоряжений, от 10 декабря 1917 г., с. 90)

Исходя из интересов единства и братского союза рабочих и трудящихся эксплуатируемых масс в борьбе за социализм, исходя из признания этих принципов многочисленными решениями органов революционной демократии Советов, и в особенности 2-го Всероссийского съезда Советов, Социалистическое правительство России, Совет Народных Комиссаров еще раз подтверждает право на самоопределение за всеми нациями, которые угнетались царизмом и великорусской буржуазией, вплоть до права этих наций отделиться от России.

Поэтому мы, Совет Народных Комиссаров, признаем Народную Украинскую Республику, ее право совершенно отделиться от России или вступить в переговоры с Российской Республикой о федеративных и тому подобных взаимоотношениях между ними.

Все, что касается национальных прав и национальной независимости украинского народа, признается нами, Советом Народных Комиссаров, тот час же, без ограничений и безусловно.

Против финляндской буржуазной республики, которая остается пока буржуазной, мы не сделаем ни одного шага в смысле ограничений национальных прав и национальной независимости финского народа, и не сделаем никаких шагов ограничивающих национальную независимость какой бы то ни было нации, из числа входящих в состав Российской Республики.

Мы обвиняем Раду в том, что, прикрываясь национальными фразами, она ведет двусмысленную буржуазную политику, которая давно уже выражается в непризнании Радой Советов и Советской власти на Украине (между прочим, Рада отказывается созвать по требованию Советов Украины краевой съезд украинских советов немедленно). Эта двусмысленная политика, лишающая нас возможности признать Раду как полномочного представителя трудящихся и эксплуатируемых масс Украинской республики, довела Раду в самое последнее время до шагов, означающих уничтожение возможности соглашения.

Такими шагами явилась, во-первых, дезорганизация фронта.

Рада перемещает и отзывает односторонними приказами украинские части с фронта, разрушая таким образом единый общий фронт, до размежевания, осуществимого лишь путем организованного соглашения обеих республик.

Во-вторых, Рада приступила к разоружению Советских войск, находящихся на Украине.

В-третьих, Рада оказывает поддержку кадетско-калединскому заговору в восстании против Советской власти. Ссылаясь заведомо ложно на автономные будто бы права «Дона и Кубани», прикрывая этим калединские, контрреволюционные выступления, идущие в разрез с интересами большинства трудового казачества, Рада пропускает через свою территорию войска, отказываясь пропустить войска против Каледина.

Становясь на этот путь неслыханной измены революции, на путь поддержки злейших врагов как национальной независимости народов России, так и Советской власти, врага трудящейся и эксплуатируемой массы – кадетов и калединцев, Рада вынудила бы нас объявить без всяких колебаний войну ей, даже если бы она была уже вполне формально признанным и бесспорным органом государственной власти независимой буржуазной республики украинской.

В настоящее же время, ввиду всех вышеизложенных обстоятельств, Совет Народных Комиссаров ставит Раде перед лицом народов Украинской и Российской Республик следующие вопросы:

1) Обязуется ли Рада отказаться от попыток дезорганизации общего фронта.

2) Обязуется ли Рада не пропускать впредь без согласия Верховного Главнокомандующего никаких войсковых частей, направляющихся на Дон, Урал или в другое место.

3) Обязуется ли Рада ***оказывать*** содействие революционным войскам в деле их борьбы с контрреволюционным кадетско-калединским восстанием.

4) Обязуется ли Рада прекратить все свои попытки разоружения Советских полков и рабочей красной гвардии и на Украине и возвратить немедленно оружие тем, у кого оно было отнято.

В случае неполучения удовлетворительного ответа на эти вопросы в течение сорока восьми часов, Совет Народных Комиссаров будет считать Раду в состоянии открытой войны против Советской власти в России и на Украине.

4 декабря 1917 г., Совет Народных Комиссаров

Ультиматум Центральній Раді викликав занепокоєння в широких верствах демократично настроєних мас як в Україні, так і в Росії. В першу чергу прореагували на нього українці.

6 грудня 1917 р. Центральна Рада відповіла на ультиматум. Вона заявила, що український народ сприймає цей ультиматум як намагання втрутитися у внутрішні справи України, що він (український народ) готовий стати на захист незалежної України.

З попередніх сторінок читач бачив, що провідні українські партії Центральної Ради — соціал-демократична та соціалістів-революціонерів — були проти ультиматуму. Але ці партії не мали більшості в Раді. Більшість належала партії українських есерів, яка була за ультиматум.

ціонерів – не ставилися вороже до Ради Народних Комісарів Росії. Це навіть визнає «Історія УРСР, т. II»: *«Київська організація партії українських соціал-демократів заявляла про свою підтримку декларації більшовиків, однак наполягала на визнанні Центральної Ради вищим органом влади на Україні».*

Добре відомо, що Центральна Рада визнавала право всіх народів на самовизначення. Визнавала в принципі таке право і за донськими та кубанськими козаками і за народами Прибалтики і за народами Кавказу. У конфлікті, що виник між Совнаркомом і Доном з цього приводу Центральна Рада оголосила нейтралітет. Це визнається і в згадуваному постійно тритомнику про Жовтневу революцію в Україні. Визнається, але супроводжується обуренням, що цей нейтралітет оголошено *«по отношению к той ожесточенноой борьбе, которую вели рабочие под руководством большевиков против Каледина».*

Виходячи з нейтралітету, Центральна Рада і не хотіла пропускати через свою територію військ Російської Федерації, тим більше, що Україна межувала з Каледіним на вузькому фронті, а Росія – на широченному, і ця претензія звучить просто глумливо.

Можна, правда, догадуватися, що в цьому грало значну роль і побоювання, що звикнувши з думкою перебування російських військ на території України, Совнарком пізніше на захотів би їх вивести. Що ці побоювання аж ніяк не були перебільшеними, свідчать відомі події з Харковом.

Щоб якось пом'якшити враження від цього ультиматуму і разом з тим прикрити розгортання дій «Северного отряда войск», Всеросійський ВЦВК 9 грудня і приймає «Звернення до українського народу».

Воззвание Всероссийского ЦИК Советов и профессиональных организаций Петрограда к украинским рабочим, солдатам, крестьянам, ко всему украинскому народу

Братья-украинцы! Враги нашей и вашей свободы хотят разъединить нас: Центральная Рада примкнула к врагам Советской власти и России.

Центральная Рада вступила в соглашение с контрреволюционным правительством Керенского по вопросу о том, сколько губерний империалистическая русская буржуазия соблаговолит включить в состав Украины. Центральная Рада посылала в Петроград делегации к Керенскому и Некрасову и терпеливо сносила издевательства над

этими делегациями со стороны этих контрреволюционных правителей. Но Центральная Рада не сделала ни одного шага, чтобы войти в соглашение с правительством рабочих и крестьян, открывшим дорогу всем народам России к свободе и счастью.

Более того, когда рабочая и крестьянская революция победила во всех решающих пунктах России, в этот момент Центральная Рада нанесла удар нашей революции. Контрреволюционное движение, начатое на Дону черносотенным генералом Калединым, Центральная Рада в насмешку над здравым смыслом объявляет движение в пользу «самоопределения Дона». Рада мешает передвижению революционных войск и разрешает Каледину мобилизовать войско против революции.

Рада пошла еще дальше. Она совершила акт, который наполнил возмущением сердца всех сознательных рабочих и солдат. Центральная Рада ночью напала на киевские революционные войска, разоружила их и выслала из Киева. Этот вызов рабочему классу всей России. Это – вызов революционным солдатам, рабочим и крестьянам.

Братья украинцы! Вас уверяют, будто мы выступаем против самоопределения Украины. Это ложь. Ни на минуту не помышляем мы покушаться на права Украины. Революционный пролетариат один только заинтересован в том, чтобы за всеми нациями было обеспечено право на самоопределение вплоть до отделения. ***Даже с точки зрения одних только правильно понятых национальных интересов Украины вы должны поддержать рабочее и крестьянское правительство России.*** Подумайте о завтрашнем дне. Где тот класс, который способен был бы обеспечить свободу всем народам и том числе украинцам. Вы видели в течение 8-ми месяцев революции политику кадетской буржуазии и политику коалиционных министерств, в которых заседали меньшевики и эсеры. Эта политика вела к разгрому национальных свобод Украины. Еще за несколько дней до падения «коалиционного» правительства Керенский вызвал членов Центральной Рады в Петроград, чтобы отдать их под суд. Кадетский центральный комитет, являющийся душой калединского заговора, и теперь открыто высказывается за удушение Украины. Тем не менее Центральная Рада фактически подает руку кадетам-корниловцам.

Почуяв измену Центральной Рады, в Киев слетелись все черные вороны контрреволюции. Империалисты всех стран возлагают теперь свои надежды на Центральную Раду. Разбойники иностранного капитала готовы давать взаймы Украинской Раде – только бы двинуть ее

на борьбу против рабочей и солдатской революции. Партии и вожди, еще вчера душившие Раду, сегодня составляют вместе с ней заговоры против Советской власти. Украинские рабочие! Ваши интересы предают капиталистам. ***Украинские солдаты! Вас восстанавливают против общероссийской солдатской семьи.*** Вас втягивают в преступную междоусобную войну в интересах украинских помещиков.

Украинские крестьяне! Вы не увидите земли, вы не увидите воли, если отделитесь от рабочих и солдат России. Помните, что выступая против великой рабочей и крестьянской революции, Центральная Рада совершает величайшее преступление перед рабочими, крестьянами и солдатами всей России, перед социализмом, перед Интернационалом. Требуйте немедленного переизбрания Рады. Требуйте перехода всей власти на Украине к Советам рабочих, солдатских и крестьянских депутатов.

Пусть в Советах этих преобладают украинцы. Пусть и у вас укрепится Советская власть, единственно способная обеспечить интересы рабочих, солдат и крестьян.

Центральная Рада делает все возможное, чтобы посеять рознь между нами и украинцами. Но мы и в этот момент еще раз заявляем вам: ***Советская власть стоит на страже национальных свобод ваших, как и всех народов, населяющих Россию.***

... За нашу и вашу вольность, за победу рабочих, солдат и крестьян, за социализм!

(«Известия ВЦИК и Петроград. Совета рабочих и солдат. депутатов» № 247, 9.12 1917 г.)

А в Харкові в той час терміново скликався з'їзд Рад.

У всій цій історії масованого тиску на Центральну Раду були, звісно, і трагічно відомі майбутні технології, коли до друку використовували не армійський гектограф.

Призыв Военно-революционного комитета Симбирского полка к солдатам-украинцам поддержать Советскую власть.

(В «Известиях Воен.ревкома 3 армии», 10 декабря 1917)

Братья украинцы!

На юге льется братская кровь. На юге Корнилов, Каледин во главе бежавших к ним офицеров и юнкеров организовали банду, с которой

делают кровавую расправу крестьянским, солдатским и рабочим Советам. Товарищи украинцы, Корнилов обезоруживает революционных солдат, Корнилов не пропускает хлеба на фронт и, кроме того, поддерживаемый буржуазией, идет срывать начавшиеся уже переговоры о мире и что всего ужаснее – ваши Украинские Рады помогают ему в этом кровавом деле. Товарищи украинцы, неужели вы пойдете против своих же братьев. Неужели вы пойдете за Корниловым и станете в ряды контрреволюционеров. Нет. Вы этого не сделаете. И если некоторые исполнят приказы Корнилова, то это потому, что в украинские полки бежало много офицеров, не избранных солдатами, за то, что при старом режиме они пили солдатскую кровь, за то, что они издевались над серой шинелью. И вот они бегут к вам и натравливают вас против существующей революционной власти.

Братья украинцы! Вас предали буржуазии. Вас натравливают против крестьян и рабочих.

Украинцы, идите снова к нам. Идите обратно в ваш родной симбирский полк. Идите к своим товарищам, с которыми вместе добыли свободу и с которыми добьетесь долгожданного мира. Не верьте своим руководителям, они продажные иуды. Идите к нам. Вернитесь в свою семью, где вы по-старому будете равноправными и в увольнении домой и в отпуск.

Итак товарищи украинцы, кто за революционную власть и кто за мир – идите к нам».

З метою приспання совісті тих українців, що жили в Росії і в міру своїх сил та розуміння протестувати проти ультиматуму, було організовано в газеті «Правда» і статтю Й. Сталіна під заголовком «Ответ товарищам украинцам в тылу и на фронте» (12 грудня 1917 р.). Ось вона.

Со дня обострения отношений с Украинской Радой я получаю множество резолюций и писем, исходящих от товарищей украинцев по вопросу о конфликте с Радой. Отвечать на каждую резолюцию и на каждое письмо в отдельности считаю невозможным и излишним, так как эти резолюции и письма почти всегда повторяют друг друга. Поэтому я решил выделить из них наиболее часто встречающиеся вопросы и ответить на них с определенностью, не оставляющей сомнений. Они, эти вопросы, известны всем:

1) как возник конфликт;

2) по каким пунктам возник конфликт;

3) какие меры необходимы для разрешения конфликта мирным путем;

4) неужели прольется кровь братских народов.

Затем следует общая уверенность в том, что конфликт между двумя родственными народами будет разрешен мирно, без пролития братской крови.

...Конфликт возник не между народами России и Украины, а между Советом Народных Комиссаров и Генеральным Секретариатом Рады. По каким вопросам возник конфликт?

Говорят, что конфликт возник по вопросу о централизме и самоопределении, что Совет Народных Комиссаров не дает украинскому народу взять власть в свои руки и свободно определить свою судьбу. Верно ли это? Нет, не верно. Совет Народных Комиссаров добивается именно того, чтобы вся власть на Украине принадлежала украинскому народу, то есть украинским рабочим и солдатам, крестьянам и матросам. Советская власть, то есть власть рабочих и крестьян, солдат и матросов, без помещиков и капиталистов, – это, именно, и есть та самая народная власть, за которую борется Совет Народных Комиссаров. Генеральный Секретариат не хочет такой власти, ибо он не желает обойтись без помещиков и капиталистов. В этом, а не в централизме, вся суть.

Совет Народных Комиссаров с самого начала стоял и продолжает стоять на точке зрения свободного самоопределения. Он ничего не имеет даже против того, чтобы украинский народ выделился в независимое государство. Об этом он заявлял официально несколько раз. Но когда самоопределение народа смешивают с самоопределением Каледина, когда Генеральный Секретариат Рады пытается представить контрреволюционные бесчинства казачьих генералов, как проявление народного самоопределения, – Совет Народных Комиссаров не может не заметить, что Генеральный Секретариат играет с самоопределение, прикрывая этой игрой союз с Калединым и Родзянко…

Говорят, что конфликт возник по вопросу об Украинской Республике, что Совет Нар. Ком. не признает Украинской республики. Верно ли это? Нет, неверно. Совет Народных Комиссаров официально признал Украинскую Республику в «ультиматуме» и «ответе» Петроград-

скому украинскому штабу… Мы за Украинскую Республику, но мы против того, чтобы флагом республики прикрывали заклятых врагов народов, монархистов Каледина и Родзянко, вчера еще ратовавших за восстановление старого режима и смертной казни для солдат.

...Конфликт возник не по вопросу о централизме и самоопределении, а по следующим конкретным вопросам:

Первый вопрос. Конфликт начался с приказов по фронту члена Генерального Секретариата Петлюры, грозивших полной дезорганизацией фронта. Не считаясь со Ставкой и интересами фронта, не считаясь с мирными переговорами и делом мира вообще, Петлюра стал в своих приказах сзывать на Украину все украинские части армии и флота. Легко представить, что фронт развалился бы мигом, если бы украинские части подчинились приказам Петлюры: северные украинские части потянулись бы на юг, южные неукраинские – на север, прочие национальности также двинулись бы «восвояси», железные дороги были бы заняты одной лишь перевозкой солдат и снаряжения, продовольственные продукты перестали бы поступать на фронт – и от фронта осталось бы лишь одно воспоминание... Нечего и говорить, о том, что в обычное время украинцу-солдату, прежде всего, у себя дома, на Украине, место. Нечего и говорить, что «национализация» армии – вещь приемлемая и желательная. Об этом несколько раз заявлялось официально Советом Нар.Ком.

Я не знаю, сознавал ли Петлюра, что своими безрассудными приказами он ломает фронт и срывает дело мира. Но украинские солдаты и матросы поняли сразу это ибо все они, за редкими исключениями, отказались подчиниться Петлюре, оставшись на своих постах до заключения мира. Тем самым воины-украинцы спасли дело мира, а вопрос о необдуманных приказах Петлюры потерял пока что свою исключительную остроту.

Второй вопрос. Конфликт, начатый приказами Петлюры, был обострен политикой Генерального Секретариата Рады, начавшего разоружение Советов депутатов Украины. Отряды Генерального Сек. напали ночью в Киеве на советские войска и разоружили их. Были аналогичные попытки в Одессе, в Харькове, причем попытки эти сорвались, так как наткнулись на отпор. Но нам достоверно известно, что Генеральный Сек. стягивает войска против Одессы и Харькова в целях разоружения советских войск. Нам достоверно известно, что в целом ряде других менее значительных городов советские войска

уже разоружены и «отпущены домой»... Но Советы – оплот и надежда революции. Кто разоружает Советы, тот разоружает революцию, тот губит дело мира и свободы, тот предает дело рабочих и крестьян... Пусть не говорят нам, что в Генеральном Секретариате сидят социалисты, что они не могут поэтому предавать дело народа... Генеральный Секретариат дезорганизует и разоружает Советы Украины, облегчая Каледину дело утверждения кровавого режима на Дону и в угольном бассейне, – вот факт, которого невозможно скрыть никакими социалистическими фразами... Именно поэтому надеется Совет Народных Комиссаров, что укр. рабочие и солдаты, в первых рядах боровшиеся в России за революционную советскую власть, сумеют призвать к порядку Генеральный Секретариат, либо переизбрать его в интересах мира между народами.

Говорят об «обмене» воинских частей между Украиной и Россией, о размежевании и пр. Совет народных Ком. вполне сознает необходимость размежевания. Но размежевание должно быть братское, полюбовное, по соглашению, а не насильническое, по «принципу»: «хватай, что можешь взять», «разоружай, кого можешь разоружать», как это делает теперь Генеральный Секретариат, захватывая продовольствие, забирая грузы, обрекая армию на голод и холод.

Третий вопрос. Конфликт дошел до высшей точки, когда Генерал. Сек. наотрез отказался пропустить революционные войска Советов против Каледина. Отряды Генерального Секретариата останавливают поезда с революционными войсками, разбирают путь, угрожают выстрелами, заявляя, что они не могут пропустить через свою территорию «чужие» войска. Это русские солдаты, вчера еще боровшиеся вместе с украинцами против вешателей-генералов, старавшихся раздавить Украину, – это они оказываются теперь «чужими»! И это в то время, когда тот же Генеральный Секретариат свободно пропускает в Ростов через свою территорию калединские казачьи части и контрреволюционных офицеров, со всех сторон стекающихся к Каледину.

Ростовских красногвардейцев подымают на пики корниловцы и калединцы, а Генеральный Секретариат Рады мешает помочь нашим товарищам в Ростове. Наших товарищей в рудниках расстреливают калединские офицеры, а Генеральный Секретариат мешает нам подать руку помощи товарищам шахтерам!.. Разве не ясно, что Генеральный Секретариат состоит в союзе с Калединым и Родзянко. Разве не ясно,

что союз с корниловцами предпочитает Генеральный Секретариат союзу с Советом Нар.Ком.

Говорят о необходимости соглашения Совета Народных Комиссаров с Генеральным Секретариатом Рады, но разве трудно понять, что соглашение с нынешним Генеральным Секретариатом есть соглашение с Калединым и Родзянко. Разве трудно понять, что Совет Народных Комиссаров не может пойти на самоубийство...

Одно из двух:

либо Рада порвет с Калединым, протянет руку Советам и откроет дорогу революционным войскам против контрреволюционного гнезда на Дону, – и тогда рабочие и солдаты Украины и России закрепят свой революционный союз новым взрывом братания;

либо Рада не захочет порвать с Калединым, дорогу революционным войскам не откроет, – и тогда Генеральный Секретариат Рады добьется того, чего тщетно добивались враги народа, т. е. пролития крови братских народов.

От сознательности и революционности украинских рабочих и солдат зависит призвать к порядку свой Генеральный Секретариат или переизбрать его в интересах мирного разрешения опасного конфликта.

(«Правда» № 213, 13 декабря 1917 г.
И.В. Сталин, Сочинения, т. 4, стор. 6—14).

Цій же меті служив і

«Приказ по армии «О контрреволюционной деятельности буржуазной кадетской Рады и о прекращении украинизации частей». 26 декабря 1917 г.

...Товарищи солдаты всех национальностей России и вы, братья украинцы!

...Центральная Украинская Рада напала ночью на наши революционные войска, стоявшие в Киеве, разоружила насильственно, отняв более 300 пушек, и, как арестантов, как грабителей с большой дороги, отправила их под конвоем на вокзал, выслала из Украины. Братья украинцы! Мы отправляем украинцев петроградского гарнизона на Украину с музыкой и оружием. Мы торжественно передали украин-

цам хранившиеся украинские святыни, отобранные когда-то у Украины царями, мы братски делились с ними оружием, которым вместе три года сражались... Рада при содействии контрреволюционных штабов пытается захватить Юго-Западный и Румынский фронты, она объявила их своими.

Братья украинцы! От имени всей рабочей и крестьянской России обращаемся к вам: сомкните дружно ряды и ***вместе с нами*** свергните буржуазно-кадетскую Раду.

...Пусть же кровь новой войны падет на голову Рады, которая сама начала войну против Правительства Советов... Теперь же, когда же Рада начала войну, я приказываю прекратить украинизацию частей. Украинизированным частям поставить на выбор: либо примкнуть и признать власть Народного Правительства Народных Комиссаров, либо разоружиться. Всем существующим украинским радам поставить тот же ультиматум. В случае отказа от исполнения – арестовать. Настоящий приказ отпечатать и распространить во всех ротах, командах, батареях, эскадронах и т. д.

Верховный главнокомандующий Крыленко

Це — з одного боку. З другого ж — робляться офіційні кроки, які начебто повинні були свідчити, що Совнарком все ще визнає Раду, визнає і суверенітет Української Народної Республіки. Ось два документи такого характеру.

Посстановление Высшего Совета Народного Хозяйства. Об условиях урегулирования хозяйственных отношений с Украинской республикой. (Собрание узаконений Рабочего и Крестьянского правительства № 86 от 19 декабря 1917 г.)

На заседании 9 декабря и 12 декабря седьмого отдела (общих мер и пр.), 10 декабря первого отдела (топлива) Совета Народного Хозяйства, между прочим, принято следующее постановление:

VII. При предстоящем урегулировании хозяйственных отношений с Украинской Республикой предложить следующие условия:

1) Украина продолжает выполнять все плановые и ряды по отправке угля, продовольствия и пр., доселе установленные и автоматически возобновляемые до их совместного нового урегулирования.

2) Украина имеет права на часть общегосударственного имущества, соответствующую численности ее населения, причем принимается во внимание не только золотой запас, но и стоимость железных дорог, угольных и рудных запасов в недрах земли, а также распределение государственных долгов и т. п.

Постановление Совнаркома О предложении Рады вести мирные переговоры о соглашении. (Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства, № 39 от 22 декабря 1917 г.)

Выслушав доклад тов. Прошьяна, который, в качестве делегата от крестьянского съезда, имел беседу с Винниченко, Грушевским, Поршем и др., как официальными представителями Рады, и приняв во внимание, что официальные представители Рады выразили принципиальную готовность начать переговоры о соглашении с Советом Народных Комиссаров на началах признания Советом Народных Комиссаров независимости Украинской Республики и признания Радой контрреволюционности Каледина и его пособников; приняв далее во внимание, что Совет Народных Комиссаров всегда и безусловно признавал право всякой нации на независимое государственное существование, что всякая попытка устранить войну с Радой, если бы Рада признала контрреволюционность Каледина и не мешала войне против него, безусловно, желательна; выражая свое убеждение в том, что только Советы украинской крестьянской бедноты, рабочих и солдат могут создать на Украине власть, при которой столкновения между братскими народами будут невозможны, и Совет Народных Комиссаров, считая в то же время целесообразным открыть деловые переговоры с Радой с целью устранения тех столкновений, которые вызваны были политикой Рады по отношению к общему фронту и контрреволюционному восстанию Каледина постановляет:

Предложить Раде переговоры о соглашении на указанных началах и ***наметить как один из пунктов, где было бы вероятнее всего удобнее вести переговоры, гор. Смоленск или Витебск.***

Совет Народных Комиссаров
Секретарь Совета Горбунов
20 декабря 1917 г.

А ось які повідомлення надруковані були в газеті «Известия» (органі Московської ради робітничих і солдатських депутатів) за 16 грудня:

Харьков, 12.XII. Образовалась Новая Украинская Рада в противовес буржуазной Центральной Раде в Киеве. Она составилась из представителей украинских полков и рабочих-шахтеров. Киевскую Раду называют панской, и с каждым днем Киевская Рада теряет всякий авторитет в глазах массы.

Дни ее сочтены, все украинские полки, стоявшие в Харькове, Полтаве, Купянске, Шелковке и во всех городах, окружающих Киев, выразили готовность следовать по первому указанию тем распоряжениям, которые будут исходить от той Рады, которая признает власть Советов и действует с ними заодно, каковой и является новообразованная Харьковская Украинская Рада.

Цікаву інформацію дають також вміщені нижче документи. «Известия ЦИК» за 17 грудня надрукували таке:

Приветствие Совета Народных Комиссаров Советскому Правительству Украины. 16 декабря 1917 г.

Приветствуя образование в Харькове истинно народной Советской власти на Украине, видя в этой рабочей и крестьянской Раде подлинное правительство Украинской Республики, – Совет Народных Комиссаров обещает новому правительству братской республики полную и ***всемерную поддержку в деле борьбы за мир, а также в деле передачи всех земель, фабрик и заводов и банков трудящемуся народу Украины***.

Да здравствует власть рабочих, крестьянских и солдатских депутатов!

Да здравствует братство рабочих, солдат и крестьян Украины и России!

Совет Народных Комиссаров

Цитовані вже «Известия ЦИК» за 16 грудня 1917 р. пишуть, що

«***на Украине*** поле деятельности украинской буржуазии и примкнувших к ней контрреволюционеров со всех концов России ***постепенно и неуклонно суживается железным кольцом революционно настроенных и братски спаянных украинских и великорусских войск***».

Незважаючи на те, що рушіями чи співрушіями харківських подій були ті, в основному, російські і частково українські та єврейські

марксисти, які взагалі ігнорували національне питання, все ж проти головних здобутків української національно-визвольної революції вони піти не могли, хоч дехто з них і прагнув до цього. Нижче подаю кілька документів, що характеризують, хоча й неповно, цю думку.

Сообщение об открытии I Всеукраинского Съезда Советов рабочих и солдатских депутатов. 11 декабря 1917 г.

Порядок дня: Текущий момент

1) Самоопределение Украины

2) О власти на Украине

3) О Всеукраинском Учредительном Собрании.

Докладчиком по текущему моменту от имени большевистской фракции выступил т. Артем, но предварительно предоставляется слово тов. Бакинскому, прибывшему из Питера для внеочередного заявления.

Тов. Бакинский от имени Совета Народных Комиссаров приветствует съезд. Делится впечатлениями и настроениями как участник соединенного заседания всех революционных и экономических организаций в Питере. Для того, говорит он, чтобы успешна была борьба на фронте демократии с реакцией, необходимо иметь единый фронт. Необходимо освободиться от внутреннего фронта на Дону. Вокруг Каледина и Центральной Рады идет сплочение всех буржуазных сил, не желающих без боя отказаться от своего господства.

В этом смысл калединщины, в нем же смысл разгорающейся борьбы на Украине...

Тов. Артем По вопросу о Советской власти т. Артем указывает, что власть Советов – совершившийся факт.

Теперь вопрос о том, как, опираясь на Советы, через Советы разрешить все стоящие на очереди вопросы.

Переходя к украинскому вопросу, т. Артем указывает, что борьба на Украине разгорелась не из-за якобы не признаваемого или нарушаемого нами принципа наций на самоопределение. За спиной буржуазной Центральной Рады стоит всероссийская и всемирная буржуазия, которая ясно понимает, что теперь дело идет о международной борьбе.

...С этим принципом классовой, гражданской войны нами была начата борьба против империалистической войны. С возражением выступил т. Попов (меньшевик) и Голубовский (социал-революционер). («Донецкий пролетарий» № 35, 15 декабря 1917 г.)

Резолюции I Всеукраинского съезда Советов (11–12 декабря 1917 г.)

Текущий политический момент.

В результате прений была принята следующая резолюция предложенная тов. Артемом:

...Восстания, организованные всей российской буржуазией, ведет сейчас генерал Каледин, поддерживаемый казачьим кругом и мелкобуржуазными кругами Украины, захватившими в свои руки власть на Украине...

Наиболее сильным средством обмана сейчас в руках контрреволюции являются: во-первых, иллюзия, связанная у широких масс с Учредительным собранием, которое буржуазия стремится противопоставить власти Советов, во-вторых, эксплуатация законного чувства негодования против векового национального гнета и популярного лозунга самоопределения национальностей в целях разделения рабочих и крестьян и защиты интересов контрреволюции, вовлекая рядовое казачество и украинское крестьянство...

Об организации власти на Украине

Центральная Рада теперешнего состава не может быть признана правительством рабочих и беднейших селян Украины. Политика Центральной Рады в земельном вопросе, в отношении к Рабоче-Крестьянскому Правительству Российской Федерации, созданному и утвержденному организованными рабочими, солдатами и беднейшими крестьянами всей России, в том числе и Украины; позиция, занятая Радой в борьбе рабочих и крестьян с буржуазной реакцией на Дону, раздувание Радой националистического угара среди народных масс Украины, наконец, провокационный срыв Всеукраинского съезда Советов в Киеве политиканами, руководящими деятельностью Рады, – все это ставило революционную демократию Украины перед необходимостью решительной борьбы с Радой и создания Рабочей и Селянской власти на Украине.

Всеукраинский съезд Советов рабочих, солдатских с участием крестьянских депутатов постановляет:

Власть на территории Украинской республики отныне принадлежит исключительно Советам рабочих, солдатских и селянских депутатов; на местах – уездным, городским, губернским и областным Советам, а в центре – Всеукраинскому Съезду Советов рабочих и солдатских депутатов, его Центральному Исполнительному Комитету и тем органам, которые он создаст.

Украина объявляется Республикой советов рабочих, солдатских и селянских депутатов.

Временному Центральному Исполнительному Комитету Украины поручается немедленно распространить по территории Украинской Республики все декреты и распоряжения Рабоче-Крестьянского Правительства Федерации, имеющие общее для всей федерации значение – о земле, о рабочем контроле над производством и о полной демократизации армии, объявить недействительными все распоряжения Рады, которые она издала и издает, а также отменить все ранее состоявшиеся распоряжения Рады и Генерального Секретариата, которые направлены против интересов рабочих и беднейших селян Украины.

Установить между Рабоче-Крестьянским Правительством Российской Федерации, а также правительствами остальных частей России и Рабоче-Селянским Правительством Украины полную согласованность в целях и действиях, необходимую в интересах рабочих и крестьян всех народов Российской Федерации, исходя из принципа, что правильными, нормальными эти взаимоотношения могут быть только в том случае, если правительства всех частей России будут являться органами власти Советов рабочих, солдатских и селянских депутатов. В ближайшее время созвать II Всеукраинский съезд Советов рабочих, солдатских и селянских депутатов для дальнейшего расширения и углубления Рабоче-Селянской власти на Украине.

О самоопределении Украины

Принцип права нации на самоопределение, провозглашенный Февральской революцией, мог быть проведен в жизнь только благодаря Октябрьской революции, приведшей к созданию Рабоче-Крестьянского правительства – Совета Народных Комиссаров.

В условиях современного буржуазно-капиталистического общества, основанного на существовании классов с противоположными интересами и обостренной классовой борьбой между буржуазией и пролетариатом, принцип права наций на самоопределение приобретает

противоречивый характер, смотря по тому, кто осуществляет этот принцип: буржуазия или пролетариат.

Победа рабоче-крестьянской революции и декрет Совета Народных Комиссаров уничтожает всякие формы национального угнетения и неравенства в России.

На Украине же проведение в жизнь этого принципа попало в руки буржуазии и мелкобуржуазных социалистов, которые, провозгасив Украинскую Республику, проводят мелкобуржуазную политику в интересах буржуазии, не только украинской, но и неукраинской.

Эта политика ведет к обострению национальной розни, разжиганию национальной вражды, которая неизбежно ведет к новым формам национального угнетения и неравенства.

Такая гибельная для рабочих и крестьянских масс политика дала свои результаты в разоружении неукраинских (но не казачьих) частей, в походе против Советов рабочих и солдатских депутатов, как якобы неукраинских в соглашении с Донским войсковым правительством Каледина, угнетающим у себя рабочих и крестьян, в том числе и украинских.

Так фатально мелкобуржуазные украинские социалисты, стоящие во главе Центральной рады, пошли по пути российских правых социалистов-революционеров и меньшевиков, по пути соглашения с буржуазно-помещичьими классами и измены рабочим и крестьянским массам.

Поэтому Первый Всеукраинский Съезд Советов рабочих и солдатских депутатов, признавая Украинскую Республику как федеративную Российской Республики, объявляет решительную борьбу гибельной для рабоче-крестьянских масс политике Центральной Рады, раскрывая буржуазный, контрреволюционный характер.

Съезд будет бороться за самоопределение Украины в интересах рабочих и крестьян, за их господство, за устранение всяких национальных ограничений, всякой национальной вражды и ненависти, за Украинскую рабоче-крестьянскую республику, основанную на тесной солидарности трудящихся масс Украины, независимо от национальной принадлежности, с трудящимися массами всей России.

О Донецко-Криворожском бассейне

Принимая во внимание:

1) что Донецкий и Криворожский бассейны представляют собой область однородную в хозяйственном отношении,

2) что всякое разделение Донецкого бассейна вредно отразится на развитии его производительных сил и ослабит единство и мощь пролетарской борьбы,

Всеукраинский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов протестует против преступной империалистической политики руководителей казачьей и украинской буржуазной республик, пытающихся поделить между собой Донецкий бассейн, и будет добиваться единства Донецкого бассейна в пределах Советской республики.

(Донецкий пролетарий, № 35 14 декабря 1917 г.)

Сообщение о заседании Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов

Заседание 15 декабря.

Председателем избирается тов. Эпштейн.

По предложению фракции большевиков собрание большинством 106 против 70 решает заслушать в начале заседания доклады о Всеукраинском съезде Советов.

Первым докладчиком выступает т. Данилевский (большевик). Он подробно рассказывает историю созыва съезда в Киеве. Областной комитет (советов) Юго-Западного края с участием представителей других комитетов решил созвать Краевой съезд по следующим нормам: губернские Советы – объединенные – посылают по 10 представителей существующие отдельно – 7 от Советов рабочих и солдатских депутатов и 4 от Советов крестьянских депутатов. Уездные советы посылают по 5 человек. Украинская войсковая рада и Спилка отказались войти в Организационное бюро; украинские с-д вошли только с информационными целями. Войсковая рада и Спилка рассылали приглашения отдельно и по такому расчету – губернские Советы – по 1 от уезда, уездные – по 1 от волости, собралось около 3000 человек. Съезд превратился в митинг. Организационное бюро отказалось выдать им мандаты, «делегаты» ворвались в помещение комиссии, выгнали ман-

датную комиссию и стали сами себе писать мандаты. Добавили еще представителей от войсковых частей, даже самых маленьких (команда писарей в 20–30 человек). Словом, съезд был сделан.

Накануне открытия съезда ночью были разоружены неукраинские войска, силой, под конвоем, отправлены на вокзал и вывезены из Киева. Областной комитет был на несколько часов арестован. В такой обстановке открылся «съезд». Мандатную комиссию не допустили проверить мандаты, в зал заседания впустили всех...

Спилка категорически отказалась изменить нормы представительства, и большевики отказались войти в президиум, а затем и вовсе ушли со съезда, огласив декларацию от 39 Советов. Ушедшие открыли совещание, на котором присутствовали и меньшевики-интернационалисты, эсеры и несколько украинских националистов...

Совещание решило переехать в Харьков и слиться со съездом Советов Донецкого и Криворожского бассейнов.

Медведев (левый укр. с.-д) рассказывает о своих впечатлениях со съезда. Съезд был фактически сорван украинскими заправилами, чтобы не допустить критики Центральной Рады. Винниченко в своей речи говорил о том, что в Петрограде тюрьмы переполнены рабочими. Порш заявил, что Центральная рада (должна) довести Украину до Учредительного собрания и поэтому нельзя вносить раскол... тов. Медведев призывает рабочих Украины бороться вместе с русским пролетариатом.

Меньшевик Камышниченко, признавая, что съезд был подтасован Радой, находит все-таки, что большевики сделали ошибку, уйдя со съезда, ибо могли дать Раде бой. Ультиматум Народных Комиссаров повредил, по его мнению делу борьбы...

Доклад о Харьковском съезде делает т. Артем. ***Мы нашли необходимым (!!!)***, говорит он, ***объявить себя Всеукраинским съездом***, ибо во время борьбы за пролетарско-крестьянскую республику нам нужно было выяснить точку зрения трудовых масс Украины. Когда от имени всей Украины выступает кучка узурпаторов, мы в противовес ей создаем народную власть, власть, опирающуюся на рабочих, солдат и крестьян. Мы надеемся, и не без основания, что крестьяне пришлют нам своих представителей. Борьба с Радой является неизбежной даже для украинских масс. Все резолюции принимались съездом едино-

душно. Съезд избрал ЦИК, который является единственной законной властью на Украине...

Левый эсер Жилов говорит... Левые с-д. тоже ушли со съезда, но они ***считают***, что ***борьбу с Радой нужно вести не путем создания двоевластия, а только созывом нового съезда***.

Бакинский приветствует Харьковский Совет от имени Совета Народных Комиссаров и говорит, что ***теперь***, после образования Советской власти на Украине, ***борьба будет вестись внутри Украины*** между демократией и буржуазией. Иная власть выведет украинскую демократию на дорогу...

Собрание переходит к заслушиванию доклада т. Рухимовича о Военно-Революционном комитете. Рухимович излагает историю первого Центрального Революционного комитета, куда входили в разном количестве украинцы и представители Советов; обе стороны готовились к борьбе. Когда же политика Центральной рады резко изменилась и казаков начали пропускать на Дон, когда в Киеве стали разоружать войска, а в Луганске и Екатеринославе задерживать оружие – Военно-Революционный комитет фактически перестал работать.

Было созвано совещание партийных комитетов, на котором выработаны формы соглашения на основе борьбы с Калединым и неразоружением российских войск. С приходом Северного отряда и захватом броневиков, бывших до того нейтральными, соотношение сил изменилось и новый Военно-революционный комитет программой своей деятельности сделал борьбу за власть Советов. В новый комитет входят 9 представителей (от) Совета рабочих и солдатских депутатов и: – Совета крестьянских депутатов. Городская дума отказалась войти в комитет, который ответственен только перед Советами.

В заключение т. Рухимович сообщает о ликвидации почтово-телеграфной забастовки.

(«Донецкий пролетарий» №38, 17 декабря 1917 г.)

На описаному вище «Всеукраинском съезде Советов» у Харкові було призначено «Народный Секретариат Украинской Народной Республики». Цей секретаріат спочатку було затверджено у такому складі:

Артем – у справах торгівлі і промисловості, в. Ауссем – фінансів, Є. Бош – внутрішніх справ, С. Бакинський – міжнаціональ-

них справ, В. Люксембург – судових справ, **В. Шахрай**[13] **– військових справ**, Е. Лугановський – продовольчих, Е. Терлецький (лівий есер) – земельних справ, В. Затонський – освіти. Представником УНР (Харків) у Петрограді було затверджено В. Затонського.

Представником «Совнаркому» в Україні став Г. Орджонікідзе.

І хоч для багатьох діячів «харківських подій» Українська Народна Республіка – це тільки «**украинский вопрос**», а її суверенітет – «**новое национальное угнетение уже своих помещиков и капиталистов**» (див. резолюцію обласної конференції РСДРП(б) Донецького та Криворізького басейнів «По вопросу об отношении к Украине»), **національна революція стала реальним фактом в Україні, з цим не рахуватися вже не можно було**.

Це особливо треба підкреслити, бо в цьому ключ розуміння всієї української історії після 1917 року.

У цьому переконуєшся при вивченні періоду Гетьманату на Україні, при вивченні махновщини, денікінщини. У цьому переконуєшся і при вивченні дальших періодів нашої історії (національно-культурне відродження, його розгром Сталіним та сталінцями, друга світова війна, післявоєнний період, коли сталіністам здалося, що через кілька десятків років від національної революції вже можна ліквідувати поступово всі її здобутки, бо нема кому їх боронити).

Я не ставлю собі метою дати хронологію всіх подій, які свідчили з перших днів першої радянської влади в Україні, що ще не раз українському народові доведеться відчувати на собі силу і підступність великодержавництва. Обмежуся тільки кількома «штрихами».

Ось телеграма Леніна від 32 січня 1918 року:

> «Тов. Антонов! Я получил от ЦИК (Харьковского) жалобу на Вас... Ради бога, приложите ***все*** усилия, чтобы ***все и всяческие трения*** с ЦИК (Харьковским) ***убрать***. Это ***архиважно*** в ***государственном*** отношении. Ради бога, примиритесь с ними и признайте за ними ***всяческий*** суверенитет. Комиссаров, назначенных Вами, очень прошу Вас убрать». (підкреслення Леніна – *З.А.*)

Ось ще один випадок (з великих). Йдеться про проголошення на IV з'їзді Рад Донецького та Криворізького басейнів, який зібрався 27 січня 1918 р. у Харкові, автономної республіки (відокремленої від України, але складової частини Російської Республіки). Ця

[13] Це видатний діяч українського крила марксизму в Україні. Дивись наступний розділ «До українського комунізму»

республіка обіймала Криворіжжя, сучасний український Донбас та частину (західну) сучасної Ростовської області. «Історія УРСР» тут вказує, що причиною цього «інциденту» було «недостатнє розуміння частиною партійних працівників України значення національного питання для зміцнення диктатури пролетаріату».

Але вже у березні 1918 р. на II Всеукраїнському З'їзді Рад, у Катеринославі, проголошується з натиском, щоб ні в кого це не викликало сумніву:

«Українська Народна Республіка стає самостійною Радянською Республікою».

Запевняє далі ця резолюція, що начебто зв'язок між Росією і Україною від 12 грудня до Брестського миру мав формальний характер і що «вже в найближчому майбутньому цей **формальний зв'язок** мусить бути відновлений, і всі радянські республіки об'єднаються в єдину соціалістичну всесвітню федерацію» (подано тут в українському перекладі з «Весник УНР», орган ЦВК України» від 20 березня 1918 р.)

Таких свідчень хитання офіційної тодішньої політики Раднаркому України можна було б навести більше.

В «Історії Української РСР (т. II, с. 82–83) пишеться й таке:

«*Це цілком зваживши на складну загальнополітичну обстановку* (виходить, що коли б обстановка була трохи «простішою» – то можна!. – *З.А.*), *В. Антонов-Овсієнко призначив лівого есера М. Муравйова, колишнього полковника старої армії* (треба було б написати «полковника жандармерії м. Москви». – *З.А.*) *командуючим радянськими військами, що наступали на Київ. Муравйов своєю поведінкою і провокаційними (?..) наказами про масові розстріли без суду обурював широку громадськість України і підривав авторитет і довір'я до Радянської влади. На цьому грунті між Народним Секретаріатом і Муравйовим відбулися конфлікти. Йому було заборонено виступати із суспільно-політичними заявами, деклараціями, втручатися у діяльність місцевих органів Радянської влади*».

І звісна річ, чому заборонено: бо він ністілечки не приховував своїх шовіністичних «объединительный устремлений», і не тільки наказував, а й сам розстрілював усяких там «мазепинцев», «сепаратистов» та «мелкобуржуазных националистов»; він ще прилюдно виступав із своєю концепцією – чому їх слід розстрілювати. Далі «історія Української РСР» пише, що «народний секретаріат призначив командуючим загонами, що наступали на Київ, Ю. Коцюбинського.

Коли призначив – після зайняття Києва і розстрілу 5000 ні в чому не винних киян, чи ще до взяття Києва і ці злочини Муравйов робив під прикриттям Ю. Коцюбинського?!

Згадувана монографія «Победа Советской власти на Украине» про Муравйова пише «трохи» не так: *«Командовавший советскими войсками Муравьев и здесь отличился сумасбродными и жестокими распоряжениями, резко противоречившими общей линии Советской власти. Он приказывал: «Громить беспощадно город, главным образом Лукьяновку и Киев-Пассажирский», т. е. те районы, где жил преимущественно трудовой люд».)...Однако исполнители этого приказа были людьми, преданными рабочему классу и социалистической революции, а поэтому и не подвергли город разгрому, а вели артиллерийский огонь только по военным объектам и местам скопления войск противника.* (стор. 439)

З цієї монографії виходить, що аналогічний погром було вчинено і в Полтаві на початку січня 1918 р., тобто за місяць до відомого київського.

Следует указать, что политическую обстановку в районе Полтавы обострял и командующий советскими войсками Муравьев своими провокационными приказами, которые вызывали возмущение общественности и Украинского Советского Правительства. Так, 5 января 1918 г. он сообщал Антонову-Овсеенко: «Приказал беспощадно ***вырезать***(!!!) *всех* ***защитников*** *местной буржуазии». Правда, приказ этот не был реализован. Он вызвал резкую реакцию Украинского Советского Правительства. По требованию Народного Секретариата Антонов-Овсеенко запретил Муравьеву выступать с общественно-политическими заявлениями и декларациями, вмешиваться в деятельность местных советских органов. Главнокомандующим войсками Советской Украины был назначен народный секретарь Ю. Коцюбинский. Среди советских войск, наступавших на Киев, были и другие члены Народного Секретариата».* (стор. 409)

З цієї монографії виходить, що Муравйову було заборонено виступати з офіційними заявами і деклараціями не після Києва, а після Полтави, що верховним головнокомандуючим походу на Київ був 22-річний Ю. Коцюбинський, що *«среди советских войск, наступавших на Киев, были и другие члены Народного Секретариата»*. З цієї монографії виходить, що й далі полковник Муравйов отримував підбадьорюючі телеграми такого змісту, як 24 січня від Антонова-Овсієнка: «**будьте спокойны и по-прежнему решительны».**

Для розуміння тодішньої загальної обстановки і трагічних тогочасних подій багато дає відомий відкритий лист С. Єфремова до Ю. Коцюбинського.

Цитую його за опозиційною до Ц. Р. газетою «Нова Рада», до складу редколегії якої входив Павло Тичина.

До «командующого українським військом» та «народного секретаря» Юр. Коцюбинського

Пане Коцюбинський!

Серед імен, власники яких нахвалялись обернути Київ – це серце України й красу землі нашої – в руїну, зробити з нього купу гною й грузу і почасти нахвалки свої справдили – одно ім'я спиняє на собі увагу, од одного найбільшим жахом віє. Це ваше, пане Коцюбинський, ім'я. Морально нам байдуже, що робили з Києвом ваші товариші. Але неоднаково нам, що серце України в залізних лещатах здушила людина, яка носить прізвище – Коцюбинський.

Це прізвище вся Україна знає. Знає, як великого художника і великого громадянина разом, що служив рідному краєві не тільки своїм майстерним пером, а й кладучи в гурті з іншими працьовниками цеглину за цеглиною на будинок відродження вільного українського народу. Своїм широким серцем він охопив болі трудящого люду, він пережив з ним найтяжчі, найтемніші часи, пережив і початок возкресення й на той світ пішов з твердою вірою, що встане правда, встане воля і з ними й рідна Україна та великий народ український встануть до нового життя. Надії ці були справдились. Воля справді засяяла вже була під українським небом. І от приходять люде, що цю волю знов кладуть у домовину й важке віко пудовими набоями прибивають. І між ними – людина з прізвищем Коцюбинський, славного батька виродний син...

Пане Коцюбинський! Я знав і любив вашого батька. Я щиро оплакував його дочасну смерть. Я кинув свої квітки на його могилу. Але я не вагаючись, кажу, яке щастя, що він помер, як добре, що очі його не бачили й уші не чули, як син Коцюбинського бомбардує красу землі нашої й кладе в домовину молоду українську волю. Доля зглянулась над ним і зробила цю полегкість, хоча кістки його напевно перевернулись в могилі над Десною – і Десна принесе ще до старого Дніпра і під зруйнований Київ ті криваві батьківські сльози і прокльони, яких не може не послати ота забута вами і дорога нам могила.

Та це сентиментальність, пане Коцюбинський, і за неї прошу мені вибачити. Не до лиця нашим лютим часам сентиментальності. Я про інше хочу з вами говорити.

Ви – командуючий українським (!) військом; я тільки рядовий український письменник. Ви – людина, що в своїх руках держить – чи на довго – життя і долю мільйонів людей; я один з тих мільйонів, може, один з призначених на страту, якого з вашого наказу можуть щохвилини послати на смерть ваші палачі. Ви тільки починаєте свою життьову путь; я, може, її кінчаю... Нас ділить прірва, безодня несходима, яка тільки-но може ділити большевика од старого соціаліста, що не раз звідав царської тюрми та жандармських скорпіонів. І проте я не заздрю вашій силі й не проміняю її на мою несилу; і проте я не хотів би починати своє життя вашим способом, як не бажаю вам кінчати його може призначеним мені. Не бажаю, бо це було б полегкістю за нечуване діло, що тяжить на вас, а полегкості – скажу по щирості – вам я зичити не можу. Єсть учинки, пане Коцюбинський, яких нічим не одкупити, ні спокутувати й за які прощення не може бути. На вас лежить тавро таких вчинків.

Не буду вам, пане Коцюбинський, нагадувати, що виховано вас, по смерті батька вашого, громадським коштом, що на український гріш, на ту тяжко згорьовану удовину лепту ви, пане Коцюбинський, здобули свої переконання: це теж сентименти, які не лицюють нам тепер, в дні божевілля й жаху. Не говоритиму також і про ваші способи політичної боротьби: про них можна б сперечатися, як і про всякі способи. Але ось не сентименти вже і не такі справи, про які можна сперечатись. Десять день мільйонне місто, місто беззбройних та беззахисних дітей, жінок і мирної людності, конає в смертельному жаху. Десять день смерть літає над головами неповинних людей. Десять день творяться такі страхи – я їх бачив, пане Коцюбинський! – од яких божеволіють люде. Десять день конає українська воля... і ви, син великого батька, що любив – і це я знаю – наше місто – ви, його не захистили. І того не досить. Коли ваші «вороги», – од яких ви не стидалися проте брати допомогу, – щоб не руйнувати міста, вийшли з його, ви входите тріумфатором та завойовником і, сіючи мизерні брехні про «буржуазність» та «контрреволюційність», чесним ім'ям свого батька покриваєте нечуване злочинство, яке вже зроблено і по сей день робиться – ті гори трупів, що навергало во ім'я рівності й братерства, без жодного суда і слідства, ті ріки крові, що течуть вашими, пане Коцюбинський, слідами. Та ви не тільки покриваєте зло-

чинства – ви робите нові. Ви по блюзнірському знущаєтесь над усим, що було дороге Вашому батькові. Ви українською мовою розповідаєте про свій тріумф. Ви нею ж слебезуєте свої накази воякам...

Навіщо ви це робите?

Коли Юда поцілував свого великого навчителя – цей одповів йому коротким запитанням: «Чи поцілунком продаєш сина чоловічого». Що вам сказати на цей поцілунок і яким голосом відповідатимете, коли невсипущий сторож людський, совість, запитає вас: «Де брат твій Авель». Але найбільші зрадники в історії людськості, Каїн з Юдою, спокутували свій гріх. Один ходив до світу «стенай и трясийся», другий – «шед удався». Ви, пане Коцюбинський, цього не зробите. Ви не стогнатимете і не тремтітимете. Ви не повіситесь. Це теж сентиментальність. На це треба того, чого вам бракує органічно. Ви спокійно хліба-солі заживатимете і коли вам, пане Коцюбинський, нагадають, що на руках ваших кров – ви, як Щедринів Молчалин, усміхнетесь: «Ничего-с, я вымыл-с»... сідаючи за стіл, не прийде вам на згадку та сім'я, яку шестипудовий набій усю знищив саме за обідом. Нічого вам не скаже і той шестиліток хлопчик, що вдарив себе ножем, коли його тата – чуєте, пане Коцюбинський, тата! – одірвали од його, беручи на катівську розправу. Не скажуть і ті ранені, яких з шпиталів брали на розстріл і тільки тим із них, що самі йти не здолали – ласкаво сказали: «Ну, ждіть черги»... Ви скажете – то буржуазна кров... Звідки ви це знаєте – спитаю вас. І чи не більше за цих проклятих десять день пролито крові пролетарської. А в тім для мене це ваги не має, бо і буржуазна кров так само червоніє, як і пролетарська, і так само веселіше їй текти по жилах, ніж по піску Маріїнського парку, і так само п'янить вона людей, що можуть полоскатися у їй. І голі трупи, ограбовані, роздягнені, яких снопами розвозили по улицях – вони німо свідчать, що п'яні од горілки й крові люде ні впину, ні межі хижацтву своєму не знають. І коли у вас, що носить прізвище Коцюбинський, знялась рука на Київ, коли ви можете чесним ім'ям великого українського письменника покривати всі заподіяні злочинства, коли ви досі жити можете – то вам вже нічого боятись: можете спокійно спати...

Спіть спокійно. Я знаю, що вашу запанцировану совість словами не дістати. Але ж і ви знайте, що з насіння, яке посіяли ви в рідну землю, вродить не те, чого ви сподіваєтесь. Не рівність і братерство, а тільки ножі обоюдні, зненависть, кров... До чистої справи й рук чистих треба докладати, а нечисті руки і найчистішу справу загаджують, бруднять,

каляють. І хоч у десятьох водах мийте їх – не змити вам ганьби й неслави, якими вкрили ви себе і своє діло. Я знаю – ви тепер цього не годні зрозуміти. Але хоч те ви, може, зрозумієте, що заважає мені, рядовому письменникові, цього листа до вас, «народнього секретаря», хоч задля годиться, заради самої ввічливості підписати – з звичайною пошаною.

Сергій Єфремов

Процитовано з: «Нова Рада», № 15, Вівторок 16(6)лютого 1918 р.

Схематично, після здобуття плацдарму в Харкові силами «северного отряда» і відомих резолюцій «І Всеукраинского съезда советов» події розвивалися в такому калейдоскопі.

Протягом січня під проводом Муравйова (при верховному і безпосередньому керівництві особливого «Наркома по борьбе с контрреволюцией на Юге» Антонова-Овсєєнка) червоні війська багатьма загонами (Єгорова, Березіна, Знаменського та ін.) зайняли майже все Лівобережжя. Катеринослав, наприклад, був зайнятий 8 січня, Полтава – 19 січня, Лубни – 24 січня, Бахмач – 27 січня, Кролевець – 26 січня, Конотоп – 27 січня. 29 січня 1918 р. під Крутами був розбитий студентський курінь, що йшов на допомогу Бахмачеві.

25 січня 1918 року після проголошення четвертого універсалу і у зв'язку з наближенням до Києва «войск северного отряда» в Києві вибухнуло повстання проти Центральної Ради. Бої тривали більше тижня. Повсталі захопили важливі пункти Києва (Арсенал, Поділ, Старе Місто) і вузьким ланцюгом оточили будинок Центральної Ради (тепер музей В.І. Леніна).

3 лютого січові стрільці, пробившись до оточених, відбили Старе Місто і Поділ, а Слобідський Кіш і Вільне козацтво здобули Арсенал, що тримався найдовше. В полон було взято 300 арсенальців, біля 300 арсенальців загинули в боях. Але це була короткочасна перемога, бо вже 4 лютого Муравйов, що наступав на Київ з Лівобережжя, починає бомбардувати протягом п'яти днів місто з гармат.

Чеські та польські військові частини, що були тоді в Києві ще з часів Лютневої революції, трималися осторонь цих подій. Монографія «Победа Советской власти на Украине» дає такий виклад цих подій у Києві.

Наиболее надежной силой Центральной Рады в Киеве были «вольные казаки», возглавлявшиеся украинским социал-демократом инженером Ковенко, отряды сечевых стрельцов под командованием Е. Коно-

вальца и А. Мельника – будущих фашистов, кровавых палачей украинского народа...

Действуя по единому плану, красногвардейцы повели наступление на центр города, чтобы там объединить свои силы и нанести сокрушительный удар Центральной Раде.

После жаркой стычки с гайдамаками красногвардейцы Подола и Куреневки прорвались 13 января (дати подано тут за старим стилем) к Михайловскому монастырю, вышли на Владимирскую улицу и овладели гостиницей «Прага». Лишь два городских квартала отделяли их от резиденции Центральной Рады. (с. 434)

...1-го января сечевые стрельцы начали контрнаступление против подольских красногвардейцев. Под натиском превосходящих сил противника красногвардейцы вынуждены отступить». Так сечевикам удалось помешать соединению подольских красногвардейцев с арсенальцами и железнодорожниками. (с. 434–435)

Красногвардейцы-железнодорожники, стремясь облегчить положение красногвардейцев Подола и «Арсенала», пробивались к центру города. Овладев товарной станцией, они утром 20 января повели наступление по Большой Васильевской улице в сторону Крещатика... и заняли станцию Киев-Пассажирский. Вместе с красногвардейцами Шулявки им удалось занять Жилянскую и Марини-Благовещенскую улицы, галицкий рынок и часть Бибиковского бульвара. Не более трех кварталов отделяло красногвардейцев от здания, где находилась Центральная Рада.

Особенно ожесточенные бои шли в районе «Арсенала». (с. 434-435).

...Противник, пользуясь численным преимуществом, стал теснить железнодорожников и усилил атаки на «Арсенал». В связи с этим положение борцов за власть Советов резко ухудшилось... Обессиленные шестидневными боями, не имея возможности дальше отражать атаки, арсенальцы 22 января были вынуждены прекратить дальнейшую борьбу.

Народні комісари Ю. Коцюбинський та Г. Лапчинський, як подає цитована монографія, *«28 января 1918 г. сообщили Совету Народных Комиссаров* (в Петроград, звичайно!) *и мирной делегации в Брест-Литовске* (Троцькому – *З.А.*), *что «те немногочисленные пункты, где слабые группы сторонников Центральной Рады еще держатся, будут*

ликвидированы решительными действиями в самое короткое время» (див. с. 439–400) *«Этими немногочисленными пунктами, где еще удерживались украинские буржуазные националисты, были Подолия и Волынь* (що становили біля третини населення України). *Здесь, как и в других районах Украины, они начали гражданскую войну».* (див. с. 440)

Важливою характеристикою складності тогочасної ситуації в Києві є дані про національний склад населення Києва у цей період. У Києві за міською статистикою 1917 р. було населення (у відсотках):

	Рідною	**Розмовною**
З російською мовою	50,26	62,19
Українською мовою	16,68	11,11
Єврейською	18,95	13,49
Польською	9,5	8,4

Аналогічна ситуація була по багатьох містах.

Ось дані про національний склад населення найголовніших міст України. Правда, це за станом на 1923 рік, але ситуація суттєво не змінилася за попередні п'ять років.

Міста	**Кількість населення**	**% українців**	**% росіян**	**% євреїв**
Київ	400 740	13,0	49,0	32,0
Одеса	427 831	2,9	44,8	44,4
Харків	269 924	21,3	50,5	20,3
Катеринослав	162 965	4,7	44,4	44,7
Миколаїв	108 820	15,3	50,9	28,5
Полтава	87 451	58,0	23,0	10,0
Зинов'євськ (Кіровоград)	77 129	21,9	33,7	41,2
Херсон	74 483	40,5	18,9	37,1
Вінниця	51 316	35,4	17,1	37,9
Кам'янець Подільський	29 533	37,0	9,9	45,9
Жмеринка	17 470	44,0	21,5	26,5
Кременчук	55 005	30,0	7,0	61,0
Прилуки	27 206	56,0	3,0	40,0
Переяслав	15 465	65,0	3,0	32,0
Миргород	13 902	78,0	3,0	18,0
Чернігів	29 995	30,5	33,2	34,2

Ніжин	29 630	70,1	11,9	16,8
Глухів	12 971	65,1	17,7	16,1
Проскурів (Хмельницьк)	24 880	19,9	15,3	50,4
Суми	37 216	64,7	24,0	8,7
Ізюм	12 500	78,5	16,5	2,4
Охтирка	25 246	86,3	10,0	2,5
Лебедин	16 594	91,9	15,0	1,9
Житомир	68 280	17,9	24,6	47,1
Коростень	8694	17,9	24,6	47,1
Шепетівка	6378	63,0	0,4	31,9
Артемівськ	27 461	40,0	32,0	25,0
Луганськ	43 438	46,0	49,0	4,0
Сталін (Донецьк)	29 006	5,0	75,0	18,0
Маріупіль	27 383	32,0	34,0	20,0
Слов'янськ	21 456	62,9	29,5	3,4
Старобільськ	4783	95,0	4,0	–
Запоріжжя	49 732	34,0	29,3	19,7
Мелітопіль	23 704	22,0	16,0	55,5
Кривий Ріг	22 729	52,4	12,0	33,6
Бердянськ	21 954	2,1	30,7	9,1
Олександрія	21 884	54,6	16,8	29,3
Н-Московськ	14 726	72,3	10,3	14,3
Никопіль	10 545	35,6	20,4	42,3
Бердичів	43 574	9,0	11,0	72,0
Умань	40 892	29,0	8,0	59,0
Біла Церква	37 868	13,0	7,0	73,0
Черкаси	31 250	67,0	3,0	30,0
Тараща	24 718	99,0	–	–
Сміла	21 114	44,3	9,7	28,0
Звенигородка	15 530	51,0	3,0	42,0
Канів	7890	74,0	2,0	23,0

Тому не дивно, що більшість населення Києва та інших міст ставилася вороже до ідеї утворення суверенної Української держави і не розуміла завдань національно-визвольної революції в Україні. Ось ще деякі цікаві дані з цього питання.

Влітку 1917 року відбулися по всій Україні вибори до демократичного самоврядування міст. Ці вибори показали величезну пере-

вагу росіян. Так, у Катеринославі до міської Ради із загального числа радників вибрано тільки 10% українців, у Києві – 20%, у Житомирі – 9%, в Одесі – коло 5%.

Це й не дивно. По всіх містах України у 1917 р. російська мова була рідною для 34% населення, а українська – тільки для 30,5%, єврейська – для 27%, польська – для 3%, німецька – для 1%, інші мови – 4,5% населення міст.

Це повинно було вже тоді схвилювати Центральну Раду. Але, мабуть, не схвилювало. Вона надіялася на поступову «еволюцію» населення міст у напрямку сприяння національному і соціальному визволенню українського народу від Тимчасового уряду Росії.

За ситуації, що створилася в Києві, Центральна Рада уночі з 8 на 9 лютого покинула Київ. Муравйов, зайнявши Київ 9 лютого, за «революционной законностью» знищив понад 5600 людей («мазепівців»).

Але, з другого боку, напластовувалися міжнародні події. 9 лютого у Бересті представники Центральної Ради підписують мирний договір із центральними державами (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною). 12 лютого Центральна Рада попросила у Німеччини допомоги собі.

Я не намагатимусь докладно описувати тут, як Центральна Рада прийшла за стіл берестейських переговорів.

Зазначу тільки, що від початку поява української делегації на мирній конференції (7 січня 1918 р.) в Бересті стала дискусійною і «заводила в тупик» усі переговори. Поява української делегації була нестерпною в першу чергу для Австро-Угорщини, бо вимагала повернення Україні Галичини, Буковини, Холмщини. Ці українські вимоги приводили австрійців до люті, бо були серйозною небезпекою для цілості австрійської монархії і «вдаряли» по австрійському престижеві.

Але Німеччина, що намагалася за всяку ціну «закрити» східний фронт, була зацікавлена в присутності України у Бересті, тим більше, що Радянська Росія, яка на початку свого народження подавала надії на заключення сепаратного миру з «державами згоди», тепер почала все більше зволікати. Крім того, кайзерівська Німеччина, як показали дальші події, мала на сході Європи і далекосяжні плани.

Нічого не зуміла сказати проти появи української делегації і російська делегація.

Під тиском Німеччини Австро-Угорщина погодилась нарешті на українські вимоги і перестала ігнорувати українську делегацію.

Українська делегація укладає мирний договір окремо від Радянської Росії, бо остання односторонньо припиняє переговори і покидає Берестя.

Щоб читач не робив собі здогадок про зміст Берестейського миру, ми наведемо докладні витяги з нього.

МИРНИЙ ДОГОВІР між Українською Народною Республікою і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони.

Тому, що український народ в протягу сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажання привернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться в війні з Росією, постановили правительства Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини заключити мирний договір з правительством Української Народної Республіки, вони хотять сим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного мира, котрий не тільки має вести до привернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умововому. В цій цілі до нав'язання мировых переговорів і Берестю Литовськім зібралися повновласники вище означених правительств, а саме:

За Правительство Української Народної Республіки члени Української Центральної Ради:

Пан Олександр Севрюк

Пан Микола Любинський

Пан Микола Левитський

За Цісарсько-Німецьке Правительство державний секретар заграничного уряду, Цісарський Дійсний Тайний Радник

Пан Ріхард фон Кюльман

За ц і к. Спільне Австрійсько-Угорське Правительство Міністр Цісарського і Королівського Дому і справ заграничних ц. і к. Апостольського Величества Тайний Радник

Оттокар граф Чернін фон і цу Худеніц

За Королівсько-Болгарське Правительство

Президент міністрів Пан Д-р Василь Радославов, Посол Пан Андрій Тошев, Посол Пан Іван Стоянович, Військовий Повновласник Пан Полковник Петро Ганчев, Пан Д-р Теодор Анастасов.

За Цісарсько-Отоманське Правительство:

Його Величества Великий Везер Талат Паша, міністр справ заграничних Ахмет Нессім Бей, І. В. Ібрагім Гаккі Паша, Генерал Кавалерії Ахмет Іццет Паша;

і по предложенню своїх повновластій, які признано добре і незалежно виставленими, згодилися на слідуючі постанови:

Стаття І. Українська Народна Республіка з одної і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з другої сторони, заявляють, що воєнний стан між ними покінчений. Сторони, заключаючи договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття ІІ. 1) Між Українською Народною Республікою з одної і Австро-Угорщиною з другої сторони, оскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, які існували між Австро-Угорською Монархією і Росією перед вибухом війни.

2) Дальше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограду, загально по лінії Білгорай – Щебрешин – Красностав – Радзин-Межиріччя – Сарнаки – Мельник – Високо-Литовськ – Кам'янець-Литовськ – Пружани – Вигоновське озеро.

Подрібно установлюватиме границю мішана комісія після етнографічних відносин і з узглядненням бажань населення.

3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мала граничити ще з якою иншою державою з Почвірного Союзу, то щодо того застерігаються окремі умови.

Стаття ІІІ. Опорожнювання занятих областей почнеться негайно по ратифікації сього мирного договору.

Спосіб переведення, опорожнення і передачі опорожнених областей означать повновласники інтересованих сторін.

Стаття IV. Дипломатичні і конзулярні зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифікації мирного договору (для можливого найбільшого допущення конзулів обох сторін застерігаються окремі умови).

Стаття V. Сторони, що заключать договір, зрікаються взаємно звороту їх воєнних видатків на проведення війни, як також звороту і воєнних шкід, то є тих шкід, яі повстали для них і їх горожан у воєнних областях через військові зарядження з включенням всіх реквізій, зроблених у ворожому краю.

Стаття VI. Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені додому, хіба б вони схотіли за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях, або здатися до іншого краю.

Питання, що стоїть з тим у зв'язку, полагоджуються в окремих договорах, передбачених в VIII статті.

Стаття VII. Сторони, які заключують договір, прийшли в справі господарських зносин до слідуючої згоди:

1. Сторони, які заключують договір, зобов'язуються взаємно нав'язати негайно господарські зносини й устроїти обміну товарів на підставі слідуючих постанов:

До 31 липня б. р. треба буде перевести взаїмну обміну лишків найважніших сільськогосподарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб згідно з отакими постановами:

а) Кількість та рід витворів, котрих обміну передбачено в попередньому уступі, означить по обох сторонах комісія, яка складається з однакової кількости членів з обох сторін і збирається негайно після підпису мирного договору.

б) Ціни витворів при згаданій обміні товарів означує по взаїмній згоді комісія, котра складається з рівної кількості представників обох сторін.

в) Розрахунок відбувається в золоті на такій основі: 1000 німецьких державних марок в золоті, рівні 462 карбованцям в золоті Української Народної Республіки, а також рівні 462 рублям в золоті бувшого російського цісарства (1 рубель рівняється 1/15 імперіала), або 1000 австрійських і угорських корон в золоті рівні 393 карбованцям 78 грошам в золоті Української Народної Республіки, а також рівні 393 рублям 78 копійкам в золоті бувшого російського цісарства (рубель рівняється 1/15 імперіала).

г) Обміна товарів, котрі мають бути установлені комісією, яка передбачена в уступі «а», відбувається через державні, або державою контрольовані центральні інституції.

Обміна тих витворів, котрих вище не передбачено, комісії не означають відбувається дорогою вільного обороту на підставі тимчасового торговельного договору, котрий передбачається в слідуючім числі II.

(число II з пунктами A, B; числа III, IV, і V з усіма пунктами опущені).

Стаття VIII. Привернення публічних і приватних правних зносин, виміни воєнних полонених і цивільних інтернованих, справа амнестії як також справа поступування з торговельними кораблями, що попали у власть противника, управниться з Українською Народною Республікою в поодиноких договорах, котрі становлять щодо суті складову часть нинішнього мирового договору і по змозі рівночасно з ним поступають в силу.

Стаття IX. Умови, прийняти в отсьому мировому договорі, творять неподільну цілість.

Стаття X. При толкованню сього договору для зносин між Україною і Німеччиною є міродайним український і німецький текст, для зносин між Україною і Австро-Угорщиною український, німецький і угорський текст, для зносин між Україною і Болгарією український і болгарський текст, для зносин між Україною і Туреччиною український і турецький текст.

Кінцеві постанови

Нинішній мировий договір буде ратифікований. Ратифікаційні грамоти мають бути обміняні, якомога скоріше, у Відні.

Мировий договір стає правосильним по його ратифікації, оскільки в йому нічого іншого не постановлено.

На доказ того повновласники отсей договір підписали і свої печаті приложили.

Злагоджено в п'яти переписах в Берестю Литовськім 9 лютого 1918 року.

Підписали: Севрюк, Любинський, Левитський, Кільман, Чернін, Радославов, Тошев, Стоянович, Ганчев, Анастасов, Талан Паша, Ахмет Нессім Бей, Ібрагім Гаккі Паша, Іццет Паша.

Протокол

Тому, що постав сумнів щодо толкування 2 точки статті мирового договору, заключеного дня 9 лютого 1918 року в Берестю Литовському

між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної і Українською Народною Республікою з другої сторони, то Правительства згаданих держав постановили той сумнів усунути доповняючою заявою і поручаючи своїм повновласникам, висланим до Берестя Литовського на мирові переговори з Росією, а іменно: (йде довгий перелік, тотожний тому, що на початку договору) заявити що слідує:

Для уникнення непорозумінь при толкованню 2 точки її статті мирового договору, заключеного 9 лютого 1918 року в Берестю Литовськім між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної сторони і Українською Народною Республікою з другої сторони стверджується, що мішана Комісія яка передбачена в другім уступі тої договірної постанови, при уставленню границі не є зв'язана класти граничну лінію через місцевости Білгорай – Щебрешин – Красностав – Пугачів – Радзин – Міжиріччя – Серпаки, лише має право на підставі 2 точки ї статті сього договору мирового попровадити границю, що виходить з етнографічних відносин і бажань населення, також на схід від лінії Білгорай – Щебрешин – Красностав – Пугачів – Радзин – Межипіччя – Серпаки.

Згадана мішана Комісія утвориться із заступників сторін, що заключують договір, і зі заступників Польщі і кожна з тих партій вишле рівне число делегатів до Комісії.

Сторони, що заключають договір, згідно постановляють, коли та Комісія збереться.

Виготовлено в п'яти переписах в Берестю Литовськім дня 4 марта 1918 р.

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ДОДАТКОВИЙ ДОГОВІР
ДО МИРОВОГО ДОГОВОРУ

(Подаємо тут тільки найцікавіші місця з цього договору).

Стаття XXIII

Торговельні кораблі одної з сторін, що заключують договір, які на початку війни знаходилися в пристані другої сторони, мають бути звернені вмісті з грузами, а коли се не можливе, то повинно дати за них відшкодування в грошах. Щодо виплати фрахтів, за уживання тих кораблів підчас війни застерігається се окремими умовами з огляду на те, що Українська Народня Республіка має намір поділу майна з іншими частинами бувшої Російської імперії.

Стаття XXIV

Торговельні кораблі одної з сторін, що заключають договір, які дістались як воєнна здобич, в тім випадку, коли вони до підписання прелімінарного миру будуть присуджені законним вироком призового суду і коли вони не підпадають під постанови статті 23 уважаються за остаточно сконфісковані.

У всіх інших випадках вони повинні бути звернені, коли ж їх вже нема, то мусять бути виплачено грішми.

Сі постанови мають відповідне примінення до набутих як воєнна здобич корабельних грузів, котрі належать до горожан одної зі сторін, що заключують договір.

Стаття XXV

Виконання постанов статті XXIII і XXIV, а передовсім установлення відшкодовань, які мають бути заплачені, переводе мішана комісія, яка буде складатися по одному представникові із сторін що заключують договір і нейтрального голови, і яка зійдеться в протягу трьох місяців в Одесі або в якім иншім по пізнішій згоді місці. Призначення голови комісії доручається Президентові Швейцарської Сполученої Ради.

Стаття XXVI

Сторони, що заключують договір, зроблять все, що лежить в їх силі, щоби торговельні кораблі вмісті з грузами, котрі по статті XXIII і XXIV мають бути звернені, могли вільно повернутися до батьківщини.

Підписи: Севрюк, Любинський, Левитський, Р.Ф. Кільман, Гоффман.

Аналогічні пункти є у додатковому договорі з Австро-Угорщиною[14].

1 березня військо Центральної Ради повертається до Києва. 14 березня воно займає Одесу, 17 – Миколаїв, 21 – Херсон, 2 квітня – Катеринослав, 30 – Маріуполь та прикордонне з Красновим Колпакове. 1 травня було зайнято Таганрог.

3 березня до берестейського миру приєдналася Радянська Росія.

[14] На підставі статті XI мирного договору між Українською Народною Республікою та центральними державами до території Української Народної Республіки згодом було приєднано Мозирський повіт.

Ось шоста стаття цього договору, підписаного Чичеріним та іншими представниками Радянської Росії, з одного боку, та представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини – з другого.

«Россия обязывается немедленно заключить мир с Украинской Народной Республикой и признать мирный договор между этим государством и державами четверного союза. Территория Украины незамедлительно очищается от русских войск и русской Красной гвардии. Россия прекращает всякую агитацию или пропаганду против правительства или общественных учреждений Украинской Народной Республики».

(Дивись: «Документы о внешней политике СССР, т. 1, С. 122).

З цього ж збірника нижче наводимо деякі цікаві ноти, що дають можливість краще зрозуміти формування політики щодо України як перед Берестейським миром, так і довгий час після нього, хоч документи ці стосуються короткого періоду після підписання Миру.

Доклад заместителя Народного Комиссара по Иностранным Делам Г.В. Чичерина о Брест-Литовском мирном договоре на IV Чрезвычайном Всероссийском Съезде Советов

14.III.1918.

...Пятая категория – это есть Украина и Финляндия. В Финляндии и на Украине вмешательство Германии происходит под фикцией оказания помощи дружественному правительству. Германское правительство исходит из того якобы, что в Финляндии и на Украине имеются свои законные правительства, которые обратились к Германии за помощью. Условия, предъявленные им, заключаются в том, чтобы очистить Украину и Финляндию от наших войск и Красной гвардии и тем самым предоставить их на полное растерзание германскими войсками. Относительно Украины имеется специальное постановление, что Россия обязуется заключить мир с Украинской Народной Республикой... Россия обязуется признать мирный договор между этим государством (йдеться про УНР) и державами Четверного Союза...

Кроме Финляндии, должны быть очищены от русских войск также Аландские острова.

...Затем специальное постановление обязывает Россию прекратить также агитацию против Финляндского правительства и против Украинского правительства.

(Див.: «Документы о внешней политике СССР», т. I, с. 668–669).

Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел Министерства Иностранных дел Германии (передано по радио) 18 марта 1918.

Протестуя против последовавшего через две недели после подписания мира занятия Одессы германскими войсками и настаивая на немедленном ее очищении, Народный Комиссариат надеется, что если, несмотря на то, что Одесса ***не входит в пределы Украины, ее занятие*** рассматривается как наступление и занятие украинской территории, Германское Правительство не откажет сообщить, в каком виде оно представляет границу Украины.

Временный Заместитель Наркома Иностранных Дел Чичерин.

На эту ноту германское правительство ответило 24 марта 1918 г. нотой следующего содержания:

Императорское Германское Правительство отклоняет протест Русского Народного Комиссариата по Иностранным Делам от 18 с. м. против вступления германских войск в Одессу и требование о немедленном оставлении этого города, ввиду того, что он якобы не находится на украинской территории. Согласно заявлениям украинской делегации во время мирных переговоров в Бресте к территории Украины принадлежит, в частности, и Херсонская губерния. Следовательно, Одесса также должна рассматриваться, как находящаяся на украинской территории». (Документы о внешней политике СССР, т. I, с. 214).

Н О Т А Народного Комиссариата Иностранных Дел Министерству Иностранных Дел Германии, 26 марта 1918

В целях разъяснения радио Германского Министерства Иностранных Дел от 24 марта Народный Комиссариат по Иностранным Делам просит сообщить, основывает ли Германское Правительство свое заявление ***о принадлежности Одессы к Украине*** на словесных заявлениях украинских делегатов или на каких-либо документах международно-

го характера и ***как именно*** Германское Правительство ***определяет границы*** Украинской Республики.

Народный Комиссариат Иностранных Дел Чичерин

(Див.: «Документы по внешней политике СССР», т. I, с. 214).

29 марта 1918 г. ...была получена НКИД следующая радиограмма Германского МИД

«...2) окончательное установление границы между Россией и Украиной должно иметь место в русско-украинском мирном договоре, немедленно заключить который Русское Правительство обязалось по Мирному договору с нами и нашими союзниками. До этого Императорское Германское Правительство, в соответствии с прокламацией Украинской Центральной Рады считает, что к собственно Украине относятся следующие десять губерний: Волынская, Подольская, Херсонская, Таврическая (без Крыма), Киевская, Полтавская, Черниговская, Екатеринославская и Харьковская; сюда надо еще добавить части Холмской губернии, относящиеся к Украине по мирному договору союзников с ней». (там само, стор. 217).

Н О Т А Народного Комиссариата Иностранных Дел Министерству Иностранных Дел Германии, 7 апреля 1918. (передано по радио)

В согласии с Брестским договором Правительство Российской Республики после ратификации его отправили 3 апреля по радио в Киев следующего содержания:

«В ответ на радио 2 апреля с предложением начать переговоры о мире Правительство Российской Республики ***вынужденное к заключению Мирного договора с Радой Народных Министров ультиматумом 21 февраля и Брестским договором***, предлагает местом переговоров город Смоленск. Переговоры предлагается начать 6 апреля сего года, что касается междоусобной войны, которая якобы ведется между двумя враждующими народами, то Народный Комиссариат Иностранных Дел решительно отклоняет подобное объяснение происходящей на Украине кровавой борьбы. Советское правительство не ведет войны против Украинской Народной Республики. Борьба идет между двумя частями украинского народа, и речь может лишь идти о горячем сочувствии, которое трудящиеся массы России в эти тра-

гические дни для украинского и не только украинского народа, несут рабочим и крестьянам Украины.

Народный Комиссариат по Иностранным Делам, Чичерин».

...Настоящим Народным Комиссариат Иностранных дел имеет честь просить Германское Министерство Иностранных Дел переслать настоящее радио в Киев Совету Народных Министров и считать его формальным подтверждением (согласия) на переговоры о заключении договора между Правительством Центральной Рады и Россией. Наркомиссариат считает необходимым изменить день начала переговоров с 6 апреля на 8 апреля текущего года.

Народный Комиссариат Иностранных дел Чичерин

(Див.: там само, с. 232)

Эта нота является ответом на ноту МИД Германии от 5 апреля 1918 г № 14224-Ю в которой говорится:

«В пункте шестом Мирного договора Российское Правительство обязалось в ближайшее же время заключить мир с Украинской Народной Республикой.

По донесению украинского правительства Правительство России не предприняло никаких к тому шагов, несмотря на обращение Украины.

Ссылаясь на то, что имеющий быть заключенным русско-украинский мирный договор должен разрешить также и все сомнительные вопросы относительно размеров украинской территории, Германское Правительство выражает надежду, что Российское Правительство без промедления приступит к переговорам с правительством Украинской Народной Республики, о времени начатия которых просили его уведомить».

(там само, с. 232–233)

Радиограмма Народного комиссариата Иностранных дел МИД Германии, 18 апреля 1918, № 62

Ввиду занятия германо-украинскими войсками Путивля и некоторых других местностей Курской губернии Народный Комиссариат

по Иностранным Делам еще напоминает, что даже по односторонним заявлениям Киевской Рады Германскому Правительству эти местности не входят в территорию Украины и занятие их германо-украинскими войсками является набегом на территорию Российской Советской Республики, не допустимым после заключения и утверждения Брестского договора.

Нарком по Иностранным Делам, Чичерин

Н О Т А Народного Комиссариата Иностранных Дел МИД Германии, (передано по радио)

11 апреля 1918 г., № 69

На судостроительных заводах, находящихся в Г. Николаеве, после занятия германскими войсками остались ***строящиеся для флота Российской Республики*** следующие суда: линейный корабль «Демократия», четыре легких крейсера, четыре больших миноносца, две подводные лодки, транспорт «Баку», большой плавучий док и другие плавучие портовые средства, а равно ***имущество и запасы Морского ведомства Российской Республики***. Так как ***эти суда и имущество составляют собственность Российской Республики***, Народный Комиссариат по Иностранным Делам, основываясь на Мирном договоре, обращается к Германскому Правительству с предложением освободить эти суда и имущество от захвата и предоставить Правительству Российской Республики эвакуировать их из Николаева.

Народный Комиссариат Иностранных Дел, Чичерин

(там само, с. 240)

ЗаявлениеУполномоченного Советом Народных Комиссаров по Русско-Румынским Делам

12 апреля 1918.

...На основании перехваченного 2-го апреля радио бессарабский «Сфатул-Царий» восстает против намерений Румынии присоединить Бессарабию. «Сфатул-Царий» ссылается при этом на договор, заключенный еще с Украинской Центральной Радой, обеспечивающий за Бессарабской Республикой право на самостоятельное суще-

ствование. С другой стороны, на основании этого же радио вытекает, что Рада, обязавшаяся раньше уважать независимость Бессарабской Республики, предлагает теперь румынским помещикам полюбовную сделку, требуя для Украины два бессарабских уезда: Аккерманский и Хотинский, населенные украинцами.

Москва, 12 апреля
Документ без підпису і прізвища, як і в заголовку.
(Див.: «Документы...» с. 242)

Н О Т А Народного Комиссариата Иностранных Дел МИД Германии. (передано по радио)

22 апреля 1918, №102

По полученному нами донесению германо-украинские войска перешли Перекоп и направляются к Симферополю.

Согласно Вашему сообщению, даже по одностороннему заявлению украинского правительства Крым не включается в пределы Украинской Народной Республики.

Продвижение в Крым является существенным нарушением Брестского договора, так как является вторжением в пределы Советской Республики. Вторжение угрожает нашему Черноморскому флоту, что может повести к столкновениям, вызываемым интересами самосохранения флота.

Народный Комиссариат Иностранных Дел надеется, что дальнейшее продвижение войск в Крыму будет приостановлено и просит Германское Правительство уведомить незамедлительно о последующем.

Народный Комиссариат Иностранных Дел, Чичерин
(Див.: «Документы...» с. 254)

Н О Т А Полномочного Представителя РСФСР в Германии Министерству Иностранных Дел, 29 апреля 1918, № 40

...Полагая, таким образом, что продвижение германо-украинских войск на территории Крымского полуострова является результатом какого-либо весьма печального недоразумения и твердо надеясь, что оккупация эта будет незамедлительно снята, а германо-украинские войска выведены из территории Крымского полуострова, я вместе с тем ***обращаю внимание*** Германского императорского Правительства ***на то обстоятельство, что в Крыму, в районах Ялты, Алушты,***

Алупки, Балаклавы, Евпатории и Феодосии имеются санатории для туберкулезных воинов, в частности для возвращающихся из плена, под охраной Красного Креста...

Вместе с тем прошу Германское императорское Правительство дать надлежащее распоряжение о допущении и впредь – до ликвидирования указанного печального недоразумения, снятия оккупации и очистки Крыма от германских и украинских войск и ***дальнейшего транспортирования больных воинов Центральной России*** на южный берег Крыма в особых вагонах Красного Креста.

Полномочный представитель Российской Социалистической Федеративной Советской Республики Йоффе
(Див.: «Документы...» с. 275–276)

Н О Т А Народного Комиссариата Иностранных Дел МИД Германии, (передано по радио)

4 мая 1918, № 144

Ввиду опоздания означенного предложения (мається на увазі пропозиція Центральної Ради, щоб мирні переговори розпочати 21 квітня 1918 р. – примітка) Русское Советское Правительство пригласило представителей Рады в Курск на 28 апреля и с этого момента Советская делегация ожидает в Курске безрезультатно. Позднее было получено от украинской мирной делегации, выехавшей в Ворожбу приглашение вести переговоры в Нежине. Несмотря на все усилия, Советской делегации еще не удалось вступить в сношения с украинской делегацией...

Народный Комиссариат по Иностранным Делам
(Див.: «Документы...» с. 281)

НОТА Заместителя Наркома Иностранных дел дипломатическому Представителю Германии Мирбаху, 5 мая 1918, № 1212

Нотой от 3-го мая Германский Дипломатический представитель Императорский Посланник граф Мирбах сообщил Народному Комиссариату по Иностранным Делам, что выступление германских войск в Крыму и занятие Севастополя является чисто военными мерами, вызванными тем, что наш Черноморский флот совершал нападения из Севастополя на Херсон и Николаев, прибавляя при этом, что к Крыму будет применен принцип самоопределения и что вопрос о

Крыме, принадлежавшем до сих пор Таврической губернии, будет затронут в украинско-русском договоре...

Временный Заместитель Народного Комиссара
по Иностранным Делам Чичерин
(Див.: «Документы...» с. 232)

Н О Т А Германского Дипломатического Представителя Мирбаха от 3.V.1918 гласит:

...Я, по поручению имею честь ответить Русскому Правительству, что Германское Правительство не намерено навязывать Крыму определенную форму правления. Во всяком случае, Императорское Правительство считает себя вынужденным ввиду нападения флота из Севастополя против Херсона и Николаева (приблизно 10–15 квітня – примітка), продвинуть туда войска и занять Севастополь. Этот акт имеет лишь чисто военное значение. Что же касается политической государственной организации, то Императорское Правительство дает полную силу праву на самоопределение провозглашенному Русским Правительством, и предполагает, что вопрос относительно Крыма, который до сих пор принадлежал Таврической губернии, будет предметом русско-украинского договора...

(Див.: «Документы...» с. 283)

Постановление Совета Народных Комиссаров 4 мая 1918 г.

1) Строжайше наблюдать за тем, чтобы ***отдельные, еще не разоруженные отряды бывшей армии южных Республик, немедленно разоружались*** по переходе через границу Российской Советской Республики.

2) ***Поставить*** немедленно через парламентеров ***в известность*** наступающие германские и гайдамацкие отряды о том, что ***отступающие за нашу границу советско-украинские отряды нами разоружены*** и, таким образом, устранен какой бы то ни было повод для перенесения борьбы на территории Российской Республики.

3) Ввиду того, предложить через означенных парламентеров германо-гайдамацким отрядам заключить соглашение о немедленном прекращении военных действий и установить демаркационную линию.

4) В случае, если бы германо-гайдамацкие отряды, отклоняя предложение и попирая условия Брест-Литовского мира, продолжали наступать на нашу территорию, – защищаться до последней капли крови, мобилизуя и вооружая все взрослое население угрожаемых областей.

Председатель Совета Народных Комиссаров В. Ульянов (Ленин)
(Див.: «Документы...» с. 280)

Н О Т А Заместителя Народного Комиссара Иностранных Дел Дипломатическому Представителю Германии Мирбаху, 11 мая 1918, № 1369

В ответ на ноту господина Германского Дипломатического Представителя Императорского Посланника графа Мирбаха от 8-го мая Народный Комиссариат по Иностранным Делам считает необходимым указать, что так называемое ***Кавказское правительство в Тифлисе является кучкой людей без серьезной поддержки широкими народными массами***.

Относительно объявления Закавказья независимым Русское Правительство послало в свое время запрос в Тифлисе, но не получило ответа. Отделение Закавказья никогда не было признано Русским Советским Правительством.

Народный Комиссариат по Иностранным Делам предлагает поэтому, чтобы переговоры о проведении в жизнь Брестского договора по турецкой границе велись ни с кем иным, как с Русским Советским Правительством.

Чичерин
(Див.: «Документы...» с. 285)

Н О Т А Статс-секретаря германского МИД от 23 мая 1918 г.

...Что касается условий, выдвинутых Правительством Российской Социалистической Федеративной Республики относительно возврата судов, то Имперское Правительство заявляет, что оно признает право собственности Российской Республики на эти суда и возвратит их России после заключения всеобщего мира, и далее, что германские войска не перейдут линию Батайск – Дон – Донецк – Лайтва до Дегтево – Осиповка – Новобелая – Валуйки – Грушевка – Белград – Суд-

жа – Рыльск, в том случае, если суда прибудут в Севастополь в течение обусловленного срока.

(Див.: «Документы...» с. 351)

На завершення хочу процитувати деякі місця з доповіді Чичерін на ВЦВК 2 вересня 1918 р.

Доклад Народного Комиссара Иностранных Дел Г.В. Чичерина о Русско-Германских Добавочных Договорах на заседании ВЦИИК 2 сентября 1918 г. (див. стор. 463–467)

...Ввиду того, что применение метода фиктивных самоопределений к пограничным частям России могло бы всякое установление границы сделать иллюзорным. Договор от 27 марта заключает в себе специальное обязательство Германии не способствовать отделению от России новых самостоятельных государственных единиц, кроме тех, которые уже упомянуты в этом Договоре.

Статьи Договора, касающиеся ***юга*** России, содержат постановления как выгодные для Германии, так и более выгодные для России. ***Мы не признаем сами самостоятельность Грузии***, но мы выражаем согласие на признание ее Германией. С другой стороны, ***бесповоротно за Россией остается Бакинский узел***...

Пока часть Донецкого бассейна, не отходящая к Украине остается оккупированной Германией, нам гарантируется получение ***втрое большего количества тонн угля, чем мы будем доставлять Германии нефти из Баку***...

Железная дорога Ростов – Воронеж будет очищена Германией, как только мы это потребуем, и по ней и по железной дороге Таганрог – Курск и Таганрог – Ростов допускается провоз наших товаров. Вообще же лежащие близ Черного моря области вне Кавказа будут очищены Германией после ратификации русско-украинского договора, если же к моменту всеобщего мира она не состоится, то местности, не упомянутые в Украинском III Универсале, будут очищены при всеобщем мире. Русские военные суда, находящиеся в германских руках, если Россия не уступит их Украине или Финляндии, поскольку эти суда захвачены после ратификации Мирного договора, признаются собственностью России и будут ей возвращены после всеобщего мира.

Другой договор касается финансовых обязательств России по отношению к Германии и способов уплаты по ним. После того, как ***общая сумма обязательств России была исчислена в 6 млрд марок, из которых 1 млрд приходится на Украину***, а на 2 ½ млрд мы заключаем в Германии заем по 6%...

Думаю, що читач з цікавістю познайомиться і з іншими офіційними документами, що стосуються наступних двох років (включаючи і 1920 рік). Подаю їх без жодних коментарів, оскільки стосуються вони різних питань і різного часу.

Н О Т А Полномочного Представителя РСФСР статс-секретарю МИД Гинце 27 сентября 1918

...В Киевских газетах напечатано следующее официальное правительственное заявление:

«Прекращение таможенной войны между Украиной и Крымом. Последнее заявление Совета Министров было посвящено вопросу о положении Крыма. Обсуждение этого вопроса находится в связи с выраженным авторитетными кругами в весьма неопределенной форме пожеланием о прекращении ненормальных отношений между Крымом и Украиной и приостановке разоряющих население обеих сторон действий, направленных к углублению таможенной войны, а также в связи с состоявшимся между представителями Украинского и Германского Правительств соглашением по целому ряду касающихся этого вопросов.

Председатель Совета Министров обратился к Совету Министров с сообщением по крымскому вопросу и предложил обсудить его. Между прочим, председатель Совета Министров Лизогуб указал, что настоящее положение вещей, при котором Крым и Украина, представляя собой отдельные государственные единицы, ведут таможенную борьбу, что самым тяжелым образом отражается на промышленности и интересах населения обеих сторон, особенно на жителях Крыма, которые попали вследствие этой войны в крайне неблагоприятное положение, и что немедленное прекращение таможенной войны является настоятельно необходимым. После обмена мнениями по поводу доклада г-на председателя Совета Министров вынес следующее постановление: «Совет Министров Украинской Державы, осведомившись о решении представителей Крыма вступить с украинским правительством в переговоры об условиях объединения Крыма с

Украиной и идя навстречу тяжелому положению населения Крыма, которое не может в условиях таможенной войны реализовать урожай фруктов и винограда, с позволения пана Гетмана постановил:

1) Временно прекратить таможенную войну при условии немедленной присылки представителями Крыма в Киев уполномоченного ими лица для открытия вышеупомянутых переговоров.

2) Просить Министра финансов снять таможенный досмотр грузок, следующих в Крым и из Крыма.

3) Переговоры с представителями Крыма и Украиной вести непосредственно министрам заинтересованных ведомств, не передоверяя своих полномочий другим лицам.

4) О времени прекращения таможенной войны сообщить по телеграфу».

Крым, как и Донецкая область, составляют часть Российской Республики и отделение их от России, признание их независимости или присоединения их к какому-либо другому государству является нарушением суверенных прав Российской Социалистической Федеративной Республики и только так может быть воспринято Рабоче-Крестьянским правительством.

С другой стороны признание Украиной независимости Крыма и независимости Дона и отказ устанавливать с Российской Республикой государственную границу в этих областях лишают Россию возможности выполнить принятое на себя по Брестскому договору обязательство заключения мирного договора с Украиной.

(Див.: «Документы о внешней политике СССР», т. I, с. 502—504)

Н О Т А Полномочного Представителя РСФСР в Германии Статссекретарю МИД Зольфу 14 октября 1918

...Императорскому Германскому Правительству известно, каким насилиям и оскорблениям подвергся со стороны украинских властей Председатель Мирной делегации Х. Г. Раковский во время его поездки из Киева в Москву... Вашему Превосходительству известно также, что господин Раковский после обыска был арестован и что он был освобожден лишь после вмешательства германских властей в Бахмаче...

На следующий день после этих событий в Бахмаче и Харькове помещения Русской Мирной делегации в Киеве, за исключением комнаты заместителя Председателя Мануильского, в том числе помещения экспертов и Российского Генерального Консульства, были подвергнуты личному обыску все находящиеся в этих помещениях лица, причастные к Консульству и Мирной делегации... Часть служебного персонала была арестована, в том числе господин Грановский, заведующий Украинским отделом при Народном Комиссариате Иностранных Дел в Москве, делегированный в Киев, чтобы организовать регулярный выезд украинцев из России...

(Див.: «Документы...» с. 522)

Н О Т А Народного Комиссара Иностранных Дел Президенту США Вильсону

24 октября 1918 г.

...Точно так же Вами было обещано русскому народу, Господин Президент, оказать ему помощь в его борьбе за свою независимость. На самом же деле произошло то, что в то время, когда на южном фронте (йдеться про Україну) ***русский народ вел борьбу против*** продавшейся германскому империализму и ***угрожавшей его независимости*** контрреволюции, когда на своей западной границе русский народ напрягал свои силы для организации защиты своей территории, он принужден был бросить свои войска на Восток против приносивших ему порабощение и угнетение чехословаков и на Север...

(Див.: «Документы...» с. 533)

Н О Т А Полномочного Представительства РСФСР в Германии МИД, 1 ноября 1918

...Район Баку принадлежит к территории Российской Советской Федеративной Социалистической Республики...

По договорам от 27 августа с. г. Германия обязана уплатить Советской Республике, ***как единственному законному владельцу*** района Баку, за вывезенную нефть и нефтепродукты... (підкреслення нові – *З.А.*).

(Див.: «Документы...» с. 548)

А тепер ще кілька цікавих документів з того ж збірника «Документы о внешней политике СССР». Нехай їх коментує сам читач.

Телеграмма Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Полномочному Представителю РСФСР в Швецию В.В. Воровскому

...Положение, требующее вывода вооруженных сил, направленных против территорий, для которых якобы предусмотрена автономия в 14-ти статьях президента Вильсона, представляется нам не только туманным, но и способным стать источником новых конфликтов, что противоречило бы целям, приписываемым радиограммой из Парижа держав Антанты. Хотя в действительности украинские Советы в своей борьбе против директората опираются только на свои собственные силы, известно, что директорат распространяет ложную информацию, согласно которой ***войска Российской Советской Республики якобы наводнили Украину***. Следовательно, данное положение могло бы стать новым оружием, направленным против братского Украинского Советского Правительства, поскольку ***это замечание может также относиться к некоторым другим районам***...

...Если у Вас есть возможность детально изучить относящиеся к этому документы, сообщите, ***не создается ли впечатление, что Державы Антанты действительно преследуют аннексионистские цели ... в отношении всех этих областей***...

(Див.: «Документы...» т. II, с. 44–45)

Речь идет о следующем заявлении держав Согласия о России, принятом Царскосельской радиостанцией 23 января 1919 г.

«...Вчера Межсоюзническая конференция пришла к важному решению относительно России. По предложению президента Вильсона она послала прошлой ночью по беспроволочному телеграфу приглашение: «Всем организованным группам, которые пользуются сейчас политической властью или пытаются осуществить военный контроль где-либо в Сибири или в пределах Европейской России, какою она была до войны, ***исключая Финляндию***, достигнуть между собой перемирия; отозвать все военные силы, направленные против какого-либо народа или территории ***вне этих пределов***; послать представителей, не более трех от каждой группы, для встречи с делегатами союзных держав на Принцевых островах в Мраморном море...

...По поводу большевистского движения он признал (Вильсон), что оно изменилось за последнее время. Якобы пацифистское, оно являет собой почти единственную империалистическую и агрессивную силу в мире, и в своем последнем фазисе оно исходит из тенденций, прямо противоположных тем, с которыми оно пришло к власти. Задача, стоящая перед конференцией, состоит теперь в том, как бороться с империалистической политикой большевизма».

(Див.: «Документы...» т. II, с. 45)

Н О Т А Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины Правительствам Великобритании, Франции, Италии, Японии, США, 6 февраля 1919 (передано по радио)

Освобождение Киева украинскими советскими войсками и присоединение к последним республиканских отрядов Директории под командованием атамана Григорьева, перешедших под Украинское Советское командование, поставили наши красные войска в непосредственное соприкосновение с союзническими войсками, занимающими Одессу, Николаев, с прилежащими к ним железнодорожными узлами и черноморское украинское побережье.

(Див.: «Документы...» с. 61–62)

Временное Рабоче-Крестьянское Правительство Украины чтобы идти навстречу выраженному державами Согласия желанию о прекращении гражданской войны … приняло посредничество Российской Советской Республики на предмет заключения соглашения с правительством Директории, под властью которой фактически находится незначительная часть украинской территории.

(Див.: «Документы...» с. 63)

Н О Т А Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины Правительству Франции, 25 февраля 1919 г. (передано по радио)

Временное Рабоче-Крестьянское ***Правительство Украины*** вынуждено снова обратить самым серьезным образом внимание Французского Правительства на действия военного командования союзных войск ***на юге России*** и Бесарабии.

(Див.: «Документы...» с. 79)

Н О Т А Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины Правительству Франции, 26 февраля 1919 г. (передано по радио)

По имеющимся у нас точным сведениям, ***Французское Правительство предложило*** Директории как условие военного соглашения следующие пять требований:

1) Франция получает концессию на 50 лет на все украинские железные дороги;

2) Украина берет на себя обязательство уплатить Франции причитающиеся ей долги старого Царского и Временного правительства;

3) Уплата процентов гарантируется той частью доходов с железных дорог, которые причисляются украинскому правительству;

4) Директория должна в годичный срок организовать трехсоттысячную армию;

5) Вся финансовая, торговая, промышленная и военная политика Украины в течение пяти лет со дня подписания договора ведется под непосредственным контролем представителей Французского Правительства.

По дальнейшим сведениям, которые имеются, соглашение уже состоялось. Полковник Билен отправился уже в штаб Директории для согласования военной политики Директории с политикой французского командования ***на юге России***. Петлюра подписал уже с генералом Бертело военное соглашение, в силу которого армия Директории переходит под руководство французского командования.

В связи с этим Советское Социалистическое Правительство Украины доводит до Вашего сведения следующее: Директория является фиктивной властью...

Директория лишена не только территории, перешедшей почти целиком под власть Советов, ...но и лишена и политической поддержки ***национальных украинских партий***. Здесь идет речь не только о Коммунистической партии Украины, из среды которой вышло Временное Правительство, но и партии украинских социалистов-революционеров, которые заключили соглашение с Коммунистической партией Украины. Директория лишена также поддержки большей части социал-демократов, отколовшейся от нее еще до ее бегства из Киева. Вожди этих партий, поддерживавших Директорию в борьбе

с гетманской властью, вошли в состав местных Советских властей. На Советскую власть ориентируются и другие политические группировки на Украине. Большинство еврейской организации Бунда решило преобразоваться в Еврейскую коммунистическую партию. ***Имеющиеся на Украине русские партии*** социалистов-революционеров и меньшевиков также ***не являются сторонниками Директории***. Поэтому всякие переговоры и соглашения с Директорией не имеют ни юридического, ни политического значения.

...Всякие соглашения, которые не будут считаться с полной экономической независимостью Украинской Социалистической Советской Республики, осуждены заранее на неудачу...

(Див.: «Документы...» с. 81–82)

Обращение Украинского Советского Правительства ко всем народам и правительствам, всем, всем, всем, 19 февраля 1920

С освобождением Одессы при помощи Рабоче-Крестьянской ***Красной Армии Советской России***, объединившей под своим командованием и украинскую Красную Армию, и при содействии восставших украинских рабочих и крестьян территория Украинской Социалистической Советской Республики на громадном протяжении уже очищена от белогвардейских войск и от банд наймита международных империалистов – Петлюры. Всеукраинский Революционный Комитет, созданный Рабоче-Крестьянским Правительством Украины, для содействия военным операциям Красной Армии и, закончив свою задачу, сложил свои полномочия, и Центральный Исполнительный Комитет Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов Украины, избранный 3-им Всеукраинским Съездом Советов в марте 1919 г. снова вступили в исполнение своих обязанностей верховной правительственной власти ***независимой социалистической Советской Республики Украины***.

Новое Правительство, составленное из представителей большевиков-коммунистов Украины, украинско-коммунистической партии левых социал-революционеров боротьбистов, считает своей первой задачей созыв 4-го Съезда Советов Украины на 15 апреля сего года, которому ***предстоит наметить*** как ***окончательный состав Правительства***, так и мероприятия, необходимые для восстановления

транспорта, угольной и другой промышленности, сельского хозяйства, благосостояния деревни и города, разоренных войной, поджогами, грабежами и погромами деникинских и петлюровских банд.

Советское Правительство Украины, ***извещая о своем*** формировании народы и правительства всего мира, ***заявляет***, одновременно о ***своей твердой воле охранять независимость и неприкосновенность Социалистической Советской Республики Украины*** и о своем желании жить в мире со всеми народами и государствами, приглашая их войти в экономические и дипломатические сношения с Украиной….

Председатель ЦИК Украины	Петровский
Пред. Совнаркома	Раковский
Нарком Земледелия	Мануильский
Нарком просвещения	Гринько
Нарком Продовольствия	Владимиров
Нарком Юстиции	Терлецкий
Нарком Соцобеспечения	Падерин
За наркома Здравоохранения	Коста
Уполномоченный Высшего Федеративного СНХ	Чубарь
Нарком без портфеля	Затонский

(Див.: «Документы...» с. 375–377)

Н О Т А Народного Комиссариата Иностранных дел УССР Министерству Иностранных Дел Германии, 20 июня 1920 г. (передано по радио)

Рабоче-Крестьянское Правительство Украины получило сообщение, что агенты Петлюры и создаваемого Польским Генеральным штабом фиктивного петлюровского правительства пытаются захватить имеющиеся в Имперском банке и других финансовых учреждениях вклады в активе правительства Украины.

Настоящим Рабоче-Крестьянское Правительство в подтверждение своей телеграммы от начала марта прошлого года доводит до сведе-

ния Правительство Германии, что оно накладывает запрещение на все эти суммы, решительно возражая против каких бы то ни было выдач, кроме уполномоченным Советского Правительства Украины, и сохраняет за собой право взыскания по отношению к тем учреждениям и банкам, которые самочинно будут распоряжаться имуществом украинского народа.

Нарком по Иностранным Делам УССР

(Див.: «Документы...» т. II, с. 581–582)

О Т Ч Е Т Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР УП Съезду Советов за период с ноября 1918 по декабрь 1919 гг.

5–9 декабря 1919 г.

...После ухода германских войск 24 декабря (1918 г.) ВЦИК была торжественно признана независимость Эстонской, Латышской и Литовской Советских Республик. Украинское же Советское Правительство манифестом от 28 января (1919 г.) предложило всем народам вступить с ним в дипломатические сношения. Как раз в то время мы вели переговоры с представителем петлюровского правительства Мазуренко и предложили свое посредничество с целью прекращения военных действий между Украинской Советской Республикой и правительством Петлюры. Последнее, однако, потеряв почти всю свою территорию, подпало под власть реакционных элементов, сделавших в тот момент соглашение невозможным...

(Див.: «Документы...» т. II, с. 618)

Ще по дорозі до Києва назрівала урядова криза, що свідчило про значні політичні й економічні розходження серед діячів окремих політичних партій Центральної Ради.

Ця урядова криза формально закінчилася аж 24 березня сформуванням нового кабінету Голубовича. Ось оцінка, яка дала опозиційна газета «Нова Рада» цьому кабінетові Міністрів у редакційній статті за 27 березня 1918 р. (№ 43)

Старим курсом. На засіданні Малої Ради 24 березня оповіщено про новий склад народного міністерства. І самий цей склад і його декларація притягнуть певне велику увагу не в самих політичних, а і в широ-

ких громадянських кругах. Бо занадто затягся міністерський кризис, з одного боку, і занадто тривожний стоїть тепер час, занадто великі події вершаться, щоб можна було бути байдужим хоч би кому до того, як має піти наша державна політика, принаймні в найближчі часи...

Вельми симптоматичним з цього погляду являється те, що в новій комбінації не бачимо жодного заступника од меншостей. Кабінет має виразно й виключно національний характер, зламавши вперше, коли не лічити січневої спроби під гуком гармат, ту традицію, що панувала в кабінеті Винниченка. Ми, що весь час стояли на позиції співробітництва всіх живих сил краю, не можемо не добачати в цьому великого ступеня назад, до того часу, коли українство було тільки національною організацією. Вертатись знов до принципу чисто національного по тому, як власть вже будувалася була на принципі територіальному – це значить, що всі заходи до того, щоб установити співробітництво національних елементів, збанкрутували...

Таких основ, у декларації кабінету ми, на жаль, не бачимо, а через те не бачимо й підстав, щоб зреформований кабінет Голубовича вивів Україну з тих сутичок, в які сам же її заводив. Курс, очевидно, старий лишається, – той, що дав уже незбиті докази своєї непридатності...

Для розуміння тогочасної ситуації багато дає «Меморандум українських правників» та інші матеріали, які я наводжу нижче.

Меморандум українських правників

Український краєвий судовий кабінет і українське правниче товариство, що складається майже цілком з судових діячів – осіб з вищою правничою освітою, людей ріжних політичних поглядів, завше близько брало до свого серця всі події на українській землі, котрі впливали на утворення на Україні нового права. Ще до наступу на Київ більшовиків українські правники двічі в особих меморандумах звертались до Центральної Ради з проханням вжити рішучих заходів до утворення твердого миру і до рішучої боротьби з реакційними силами, що прикривалися прапором соціалізму. Українські правники одні з перших з українського громадянства рішуче підняли свій голос для захисту молодої республіки, підкреслюючи в своїх виступах те, що тільки тверезa реальна політика на грунті національно-демократичному може бути в ці часи і при сучасних умовах життя тою політикою, що виведе Україну на широкий національно-державний та демократичний шлях. Зараз, коли реальне, далеке од високих мрій

життя в зв'язку з минулими подіями на Україні виразно підкреслило, що думки, котрі запанували в правлячих українських колах, мали під собою певний ґрунт, українські правники знову підіймають свій голос для захисту народнього права і волі. Українські правники на загальних зборах своїх 12 березня, обміркувавши сучасне становище України, прийшли до висновку, що життя зараз же вимагає:

1) Негайного скликання парламенту з тим, щоб він не торкався питання про самостійність і зміну Народної Республіки.

2) Утворення твердої тимчасової національної влади, котра вела б тверду реальну політику на широких демократичних підставах, рішуче одвернувшись од впливів анархічного максималізму, що ледве не привів Україну і всі здобутки революції до загину. Опріч того життя вимагає, щоб на чолі війська до складення парламенту стала зараз же військова людина українського походження, національно цілком свідома, з широкими уповноваженнями для рішучої боротьби з ворогами України і анархією, що загрожує розвитку краю.

3) Зміни кабінету народних міністрів, як невідповідаючого щодо персонального складу і партійного обличчя свого сучасним політичним вимогам життя і настроям широких і свідомих громадянських кіл, серед яких цей кабінет не має широкого авторитету.

4) Зокрема краєвий судовий комітет і українське правниче товариство вимагають, щоб міністр юстиції М.С. Ткаченко, що по однострайних поглядах правників виявив те, що він не відповідає важливому становищу міністра в історичний момент будування нового життя України, явно вороже ставився до організованих українських правничих сил – вийшов би негайно зо складу народних міністрів.

5) Складання цілком нового ділового кабінету з фахівців свого діла, котрий більше подбав би про будування основ національно-державного ладу і про справи культурно-просвітні, не засліпляючи очей партійними лозунгами.

6) При складанні нового кабінету правники вимагають, щоби в справі виборів нового міністра юстиції Центральна Рада звертала пильну увагу не тільки на партійне обличчя того або іншого кандидата в міністри, але і на те, оскільки цей кандидат виявив себе з боку української національно-культурної праці і яко судовий діяч і оскільки він користувався поважанням в українських правничих колах.

7) Вживання заходів до розв'язання негайно справи продовольчої й розв'язання питання про поліпшення на революційно-соціалістичних підставах економічного становища трудящого люду і питання земельного.

8) Необхідність звернути увагу на утворення і організацію на основах, одповідаючих вимогам сучасної військової науки певного національного війська, будування держави не можливе.

9) Необхідність звернути увагу на національно-церковні справи (питання про автокефалію української церкви).

Для захисту національно-державних основ Республіки вимагається:

1) Рішучої боротьби з агітацією проти Української Республіки, української влади і взагалі проти українства, з якого би боку ця агітація не виходила (переслідування агітації проти української влади на мітингах, зборах, агітація в пресі і т. ін.); видання закону про державну зраду.

2) Видання негайно закону, на підставі которого на державній урядовій і виборчій службі Української Республіки мали право знаходитись лише особи, котрі належать до громадян цієї Республіки і котрі принесли б присягу на вірність Україні, яко самостійній державі. До видання ж цього закону негайно відібрати підписки від усіх урядовців і служащих по всіх державних інституціях, самоуправах міських, земських і т. ін. і духовенства, що вони або будуть вірні інтересам Української Республіки, або зараз же покинуть свої посади; на випадок же порушення цієї підписки що покладалася по суду кваліфікована кара.

3) Видання закону, щоб усе діловодство по державних інституціях, міських, земських велось мовою українською.

4) Видання тимчасового закону, щоб на чолі державних, міських, земських та інших інституцій зараз же стали свідомі українці, або особи прихильні до української справи, що знають українську мову.

5) Щодо негайних біжучих справ краєвий судовий кабінет і правниче товариство звертають увагу Центральної Ради, Українського Уряду і особливо міністра юстиції на агітацію, яка ведеться в Києві в колах міського самоврядування проти української держави і української справи взагалі, яка надзвичайно обурює усе свідоме українське громадянство.

Меморандум цей довести до відома Центральної Ради.

При незадоволенні цих вимог українські правники представником котрих для всієї Республіки з'являється український краєвий судовий комітет і українське товариство, в Києві, примушені будуть стати, як громадяне Республіки, на шлях опозиції Українському Правительству.

(Див.: «Нова Рада», № 33, 14/1) березня 1918 р.)

«Робітнича газета», орган Центрального комітету УСДРП, 26 березня 1918 р., № 233 вмістила таку статтю:.

«***За власть.*** Коло місяця тягнеться так звана «криза» влади...

І коли в буржуазній пресі справжні причини (йдеться про т.зв. «кризу») закрашувалися, то с-д повинні були все це викрити.

На жаль, а сей надзвичайно трудний момент з боку у.с.д. именно сього зроблено не було і все осталось неясне, пролетаріат і партія осталися без виразної ясної позиції і без різко виразної тактики.

Очевидно, так бути не може: задачею надалі партійних органів буде всестороннє висвітлення становища внутрішнього в державі і становища міжнародного.

В чім тут річ. Щоб вияснити те, намітимо коротко лінію продвиження укр.с.д. і взагалі рев. демократії в сім, неповторюючімся в історії, факті створення великої держави силами виключно української революційної демократії, у.с.д. і у.с.р.

Виходили ми з неминучості і конечності розпаду Росії і створення економічно-політичного організму українського; облічивши сили, знайшли: що сю задачу, створення Української держави, може вести тільки ***пролетаріят і селянство***, що процес еволюції именно сю задачу яко задачу національної революції, ставить і тільки всі сили яко основні і руководящі висуває; що війна, ***незалежно від того, на чию сторону прийде перемога***, нанесе в загальній сумі світових взаємин удар імперіалізмові і в організаційнім господарчім потягне перелом капіталістичного господарства, що не означає початку соціалістичної революції, лише збільшує вплив народних мас на економічну політику і на все життя держави; що через те пролетаріат, не творячи диктатури, мучить ще більше як перше, битися за власть, йдучи поруч з

революційним селянством і в процесі реформ і закріплення свобод позначити все ширший вплив свій на державу; ... що міжнародне становище вимагає задержання власті в руках демократії з огляду на неминучість демократизації всієї Європи. Така лінія була демократії і в тім напрямі йшла робота. Але єдине, що в сім процесі було небезпечне, що нарешті, як передбачали у.с.д. і стане утрудняти рух – се невірне вирішення земельної справи.

Об'єктивно ніщо й нині не похитнуло сього прогнозу і сеї лінії демократії. Але сума оточення, в якім треба сю лінію вести, стала складніша іменно через земельне питання, коло якого і зав'язався фокус всеї боротьби сього моменту, де реакція вишукує найдрібніші тактичні дірки, використовуючи всестороннє і міжнародну ситуацію, що нанести удар і знищити революцію.

По поході російських большевиків на Вкраїну, що був у великій части закомбінований із заходами (одне слово не прочитується – *З.А.*), осталося нам ослаблення революційної енергії української демократії і свіжа, зміцніла на боротьбі з большевиками, реакція. Сей момент, надзвичайно важний з господарчого погляду: момент засіву поля, особливо бурякових плантацій, рішила великоземлевласницька реакція, совокупно з капіталом, що на Вкраїні тісно зв'язався з великим сільським господарством використати, яко момент для атаки. Малися тут надії і на міжнародні впливи іменно в області постачання українського хліба.

І кампанія почалася, в якій взяли участь не тільки українські землевласники, але через них... і все інше, а за ними вирисовувалася постать (слово не прочитується – *З.А.*). Склався міжнароднє-внутрішній блок. Ясно то було якого напруження потребує демократія українська, щоб державу творити, притім цілком демократичну і в соціальнім смислі. З огляду на економічні і фінансові затруднення момент для атаки удачний. А що земельний закон неудачний, бо кидає дрібних землевласників в обійми великих, то проти демократії зорганізувався могучий блок. Не є то об'єктивно необхідний противник, а лише наслідок неудачної тактики с.р. в земельнім питанні.

Об'єктивно нема основи для реакції і задачі власті буржуазії, бо ні внутрішнє, ні внішнє становище того не показує, бо ані одна задача революції ще не здійснена і не закріплена і немає ***при тім*** апарата власті в руках буржуазії. Отже здача власти зараз означала би крах української держави і всіх демократичних реформ і об'єктивно при

тому все одно революції не спинила б, власть буржуазії була б ***безсила і квола***, як те було за Керенського.

Навпаки тверда, рішуча власть демократії єдино можлива і необхідна об'єктивно. Тому вся сила в тактиці блок ненормальний дрібного селянства з великим мусить бути розбитий і єдиний шлях до того се вирішення земельного питання на основі у.с.д.»

«***С. Єфремов Не з того кінця***

(«Нова Рада», 26 березня 1918 р.)

Будування держави – акт не тільки надзвичайної ваги й одповідальності, але так само й надзвичайних труднощів. Доводиться рвати цілу систему вже установлених твердо стосунків, порядку, звичок, що звичайно зложуються за довгий час життя свого в компактну й непорушну брилу побуту, і замість усього того утворювати нові форми стосунків. З'являється-бо новий суб'єкт державного права і він не може не визначити своїх стосунків як до таких само сусідніх суб'єктів, так і до своїх складових частин, тобто і з кола і в середині, в самому собі. Околишню і внутрішню роботу робити треба надзвичайно обережно, щоб, з одного боку, собі не створити зайвих труднощів, які можуть молодому державному організмові й не під силу бути, а з другого – щоб не порушити занадто різко тієї брили побуту, щоб зробити весь процес народження нового державного суб'єкта якомога менш болючим і дошкульним для його членів. Тільки за таких умов і можна сподіватись, що критичний час мине коли не зовсім гладенько – то все ж таки й не упреться в твердий мур чисто стихійного і тим самим непереможного опору.

На жаль, про це забувають, або цього й не знають люди, що стоять тепер коло будування української держави. Сила законів, якими заводяться нові порядки, суперечить якраз основним вимаганням державного будівництва. І через те вони й без того гострий момент переступного часу ще більше загострюють і ставлять такі перешкоди самому державному організмові, яких перебороти він звичайно не може.

Немов будівничим не досить зовсім природних і неминучих труднощів і вони вишукують і спеціально творять ще нові, щоб ще важчою свою роботу зробити. Звичайно, роблять це вони не навмисно, а просто з занадто великої віри до бумажної роботи і занадто великого ж нехтування до живого життя. В своїй наївності та недосвіді вони думають, що досить декретувати якесь право чи обов'язок, щоб вони за-

раз же прищепилися до життя і потягли соки з грунту. Тим часом сила побуту, та житьова психологія буденщини, на яку дивляться згори, звичайно буває дужчою над усякі декрети, і скільки законів прошуміло над людськістю, яких життя не прийняло, викинуло зараз же з меж громадського обороту й тим самим звело їх на нівець. Скільки таких законів за короткий час наплодила вже й наша українська дійсність. Ми молода, і тим самим найбільш досвідчена, бо можемо досвід усіх наших попередників використати, держава – ми уперто одвертаємось од досвіду віків, од науки в минулому й настирливо йдемо на явне бездоріжжя, пориваємось і своїх гріхів докинути до величезного архиву людських помилок. Навіщо – нехай хто мудрий догадається...

Але коли ще можна зрозуміти помилки у великих справах, коли їх можна виправдати тим, що люди захопились облудною ідеєю й силкуються реформувати самі основи життя, то зовсім уже за непрощенний гріх за неоправдане злочинство треба вважати заходи коло життєвого дріб'язку. Це вже абсолютно нікому непотрібний груз, який беруть люди на свої плечі, не розуміючи проте величезної ваги його в злежаному побуті. Соціалізація наприклад землі – це утопія, якої за наших обставин не сила здійснити, але утопія, за яку люде готові головами накладати, жертвувати й свої й чужі життя, добро, волю, честь. З цим можна не згоджуватись, але не можна не ставитися з тією великою увагою, якої величність самої справи вимагає. Але ось закон ... Центральної Ради, невідомо коли й де ухвалений (чи може тільки законопроект) про Державну мову. Соромно й ніяково читати цей юридично безграмотний, нікому непотрібний і явно утопічний документ. Під голосним заголовком маємо тут цілку низку приписів про вивіски на всяких приватних закладах, про етикетки, про діловодство, теж про приватних установах. Трудно вдержатись од усмішки, читаючи той «закон». Трудно не сказати, прочитавши його, що як таки не бачать люде, що не з того кінця заходять до своєї роботи. Трудно не обурюватись, що люде з претензіями на державний розум можуть захоплюватися таким дріб'язком. Трудно не дивуватись, що цим дріб'язком забивають вони величезної ваги справи, і не розуміють до того ж, що на цьому дріб'язку неминуче зломлять собі карк. Трудно спокійно позирати на ту силу темноти, легковажності й нетактовності, з якими кидають люде виклик побуту – цьому найдужчому ворогові усякої новини. Трудно без краски на лиці взагалі перед такими «законодатцями», можна сказати, катастрофічних, часів, коли земля справді двигтить і рушиться під ногами, як можуть про

такі вибачте, дурниці, як вивіски та етикетки дбати. Що всяку міру і всіх речей втратили. Чи перейшли на блискучі зразки, які дала нам російська історія останнього періоду – ми знаємо, з якими результатами. Що не таке справді, як не глибокий нерозум, як не безпощадне власною рукою написане й підписане. Кому потрібні ці законодатні жарти і кому легше стане, коли кравець Мойсей Тетельбаум чи бакалейник Терентій Самотужкин затруть «сакраментальний» «на своїх вивісках, або аптекар Бистрицький додасть не менш сакраментального» ...Ми не тільки помирали зо сміху – ми глибоко обурювались, коли самодержавні губернатори воювали напр. з вивіскою на школі ім. Котляревського в Полтаві, переплавляючи «і» на «и» – і не встигли ще оглянутися в «вільній і самостійній» Україні, як вже те саме, тільки навиворіт, робимо. Гарних же вчителів собі ми вибрали, – нічого сказати! І далеко нас заведуть вони.

Але опріч сміхотворної, єсть і дуже серйозна сторона в тому хлоп'ячому «законі» про вивіски. У вільній стороні не може такого закону бути, щоб присилував мене, вільного громадянина, в своєму приватному житті коритися чиїмсь примхам. Моя вивіска – це моє приватне життя, і я роблю її такою, як мені зручніше, як мої інтереси наказують, інтереси, що державним ні з якого боку не суперечать. Це раз. Друге – державна мова. Я не знаю, коли й який ***основний*** закон на Україні визнав якусь мову за державну, і поки такого основного закону ми не маємо, не може бути й часткових законів, які виходять з розуміння державності тієї чи іншої мови, не кажучи вже про те, що взагалі з державною мовою треба б обережніше поводитись. Шануючи, наприклад, саму українську мову, я б постерігався всюди заводити її одразу й примусом, не давши засобів і часу її навчитись: бо це ж не мова, а стовпотворіє вавилонське вийде, якого зразки ми бачимо нерідко і в самих міністерських паперах. Нарешті це ж утопія... Всі Тетельбауми, усі Самотужкини, всі Бистрицькі – коли б навіть і схотіли, то фізично не зможуть за «2–3 (а скільки ж саме?) тижні» перемалюватися. А вони ж і не схочуть. Бо закони, які самі не хотять рахуватись з побутом, з психологією, з звичками, взагалі з людьми, – такі закони можуть зустріти тільки опір, ворожнечу, активну або пасивну одсіч, і м'якими карами не присилуєш на те, що суперечить правовій свідомості та скам'янілій брилі побуту. І я ще розумію, що можна рискнути на загибель в аграрній справі. Але загинути на вивісках, провалитись під загальний регіт ворогів – на це треба не мати ніякої пошани навіть і до тієї самої державності, задля

якої нібито йдуть люди на такі – мало вже сказати: непевні – спроби. На віщо ж із такими «законами» й виходити на світ. На сміх чи що. Чи для чергового скандалу.

Не з того кінця починають наші законодавці. Нехай дадуть спокій добрий, нехай забезпечать лад, нехай кожному гарантують можливість жити й працювати, нехай створять основи розумної державності і, найголовніше, нехай зречуться од цієї дріб'язкової влазливозті до приватних справ – а вивіски самі собою і звичайно, не за 2–3 тижні, перемалюються. Само життя, якого ні створити, ні спинити, не можна ніякими декретами, а яко складається повільним, зате твердим ходом призвичаєння. Життя дужче од декретів – і спокійно переходить понад ними до чергових справ і з вивісками сміливо ще можна почекати. Час ще буде і на вивіски і до них життя колись зайде з іншого кінця, якщо, звичайно, оцими законодатними жартами усіх кінців люди до решти не переплутають».

«***Сергій Єфремов. Державне розмежування***

(«Нова Рада», № 44, 28 березня 1918 р.)

Одне з найболючіший питаннів, коли справа йде про розмежування сусідніх держав, це питання про кордони, про ту межу, що ділитиме сусідами. Перше ці питання вирішалися дуже просто. Хто мав силу, той диктував свої умови, прирізував до себе земель і людей, скільки міг захопити, не рахуючись зовсім з волею народів та їхніми бажаннями, з культурними звичками, з державною тягою й такими іншими природніми підставами...

...Україна ніби вийшла була щаслива з зазначеного становища. Принаймні Берестейська умова придала до неї дві частки української етнографічної території, опріч тільки тих, що належали до Австро-Угорщини. Принципіально приділено до неї й Холмщину, цю одвічну українську землю, і тільки докладне розмежування одікладено було на пізніше, на особливу міжнародну комісію, що мала провести вже востаннє кордон між Україною та Польщею на підставі етнографічних даних та бажання людності. І це був єдино справедливий вихід з того давнього змагання двох народів за Холмщину.

Тим часом показується, що доля ще не вирішена, що знов починаються якісь хитання, які можуть і той єдино справедливий вихід захитати. Відроджується відомий план польських угодовців – зректися всяких претензій на західному своєму фронті за відповідні компен-

сації на Сході, коштом земель українських та білоруських. Жертвою такої угоди з українських земель найперше впала б звичайно Холмщина, – і може, почасти, східна Галичина; з білоруської території вже називають Мінщину. Але взагалі важко наперед угадати, де опинилися б заборчі апетити, скоро таким способом почалося б розмежування між державами.

І за себе, і за білорусів ми мусимо рішуче протестувати проти такого способу розмежування. Ми не можемо свої землі жертвувати на компенсації, на задоволення будь-чиїх апетитів. Ми можемо і повинні стояти на тому ж таки непохитному принципі нового, неофіційного поки що, права – самовизначення народів».

«***В справі мирного договору України з Великоросією***.

(«Нова Рада», № 54, 10 квітня 1918 р.)

Хоч Ленін та Троцький не дуже щось квапляться миритися з Україною, проте наше правительство через щось гадає, що незабаром йому прийдеться розпочати мирні переговори з Росією. І потроху до них готується. Так, бібліотечно-архівний відділ департаменту Народної Освіти, сподіваючись, що мирні переговори дадуть можливість домагатись повернення Україні архівних матеріалів до нашої історії, запитує знавців, які саме матеріали та архівні збірні треба було б, на їх думку, зазначити в першу чергу. Чи справді мирні переговори розпочнуться незабаром, як гадає міністерство, чи ні, а все ж таки вони колись мусять бути, і це гаразд, що ми заздалегідь починаємо до них готуватися; бо щоб скласти докладний реєстр усього, що за довгі віки Москва загарбала з України, на те треба багато часу й фахового досвіду, бо це ж усім відомо, що трохи не всі російські столичні музеї, ермітажі, книгозбірники й архіви в значній частині склалися з коштовних речей українського походження. Не ширячи про це розмови, ми хотіли б тільки на цей раз, на запитання бібліотечно-архівного відділу, подати коротку вказівку на такі архівні матеріали, про які ніхто, може, й не згадає і які без потреби гниють в московських льохах, а задля української історії вони мають величезну вагу. Мова йде про актові книги козацьких судів Лівобережної України XVII–XVIII ст.

Відомо, що революція Хмельницького знищила тут попередні суди статутові (земські, гродські, підкоморські) і завела нові, козацькі: в полках – полкові, в сотнях – сотенні, злучивши їх з міщанськими – ратушними й магистратськими. Це була інтересна спроба урядити в

Гетьманщині національний український суд, гласний, всесословний, на народній мові, з оригінальним устроєм судоводства і на основі переважно звичаєвого права, бо хоч власного кодекса ще не було утворено і приходилося користуватись начебто Литовським Статутом та Магдебурзьким правом, але їх приписи на кожнім кроці пристосовувались до права власного, звичаєвого.

Це вже одно показує, який безмірний науковий і навіть практичний інтерес повинні мати актові книги козацьких судів, особливо тепер, коли на Україні утворюються власні суди, а, може, й власне національне право. Такі суди існували у нас довше ста років, і можна уявити, яку силу силенну актових книг вони повинні були залишити як пам'ятку свого існування...

Так от, під час мирного трактату, українське правительство й повинно вимагати повернення отих аркушів, що забрані були з цілої території України, за що московський архів юстиції може йому тільки подякувати.

Левицький»

«***В Київській організації УСДРП***

(«Нова Рада», № 54, 1918 р.)

В понеділок 8 квітня на загальних зборах Київської організації УСДРП була прийнята слідуюча резолюція тов. Лоли:[15]

1) Сучасна революція відбувалася в атмосфері всесвітньої війни, котра тягне за собою нечуване зниження продукційних сил народного господарства, зубожіння пролетаріату, що поведе до повної дискредитації влади буржуазії всієї Європи.

2) Війна принесла для молодої Української Народної Республіки повну економічну руїну: дезорганізацію народного господарства, повне виснаження продукційності праці, руїну транспорту, продовольчу кризу і в результаті нечуване безробіття.

3) Перед українським робітництвом стоять зараз грандіозні соціально-економічні завдання, які в атмосфері будування української демократичної держави тісно зв'язані з інтересами бідного селянства.

[15] Про особу Лоли (Степанюка) читач може дещо довідатися з примітки до будь-якого видання творів В. І. Леніна.

4) З огляду на зазначені причини українське робітництво мусить для охорони здобутків революції розвинути найбільшу активність і самодіяльність, скористовуючи для цього всі факти реального життя, а втім і державний апарат...»

«***Україна та Білорусія (У.Т.А.)***

(«Нова Рада», № 64, 1918 р.)

Вчора відбулося перше офіційне засідання представників уряду Української Народної республіки та уряду Білоруської Народної Республіки у справі встановлення державних меж між республіками. З боку Української Народної Республіки приймають участь: Ліхнякевич, Свідерський, Петрівський; з боку Білоруської Народної Республіки: Цвікевич, Рак-Міхайловський. Засідання відчинено Ліхнякевичем, який від імені уряду Української Народної Республіки привітав білоруську делегацію. В своїй промові Ліхнякевич підкреслив особливо значіння того факту, що представники білоруського народу перш за все звернулись до України і тим показали своє братнє почуття до українського народу, як провідця в будуванні демократично-національної держави. Білоруський народ не помилився в своїм почуттю, а може й в надіях, бо український народ оцінить братнє відношення свого сусіда і завжди бажав і бажає бути щирим приятелем. Йому відповідав голова білоруської делегації Цвікевич. Дякуючи за привітання, він висловив надію, що український народ, який став на чолі руху національно-державного відродження, буде розуміти бажання і потребу білоруського народу і обидва народи в короткий час дійдуть до державно-братньої спільності. Поміж Білорусією і Україною ніколи не було ворожнечі, не повинно бути її і тепер. Ми надіємося, що представники українського уряду цілком згодяться з установленням меж на основі етнографічного розселення обох народів, що повинно служити підвалиною для мирного сожительства...»

З поверненням Центральної Ради до Києва після тритижневої відсутності серед її діячів починаються серйозніші розмови про організацію постійної армії. Адже ті військові частини, на які спиралася Центральна Рада від початку її створення, не можна було всерйоз назвати армією, навіть хоча б через їх малочисельність. Єдиною реальною силою в цій армії були, як це до речі визнають і автори двотомної історії Української РСР, загони «так званих Січових Стрільців».

Тепер же, на думку діячів Центральної Ради, українська армія у прожектах повинна була зрости чисельно аж до восьми корпусів піхоти та чотирьох з половиною дивізій кінноти. Комплектуватися ця армія повинна була на основі територіального принципу. Але далі за розмови це не вийшло.

Висвітлюючи це питання треба для повноти зазначити, що організація нової української армії починалася ще од Лютневої революції 1917 року. Не торкаючись причин цього явища неспроможності, скажу все ж, що всі ці розмови довкола армії, як і самі практичні кроки у цьому напрямі в Україні якоюсь мірою повторювали всі прорахунки інших спроб (в інших народів) створення нових армій. В різних колах українського громадянства точилися безплідні суперечки приблизно на такі теми: на яку армію повинна бути схожа українська армія (на російську, на німецьку, чи на турецьку?) та чи взагалі потрібна українській державі армія...

Потребу окремої української армії, як важливого чинника збереження суверенітету, «всупереч теоретикам» визнає уже створений у Києві «Український військовий клуб імені Павла Полуботка», що виник на нараді представників частин Київського гарнізону 29 березня 1917 р. Те ж саме підтвердив і Всеукраїнський військовий з'їзд 18–21 травня 1917 р. Вже у квітні було організовано перший Український козацький полк ім. Богдана Хмельницького (3000 багнетів).

Щодо першого Всеукраїнського військового з'їзду, то відбувся він 18–21 травня за участю 700 делегатів від 1 млн. озброєного українського козацтва, що було в російській армії. До його президії входили: Петлюра, Міхновський, Винниченко і Письменний (від флоту). Почесним головою з'їзду був Михайло Грушевський. З'їзд схвалив постанову національного конгресу домагатися від Тимчасового уряду Росії: оголошення автономії України, визначення міністра для справ України у Тимчасовому уряду, утворення Краєвої Ради з окремим комісаром. З'їзд визнав Центральну Раду найвищим виразником волі нації, накреслив план українізації війська і для її проведення постановив утворити при Центральній Раді орган з назвою – «Український Генеральний військовий комітет».

Другий Всеукраїнський військовий з'їзд, хоча і заборонений Керенським, все ж таки відбувся у Києві 18–23 червня 1917 року вже за участю 2308 делегатів, що представляли 1600 тисяч солдатів. На цьому з'їзді до президії входили: Петлюра, Винниченко, Гаврилюк, Сивошапка, Левицький та інші. На самому початку з'їзд висловив протест проти заборони з'їзду і засудив російський Тимчасовий уряд

за опір домаганням української нації щодо національно-територіальної автономії. З'їзд ухвалив негайно приступити до фактичного проведення у життя автономного ладу в Україні, не звертаючись більше у цій справі до російського Тимчасового уряду.

Але не побачивши реальної користі з «українізованих частин» колишньої російської армії, військові діячі Центральної Ради заходилися коло творення окремих українських частин – дивізій, куди входили полки Богдана Хмельницького, Полуботка, Сагайдачного, Богуна, Кармелюка та інших. Часто ці дивізії реально мали тільки по декілька сотень багнетів. І характерно, що керували ними частогусто дуже сумнівні щодо своїх політичних переконань люди.

Третій Всеукраїнський військовий з'їзд відбувався у Києві 2–12 листопада 1917 р. з перервою 8–10/XI, коли делегати з'їзду, сформовані у полк, брали участь у боях на вулицях Києва проти спроби більшовицького перевороту. На з'їзді делегатів було біля 3000. До президії з'їзду входили: Лебединець, Шаул, Блонський, Скнар, Макаренко, Ларченко, Андрущенко. З'їзд доручив Центральній Раді і Генеральному комітетові оголосити Українську Демократичну Народну Республіку і обійняти всю повноту влади на всій Україні і зовсім не втручатися у справу більшовицького перевороту у Петрограді. Урядові Української Республіки поставлено завдання – зміцнення української державності та скликання Українських Установчих Зборів і негайне заключення миру. Та події повернулися в інший бік.

24 листопада 1917 року більшовицький воєнно-революційний комітет у Москві, поставивши на антиукраїнські настрої у Києві, дає наказ Київському комітетові приготуватися до збройного повстання проти Центральної Ради. Повстання розпочалося 29 листопада 1917 р., але Центральній Раді вдалося його швидко придушити. Це повстання, як і його придушення, відбувалося мало не на «іграшково-войовничому» рівні і Центральна Рада через декілька днів випустила усіх полонених повстанців, між ними і Пятакова, бо відчувала свою повну перевагу в силі над повстанцями. Та й справді, воєнні сили Центральної Ради становили тоді 16000 солдатів супроти 8400 у червоних загонах на території України.

У післяберестейський період питання збройних сил стає для Центральної Ради питанням життя, та створити постійної армії їй знову не вдалося, хоч вона і нараховувала на 1/I –1919 р. 118 931 воїна, понад 5000 старшин, 287 урядовців, 48 лікарів та мала у використанні 1462 коней, бо ж бойова сила цієї армії була невелика – всього 64 013 рушниць, 197 гармат, 962 скорострільні, 12 літаків, 9 панцерних

поїздів та 26 автоколон. Комплектувалася ця армія з добровольців, але не завжди у кращому розумінні цього слова. Це була з багатьох поглядів звичайнісінька міліція, за винятком окремих підрозділів (січові стрільці, синьожупанники тощо).

Дещо інша для Центральної Ради ситуація створилася у флоті. Тут ми не аналізуватимемо причин цього, а подамо короткі відомості, що торкаються Чорноморського флоту в пореволюційну добу.

Після Лютневої революції у Чорноморському флоті досить швидко оживають українські традиції. У березні 1917 р. виникає орган «Чорноморська Генеральна Рада». Під її керівництвом і впливом частина кораблів Чорноморського флоту визнала владу Центральної Ради. До половини листопада 1917 р. вже половина кораблів флоту визнає владу Центральної Ради.

23 грудня 1917 р. при Центральній Раді було утворено Український Генеральний морський секретаріат (пізніше міністерство). Наказом по морському міністерству від 13 березня 1918 р. оголошується про український державний флот і про суверенітет Української держави над усім Чорноморським воєнним та торговельним флотом (як справжній закон його чомусь було затверджено і оголошено тільки 25 січня 1919 р. – можна припустити, що це зволікання було через тиск німців). Хоч 29 квітня 1918 р. о 16 годині дня увесь Чорноморський флот підняв прапор Центральної Ради, але частина згодом підлягла більшовицькій агітації і пішла у напрямку Новоросійська. Склад українського державного дієвого флоту на той час був таким:

♦ 8 лінійних кораблів (з них 2 дредноути по 23 400 тонн кожен),

♦ 4 крейсери,

♦ 6 авіаматок,

♦ 27 ескадрених міноносців (з них 13 великих) по 1100–1300 тонн кожен),

♦ 17 підводних човнів,

♦ 5 канонерних човнів на чолі із «Запорожцем»,

♦ 6 мінних загородників, кілька дивізій сторожових катерів, траулерів і ціла транспортна флотилія.

Крім того, були кораблі окремого призначення з лінійним кораблем «Святий Юрій Побідоносець» (11 000 тонн) на чолі.

Водночас на верфях у Миколаєві будувалися:

♦ лінійний корабель – велетень «Свобода України» 27 900 тонн,

♦ 4 крейсери на чолі з крейсером «Гетьман Богдан Хмельницький»,

- 12 великих ескадрових міноносців,
- 8 підводних човнів і одна матка для підводних човнів «Дніпро»
- 13 канонерських човнів,
- величезний плавучий док на 30 тисяч тонн.

Проте після тої святкової акції 29 квітня 1918 року реальні події у Чорноморському флоті розгорталися далеко не святково. 30 квітня 1918 р. німці забрали частину українського державного флоту, що не пішов до Новоросійська. До Новоросійська пішли: 1 лінійний корабель «Імператриця Катерина Велика» та 10 ескадрових міноносців. Усі ці кораблі (це біля 10% українського державного флоту) були потоплені під Новоросійськом за наказом Леніна 18 квітня 1918 р.

У жовтні 1918 р. усі зайняті німцями кораблі були повернені Україні, але, як виявилося, не надовго, бо їх одразу захопила Антанта. З ласки Антанти частину українського державного флоту одержав генерал Врангель. І коли Врангель забирався з Криму, то забирався саме на тих кораблях українського державного флоту, що йому «подарувала» Антанта. Таким чином, ці воєнні кораблі були інтерновані Францією у Бізерті (її Північна Африка). Інша ж основна частина українського державного флоту, згодом стає основою Чорноморського флоту Радянського Союзу. Через деякий час до Чорноморського флоту увійшла і та частина, що одійшла до Бізерти, бо Франція після довгих переговорів повернула ці кораблі СРСР.

Та як би там не складалися події з організацією збройних сил Центральної Ради після її повернення до Києва, вона вживає ряд невійськових, начебто рішучих на її думку, заходів до опанування становища. Ось один з таких епізодів.

Помічник Київського губернського комісара Центральної Ради Маргуліс у наказі, адресованому головам земських управ, продкомам та міським головам, писав ще з початку березня:

> «З залишенням більшовиками губернії з 1 березня вся влада перейшла до Українського уряду.
>
> Вживіть, як представник влади, у кожному вашому повіті екстрених заходів до відновлення адміністративного апарату... обеззброєння населення, усунення пануючої анархії, відбудування зруйнованих сільських господарств, заводів, фабрик...
>
> Про це роз'ясніть селянам на сходах, попередивши, що невиконання ними цього розпорядження розглядатиметься як невизнання єдиної української влади і винні зазнають кари по воєнному суду».

Але становище в Україні не кращало, а все гіршало.

«Дедалі все частіше доходять до нас («Нова Рада» № 39 за 22(9) березня 1918 р.) звістки про поводження дружніх німецьких властей на території України. Найголовніші з тих фактів – арешти міських гласних у Житомирі, судова справа у Жулянах та численні обов'язкові постанови, зразок яких (з Луцька) наведено у вчорашньому числі нашої газети. Цими постановами касуються всі права й вольності громадянські і в обмеженні вони заходять так далеко, що нахваляються карати не тільки мітинги, але й «гульбу купами», і не тільки активних «злочинців», але й свідків, – так, як картинно приписує обов'язкова постанова німецького коменданта в Луцьку «котрі в зібраннях і в купах будуть дивитися і слухати»... Розуміння «злочинства», як бачимо, нам, колишнім російським громадянам, дуже знайоме з старого досвіду.

Але не це нас тепер найдужче цікавить. Нам бажано б знати позицію нашої української власті в цих конфліктах, що одбуваються між людністю та помічним військом на Україні. Українське правительство про ці конфлікти не може не знати, бо з приводу одного з них було навіть запитання в Малій Раді, – запитання, на яке ще ми не чули відповіді... Але чому ж в такім разі воно мовчить?..

Народ український має право знати це і пора вже те право його задовольнити. Пора правительству заговорити про ті справи, які всіх захоплюють і турбують. Бо вони й єсть якась хвороба, то найгірший спосіб лікувати – це загоняти її в середину. Мовчанка правительства – це саме такий спосіб і ним можна тільки погіршити становище».

Але ситуація ускладнювалася ще й тим, що з приходом на Україну німецьких та австро-угорських військ там значно активізуються дії правих сил (як українських, так і особливо російських).

Ось один з таких епізодів.

25 квітня 1918 р. Мала Рада на своєму денному засіданні встигла тільки заслухати доповідь «анкетно-слідчої комісії про діяльність лубенського сатрапа Щулкова і закінчити загальні дебати в справі обговорення законопроекту про Вищу Економічну Раду (див. «Нова Рада», № 68 за 26 квітня 1918 р.), як «Мшанецький (у.с.р.) заявляє, що від анкетно-слідчої комісії Ц. Ради в Лубні виїхала комісія з трьох членів і представника військового міністерства для розслідування діяльності лубенського коменданта Щулкова. Комісія встановила, що цей комендант оповістив Лубні і Лубенський повіт на військовому

стані, установив смертну кару, при чому було розстріляно 3 чоловіка, оповістив недійсними всі закони Тимчасового уряду, затверджені Ц. Радою, завів цензуру і наклав на Лубні контрибуцію. Вся діяльність цього коменданта була явно чорносотенно контрреволюційна з метою боротьби з демократією. Все це робилось під диктовку і в угоду лубенських панів. Крім того він зорганізував курінь гайдамаків, який був явно протиукраїнський.

Ці гайдамаки розганяли сільські і земельні комітети, арештовували членів комітетів і земських та міських самоврядувань. З того часу, як слідча комісія виїхала, арешти, труси і інші насильства ще збільшилися. Комісія вважає потрібним усунути з посади цього коменданта Щулкова и віддати його під суд і призначити особливе слідство над його діяльністю».

Бачимо, що опанувати становища так і не вдалося Центральній Раді, як не вдалося (а може тому, що не вдалося) їй створити значної армії.

Останнім актом Центральної Ради було ухвалення основного закону про Конституцію УНР. Та цей закон не довелося здійснювати через переворот Скоропадського.

23–24 квітня 1918 р. у Києві відбулася нарада, на якій були присутні: посол Німеччини Мумм, посол Австро-Угорщини в Україні Форгач, генерал Гренер та воєнні уповноважені Німеччини та Австро-Угорщини в Україні. Було остаточно ухвалено покінчити з урядом Центральної Ради, що не влаштовував нових «союзників», і створити новий уряд. Нарада прийняла таке рішення про воєнно-політичну діяльність Німеччини та Австро-Угорщини в Україні:

«Співробітництво з нинішнім урядом, зважаючи на його тенденції, неможливе. Створення генерал-губернаторства поки що визнати за недоцільне. Скільки буде можливо, зберігати український уряд, який, однак, у своїх цілях повинен залежати від німецького і австрійського головнокомандуючих. Український уряд не повинен перешкоджати воєнним і економічним заходам німецьких властей».

(Дивись книгу: «Крах німецької окупації на Україні», М., 1936, с.49.)

Далі перераховуються конкретні вимоги до українського уряду:

1. Доки німецькі та австро-угорські війська перебувають в країні, Україна не повинна мати власного війська; дозволяються лише

поліційні частини в обмеженій кількості і за погодженням з головнокомандуючим.

2. Німецькому та австро-угорському польовим судам підвідомчі всі правопорушення і злочини, вчинені проти німецьких та австро-угорських військ...

3. Усі державні адміністративні органи повинні бути очищені від небажаних елементів. Сільські та інші комітети треба розпустити і замінити їх надійними державними або комунальними адміністративними органами.

4. Тому що на Україні не існує ніякого закону про натуральні повинності у воєнний час, то запроваджується відповідний закон, який діє в Німеччині й Австро-Угорщині.

5. В інтересах Німеччини й Австро-Угорщини повинні бути скасовані всі розпорядження, що забороняють торгівлю продуктами харчування та їх вивіз. Необхідно дозволити вільну торгівлю під спільним контролем союзників і українського уряду, а також скасувати заборону вивозу і всякого залізничного контролю; необхідно організувати спільний контроль на кордонах.

6. Необхідно розв'язати аграрне питання шляхом відновлення права власності і оплати селянами одержаної ними землі. При цьому треба зберегти великі маєтки в інтересах підвищення експортних можливостей сільського господарства. Максимальний розмір окремих маєтків має бути визначений спеціальним законом.

7. Фінансове та валютне питання необхідно урегулювати у відповідності з парафованою уже угодою та її практичним виконанням.

Усі інші вимоги мали бути розв'язані у наступних воєнних та економічних угодах. Це була програма дій німецького командування. А далі — і практичні кроки. 25 квітня німцями в Україні були запроваджені військово-польові суди. У наказі Ейхгорна від 25 квітня сказано:

1. «Всі проступки проти громадського порядку, всі карні злочини, як і всі злочинні дії проти німецьких та союзних військ, а також і всіх осіб, що належать до них, підлягають виключно особливому німецькому польовому судові.

2. Всяке порушення громадського порядку і особливо вуличні зборища забороняються.

3. Забороняється також всяка спроба порушення порядку або громадської безпеки шляхом агітації усної, за допомогою преси чи будь-

якими іншими засобами. Газети, винні в таких вчинках, будуть негайно закриті!».

Цікавим штрихом до характеристики подій в Україні є лист Австро-угорського представника у Варшаві Угрон Міністерству закордонних справ:

«Прибывающие из Украины поляки (граф Грохольский и др.) описывают отчаянное положение местных польских помещиков.

Между ними и вооруженными украинскими крестьянами ведется настоящая война; украинские органы власти принимают сторону последних. Обработка земли невозможна, и урожай пропадет, если не будут приняты срочные меры. Меня просили обратить внимание вашего превосходительства на недопустимость этого положения. Следовало бы оказать скорую и решительную помощь. Необходимо:

1) немедленное разоружение крестьян;

2) переход административных функций к австро-венгерской или германской армии;

3) ***устранение украинских учреждений и введенного ими нового порядка***, особенно же восстановление частной собственности».

З приводу першого наказу фельдмаршала Ейхгорна про засів землі (і такий був!) міністр земельних справ М. Ковалевський видав таке розпорядження (див. «Нова Рада», № 69, за 27 квітня 1918 р.):

«Виконуючи постанову Центральної Ради, Народне Міністерство по земельним справам повідомляє:

а) що зазначений наказ фельдмаршала Ейхгорна не повинен виконуватися;

б) що народне міністерство непохитно стоїть на сторожі здобутих прав українського трудового народу. Тільки йому доручено Центральною Радою видавати розпорядження в земельній справі і ніякі розпорядження по земельним справам австро-німецької військової влади не повинні виконуватись.

Земельні комітети повинні пильно слідкувати за всіма незаконними втручаннями в нашу внутрішню справу і всякий раз повідомляти міністерство, аби можна було безпосередньо усувати всі незаконні вчинки.

в) Крім того міністерство звертає увагу земельних комітетів на те, що війська замирившихся з нами центральних держав допомагають нам визволитись з-під більшовицького панування і тим дають можливість утворити спокій і порядок на Україні, які конче необхідні для проведення земельної реформи.

А через те міністерство пропонує не чинити ніяких перешкод до харчування і розміщення австро-німецького війська, допомагати йому в потрібних випадках і разом з тим ***пильно стежити, аби воно не робило незаконних вчинків і не приносило шкоди населенню***.

Народний міністр земельних справ М. Ковалевський
В. о. директора земельного департаменту С. Мацюк
Директор відділу Бухановський».

«Нова Рада» у № 69 за 27 квітня 1918 подає таке:

«Вчора по місту Києву німецькою й російською мовою було розклеєно такого наказа ген. Ейхгорна.

ОПОВІЩЕННЯ

Безвідповідальні особи й союзи роблять спроби тероризувати населення. Проти всякого закону й права вони чинять арешти, бажаючи залякати тих, які в інтересах отчизни і новоствореної держави згодні працювати рука в руку з Германією. Де тільки перебуває німецьке військо, я ніяких беззаконних учинків дозволяти не буду. Тому я наказую вжити особливих заходів для охорони м. Києва, щоб негайно віддати під суд усіх, хто чинить протизаконне.

Я наказую:

1) Всі злочинства проти громадського ладу, всі карні злочинства, як і всі злочинства проти германського й союзного війська, як і всіх осіб, що належать до них, підлягають виїмковому особливому германському польовому суду.

2) Всяке порушення громадського ладу, особливо зборищами на вулицях забороняється.

3) Забороняється також усяка спроба порушення ладу або громадського забезпечення шляхом агітації усної, за допомогою преси або якими-небудь іншими засобами. Газети, винні в таких учинках, будуть негайно закриті.

4) Встановлені українські судові інституції провадять свою діяльність, оскільки злочинства не підлягають карі згідно з ст. 1-ою.

5) Ці постанови входять в силу негайно після опублікування. Опублікування переводиться шляхом афішировки.

6) Виконання цього наказу доручається штабу XXVII-го армійського корпусу.

Київ, 25 квітня 1918 року
Головнокомандуючий германським військом на Вкраїні
генерал фельдмаршал фон Ейхгорн».

Вочевидь, Центральна Рада неодноразово протестувала проти розпоряджень німецьких військ як таких, що порушують її суверенітет. З приводу останнього наказу Ейхгорна Центральна Рада ухвалила резолюцію, в якій рішуче протестувала проти втручання німецького командування у внутрішні справи України. А це і стало формальним приводом німцям розігнати Центральну Раду 26 квітня 1918 року.

Попередньо німці роззброїли полки синьожупанників, щоб запобігти усяким виступам на захист Центральної Ради. Ось як про це пише газета «Нова Рада» № 70 за 26 квітня 1918 р., в день розгону Центральної Ради, у статті Ф. Крушинського «Чому розформовується перша українська дивізія?» (статтю було здано в набір ще 25 квітня – прим. Ред.):

«Перед кількома днями стали ширитися чутки про розформування першої української дивізії, утвореної з бувших полонених. Чутки ці ходили не тільки в військових, але і в цивільних кругах, навіть в останніх більш докладно. Звичайно, в теперішній час епідемії і всяких чуток, мало зважається й на досить поважну чутку. Тим більш на чутку про розформування першої української дивізії. Існування цих полків зв'язано з великою надією уряду й громадянства, що видно, по-перше, з того становища, в якому зараз перебуває наша Республіка або вірніше, в тій опорі, що потрібує тепер наша держава, по-друге, в відсутності великого числа свідомих справді людей, котрі б обов'язок перед отчизною вважали за найперше. Не так давно перед зраділими лицями змучених громадян Республіки проходили міцними рядами, перебувши сувору школу життя в полоні й навчені цінити свободу, ті, що ще за царського часу, в 1914, 15 и 16 роках, в часі «гоніння» за українську ідею, в куточках притулившись, з братами в неволі, будували

плани, освідомлювали себе національно й соціально, щоб повернувшись, допомогти народу добути свободу, за котрою самі так сумували... Прийшла вимріяна пора повороту, прийшла можливість стати в ряди будівничих своєї національної хати. Зрозумівши необхідність національної армії, без котрої не закладеться жадного камінця до фундаменту нашої держави, ці свідомі сини отчизни згуртувалися в полки й прийшли до «золотоверхого», зв'язані між собою виключно морально.

Як не важко довелося в самому вже Києві перебувати через неорганізованість життя, як не тягнуло до дітей, жінки, батьків та оселі, все ж свідомість обов'язку перед батьківщиною брала гору і за малим винятком полки зберегли густоту своїх рядів з часу формування й до цієї пори.

Відсутність уставів, повна неосвідомленість щодо відношення в військових частинах, відсутність дисциплінарної кари не могли порушити морального примусу й обов'язку, котрим зв'язані части дивізії. Цього вистачить, щоб уявити собі ту віру, витривалість, завзяття й бажання служити Республіці, котрі мають вояки першої української дивізії.

Важко було навіть думку про розформування допустити... Цими днями до Катеринославу вийшов другий імені Залізняка полк для наведення там порядку, в Чернігові досить довгий час працює, користуючись великою прихильністю населення завдяки коректному відношенню, 3 Полк імені Богуна, незабаром могли відійти й інші полки дивізії для праці поза Києвом і зненацька велика несподіванка... Перша українська дивізія має бути розформована...

Як блискавка повстає питання: ЧОМУ? З яких надзвичайних причин розкасовується та опора, про котру недавно в наказі по військовій офіції говорив військовий міністр (Жуковський – прим.) та інші представники влади при зустрічі полків? Тепер Республіка Українська має не так багато війська і тільки виключна причина може примусити вирішити справу існування дивізії в такий спосіб. Надзвичайно важно, яку відповідь або пояснення матиме громадянство в цій справі».

Але відповіді не довелося довго чекати, бо вже 29 квітня до влади прийшов гетьман. (Прошу звернути увагу, що перші згадки про гетьманат з'явилися у вигляді листівок серед війська у Києві ще за-

довго до 29 квітня. Про це пише газета «Нова Рада» № 34 за 15 березня 1918 року).

Для читача буде цікавою оцінка факту перевороту, яку дав Василь Блакитний:

> «От скажемо – в колишній Центральній Раді – більшість було представників працюючих – селянства, інтелігенції. Тільки робітництво там було слабо представлене – так його ж на Україні й небагато. Здавалося б, що Центральна Рада й буде оборонцем трудового народу.
>
> А що з цього вийшло?
>
> Вийшло те, що Центральна Рада не змогла сама вдержатися після того, як з її допомогою німецькі генерали скинули владу пролетаріату на Україні. І це сталося через те, що Центральна Рада спиралася більше на селянство.., що за нею не йшло робітництво».
>
> *(Цитую з брошури В. Блакитного «Диктатура пролетаріату чи «Всенародна влада»?», Харків, 1920 р.).*

Декілька слів про внутрішні причини перевороту.

З поверненням до Києва Центральна Рада проголосила, що її внутрішня політика залишається незмінною, тобто що приватна власність в Українській Народній Республіці касується, що будуть проведені також інші реформи у соціалістичному дусі відповідно до Універсалів і що Українські Установчі Збори буде скликано на початку травня 1918 року.

Але в настроях великих і середніх власників відбулися певні зрушення. Коли на початку революції вони були налякані і цілком паралізовані, то з приходом на Україну німців починають піднімати голову. Вони відверто вимагають від Центральної Ради та її Ради Народних Міністрів залишити право приватної власності, особливо на землю. Але Центральна Рада в особі українських соціалістів-революціонерів і українських соціал-демократів, що мали більшість у ній, не погоджувалася ні на які поступки. Це чудово видно з виступу М. Грушевського у дебатах з цього питання у Центральній Раді. Ось основні місця з нього:

> «...І тому твердо мусить бути сказано тепер же, що марні й даремні надії тих елементів, які мріють, що упадок більшовизму й анархії та установлення порядку й міцної власті принесе касування дійсних здобутків революції, демократичних свобід і соціальних реформ, на-

черкнених третім і четвертим універсалом Української Ради. ***Сього не може бути і сього не буде!***

В повній силі зістається те, що сказане було в Центральній Раді два місяці тому, що українська держава, той устрій і лад, котрий вона заводить, нам важна і цінна – цінна так, що задля охорони її виявили готовність пожертвувати всім – але цінна як тверда, тривка й повна форма, котра має бути заповнена соціальним змістом, відповідно нашим намірам і бажанням, себто бажанням і інтересам трудового українського люду.

Не тільки демократичні свободи, проголошені нами – свобода слова, преси, сумління, спілок, страйків і організацій; але й ті соціально-економічні реформи, які проголошені нашими універсалами й законами: закон земельний, закон про робочий день, про контроль над продукцією й кредитом, про державну монополію торгу важливішими предметами споживання і таке інше – всі вони зістануться цілими і не нарушимими. Не може справдитися надія противників цих реформ, що нинішня війна спалить і їх разом з анархією, з більшовизмом, з усобицею!»

«...Ні, у нас сього повороту не має бути і не буде! Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичній реакції. Укріпляючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостю соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від сього не відступимо!»

І ще на цю ж тему:

«...Виявляється, що після того, як німецьке військо вступило на українську землю, покликане нашим урядом для оборони нашої незалежності, – серед (Див. «Народна Воля» за 21 квітня) землевласників з'явилась думка використати сей прихід германських і австрійських військ, щоб за їх підмогою скасувати земельну реформу, хоч би навіть се коштувало загибіллю української держави.

Так роблять поляки. Але від них не одстають і суто українські поміщики... Вони підлещуються до німецьких військових, розагітовують їх оповідаючи, що українське правительство нездатне – бо соціалістичне, Центральна Рада, Установчі Збори так само, отже німцям тре-

ба вмішатися, взяти в свої руки справу, – тому що селяни не можуть самі засіяти земель, Україна зістанеться без хліба, і таке інше.

Розуміється, ми віримо в державний розум німецького й австрійського правительства – що воно не піде за голосами облесників і тих звідомлень, котрі під їх впливом висилають до вищої команди місцеві німецькі та австрійські коменданти. Не допускаємо гадки, що котренебудь з сих правительств впало на гадку мішатись у наші справи, порушуючи суверенні права нашої держави. Але самі такі проби наших людей, громадян Української Республіки, мусять бути нами відповідно оцінені.

Промовець Центральної Ради, обговорюючи один з їх виступів, назвав їх Юдами Іскаріотськими, які за свої класові інтереси продають державне право України. Продажа, очевидно, місця не буде мати. Берлін не схоче піти слідами Москви. Керманичі української політики теж не підуть слідами тих гетьманів, котрих нам поет назвав варшавським сміттям і гряззю Москви. Але сі українські патріоти чи громадяни, які накликають не то що германське правительство, але навіть і наше тільки на сю путь, – чи розуміють вони, що роблять вони?

Добившись проголошення і признання української державності, винесеної на плечах нашого сільського народу, того, що в свитках і того, що був тоді в шинелях, вони накликають наш уряд обернутись до них спиною, а лицем до землевласників! Перечеркнути земельну реформу і опираючись на німецькі штики, відновити поміщицьке землеволодіння!

Та ж се було б буква в букву повторенням тої великої, незабутньої соромної історичної помилки, яку Україна сплатила 250-ма літами неволі!»

«...Ні, на се не піде ніхто, кому справді дорога визволена Україна й її відновлена державність, і хто хоч трохи може тямити тверді лекції історії».

Цей згаданий Грушевським конфлікт таки став однією з внутрішніх причин перевороту, що скерувався і охоронявся німцями, а безпосередньо здійснювався «Всеукраїнським Союзом земельних власників». Але хочу тут же підкреслити, що все таки вирішальну роль у перевороті зіграв зовнішній фактор — німецька і австро-угорська армія. Цікаву інформацію про цей переворот містить рад статей С. Єфремова у «Новій Раді» за 9 травня 1918 року.

«***Інтермедія***. ...Трагічна історія України докотилася до свого «майн лібер Аугустін»... Починається інтермедія.

Перші моменти національного відродження, висока хвиля національного піднесення, незабутні моменти національних з'їздів, коли величезні маси людей опанувала «воля і дума єдина»... Величні, торжественні звуки національних надій покривали собою все в той період нашої революції. Далі – бравада більшовизму, одлиск пожеж, лускіт погромів, вся та анархія, в якій заплуталась нещасна покраяна людським егоїзмом країна. І от коли народ борсався в несходимих суперечностях, шукав і не знаходив виходу, хоча двері до щастя були навстіж одчинені, коли правительство робило одну фатальну помилку по одній, – тоді, щось з місяць чи півтора тому, вперше прорвався був оперетковий мотивчик... В кінці квітня вже він заглушив усі інші тони, покрив собою трагічне борсання і втисся до нашого життя сподіваною для багатьох і тільки для правательства нежданою інтермедією...

З жалем, з тривогою писав я щодня про наш нездатний і в нездатності своїй злочинний уряд; доводилося нагадувати і нашому революційному парламентові правдиві слова старого римлянина, що мудрий знає, коли йому слід померти. Хотілося заразити керманичів нашої держави тією тривогою за нашу будуччину, хотілося дзвонити на ґвалт, щоб сполохати й збудити серце країни і примусити його забитись такою ж тривогою. На жаль, серце міцно спало. Мозок був спаралізований. Нікому не було діла до голосу вопіющого в пустині. Країна безпечно котилася по призначеному шляху. Жах брав, дивлячись на це, та не було сили спинити. І от прийшло 28 квітня – удар перший. Потім 29-го... Правительство розсипалось. Центральна Рада, що не знайшли в собі мудрості римського філософа, померла од чужої руки... Померла враз і безсловно.

І вже на свіжий труп чорні круки злітаються. Збирається хиже гайвороння. Звідкілясь виліз зараз і зубр, порода, що ніби зовсім перевелась було за останній рік. Виліз і подав усе той же голос, що лунав колись безборонно на самодержавному ревищу. Поки що тягнеться інтермедія. Але от-от підніметься завіса і почнеться новий акт нашої національної і народної трагедії. Вона вже позначається за спущеною завісою майбутності.

Революція лишила свої сліди в трьох напрямках – політичному, національному і соціальному. І всі ці здобутки виставлено тепер на тяжку

пробу. Реакція вже тепер, коли ще не зміцнилася, а тільки намацує ґрунт під собою, вже тепер вона дає обривки програми, яка незабаром увіллється в певні форми. Насамперед політична реакція: відома грамота, як знаємо, оповістила особистий режим з ясно окресленою неохотою до колегіальних способів урядування і вже тепер мені доводилося бачити дописки на старих банках, де слова «Українська Народна Республіка» замазано, а натомість поставлено гучну формулу «Українська держава». Поруч з цим основним питанням державного ладу йдуть і часткові зміни, або тенденції до них. Так першого ж дня пролунали в приватних промовах заклики до того, щоб скасувати демократичні органи місцевого самоврядування, вернувшись до цензурних форм, та знов передати поліцію до рук держави. В національній сфері поворот визначився не менш ясно хоча б у тому, що правительство сформовано в величезній більшості з людей не тільки чужих, але й ворожих до української державності та українських національних здобутків. Нові господарі і з цього погляду мають не збиту репутацію, і вже в перших днях нового режиму по міністерствах чулися експансивні виклики про те, що пора вже «оставить эту мову и говорить на общепонятном языке». Нарешті про соціальний бік справи нема чого й говорити, бо ввесь переворот зроблено власне під соціальним гаслом і «собственники», розуміється, знали, чого хотіли... Таким чином усі здобутки революційного року поставлено під велику небезпеку і замість експериментів зліва матимемо тепер добу експериментів справа.

Експерименти зараз мають початися. Це не значить, що вони запанують безповоротно і переможуть безоглядно, утворивши повну реставрацію старого ладу в поновлених, може бути, формах. Тенденція така безперечно існує, але треба думати, вона не під силу на себе роботу бере. Принаймні буде боротьба і хоч які фантастичні думи та фантастичні мрії голубить реакція – їй доведеться все-таки багато де в чому рахуватися з тим, що вже витворилося, хоч і не остоялося ще в міцні та незбиті форми. Досі українство було сильне саме єдністю свого внутрішнього фронту і через те боротьба з надвірними силами не була занадто тяжка. Тепер починається внутрішня боротьба сил, в якій результати раз-у-раз виявляються по «равнодействующей». І завдання моменту накреслити цю лінію якомога ближче до наших основних домагань. Небезпека єсть, боротьба буде і вже тепер, під час інтермедії, прямо точно визначити, з яких саме позицій одступати не

повинні і чого здатн ні в якім разі не можемо. І з цією рішучістю, заснованою на «волі і думі єдиній», реакція муситиме рахуватися».

КОРИСНОЮ ПУТТЮ. Для української держави та української державності останній перед Великоднем тиждень був сущим страстним тижнем... Тиждень почався з незрозумілої на перший погляд події 28 квітня. В неділю, о 1-ій годині, помешкання Центральної Ради оточено збройною німецькою силою, яка увійшла в середину і продержавши ціле зібрання Малої Ради (одбувалось бо саме засідання) під арештом в надзвичайно прикрих обставинах, зробила трус по всьому помешканню й арештувала кількох осіб з правительства (міністра Любинського та чиновника внутрішніх справ Гаєвського). З власних квартир узято в той самий час міністра Жуковського та пані Ткаченко й видано наказ про арештування міністра Ткаченка, який зник. Спершу здавалося, що це вже кінець прийшов Центральній Раді, що наступило те, що технічно зветься на території колишньої царської імперії «розгоном». Ніхто не знав, що спричинилося до цього нападу на помешкання Центральної Ради й що призвело до арештування поіменованих людей. Всі клопотали голову всякими здогадами. Проте, зробивши трус і арешти, німецька сила одійшла... Ввечері в помешканні Центральної Ради одбувалися вже навіть засідання фракцій.

Отже це не був розгон. Проте ця подія стала за прелюдію до подій страстного тижня.

В понеділок, 29 квітня, зібрався з'їзд хліборобів-власників, – власне два з'їзди: один, що виступив проти всієї української власті, і другий, хліборобів-демократів, який ніби не рвав ще з українською властю, домагаючись тільки її реконструкції. Заважив на терезах історії власне перший з'їзд. Коло полудня на улицях з'явилися озброєні відділи російських офіцерів, далі розкотилася по місту чутка, що з'їзд власників під охороною тих відділів та німецької варти обрав гетьмана – генерала російської служби Павла Скоропадського. Гетьманування почалося з молебня та відповідних церемоній на Софійському майдані. Розворушене цими подіями місто гуло, як розтривожений вулик, ще не розуміючи всієї ваги того, що сталося. Вночі з помешкання Центральної Ради виїхав голова Центральної Ради; правительство Голубовича... одразу зникло; Мала Рада більше не збиралася. Фактично прийшла нова власть, яка 30-го квітня видала вже перші свої акти, датовані 29 квітня – «Грамоту до Всього Українського Народу» за підписом «Гетьмана Всієї України Павла Скоропадського»,

та «Закон про тимчасовий державний устрій України» за підписом гетьмана та «отамана ради міністрів Миколи Устимовича»... Ці акти разом з розпуском Центральної Ради та одставкою всього правительства запротоколювали, сказати б, державний переворот, що стався на Україні дня 29 квітня. Україна стала перед фактом нової власті і нової політики цієї власті і мусила, насамперед в особах своїх політичних партій, дати цьому фактові свою оцінку й виявити, як до нього повинно ставитись.

...Ухвалено було звернутися до вищого німецького командування, бо його громадська думка уважала за головну пружину всіх подій. Перша розмова з заступниками вищого німецького командування одбулася другого ж дня, 1 травня.

Генерал Гренер, одмовляючись од усякої участи в перевороті, відповів на це докладною історією стосунків німецького командування до правительства Голубовича, яке показало свою повну нездатність до державної роботи, і закінчив констатуванням факта, що це правительство і Центральна Рада для німецького командування «були», що тепер занадто пізно вже шукати еволюційних шляхів, що німецьке командування, не допомагаючи переворотові, мусило визнати його, як єдиний вихід з становища, і що єдиною радою може тепер бути участь українських сил в організації нової власті.

По докладі про цю розмову нарада з заступників од українських партій виробила ті умови, на яких згодилися б узяти участь у формуванні власті. Складено було «Закон про тимчасовий державний устрій Української Народної Республіки» і намічено кабінет міністрів».

Принагідно зазначу, що деякі міністерства Ради Народних Міністрів було зовсім розформовано, – наприклад національних справ, – деякі тільки реорганізовано для забезпечення панівного становища в них російсько-монархічного елементу. Ось основні державні інституції гетьманату у столиці:

Міністерство Військових Справ, Банківська, 2.

Міністерство фінансів, Олександрівська, 15.

Міністерство земельних справ, Володимирська, 19.

Міністерство народної освіти, Терещенківська, 2 та Б. Бульвар, 14.

Міністерство шляхів, Бібіковський Бульвар, 34.

Міністерство закордонних справ, Терещенківська, 9.

Міністерство внутрішніх справ, Олександрівська, Палац.

Міністерство судових справ, Думська площа, 3.
Міністерство віросповідань, Володимирська, 24.
Міністерство торгу і промисловості, Столипінська, 55.
Міністерство праці, Бібіковський Бульвар, 12.
Міністерство народного здоров'я і опікунства, Рейтерська, 22.
Міністерство пошт і телеграфів, Гімназична, 5.
Міністерство продовольчих справ, Бібіковський Бульвар, 18.
Державний Сенат, Володимирська, ріг Бібіковського Бульвару.
Державна канцелярія, Хрещатик, 38.

Крім цих державних інституцій були ще культурницькі, хоч їх діяльність було дуже обмежено:
Український клуб, Пушкінська, 1.
Український робітничий клуб, Лук'янівський Народний Дім.
Товариство «Батьківщина», Іринінська, 3.
Товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка, Пушкінська, 1.

«В п'ятницю, 3-го травня, переговори ще точилися, хоча без надії, що можуть довести до згоди...

Така коротенька сухо переказана, і на жаль, без надзвичайно цікавих деталів та побутових аксесуарів, історія цього дійсно страсного тижня. Переворот дав Україні органічно чуже їй правительство. Українську державність розп'ято на Голгофі, яку примотували невмілі, нетямущі руки попереднього правительства та невдала й низькоока політика революційного парламенту. Україна знов стала на краю безодні і вороги радісним сичанням пророкують їй смерть та вороття до старого животіння в «єдиній неділимій»...»

Цікавою також з багатьох поглядів є заява українських політичних партій до гетьмана. Ось основні місця її:

«29 квітня цього року стався державний переворот, після якого Українська Центральна Рада та її правительство припинили свою діяльність і вся власть управління перейшла до гетьмана і поставленого ним нового правительства...

На призначений гетьманом кабінет міністрів, як це свідчить заява п. Гетьмана з'їздові хліборобів і офіціальні акти, видані правительством для пояснення його майбутньої політики, був покладений обов'язок: здійснити тверду власть на Україні, завести лад і спокій в державі, при забезпеченню інтересів як широких працюючих верств,

так і всього люду на Україні, провести тверду національно-державну політику в напрямку скріплення самостійности української держави і забезпечення інтересів народу українського, що створив державу і служить її підвалиною при повній терпимості до інших народів України.

Але ці завдання і обов'язки новий кабінет міністрів не виповняє і виповняти не може: політика і вся його робота йде зовсім насупроти.

Кабінет міністрів є неукраїнський по своєму складу і напрямку в політичній роботі. В кабінет не увійшли представники груп українські діячі, які власне творили українську державу.

В новий кабінет міністрів увійшли російські кадети, октябристи і взагалі представники тих громадських неукраїнських груп, які завжди вороже ставились до українського руху і до української державности, борючись проти них з усіх сил во ім'я «єдиної неділимої Росії»...

Ці партії і групи вславилися на Україні своєю обрусительною, протидемократичною діяльністю і тому прикликання їх до власти цілком справедливо викликало повне недовір'я з боку українського народу до гетьманського правительства. Своєю політикою і діяльністю нове правительство дає ґрунт і підстави для повного недовір'я і навіть ворожого відношення до нього широких народних мас.

За нового правительства поширив свою протидержавну в протиукраїнську діяльність «Русский Союз на Украине», який поставив собі ясну мету: збирання сил для відбудування «єдиної неділимої Росії». В цей союз входять члени ріжних російських партій від демократичних до крайніх реакціонерів, входять навіть і ті партії і громадські групи, до яких належать і члени сучасного кабінету міністрів.

Члени «Русского Союза» на Україні притягуються новим правительством до державної роботи.

Завдання: завести лад і спокій на Україні не тільки не досягаються, а навіть уже в теперішній час від цього маємо тільки наслідки зовсім протилежного характера.

Заборона з'їздів земств і міст, особливо робітничого і селянського з'їздів, розгон останнього навіть з допомогою збройної сили в той час, коли дозволяються з'їзди представників капіталу, торгівлі і вели-

кої земельної власності, – тільки може переконати широкі трудівничі маси в тім, що нове правительство стоїть на сторожі не їх інтересів...

Змінюються комісари і коменданти, часом їх арештовують без суда і слідства і настановляють на їх місце осіб, котрі вороже відносяться до всього українського, а то і справжніх українжерів та поліцейських приставів...

Нове начальство одкрило скрізь похід проти українства і українського руху: припиняє діяльність «Просвіт», українські діячі, а то і просто свідомі українці, всюди по селах і містах переслідуються і заарештовуються.

Народ має всі дані за те, що йде повернення до старого ладу в національнім і соціальнім розумінні.

Правительство провадить таку роботу, як будьто би революції зовсім не було; воно зовсім не бажає рахуватися з свідомістю народа, яку народ придбав за час революції.

Рішуча і послідовна заміна по всіх міністерствах українців неукраїнцями, головним чином, великоросами, витиснення з уживання української мови по міністерствах – довір'я новому правительству не утворять.

В суді знову запанувала російська мова, яка поки що об'явлена рівноправною з українською. Суддями, навіть на вищі посади призначаються люде і не громадини української держави...

Наше військо, що одіграло головну ролю по одбудованню нашої держави і серед якого є найбільше людей, що люблять свій край і готові за нього умирати, а також людей, що знають добре військові науки, – тепер воно руйнується: на місце українців туди посилаються люде, які дуже далекі від української справи. Виконуючий обов'язок військового міністра – людина Україні стороння, а має замінити його генерал, про якого нам відомо лиш те, що виложивши під Фокшанами два корпуса українців VIIі VIII, вживає потім заходів, аби зашкодити українізації військ дорученої йому армії.

Витісняючи скрізь із армії українців, заводить рядом, замість контрозвідки, політичний шпіонаж...

Морське міністерство, що так нам потрібне, бо гине наш дорогоцінний флот, – зовсім не організоване...

На чолі міністерства фінансів поставлена людина, добре відома українському громадянству по своїй попередній праці в Татіянівському комітеті, як свідомий ворог всього українського.

На чолі міністерства торгу і промисловості поставлено кадета добре відомого ворога української державності...

Міністерство закордонних справ цілком дезорганізовано: нема міністра, ні його товаришів, ні заграничного представництва. А справа – наше сучасне міжнародне становище, – вимагає до себе пильної уваги. Справи з Кримом, Бесарабією, нашими східними сусідами (південно-східним союзом), справа мира з Московщиною, Холмська справа і нарешті полагодження непорозумінь по нашим мирових умовам з середніми державами – все це потрібує негайного розв'язання, бо кожний день проволікання несе державі несчислимі збитки.

Найважливіша інформаційна організація правительства, Державне Телеграфне Агентство, доручене старорежимнику і найгіршим ворогам українського руху – галицьким москвофілам, які роблять офіційною мовою агентства мову російську.

Таким чином вся політика нового правительства тільки збільшила непорядки по селах: швидко наростає загальне озлоблення селянських мас, які бачуть, що землі знов їм не дадуть, про що селянство мріяло цілі віки... При таких умових ніяка збройна сила не зможе установити лад та спокій на Україні...

Все це свідчить про те, що теперішній кабінет міністрів врятувати державу від безладдя, установити тверду власть, оперту на довір'я народа, і зміцнити самостійну українську державу не зможе, і тому нижче підписані українські партії і організації висловлюють йому вотум недовір'я.

Київ, 21 квітня 1918 р. (4 травня за новим стилем).

Від імені українських партій і організацій підписали уповноважені: Української партії і самостійників-соціалістів, Української трудової партії, партії демократів-хліборобів, партії соціалістів-федералістів, Об'єднаної Ради залізниць України, Головної Ради Всеукраїнської поштово-телеграфної Спілки.

Гетьман робить активні зусилля, щоб замалювати всі ті «общерусские» та німецькі риштування, по яких він прийшов до влади.

Ось кілька ілюстрацій. Перша ілюстрація – «Інтерв'ю Берлінського кореспондента з гетьманом й міністром-головою» (цитую за «Новою Радою» від 11 травня 1918 р.):

«Кореспондент «Берлінер Тагеблат.» д-р Лео Ледерер одіслав позавчора своїй газеті інтерв'ю, що дали йому гетьман України П. Скоропадський і міністр-голова Ф. Лизогуб.

Гетьман генерал П. Скоропадський, розвиваючи п. Ледереру свою програму, зупинився на тих дебатах, які йдуть тепер в головній комісії рейхстагу з приводу подій на Вкраїні.

– Здається, – сказав гетьман, – що дехто вважає мене в Німеччині за реакціонера й запевненого прихильника федерації з Великоросією. І те і друге невірно. Я смію запевнити, що моя програма й демократичні вимагання цієї програми завше йдуть далі ніж такі панів Мейлеманів й Давидів. Я не думаю, щоб вони почали здійснювати й досягли б аграрної реформи, що йде так далеко, як я це хочу зробити і як це мені вдається. Я не бажаю тільки скасовування права власності на землю, як це зробив попередній уряд в третьому універсалі, і я тримаюся тієї думки, що кожна реформа мусить протікати при порядку й спокою. Моя отчизна не може дати землі для соціалістичних експериментів. Також неправдива думка, буцім то я хочу перетворити Україну знову в частину бувшої російської держави.

Далі гетьман заявив, що, не будучи шовіністом, він являється українцем по походженню й поглядам. Торкнувшись питання про мову, гетьман означив те, що широкі кола українського населення не говорять по-українському. Тому українська мова не може бути єдиною мовою. Кожному з урядовців треба дати можливість на протязі кількох місяців вивчити українську мову. Ті ж, хто не використає цього строку, будуть усунені.

– Можливо, – сказав гетьман, – що в майбутньому буде більш тісний економічний зв'язок з Росією, але це – питання дальшого розвитку подій, яких ніхто передбачити не може. Але й тоді Україна не перестане бути цілком самостійною, вільною й незалежною державною одиницею...

Бесіда з Лизогубом. – Наше гасло, – сказав прем'єр, – робота, а не політика. При цьому ми не хочемо одбирати права народу самому визначити майбутню й остаточну форму правління. Справа національного зібрання, яке буде скликано по виборах, – вирішити, чи країна

хоче лишитися при гетьманові або встановити друге управління, чи бути Україні монархією, або республікою...

Друга ілюстрація – «Урядове повідомлення»:

«На позавчорашньому засіданні ради Міністрів ухвалена принципова постанова щодо урядового повідомлення, яке буде опубліковане сьогодні замість декларації...

Завдання цього повідомлення – розвіяти безпідставні чутки, які поширювались останніми днями.

В повідомленні буде категорично зазначено, що Українська держава буде цілком самостійна і незалежна, що на Україні не буде ніяких всеросійських тенденцій, що сучасна організація влади тимчасова, і що завдання влади є шляхом законності і порядку утворити такі умови, щоб дати можливість населенню безо всякого примусу, як з крайнього правого, так і з лівого боку, висловити свою волю в сеймі, який по старовинним історичним звичаям явиться також і кругом, що виконує обов'язки Установчих Зборів.

В повідомленні буде заявлено, що спроби надати цьому перевороту монархічний відтінок брехливі. Далі в повідомленні будуть зазначені головні принципи в робітничому законодавстві і головні основи в аграрній справі, а саме: принцип державного втручання в аграрні справи на примусове відібрання великих панських маєтків для утворення земельного фонду, який призначується для задоволення потреби в землі малоземельних і безземельних селян».

Це було «повідомлення» про «Декларацію». Сама ж Декларація була побудована з таких же загальників, які ні до чого не зобов'язували.

Але події в Україні привертають увагу прогресивних громадських кіл Німеччини та Австро-Угорщини. Гетьманський переворот серед них викликав не тільки велике здивування, але й немалий переполох. Цитую газету «Нова Рада» за 11 травня 1918 року:

«Громадянство обох держав було не освідомлене про стан справ і подій на Україні, бо по виразному признанню віденської «Арбайтер Цайтунг» з 5 с. м. і з промови посла Шейдемана в головнім відділі німецького рейхстагу виходить, що і в Німеччині і в Австрії часописам не було дозволено писати про політичні відносини на Україні. Що цими відносинами інтересувались однак політичні круги Герма-

нії і що хід подій на Україні був деяким політичним кругам наперед знаний, свідчить той факт, що голова соціал-демократичного клубу в німецькому рейхстазі, посол Шейдеман, вже 26-го квітня в письмі до державного віце-канцлера висловив свої побоювання за хід подій на Україні. Для загалу однак приказ фельдмаршала Ейхгорна, арешт членів правительства, під час публічного засідання українського парламенту, Ради, і суспільно-політичний переворот, був тою бомбою, яка заворушила уми суспільності обох держав і змусила їх зайняти до подій на Україні відповідне становище...

Найбільш уважно зайнялися подіями на Україні головна секція німецького рейхстагу, яка дебатувала над цими подіями дня 4-го і 5-го с. м. і дискусія ще не скінчилася за ці два дні. Дискусія знялася на внесення соціал-демократичного посла Ерцбергера, справу останніх подій на Україні референував іменем державного канцлера, віце-канцлер фон Паєр, а в дискусії забирали слово від німецького уряду два державні секретарі Буше и фон Браун... В своєму дуже великому рефераті віце-канцлер фон Паєр старався довести слідуюче: 1) що приказ фельдмаршала Ейхгорна про засіви і про польові суди, як рівно ж арешти деяких членів правительства не стоїть в ніякому зв'язкові з суспільно-політичним переворотом, а викликаний лиш конечною потребою, щоб Україна могла додержати свої торгові договори, а з другої сторони, щоб забезпечити своє військо, бо в останні часи повстав на Україні «Комітет спасення України», до якого належали деякі члени бувшого правительства з міністром Жуковським на чолі, який мав антинімецькі тенденції і якого ціллю було насильне прогнання німецьких військ з України; 2) що обидва ці прикази видали німецькі військові власті не на свою руку, а в порозумінню з німецьким заступником фон-Мумом і з бувшим українським правительством; 3) що суспільно-політичний переворот на Україні – це виключно українська справа на яку німецькі власті не мали ніякого впливу, а викликаний він тільки на основі соціальній, а саме, що селяни України ніяк не хотіли соціалізації землі; 4) що теперішнє правительство не ріжниться нічим від попереднього, що стоїть на грунті української народної державності, а ціла ріжниця лежить лиш у тім, що нове правительство не визнає комуністичних теорій соціалізації землі. Яка має бути українська народна державність, республіканська чи монархічна, віце-канцлер не висловився, заявив лиш, що нове правительство повстало на нових принципах. В дискусії, яка розвинулась над цею заявою забрав перший слово голова соціал-демократичного блоку,

посол Шейдеман... Коли ми, заявив він, такі небезпечні експерименти, які саме тепер доконались на Україні, будемо попирати, то будемо змушені держати там велике окупаційне військо...

Другий соціал-демократичний посол Ерцбергер заявив: «Ті самі сили, які розбили російського колоса, ті самі сили роблять все, щоб його заново скувати до купи. Єсть річчю конечною українську справу обговорити в пленумі рейхстагу, бо цензура не дозволяє представляти цю справу згідно з правдою. Улаштування питання на сході буде мати рішучий вплив на улаштування всіх справ в Європі. Україна єсть знову вузловим пунктом Сходу. А власне там ми починаємо робити найбільші помилки». Як головні принципи для будучої політики на Україні бесідник вказує: 1) лише політична державна власть має рішити цю справу; 2) Брест-Литовський договір має бути непорушною підставою порозуміння з Україною; 3) достава договором незначного збіжжя наступить лише тоді, коли Німеччина дасть приобіцяні замінні товари; 4) союзники Німеччини, Австрії і Угорщини мають в Києві виступати спільно і солідарно; 5) центральні держави мусять воздержатись від усякого вмішування у внутрішні відносини, чого до тепер вони не завжди перестерігали; 6) наші дипломатичні місії у Києві і Москві мають бути поширені через людей, які знають край і бесіду...»

Гетьманський режим при всякій нагоді виставляє себе захисником українських селян. А як оцінювали цей режим селяни? Ось постанови Всеукраїнського селянського з'їзду:

«Всеукраїнський з'їзд селянської спілки, зібравшись у місті Києві 10 травня з приводу сучасних питань на Україні ухвалив:

1) Українське трудове селянство згідно з заключеним мирним договором бажає бачити в особі центральних держав, зокрема Германії, дружні нам держави.

2) Разом з тим вражає необхідність вимагати, щоб ці держави не втручалися у внутрішні економічні і політичні справи Української Народної Республіки і висловлює свій рішучий протест і обурення з приводу того, що представники чужоземної влади брали активну участь, користуючись оружною силою, в класовій боротьбі на Україні в розгоні українського парламенту та востановленні гетьманщини на Україні, яка політика підтримується лиш тільки невеличкою купкою землевласників і капіталістів, ворожих до Української Народної Республіки і до всіх здобутків революції.

3) З'їзд з презирством відкидає утворену панами – великими землевласниками і сільськими кулаками та капіталістами, гетьманську владу, як явно самозванну і не маючу ніякої опори і признання демократичними колами України. Ця влада, опираючись на невелику купку земельної буржуазії і тримаючись тільки присутністю чужоземного війська, не зможе установити нормальних міжнародних економічних та політичних відносин і загрожує існуванню української держави...»

До «Постанов» додам ще основні абзаци редакційної статті «Нової Ради» за 14 травня 1918 р. під заголовком: «Слова та діла»:

«Опубліковане в газетах правительственне повідомлення од нового Міністерства має загальний характер всіх правительственних повідомлень, до яких зучила нас була минула російська дійсність. Разом з многоглаголанієм воно проте не дає якоїсь ясної програми; що-небудь підтверджуючи, воно зараз же ставить свої «але», які часто в корені перекидають допіру признану тезу... і читаючи це повідомлення, не перестаєте думати, що краще було б, якби правительство дало було спокій «агітаторам, що розійшлися по всьому краю», які так суперечать усяким гарним словам і зглибока зачіпають та хвилюють не тільки верхню плівку людей, що «роблять політику», а справді таки широкі народні маси.

Насамперед повідомлення одпекується од самодержавних форм у громадському ладу на Україні й пояснює причини реставрації гетьманства. Щодо пояснення самої природи гетьманського уряду, то тут офіційне повідомлення тиснеться, можна сказати в одчинені двері, бо гетьманство само по собі, взяте в розумінні історичної ідеї, певно ніхто серйозно і не вважав би за виявок самодержавних тенденцій, бо природа й обсяг власти гетьмана на Україні відомі кожному, хто хоч по верхах знає історію. Річ тут не в титулі, а в тих обставинах, за яких цей титул реставровано...

Тим самим гнучким і чисто формальним способом виходить правительство і з чисто практичних завдань, які стоять перед ним. Воно визнає національну українську природу української держави і закликає спільними силами будувати «вільну незалежну і могучу Україну». Але поза цими загальними фразами ніде жодним словом не сказано, як ставиться правительство до самої ідеї української державності. Єсть згадка про народне заступництво, але знов же конкретніших форм його не показано... Досить неясні так

само основи земельної й робітницької політики... А з усього цього несподіваний висновок: «Не осуду, а піддержки має право сподіватись правительство в надмірно тяжкому ділі, яке вершить воно серед таких тяжких обставин, яких край ніколи ще не переживав». Але що ж власне піддержувати закликає правительство – чи свої основні тези, чи ті численні «але», якими оті тези в корені забиваються?

Це так і лишається неясним, як і все неясно в цьому гнучкому документі. І з цього погляду практика нового правительства – усі оті численні репресії, з яких воно почало свою діяльність і якими її поки що й обмежує, – далеко виразніше промовляє. Але це така виразність, яка ледве чи може схилити на піддержку, і треба думати, що й по своєму повідомленні нове правительство зостанеться таким же ізольованим та самотнім, яким було й досі».

Події в Києві мали неабиякий вплив на співвідношення сил у тодішній Галичині. Газета «Діло» за 11 травня 1918 р. пише, що «радість галицьких поляків з приводу останніх подій у Києві не має границь. Те, що сталося в Києві, поляки витолковують як окупацію України, яку вони радили центральним державам од самого того часу, коли військо їхнє ввійшло до Української Народної Республіки. Радіють поляки, що події в Києві знаменують новий хаос, нове розворушення в молодій українській державі і що держава ця замість скріпитися, знов має ослабнути. Радіють поляки, що нове правительство означає виступ зросійщених поміщицьких елементів проти українських народних мас, занепад української національної державної ідеї, відбудування польської великої земельної власності на Україні. Радіють поляки, що **нове правительство одверне українські селянські маси від ідеї української державності, а тоді може вдасться здійснити польські мрії про новий поділ України між Польщею і Росією** – що пропагував краківський «Час» від вступлення австро-угорського війська на українське Поділля...

Відживають приголомшені берестейським миром польські надії на здобуття не тільки Холмщини, але також Волині й Поділля, – ну і розуміється Східної Галичини. По берестейськім мирі посунути границю польського королівства по Буг було для них ідеалом; тепер говорять як в дні найбільших виглядів на здійснення австропольської програми: про посунення границь Польщі якнайдалі на Схід...»

Тепер наведу два документи, що дають характеристику Скоропадського очима австрійців та німців: начальник австрійського генерального штабу і німецький посол у Києві.

Начальник австрійського генштабу Міністерству закордонних справ.

(Баден, 6 травня 1918 р., секретно)

...мне кажется, что гетманство Скоропадского с германской стороны задумано только как фундамент для разрешения русского вопроса.

Согласно германской точке зрения Украина, лишенная какого бы то ни было национального единства, не сможет надолго сохранить свою самостоятельность. Федеративная Россия под германским влиянием по-моему является той целью, которой стремятся достигнуть германцы – до того, как могущественные державы Антанты добьются объединения России под ***своим*** влиянием. Предполагается, что Украина будет присоединена к трону московского царя как федеративное союзное государство на монархической основе. Гетманство является только переходной стадией. В этой перспективе личность гетмана выступает в более ярком свете – бывший флигель-адъютант, все еще преданный своему царю, который надеется таким путем принять участие в воссоздании царской России.

Гарманцам при этом, быть может, мерещится старое традиционное разделение на две области: в то время как восточная Украина с гетманством, переведенным в Харьков, будет присоединена к Российской империи, западная Украина с ее преимущественно польской интеллигенцией и крупными поместьями отойдет к Польше, которой тем самым будет дан давно желанный выход к морю, закрытый с севера Германией.

Здесь, быть может, наши интересы сталкиваются с интересами Германии.

А ось що пише посол Німеччини у Києві Мумм рейхсканцлеру Гертлінгу у період «розквіту» гетьманату, 10 серпня 1918 р.:

«Ваше превосходительство запрашивали меня о том, какое представление у меня о личности и целях гетмана, а также каково мнение гетмана о жизнеспособности Украины, как он относится к движению за восстановление Великороссии и, наконец, поддерживает ли он связь с кругами Антанты.

В ответ на это имею честь покорнейше сообщить, что гетман, прежде всего солдат. Это прямая, открытая натура, германофил до мозга костей, искренний поклонник Германии, абсолютно надежный для нас человек, зато крайне враждебно настроенный по отношению к Австрии. На это имеется естественная причина. Национальными врагами православных украинцев являются католики-поляки, которых Австрия по соображениям внутренней политики всячески балует и отмечает. Этим и объясняется безответственная оттяжка ратификации Брест-Литовского мирного договора, которую граф Бурман хотел бы использовать для вымогательства обещаний относительно Холмской области, хотя все необходимые меры по разделу этой области совместной комиссией предусмотрены в Брест-Литовском договоре и в позднейшем дополнительном соглашении.

Галицийские украинцы, которые пользуются здесь значительным влиянием, тоже создают почву для трений между Австро-Венгрией и Украиной. Тем более, что граф Бурман главным образом в угоду полякам дал гетману свое согласие на отмену галицийского тайного протокола и нескромным сообщением об этой отмене поставил его в чрезвычайно затруднительное положение перед украинскими националистами...»

Хоч законодавча діяльність Скоропадського була дуже великою (біля 300 законів), але скеровувалася вона в основному проти свого народу, за «єдину неділиму Росію».

Все ж не слід забувати, що гетьманат діяв в Україні у суперечливих умовах, умовах національно-визвольної революції. Отже були, мусіли бути, в його діяльності і позитивні риси з погляду цієї ситуації. З позитивних кроків можна відзначити хіба що дещо з його культурницької діяльності, зокрема відкриття двох українських університетів. Було також налагоджено політичне, торговельне та військове порозуміння з Кубанню і Кримом та велись переговори з Румунією про українську частину Бесарабії. Правда, це було тільки продовженням зусиль Центральної Ради, але у меншому обсязі.

Ось газетні реляції про події тогочасного політичного життя (подано у скороченні за газетою «Нова Рада» від 24 травня 1918 р.):

«В бесіді з співробітником УТА управляючий міністерством закордонних справ Дорошенко зазначив, що на нарадах, які відбулися в міністерстві, цілком виявилося відношення уряду України до бесарабського питання.

Аналогічного погляду уряд України тримається щодо кримського питання. Крим завжди був і тепер є у тіснішому зв'язку з Україною. Крим має для України величезне економічне та стратегічне значення. В свою чергу Крим в силу економічних причин дуже заінтересований у нерозривності натурального зв'язку, що сполучає його з Україною. Крім того необхідність прилучення Криму до української держави диктується ще тим, що населення Криму в головній своїй масі чисто українське, а власно мусульманський елемент складає невелику частину населення.

Розуміється, входячи в склад української держави кримські татари так само як і молдавани та інші національності, які живуть на Україні користуватимуться найширшим визнанням своїх національних прав. На особисту думку Дорошенка з боку Німеччини та Туреччини ледве чи можуть виникнути особливі суперечки проти такого розв'язання кримського питання».

З приводу меж Української Народної Республіки. Як відомо, Центральна Рада будувала українську державу на принципі самовизначення населення, виходячи з етнографічного розселення українського народу.

Головними актами, які визначали межі України, являються: 3-й універсал Центральної Ради і Закон про вибори в Українські Установчі Збори.

В 3-му універсалі було визначено основне ядро території Української Народної Республіки. Це були такі землі: Київщина, Волинь, Поділля, Херсонщина, Катеринославщина, Таврія (без Криму), Полтавщина, Харківщина, Чернігівщина та Холмщина. Одначе там же було вказано, що до України мають одійти і ті частини сусідніх з цими губерніями повітів та волостей, де в більшості живе український народ.

Це потверджує і закон про вибори в Українську Установчу Раду, по якому право виборів до Ради було надано не тільки вище названим землям, а також українським повітам Курщини та Вороніжчини.

Ці межі визначалися Українською Центральною Радою, одначе зовсім за інших політичних обставин, ніж тепер. Україна мала тоді входити як одна з вільних республік в Російську Федерацію. А через те не були остаточно намічені межі України, що мало вирішуватися на конгресі народів російської федерації. Питання про українські частини Бесара-

бії, Донщини, Кубані та Чорноморщини, відносини з Кримською республікою та Білорусією мали якраз розв'язатися на цьому конгресі.

Але, як усім відомо, події пішли іншим шляхом і український уряд почав був розв'язувати питання про межі цілком самостійно. Так на історичних від нині переговорах в Берестю було вирішено питання про межі з Польщею та Австро-Угорщиною. Далі уряд... мав вирішити з урядом Бесарабської Республіки на основі самовизначення населення межі України і Бесарабії. Одначе замаскована окупація Бесарабії Румунією перешкодила цим переговорам і доля українських земель Бесарабії так ще й досі не вияснена...

Що торкається північних меж України з Білорусією, то справа сама по собі досить проста, ускладнюється питанням про долю самої Білорусії... Ми сподіваємося, що при ситуації, коли б Білорусія стала самостійною державою – межі між нею та Україною вдалося б розв'язати дуже легко...

Нарешті наші північно-східні межі мають бути установлені на мирових переговорах, які розпочинаються сими днями з представниками російського уряду, а також певне представниками так званого «північно-східного союзу»...

Але як би не було, ми можемо констатувати, що наші східні межі мають бути встановлені на принципі волі населення, беручи на увагу етнографічне розселення українського народу.

Отже на півночі та північному сході ся межа має пройти вище Городні та Новгород-Сіверська, навкруг Суджі і Корочі, а далі між Обоянню і Старим Осколом через Коротояк поза Павловським і Богучаром на схід.

Нижче наша східна межа з «Доном» має пройти до Азовського моря так, щоб українське населення Донщини, коли воно того бажатиме, не було одрізано од більшості українського народу, який створив для свого вільного розвитку власну незалежну державу

Щодо українського населення Кубані, Чорномор'я і т. д., то необхідно представити йому самому вирішити свою долю: чи бажано йому жити в межах України, чи в межах «північно-східного союзу»...»

Деяке уявлення про хід мирних переговорів між Україною та Росією, які розпочалися ще за Центральної Ради і тягнулися впро-

довж існування гетьманату, дає газетна реляція від 17 серпня 1918 р. («Нова Рада»):

> «Українське суспільство починає хвилюватись, чому так довго тягнуться мирові переговори з російською делегацією і чому й досі ще нема мирового договору. Опублікування матеріалів дасть змогу кожному на підставі документів, здобути собі повну відповідь, а поки що я повинен зауважити, що українська мирова делегація ввесь час намагається і вживає всіх заходів до найскоршого установлення миру і ні в якім разі не може взяти на себе провину за те, що справа затяглась. Сторони, що ведуть переговори, не в однаковому становищі: Україна не воювала проти Російської совіцької республіки і не воює, нічим їй не загрожувала і не загрожує, а совітське військо й досі стоїть на українській території, з якої тим часом вивозиться в Росію хліб, худоба, фабрики, заводи. Україні потрібні кордони, а для совітської влади ці кордони були б обмеженням її на українську територію фактичної влади, яка таким чином нічого не тратить од того, що й досі не встановлені політичні межі між Україною й Росією.
>
> І от якраз питання про межі стало найбільш заплутаним. Українська мирова делегація основним принципом розмежування між Україною і Росією вважає принцип етнографічний, з поправками, яких вимагають умови державні, економічні, географічні, адміністративні і культурно-національні. Російська ж делегація довго не згоджувалася з цим принципом, але ж свого принципу розмежування не виставляла і коли нарешті згодилася прийняти український принцип, то запропонувала таку межу, по якій до Росії повинно було одійти 4 повіти Волині і частини Чернігівщини, Харківщини, Катеринославщини і т. п. Ця межа оддала б Україну Росії в повне економічне рабство і руйнувала б усяку українську державність і промисловість. Цим шляхом совітський уряд очевидно досягав би тієї мети, якої не досяг війною проти української державності... Цілком зрозуміло, що українська делегація на такі умови погодитись ніяк не може і справа з розмежуванням затягла всю справу миру.
>
> Щоб зрушити з мертвої точки була утворена експертна етнографічна комісія. Українські експерти представили російські, українські, німецькі, австрійські і інші наукові джерела, але ж після восьми засідань на дев'ятому виявилось, що і об'єктивні дані не привели до згоди.
>
> Так іде справа в політичній комісії, а в фінансовій і економічній комісіях російська делегація тим часом після ряду засідань підгото-

вила і поставила не менш неприємлемі вимоги, з прийняттям яких мирові переговори затяглися б на десятки років, навіть унеможливилися б. Так, наприклад, російська делегація вимагає перенесення спірних питань на вирішення Гаагського трибуналу, членами якого ні Україна, ні Советська Республіка поки що не являються. У всякім разі ставити продовження мирових переговорів у залежність од того часу, коли б Гаагський трибунал вирішив би спірні питання, яких російська делегація на грунті більшовицької програми піднімає видимо-невидимо, – це значило б не діждатися мирового договору навіть онукам нашим.

Вимоги, щоб Україна взяла на себе відповідальність за всі ті керенки й інші гроші, яких совітський уряд на свою користь надрукував і розпустив десятки мільярдів, вимоги заявлені в ноті од 14 серпня, щоб Україна заплатила совітській владі збитки, які Росія має од української державності, тобто за свою свободу од совітської влади і за свою державність, – все це такі вимоги, які тільки й можуть мати своїм найменшим наслідком зволікання переговорів. Українська делегація одначе не втратила надії на добре закінчення мирових переговорів.

Совітська соціалістична влада проголосила на весь світ, що вона стоїть за мир «без анексій і контрибуцій» і що вона прагне волі всім народам. Безперечно, що вимоги, заявлені українському самовизначенню совітською владою, містять в собі нечувані в світі вимоги од українців анексій і контрибуцій за самовизначення... З задоволенням цих вимог, державність і свобода українського народу цілком касувалася б. Все повернулося б до попередньої російської централізації з усіма її наслідками...

Пройде недовгий час, вищесказана суперечність слова з ділом стане ясною для всіх і переговори про мир зійдуть з мертвої точки. Україні – закінчив С.П. Шелухин, – потрібні мир і державні межі. Від браку того і другого вона багато втрачає. Через те українська делегація вживає всіх заходів, щоб у своїх вимогах бути скільки можливо більш поміркованою, справедливою, щоб швидше наблизитись до миру».

Загальновідомо, що під крилом гетьмана ожили й зорганізувалися білогвардійці російські: йшло відверте формування підрозділів і т.зв. «Добровольческой армии», і «Советской армии». Мало того, на це йшли навіть гроші з державної каси України.

Ця політика гетьмана, поруч з його соціальною політикою, не могла не викликати пожвавлення народного руху проти гетьманського режиму.

З метою зменшення ізольованості режиму гетьман робить неодноразові спроби замиритися з опозиційними українськими партіями, особливо після створення наприкінці липня 1918 року цими партіями відомого Національного Союзу[16].

На початку жовтня Національний Союз подав на ім'я німецького посла барона Мумма меморандум про внутрішнє й міжнародне становище України. Копії меморандума було розіслано також іншим державам.

Але всі спроби гетьмана «порозумітися» з партіями «Національного Союзу» закінчилися нічим.

Ось ще один цікавий штрих до характеристики «українського» (як про те заявляв гетьман!) характеру гетьманського режиму.

На одному з останніх засідань сенату 5.XII.1918 р. під головуванням Миколи Василенка спеціально порушувалося питання якою мовою вести справи у сенаті: українською чи російською. Виявилася маленька, але вельми цікава риса, вагітна майбутніми наслідками: «тільки невелике коло сенаторів та три товариші прокураторів, як писали тодішні газети, – знаються в українській мові», тобто абсолютна більшість «українських» сенаторів мови української не знає.

Українську громадськість все більше непокоїла міжнародна ситуація, особливо після відомих демаршів Антанти наприкінці першої світової війни. Цей неспокій відчувається у кожному номері українських газет того часу. Дозволю собі звернути увагу на деякі найбільш характерні статті з газети «Нова Рада» (за 3, 4 та 7 грудня 1918 року):

> «***Нові перспективи***. В той час, коли по всій нашій країні розгорілася пожежа... нашій державності загрожує небезпека і на міжнародному грунті. В Парижі йде підготовка до мирової конференції. Чи буде на

[16] Через два місяці після організації цього Союзу, коли на його чолі став Винниченко, нараховував він у своєму складі 16 організацій: партії українських с.р. (центральна течія), українських с.д., соціалістів-федералістів, трудовиків, соціалістів-самостійників; організації – селянська спілка, Галицько-Буковинська Рада, Холмський Комітет, Кримська Українська Рада, Чорноморська рада (з Кубані), Всеукраїнська Учительська Спілка, Всеукраїнська Лікарська Спілка, Спілка залізничників, Поштово-телеграфна Спілка, Кирило-Методіївське Братство, Студентський Союз.

тій конференції чути український голос невідомо, а тим часом там уже танцюють перед переможцями ті самі Мілюкови, які ще недавно оббивали пороги у німецької влади, та просились на розмову до Берліну. Ці панове, розуміється, вживуть усяких заходів, щоб вищі сфери союзних держав тільки в них бачили представників всеї території колишньої Росії. Париж так далеко, а союзні держави взагалі так мало освідомлені в тому, що робилось і робиться в Східній Європі, – що агітація Мілюкова матиме певні шанси на успіх і, можна боятись, заважатиме державам Антанти стати на правильнім погляді на українську справу...

Отже і нам з свого боку треба щось робити, щоб держави Антанти не далися завести на непевний грунт і не наробили на перших кроках своєї нової східно-європейської політики таких помилок, які можуть потім тяжко відбитись не тільки на становищі України, але і на відносинах між українським народом та народами Антанти. Це було б на користь ворогам України, але, думаю, зовсім не відповідає інтересам союзних держав, яким, перш за все потрібні добрі умови для нормальних політичних і економічних відносин з народами Східної Європи і в тім числі, на першім місці, з тридцяти п'яти міліоновою людністю України.

Наскільки державам Антанти треба бути обережними в своїй ролі оборонців порядку й будівничих державного ладу на території бувшої Росії найкращим прикладом можуть служити німці... ця підмога була і не щира і не серйозна. В сфері економічно-фінансовій трудно сказати, чиї інтереси були ближчі німецькому представництву – чи України, чи Російської совітської республіки. В сфері соціальних відносин німці не знайшли кращого регулятора, як оружну силу, якою хотіли завести в країні спокій и добрий лад – для великоземельної буржуазії... В сфері політичній німецькі представники теж не встереглись від помилок і виявляли виразну симпатію для російських кругів і централістичних течій на Вкраїні...»

(П. Стебницький)

«Як у нас, так і на всім світі напрям державній політиці незрідка дають не думки фахових керовничих державного корабля, а погляди й почуття звичайної середньої обивательщини...

Мені траплялось зустрічатись і говорити з французами – промисловцями, журналістами тощо. І раз у раз доводилось дивуватись, яку велику силу має в людських поглядах традиція, раз установлений шаблон. Спілка з Росією налягла на світогляд французів таким міцним залізним обручем, що з-під нього дуже трудно випручатись думці і зважитись на об'єктивну оцінку якогось нового факта, непередбаченого при старих політичних умовах. З цієї позиції француз якось органічно не може зрозуміти розпаду Росії на окремі частини, або дивиться на це з'явище як на тимчасове, сподіваючись знов скоро побачити на старому місці воскреслу єдину велику Державу. Він не хоче входити, він... одкидає од себе думку, що такий легкий розпад російської держави свідчить про штучний, механічний характер її структури.

Правда щодо Польщі та Фінляндії, то він розуміє, що тут ніяка цілюща і живуща вода не прилучить наново цих країн до Росії. Але замість того, щоб виходити з цього факта в своїй загальній оцінці становища, утвореного в Росії війною та революцією, француз ще з більшою впевненістю починає доводити, що решта російських земель повинна знов злитись до купи під одним державним дахом. Що в цім полягають політичні і всякі інші інтереси союзних держав, француз не криє, але він думає, що і власні інтереси країн бувшої Росії вимагають повороту до єдиної державності. Він в тім настільки певен, що ладен допомогти процесу відбудування Росії оружною силою союзних держав.

...що всесвітня мирова конференція не може, мовляв, ждати... треба от тепер, зараз мати діло з якоюсь одною організованою державністю на місці Росії, а не з цілою низкою одрубаних держав, бо інакше трудно буде ліквідувати взаємні обов'язки між державами Антанти, викликані війною... Звертаючись спеціально до України, мої бесідники підкреслювали з притиском, що на міжнародній мові досі ще слова «Україна» не вживають, а слово «Росія» ще має всі свої старі права...»

«***Союзні держави і Україна***. Україна не хоче брати участі в поході на Північ.

А яким ще способом знищити більшовиків у Росії? Хто ж тоді вижене з Москви Леніна? І як тоді добитись об'єднання Росії під одним державним дахом?

Я знов мусив поясняти, що справа єдиного даху, з мого погляду, зовсім не дає такої ваги, яку їй надають мої бесідники. Що ж до визволення Росії з під червоної диктатури Леніна то це справа при всяких умовах досить складна, бо сама совітська Росія цього визволення очевидно не хоче... її опозиційні елементи ведуть свою опозицію зза кордону...»

В міру того, як в Україні наростав протигетьманський та протинімецький рух, гетьман впадав у все більший розпач. Його становище стає особливо хистким після відомого перемир'я між збройними силами Директорії і німецького командування та наказу про евакуацію німецьких військ з України.

Гетьман робить тут же спробу переорієнтуватися на Антанту, яка послідовно добивалася відновлення «единой неделимой России» (так, бач, зручніше союзникам було бачити Росію) – правда, білої Росії. Але зондування ґрунту гетьманським посланцем у Ясах не дало певних результатів...

І ось апогей діяльності гетьмана: указ від 14 листопада 1918 року про федерацію «Української Держави» з Росією...

Та день проголошення цього указу став днем масового протигетьманського повстання, що охопило всю Україні і в якому спільним фронтом під керівництвом Директорії виступали всі українські партії та більшовики, що організувалися вже тоді в Комуністичну партію (більшовиків) України.

Ось «Оповіщення» Директорії, один з її перших актів:

«Ворогами українського трудового народу пускається серед людей ріжні чутки, якими хочуть збаламутити та затуманити перед народом те, що діється тепер на Україні. Наприклад, гетьманське поміщицьке правительство, скрізь оповіщає, що ніби не весь народ бореться з гетьманом, а тільки окремі люди, які немов назбирали круг себе банди і ведуть їх на гетьмана. А газети за гетьманським правительством повторюють ці плітки та так і розносять скрізь про виступ «В. Винниченка та С. Петлюри».

Отже нове тимчасове правительство Української Народної Республіки ***Директорія*** цим сповіщає всю людність України, що не окремі люди повстали проти гетьмана та його поміщиків, а весь народ. Повстати порішили не В. Винниченко чи Петлюра, а всі ті свідомі та організовані люде, які входять в соціалістичні та демократичні партії і за ними йде весь народ. Ці партії постановили зі зброєю в

руках боронити права і долю трудящого люду і кликати та вести за собою всю пригноблену людність України. Для кращої організації цього великого діла всі українські партії вибрали тимчасове правительство ***Директорію*** з п'ятьох чоловік, яким доручили вести всю справу...

...Так от Директорія Української Народної Республіки сповіщає, що українські соціалістичні та демократичні партії доручили Директорії насамперед зробити таке:

1) Скинути гетьмана та його правительство і вернути назад Українську Народну Республіку.

2) Поскидати скрізь гетьманських старостів та варту.

3) Розігнати та знищити поміщицькі «карательні отряди», що катували народ.

4) Передати владу народові, його виборним людям, повернувши назад демократичні думи та земства.

5) Одібрати землю у поміщиків і передати її трудящим безземельним і малоземельним.

6) Повернути людям всі ті контрибуції, що поздирали з них поміщики та глитаї.

7) Відновити всі ті права городського робочого класу, які було здобуто за час революції.

8) Поставити контроль робітників над фабриками та заводами, щоб капіталісти-фабриканти не мали змоги визискувати робітництво і все населення.

9) Вернути людності право вільно збиратися, говорити, видавати газети.

10) Якомога швидше скласти кабінет народних міністрів та організувати передпарламент із народних депутатів для обміркування і видання законів про землю, про установчі збори та про інші державні та громадські справи...

Отож хто хоче єдиної неділимої Росії, той значить хоче собі гетьмана і поміщиків, а хто хоче Української Народної Республіки, той хоче землі трудящому людові і права народові.

Хто хоче добути цього, той повинен з зброєю в руках і всякими іншими способами помагати Директорії в боротьбі з гетьманом і поміщиками-капіталістами...

21 листопада 1918 р.
Ставка головної команди Українських Республіканських військ
Голова Директорії Української Народної Республіки В. Винниченко
Члени Директорії: С. Петлюра, Ф. Швець, П. Андрієвський, А. Макаренко

Цікаву інформацію про «діяльність» гетьманського режиму та його останні дні містять дві статті («Під суд!» та «Як почалося повстання»), вміщені у «Новій Раді» за 17 грудня 1918 р. Подаю їх при незначних скороченнях, попри те, що деякі факти видаються апріорі «притягнутими за вуха» і ця практика й сьогодні живе і процвітає:

«Зараз, в цей момент, нічим не можна зміряти тої шкоди, що накоїв гетьманський уряд... Сім з половиною місяців правили Україною не тільки узурпатори влади, не тільки реакціонери, але й самі справжні шантажисти, злодії та насильники... сім з половиною місяців вони просто розпродали народне добро, цинічно й одверто спекулювали, брехали й ховали правду од громадянства й перепиняли катівськими засобами всякі спроби вивести їх на чисту воду.

Знаючи, яке велике почуття помсти в масах, яка пекуча злоба до насильників кипить у грудях народу й козаків, що скинули російсько-реакційне ярмо, дивуючись тому духу дисципліни, який досі стримує маси од самовільних судів, ми підкреслюємо, що днем всенародного тріумфу демократії буде прилюдний суд над злочинцями...

Ще не маючи в руках всіх матеріалів, котрі нам самим дозволили б виступити з формальним обвинуваченням, ставимо одначе перший список, який на основі загальних відомостей можна було скласти. І знов підкреслюємо, що політичне зрадництво, реакційність, віроломство, – ми не пишемо в цей список, бо тут люде можуть виправдуватися переконаннями. Але домагаючись, щоб гетьман і гетьманських міністрів судили як злодіїв відповідно до законів карного права.

Гетьман Павло Скоропадський має судитися за: 1) потурання злочинній діяльності своїх міністрів, 2) за умисне руйнування військової сили держави, 3) за оддачу німцям і спекулянтам державного майна, 4) за організацію влітку цього року провокаційного повстання «отама-

на» Павловського в Звенигородському повіті проти себе самого і панів для того, щоб ліквідацією повстання кріпити гетьманську владу.

Бувший міністр закордонних справ, міністр освіти, заміститель прем'єра і президент сената Микола Василенко – за те, що: 1) бувши членом Генерального Суду Української Республіки, приймав участь у змові проти цієї республіки разом з російськими чорносотенцями і німецькими офіцерами, 2) брав участь і завідомо сприяв розкраданню добра держави, що виявилось в часи його прем'єрства в діяльності міністрів Рогози, Ржепецького і Гутника.

Прем'єр-міністр Федір Лизогуб – за те, що: 1) з його відома провалились по міністерствам спекуляція й грабіж народного добра, 2) дозволив і сприяв німцям перейти межі договорів між Німеччиною та Україною на користь німцям.

Військовий міністр Рогоза – за те, що: 1) витративши більше ***мільярда*** карбованців на організацію українського війська, поблажливо дивився на розкрадання цього мільярда без організації війська, 2) передавав військове майно явно спекулятивно «Южной, Северной и Астраханской армиям»... 3) умисно розгонив і провокував на розпад військові організації «синіх жупанів», «сірих жупанів» та інші з тим, щоб Україна не мала свого війська.

Міністр фінансів, заміститель прем'єра і тимчасовий прем'єр А. Ржепецький – за те, що: 1) з очевидно корисливих причин заплутав справу української валюти, поставивши її в залежність од бажань московських банковців та особливо од комбінацій німецьких банків, 2) умисно і з користю для себе понижав курс української валюти видачею протегованим банкам «царських» і «думських» грошей. 3) брав участь в злочинних спекуляціях, користуючись в тривожні моменти державним радіотелеграфом для телеграм про перепаковування спекулятивного краму.

Міністр харчових справ і прем'єр Сергій Гербель – за те, що: 1) бувши в очевидній залежності од «Протофіса», з явно корисливими цілями для спекуляцій скасував монополії масла, яєць, м'яса, сала, фуражу, шкури, заліза, міді, бляхи, сільськогосподарського знаряддя, 2) сам приймав участь через операцію «Русского для внешней торговли банка» в справі виміни рівною ціною 100 тисяч пудів цукру та 100 тисяч пудів олії, в спекуляціях, користуючись державним радіо в останні дні своїх махінацій, 3) сприяв через свого брата Михайла

Гербеля тому, щоб консорціум банків купив у німців, діставши аванс од держави все те державне добро, котре в числі 3/5 частин з усього «військового» добра злочинно і своєкорисно було передано німцям гетьманом і кабінетом міністрів, 4) розпалював громадянську війну тим, що фабрикував фальшиві телеграми од союзників разом з Ігорем Кістяківським.

Міністр внутрішніх справ Ігор Кістяковський – за те, що: 1) разом з директором департаменту державної варти Акерманом організував у Києві групу найманих убивць, котрі таємно різали й розстрілювали запідозрених в більшовизмі, 2) знав і потурав діяльності бувшого московського шпика, київського отамана Маршалка, який організував при районах застінки, де катували і вбивали людей, 3) сприяв спекулятивній діяльності «Протофіса», 4) розпалював горожанську війну, 5) тримав брехливими способами безвинних людей по тюрмах, 6) організував карательні поміщицькі й офіцерські ватаги, коли допускалися розстріли, закопування в землю, катування і збирання незаконних контрибуцій.

Міністр внутрішніх справ і потім юстиції Рейнбот, тов. мін. внутріш. справ Барук – секрет. і волинський староста та тов. міністра внут. справ Андро – за те, що перед приходом Директорії в Київ збирали спеціальну раду для організації єврейського погрому.

Товариш міністра внутр. справ Воронович – за те, що: 1) організував грабіж незаконними контрибуціями, 2) сприяв горожанській війні за гетьманського перевороту і перед повстанням.

Міністр торгу й промисловості Сергій Гутник – за те, що переправляв монополізований і заборонений для вивозу крам на південь, звідки цей крам з відома Гутника вивозився в Австрію й Німеччину.

Міністр торгу й промисловості Сергій Меринг – за те, що взяв участь в оддачі німцям 3/5 військового добра держави і потім сприяв видачі консорціуму банків авансу для скуповування цього самого добра од німців у приватні руки.

Міністр земельних справ Колокольцов з товаришем Брунстом – за те, що: 1) умисно затягнувши земельну реформу, давали широкі можливості і давали на те організовані дозволи для спекуляції землею, 2) помимо ради міністрів постановили провести залізнодорожну вітку через маєток Колокольцова в Волчанському повіті на Харківщині, вітку для держави непотрібну й явно невигідну.

Головний уповноважений по ліквідації громадських організацій Р. Молов – за те, що: 1) роздавав і розпродував у приватні руки силу державного майна, 2) сам брав участь через своїх співробітників в численних спекуляціях, 3) намагався через свого співробітника Дмитрієва продати приватній групі казенний Шосткінський пороховий завод...»

Як почалося повстання. (Думка про повстання виникла наприкінці жовтня.)... Поки йшла загальна і легальна розробка плана повстання, підрахунок військових сил, показалося, що справа довго в секреті не вилежить, і тому прихильники активного виступу запропонували більш поміркованим, а власне – соціалістам-федералістам, хліборобам-демократам... зробити останню спробу демократизації уряду. Делегація з семи душ була в середу 13-го листопада у гетьмана. Вся безхарактерність, боягузство, зрадливість та нерозум П. Скоропадського з усею силою виявились у цьому побаченні. Без сорому... делегати кричали на гетьмана, називали його зрадником, сказали йому, що він провалить державу на згубу, що він злигався з російською реакцією... дарма: перед делегацією був нещасний чоловік, котрий на вигук Сергія Шемета, що Скоропадський не має права оповіщати федерацію, одповів розгублено: «Я знаю, що не маю права, але ж Антанта велить!»

Делегація, виходячи од гетьмана заявила йому, що має бути активний виступ і вся відповідальність за пролиту кров упаде на його голову.

Напередодні міністр внутрішніх справ Гейбот запросив до себе В. Винниченка і А. Ніковського і заявив їм що Національний Конгрес, призначений на 17-е листопада не може бути дозволений... Коли представники запиталися, – цікаво знати, що за причина заборони Національного Конгресу? – Рейнбот пояснив, що в Національний Союз входять... бундовці.

– «...вы сами не замечаете, как к вам пролазят господа Рафесы и управляют вашей политикой. Ведь в действительности Советской Россией правят не большевики, а ***еврейский национальный союз*** и это только для разложения и расхищения России... Точно также и вашим Национальным Союзом управляют для вас незаметно евреи, которые в дни Национального Конгресса устроят большевистское выступление».

На це В. Винниченко і А. Ніковський просто розсміялися і заявили сміючись, що Національний Конгрес все таки має зібратись.

– А мы примем свои меры.

– Ви свої, а ми свої.

В четвер 14-го гетьман оповістив федерацію з Росією... того ж дня одбулись вибори Директорії.

...В п'ятницю Директорія виїхала в Фастів і Білу Церкву і з нею дехто з членів Національного Союзу, а в суботу вранці появились розліплені на стінах і стовпах відозви Директорії про повстання. В ніч під неділю почалися в Києві труси й арешти серед українців, почався терор, жертви якого ще не підраховані.

В п'ятницю 13-го грудня у Києві вже стало відомо, що справа «добровольческой армии» програна безповоротно. Починалася її агонія...

Всю ніч з 13-го на 14 йшла гарматна стрілянина, чулися громоподібні вибухи, бахали рушниці, торохкотіли кулемети. Все ще поволі підходило до міста ближче й ближче...

Ранком окремі відділи республіканського війська захопили Печерськ, Поділ, Шулявку... В деяких з цих місць війську допомагили робітники, котрі підняли повстання.

Добровольці почали одступати. Настрій у городі став напружений, нервовий...

У палаці в цей час, мов зацьковані вовки, метушилися міністри з гетьманом та їхні посіпаки, сподіваючись чуда. Чудо одначе не сталося. Тоді було скликано останнє засідання ради міністрів, на якому було повідомлено, що гетьман зрікся влади. Головнокомандуючий князь Долгоруков також заявив, що він складає свої повноваження. Тоді рада міністрів, обговоривши вимоги Директорії, постановила скласти й свої повноваження і передати владу Директорії. Крім того було постановлено передати владу в городі відповідним органам самоврядування.

Добровольці, одступаючи, підходили окремими групами до Педагогічного музею. Сюди ж вони звозили свою зброю: рушниці, кулемети, шаблі. Перед музеєм зібралося чимало народу, зацікавленого видовищем капітуляції...

В суботу увечері відбулося перше засідання відновленої демократичної думи.

Ніч з суботи на неділю пройшла спокійно, а в неділю зранку до Києва стало надходити військо Директорії, якого за неділю увійшло більше 15 тисяч.

Про нову політичну ситуацію, що створилася після скинення гетьманського режиму, газета «Нова Рада» у редакційній статті за 25 грудня 1918 року писала таке:

«Ми добре розуміємо, що теперішній напрям політики на Україні не може подобатись українській буржуазії, котра не тільки соціально чужа народові, але не приймає й ваших національних ідеалів...

Очевидно, що в своїй політиці як внутрішній, так і зовнішній Директорія спочатку отримала повну підтримку усіх українських соціалістичних партій. Проілюструю це резолюціями ЦК УСДРП, ухваленими 24 грудня 1918 року.

1) Верховним органом влади до скликання Трудового Конгресу є Директорія.

2) Базою державної влади на Україні повинна бути коаліція трудової демократії – пролетаріату і селянства, без усякої участі нетрудових буржуазних класів. Виходячи з цього: а) Національний Союз, що до цього часу був джерелом влади з переходом її до Директорії не може бути ним; б) Правительство організується Директорією в порозумінню з центром трудової демократії.

3) Негайно соціальне законодавство шляхом декретів не чекаючи конгресу в напрямі задоволення працюючих мас і організація господарства.

4) У сфері міжнародній – нейтралітет. Повна незалежність УНР. Незалежність від імперіалістів ріжних країн».

5) Порозуміння з соціалістичними державами в напрямі згоди з ними.

6) Вільне існування усіх організацій трудових мас, в тім числі робочих і селянських рад як органів об'єднаної революційної демократії.

Ось як написано у двотомнику «Історія Української РСР»:

«Директорія, враховуючи широкий розмах боротьби трудящих України проти гетьманщини і спекулянтів, які її підтримували, пере-

бралася з Києва до Білої Церкви й оголосила «повстання проти гетьмана». Реальною силою, на яку спиралася в цей момент Директорія, були загони «січових стрільців» (близько 3,5 тис. чоловік) під командуванням Коновальця й Мельника. Ці загони були сформовані з колишніх військовополонених галичан, які перебували тоді на Україні. Директорії вдалося повести за собою частину селянських повстанських загонів. Командування ними прибрав до своїх рук Петлюра, який оголосив себе головним отаманом повстанських військ».

(Див. т.І, с. 132)

М. Супруненко на 95 с. своєї монографії пише, що Директорія «обіцяла ліквідувати гетьманський режим, передати селянам землю... запровадити контроль над виробництвом, встановити демократичний режим, забезпечити свободу слова, друку, зборів».

Далі він двома слова згадує, що 8 січня 1919 р. Директорія видала земельний закон, що проголошував скасування приватної власності на землю. Але він чомусь не пише, що цей закон нічим суттєвим не відрізнявся від пізнішого радянського закону про землю, а якщо й відрізнявся, то на користь селянства. За цим законом уся земля підлягала розподілові, а за радянським законом біля 30% землі вилучалося із користування селян для створення так званих державних господарств.

І звичайно, цей радянський земельний закон не міг не викликати заворушень в українському селі. Ситуація була настільки напруженою, що аж Ленін вживав екстрених заходів для пом'якшення впливу на українську громадськість цього земельного закону.

Усім добре відомо, що вся весна 1919 року в Україні пройшла в постійних селянських повстаннях. Як пише історик Комуністичної партії Росії Попов, помилки у земельній політиці радянської держави стали причиною падіння другої радянської влади на Україні.

Але М. Супруненко про це не здатний написати. Його завдання – якомога більше звалити на «українських буржуазних націоналістів». Правда, через сто сторінок він пише, що «більшовики України» наробили» перекручень політики партії в аграрному питанні». Але в чому полягали перекручення, коли земельний закон Російської республіки був тим оригіналом, з якого копіювали свій закон Артем і Ворошилов?..

Колись до аналізу подій в Україні тих років підходили куди сумлінніше, ніж сучасні історики. Для прикладу наведу витяги з

праці А. Залужного, що вийшла друком 1920 року у Києві і називається «Украинское крестьянство и советская власть».

> «Украинское крестьянство, играющее такую огромную роль в революции, до сих пор продолжает быть для многих загадочным сфинксом с неизвестными идеалами и стремлениями, поэтому изучение его должно быть поставлено социалистической мыслью в порядок дня...
>
> В январе 1918 г. киевский пролетариат возмущенный политикой Центральной Рады, выступил на улицу для завоевания советской власти... На помощь восставшим пришел Муравьев со своим отрядом, и от войск Рады быстро очистили город. В Киеве – столице Украины – восторжествовала советская власть. Однако, те, кто видел, как вел себя Муравьев, не надеялись на ее прочное утверждение по всей Украине... Борьба с Центральной Радой превратилась у него в борьбу с украинцами, и немало было расстрелянных только за то, что они были украинцами и имели украинские удостоверения личности...
>
> Центральное советское правительство Украины, сформированное отколовшейся частью 1-го Всеукраинского съезда Советов, было слишком неавторитетно в глазах масс и слишком неработоспособно, чтобы сразу же ввести в правильное русло развивающиеся события, тем более, что его попытки взяться за работу часто приносили скорее отрицательный, чем положительный, результат. Примером этого может служить хотя бы попытка разрешить продовольственный кризис путем посылки в деревню вооруженных рабочих отрядов... Вряд ли можно сомневаться в том, что если бы даже не произошло занятие Украины немцами, советская власть, при такой политике правящей партии, не могла бы на Украине скоро укрепиться...
>
> ...Украинское крестьянство вспомнило своих дедов-гайдамаков. На Украине началось, еще не виденное в новейшей истории, повстанческое движение. Пока это повстанчество было направлено против немецко-гетманской власти, оно объединяло в своих рядах почти все слои украинского крестьянства, ибо хозяйничание немцев не выносили даже зажиточные слои его, даже кулачество. Но положение сделалось более сложным и запутанным, когда пришлось свергать петлюровское правительство. Незакончившийся процесс политического расслоения украинской деревни, согласно с ее экономическими группировками, сказался и на повстанчестве. Оно превратилось в настоящую междуусобную крестьянскую войну, в которой с обеих

сторон участвовало крестьянство, часто принадлежащее к одним и тем же экономическим категориям.

Советское правительство Украины, состоящее в своем большинстве из коммунистов (большевиков), приняло на Украине те же политические методы, что и в Великороссии, и оказалось, вследствие этого, совершенно неспособным справиться с крестьянскими волнениями. Полное непонимание психологии украинского крестьянства, его стремлений, сказывалось на каждом шагу.

...А между тем, вряд ли есть другая страна, в которой так сильно были бы в широких крестьянских массах исторические переживания.

Этим я отнюдь не хочу сказать, что украинское крестьянство консервативнее крестьянства других стран, что оно упорно держится старины, совершенно не склонно к всевозможного рода реформам. Наоборот, быстрое развитие украинской деревенской кооперации, при почти совершенном отсутствии украинской интеллигенции, указывает на то, что украинская деревня не только склонна к улучшению общественных отношений, но даже в состоянии выделить из себя элементы, способные к социальному творчеству. Что касается революционности украинской деревни, то и в ней не приходится сомневаться. Мы уже указывали на то, что в новейшей истории не было примера такого быстрого роста повстанчества, какое наблюдалось во время гетманско-немецкой власти и областях, занятых Деникиным.

Говоря о переживаниях, мы имеем в виду тот строй психики украинского крестьянства, который влечет его на путь именно партизанства, с его чисто анархической формой организации, с его ненавистью не только против государства буржуазного, но и часто против всяких попыток организации революции в более широком, в государственном масштабе.

Вряд ли сейчас в европейских странах есть крестьянство, у которого так хорошо сохранились бы исторические песни, предания, которое так тесно и живо было бы связано со своим историческим прошлым, как крестьянство украинское. На это имеются свои исторические причины: на всем протяжении своей новой истории украинское крестьянство вынуждено было рассчитывать только на собственные силы, ибо украинская интеллигенция в своем огромном большинстве, продавалась полякам или Москве и, тем самым, порывала всякие связи со своим народом. В своих многочисленных бунтах и таких

широких социальных движениях, как Хмельниччина, Гайдамаччина, украинское крестьянство должно было выдвигать организиторов движения из своей собственной среды. Украинское крестьянство на собственном опыте научилось доверять только самому себе, ибо интеллигенция украинская всегда тяготела по своим экономическим интересам к господствующим классам других национальностей.

Еще в XVII столетии, во время широкого восстания против Польши, возглавленного Хмельницким, не сумевшем понять истинных стремлений восставших, украинское крестьянство выдвинуло свою оригинальную форму государственной организации, по существу своему чисто демократическую, республиканскую, но не похожую на те республики, которые начали устанавливаться в Европе позже. Крестьянство пыталось все записаться в казаки и организоваться в полки с выборной старшиной во главе...

...Вся Украина, таким образом, должна была быть разделена на полки и сотни, во главе которых стояла бы выборная старшина, в мирное время занятая исполнением гражданских обязанностей. Эти свои политические идеалы украинскому крестьянству не удалось тогда осуществить. Ему пришлось снова одеть на себя ярмо подневольного труда...

У крестьянства других стран, обыкновенно, крепки монархические взгляды... На Украине нет прочных монархических традиций. Если в московском царе украинское крестьянство отчасти и склонно было видеть защитника от польских панов, то не надолго. Московские цари успели показать себя в настоящем свете, и крестьянство Украины скоро перестало возлагать на них какие бы то ни было надежды.

Своеобразные исторические условия выработали у украинского крестьянства и своеобразные правовые воззрения, в значительной мере отличающиеся от обычно-правовых воззрений даже крестьянина великорусского. Обычно принято считать украинского крестьянина крайним индивидуалистом... Обыкновенно его индивидуалистичность основывают на том факте, что Украина не знала общинного землепользования... ...ходячее представление об украинском крестьянине, как об индивидуалисте чистой воды, не соответствует действительности. Это доказывается и тем обстоятельством, что в украинской деревне можно наблюдать немало зародышевых форм коллективного труда, в виде супружества, «толоки» и т. д., так же как и тем, что украинское трудовое крестьянство дружно поддерживало и до сих пор по-

ддерживает требование социализации земли и, если выступает против «коммунии», то только потому, что представляет ее себе в виде принудительного обращения в подневольных работников...

...Если проследить на протяжении всей истории Украины за той почти непрерывной борьбой, которую вел украинский народ за свою национальную независимость, если принять во внимание, что экономическая борьба на Украине совпадала с борьбой национальной, то уже на основании этого можно заключить, что в украинском крестьянстве, которое всегда являлось главным действующим лицом в истории Украины, чрезвычайно сильно должно быть развито национальное чувство. И действительно, национальные стремления широких масс украинского крестьянства отнюдь не являются выдумкой «сепаратистов»...

Своеобразные исторические условия Украины влияли и на выработку политических идеалов украинского крестьянства. Мы уже видели, какой строй пытались осуществить восставшие крестьянские массы во время Хмельниччины...

Постоянное национальное порабощение, при котором во главе государства стояли инонациональные элементы, еще более усиливали вражду к государству, которая обыкновенно почти всегда наблюдается у крестьянства.

На всем протяжении истории государство для украинского крестьянства действительно было только враждебным паразитическим элементом, высасывающим из него живые соки. Если в других странах привилегированные классы, стоявшие у власти, так или иначе заботясь о судьбах своего государства, уже тем самым вынуждены были, хоть в незначительной степени, поддерживать благосостояние и культурный уровень трудящихся, то в странах, порабощенных национально, дело обстояло всегда гораздо хуже. Неудивительно, что у украинского крестьянства развились по отношению к государству только враждебные чувства...

Все это должно было обнаружиться, как только украинское крестьянство вышло на путь широкой борьбы за свое освобождение; все это должно было сказаться на характере украинской революции. К сожалению, даже некоторые социалистические партии Украины, претендовавшие на политическое руководство восставшими массами украинского крестьянства, не всегда учитывали все эти обстоятельства и

вследствие этого не могли стать истинными вождями революции, не могли видеть правильных перспектив ее развития и являлись часто не проводниками, тормозами ее...

...Завоевание диктатуры трудящихся на Украине как в первый, так и во второй и третий раз совершалось при помощи извне. Вследствие этого установление советской власти на Украине часто принимало характер насаждения ее сверху...

Именно этим, в значительной мере, и объясняются такие поистине ***роковые для революции недоразумения***, как те, о которых мы говорили выше, ***когда Советская власть с помощью кулаков подавляла восстания бедняков. Так могла поступать только власть, не знающая тех масс, интересы которых она взялась защищать***. Украинское трудовое крестьянство и во время советской власти оставалось предоставленным самому себе, поэтому-то так легко увлекали его авантюристы всех толков и направлений...»

Заслуговують на певну увагу також статті, що з'явилися в альманасі «Земля» 1919 року в Києві. Наведу деякі місця із статей цього збірника нижче.

Гетьманщина і повстання. ...Надзвичайно активно виявило себе в боротьбі з буржуазно-поміщицькою реакцією і поміщицько-мілітарною силою наше бідніше селянство. Зараз після з'їду хліборобів (фактично поміщиків і куркулів), який при допомозі німецьких багнетів образ гетьмана «Всея України», зібрався кількістю до 24 000 другий селянський з'їзд.

Робити в Києві він не міг. Значну частину членів з'їзду було заарештовано, а ще більше затримано в дорозі на пароплавах та залізницях і назад додому повернено.

Але все ж таки кілька тисяч селян з ріжних кутків України, після того, як не дали в Києві зібратись, зібрались 11 травня 1918 р. в Голосіївському лісі під Києвом і обміркувавши становище, винесли одну загальну резолюцію: «Всеукраїнський Селянський З'їзд, який з'їхався від усіх повітів України і репрезентує собою двадцятип'ятимільйонне селянство об'являє протест проти втручання німців у внутрішні політичні справи України, що виявилося в державному перевороті і заявляє всім громадянам Української Республіки, що:

1) Селянство не признає обібраного поміщиками гетьмана.

2) Україна залишається Народною Республікою зо всіма здобутками революції. Земля ні в якому разі не переходе назад у власність, як то зазначаються в гетьманській грамоті поміщики.

3) Звертається до німецького народу і уряду не йти проти українського народу і не допустити о пролиття крови цих двох народів.

4) За центральну українську владу селянство визнає Установчі Збори, яким пропонує негайно зібратись.

5) Для підтримки Установчих Зборів і здобутків революції другий селянський з'їзд постановляє організувати селянство по повітах в бойові дружини і підготовитися до виступу; але виступати не окремо, самовільно, а тільки по наказу центральної організації[17].

6) Селянський з'їзд звертається до всіх робітничих і демократичних організацій встати на захист революції і прав і з'єднатись з селянством для боротьби з контрреволюцією...

В центрі політичні партії і організації, бачучи свою кволість в боротьбі з реакцією, яка швидко нищила всі соціальні і національні здобутки, пішли на взаємні уступки для організації одного політичного органа, який об'єднав би всі активні організації і сили і мав би широкий авторитет у населення.

З ініціативи ЦК селянської спілки було в червні скликано декілька нарад з представниками всіх демократичних українських партій, які погодились на гаслі боротьби за законну демократичну владу на Україні і утворили політичний центр, що назвався «Національним Союзом». Національний Союз об'єднував і ліві і праві українські партії. Спільність думок у них виявилась в національному питанню, в соціальному ж питанню були досить широкі розходження...

Русифікаторська реакційна політика гетьманського уряду відкинула від себе таку гарну військову частину, як січовий полк, що формувався в Білій Церкві і який з самого ж початку заявив себе прихильником політики Національного Союзу.

Присутність в Національному Союзі представників від залізнодорожників дала можливість зв'язатись з дружиною залізничників, що охороняла залізну дорогу. Потім поволі удалось зв'язатись з війська-

[17] За даними цієї ж статті: «по сводці німецького штабу на Україні за шість місяців було забито селянами 19 000 нім. солдат і офіцерів.

ми, що стояли на фронті на Чернігівщині та Харківщині, і користуючись авторитетом Національного Союзу схилити їх на свій бік.

Після того, як сам Винниченко згодився з думкою повстання, справа далі пішла значно легше. Стоячи на тому грунті, що необхідно боротись всіма способами з поміщицько-буржуазним пануванням на Україні, В. Винниченко од імені Національного Союзу одночасно вів переговори з німецькою оберкомандою про формування національно-демократичного кабінету, а в той же час з М. Ю. Шаповалом вів підготовку й організаторську роботу в напрямі збройного повстання. Маючи на увазі ті умови, в яких доводилося проводити цю роботу ініціатори повстання мусили бути обережними і спочатку таїтися навіть од найближчих собі людей по партії.

Коли підготовча робота дійшла до відповідного ступеня, В. Винниченко і М. Шаповал подали її на обговорення центральних комітетів своїх партій (с.-д., с-р). Обидві партії принципово погодились як з самою ідеєю збройного повстання, так і з планом ініціаторів, виробленим разом з представниками січових стрільців полковником Коновальцем, Мельником, а також представниками залізничників А. Макаренком, генералом Осецьким і інш.

Маючи за собою підтримку своїх партій, В. Винниченко і М. Шаповал зробили спробу перенести ідею повстання на обговорення всього Національного Союзу. Але з конспіративних мотивів постановлено було спочатку обговорити її на приватному зібранню представників від партій: с-д, с-с, с-р, і соц. федер. Коли б соц. фед. погодилися, то тоді можна було б запропонувати це питання пленуму Національного Союзу і бути гарантованими за більшість голосів у ньому.

Одначе на приватному зібранню представники партії соц-фед. поставились до ідеї повстання з такою гострою критикою і таким недовір'ям в можливість успіху його, що ініціатори повстання не одважились винести на обговорення Національного Союзу цю ідею і на свою руку рішили продовжувати роботу.

Мало того. З огляду на те, що по Києву вже почали кружляти чутки про повстання, то до В. Винниченка і М. Шаповала гетьманським урядом уже були приставлені шпики і скілька разів підписувались уже ордери про заарештування їх. З огляду на те, що на підставі всього цього гетьманський уряд міг розгромити ввесь Національний Союз, було вирішено голосно на засіданню Національного Союзу заяви-

ти, що в Національному Союзі ніколи ніяких питань про повстання не підіймалось і всі чутки з цього приводу є ніщо інше, як провокація з метою знищити Національний Союз. Це було заявлено і на якийсь час одвернено занесену над союзом руку...

Отже настрій серед більшості Національного Союзу і вся політична обстановка того моменту не дозволили знайти підтримки всеї організації, труднощі ще побільшувались абсолютним браком грошей (під той час в касі В. Винниченка і М. Шаповала було не більше 20–25 тис. карбованців, а на перші часи військовий штаб повстання вимагав не менше 2 міліонів), а також арештами, неодступним шпіонажем гетьманського уряду, а найголовніше вагання військових частин, що згодились взяти участь у повстанні.

Одначе постанови свої ініціатори не міняли і було, навпаки, вирішено робити виступ якомога швидше, навіть без участі Національного Союзу. До остаточного виступу задержка була тільки за грошима. Але в цей час гетьманом було видано (14 листопаду) акт про федерацію з Росією, повернено І. Кістяковського, яко символ лютої реакції, і це зразу дали організаторам повстання і піддержку всіх партій і грошову допомогу. Днів за кілька перед сим з тюрми випущено було С.В. Петлюру. Але до остаточного вирішення виступу він через ріжні причини активної участі в підготовці його не брав. Тільки в останній день 15 листопада після засідання Національного Союзу було вирішено запропонувати йому взяти активну участь в повстанню. С. Петлюра дав свою згоду і того ж вечора виїхав у Білу Церкву, а В. Винниченко скликав на вечір президію Національного Союзу і востаннє поставив перед нею питання збройного виступу. На засіданні президії брали участь представники всіх українських партій, а також представник од січових стрільців, представники повстанського революційного штабу і залізничників. Одноголосно було постановлено збройно виступити проти реакції та державного зрадництва генерала Скоропадського, вибрати тимчасовий уряд Директорію і доручити їй керування всею справою.

Другого дня від імені обраної Директорії Української Народної Республіки було випущено оповіщення до населення. Буржуазно-реакційні кола зустріли створення Республіканського уряду Директорії з цілком природною ворожістю і стали всякими способами зменшувати її значіння, а також значіння і вагу всього народного руху, піднятого нею. Цим пояснюється тенденція як в пресі, так і урядових

актах називання республіканських військ «петлюровцями», «петлюровськими бандами», а також надавання всьому рухові марки приватної ініціативи одної особи – С. Петлюри, і уперте замовчування ідеї спільності республіки і повного соціально-політичного та національного змісту нового руху...

За три дні мобілізації під Білою Церквою Директорія мала вже кілька полків, з якими могла виступити проти гетьманського війська, висланого на неї з Києва, і розбити його під Мотовилівкою дощенту.

Директорія могла уже тоді «на спинах» розбитих офіцерів вступити в Київ, але позиція германської оберкоманди та Київської ради німецьких солдатських депутатів спиняла рух республіканських військ і примусила Директорію та головну команду військ розвивати далі свій намічений ще в Київі план оточення Київа зо всіх боків і мобілізації народного війська для боротьби з самими німцями, коли б вони схотіли обороняти гетьмана.

Німці, дійсно, під впливом ріжних моментів стали до такої оборони монархізму на Україні. Але наслідком того стала тільки ще більша сила повстання, яка під кінець компанії виявилась уже в обеззброюванню германських полків і примушенню германської оберкоманди одмовитись від оборони генерала Скоропадського.

Намічений і розроблений ще в Києві ініціаторами повстання план справдився у всіх основних рисах. Розрахунок же на народ і на його могутню силу дав можливість українській революції досягнути перших певних наслідків, в яких головнішими є вигнання зі столиці Народної Республіки кодла соціальних та національних ворогів...»

«***т. Черкаський, Радянська влада, її структура та конечна мета.*** У нас на Україні, завдяки напрямку революції не лише в бік соціального, а в перші часи головним чином в бік національного визволення, не було належного грунту для утворення соціально-керуючого органу революційних мас, а був утворений орган політично-національний, Центральна Рада. Прихід большевиків з Росії у січні місяці 1918 року виявив себе невдалою спробою насильницького переведення в життя натурального для Росії гасла «вся власть совітам», яко органам соціально-поневолених. Насильницький чужий большевизм довго не утримався; але життя, яке налагоджувалось вже тут, було порушено, а се дало сприяючий грунт для німецько-гетьманської авантюри. І нині лише, пройшовши певний етап національного визволення, люд

України, ще з початку піднятого націоналістичною Директорією повстання проти гетьмана, зрозумів се повстання, як рух проти соціального гніту, і тепер гасло «влада Радам» мало підготовлений грунт.

Але ж одсовуючи демократію, як форму влади, ми, встановлюючи структуру радянської влади, не можемо виключити принципу демократизму. Може бути, що в Радах одна яка-будь група і правдами і неправдами, одсовуючи всі інші трудові групи од керування політичним життям, захоплює ввесь державний апарат в свої руки і всю політику провадить виключно в площині втілення в життя своїх соціальних та соціально-політичних ідеалів. Але на такій позиції ми стояти не можемо... мусимо твердо і рішуче сказати, що вся влада Рад мусить бути демократичною. Тобто ні одна група трудового народу не може бути усунена од будівництва нового ладу.

Кожна група мусить зберігати право впливу на соціально-політичне життя відповідно своєї ваги в житті країни...

Отже в конешній меті радянську владу для радянської влади, як війну для війни, ми повинні одкинути. Ми мусимо визнати радянську форму влади лише як тимчасову зброю, засіб в боротьбі, котрий ми вживатимемо до перемоги.

На нашому революційному прапорі ми мусимо дописати: «Через Радянську владу до Новітньої демократії».

«***Ів. Клочко. Політичні перспективи***. Не треба бути занадто запеклим песимістом, щоб не передбачити в недалекому майбутньому нової політичної кризи на Україні. Рожевий оптимізм переможця, що керував нашою політикою майже два роки, як і треба було сподіватися, знову фатально тягне до чергових розчарувань. Оптимізм, як приналежність національної вдачі, для нашого народу має своє особисте значіння, і досить позитивне; але це ще не обов'язує складати на його реальний курс міжнародної політики.

Кому-кому, а нам українцям то найтяжче дався взнаки на протязі всеї історії українського народу, а тим більше в останні два роки, – занадто одвертий, «безшабашний» оптимізм. Як не гірко визнати, але ніде правди діти, що наша політика минулого двохріччя мало чим відріжнялась від політики Рєпинських запорожців, з їх одвертим листом до турецького султана. І от результати: Запорожжя знищено майже навіки, блискучі перемоги Хмельницького скінчились повним поневоленням нації на сотні років, оптимістична політика Центральної

Ради, політика надії на чужосторонню допомогу скінчилась Лук'янівською в'язницею та катуванням нації і класовою помстою.

Не цей оптимізм треба класти в підвалину національного, а тим більше соціального відродження. Пора рішуче зріктися хвилевого оптимізму переможця, оптимізму, як радості хвилевої влади, як би не була вона блискуча.

Віковічні шукання нацією вільного життя серед інших націй світу та разом з тим рішуче прагнення до соціальної справедливості шляхом найтяжчих іспитів, аж до великої революції – це є ті риси національно-життєвої психології нашого народу, які цілком відріжняють його від інших націй і які яскраво свідчать про надзвичайно велику життєву енергію нашого народу, той невмирущий оптимізм, що стає в такому разі субстанцією національної душі.

Ця енергія життєвого оптимізму є найголовніший актив нації, який безперечно являється головним чинником закону боротьби за існування і який так чи інакше, рано чи пізно мусить привести до верховини людської культури. Як життєвий пульс народу цей оптимізм ніколи не зупинявся навіть в епоху найтяжчих історичних іспитів нації, в епоху, здавалось би повного її поневолення. Правда були моменти, коли пульс нації настільки зменшувався і ослаблявся, що для радісного ока московського історика, як Соловйов, уже здавалося, що України не тільки нема, а й не буде ніколи, «що все, що лежить на південь від Могильова, є або виключно польське, або московське». Цей погляд істориків, «адвокатів Москви», як їх в свої часи влучно назвав Драгоманов, остільки наївний, що не варт ніякої полеміки...

Існування українського народу під московською кормигою було тільки тимчасовою анестезією, подібно становищу вічно-біжучих річок під зимовим морозом; але настає весна, і тяжкі окови зими невмируща енергія ріки ламає і трощить, як великий переможець, широкою повінню несе свою радість, свою силу, красу свою до загальносвітової скарбниці моря. Так і кожен народ, здатний до великої боротьби за існування, здатний до кращого життя, яким би гнітом і скільки б часу не був задавлений в своєму розвиткові, – при першій історичній нагоді, вщерть переповнившись життєвою енергією, раптово розриває кайдани, піднімає переховуваний віками прапор волі і незалежності, скупчує біля нього великі народні маси і в революційному захопленні відвойовує право на вільне творче життя, приєднуючись таким чином до співробітників загально-світового прогресу…

Така грандіозна революція національного духа можлива тільки у народу, що має найбагатші духовні скарби, невичерпні, вічно-кипучі джерела життєвого оптимізму, який являється вже субстанцією національної душі.

Всі фазиси цеї революції український народ справді має. Через страшні удари історичного злочину, через татарсько-польські та московські кайдани, через руйнування національного серця – Січі Запорізької, через Переяславський трактат, через «канальські роботи» Петра І-го, через знищення самої навіть назви «українець», через суто-лівий і суто-правий наступ бувшої метрополії Росії на Україну останні два роки, – український народ підніс свій прапор, як непереможний борець, і перший перед усім світом поставив два величезні завдання, дві грандіозні проблеми сучасної епохи: Повне самовизначення націй всього світу до повної незалежності і боротьба за забезпечення індивідуального існування, інакше кажучи, проблеми – національні і соціальні.

Історія ще не має таких прикладів, щоб народ, вирвавшись з-під віковічного ярма, перебудову власного життя поставив у всесвітньому масштабі.

…першою умовою ***Вільсонівського*** всесвітнього замирення – прийнята проблема, висунута українським народом, – самовизначення націй. Принцип самовизначення, в розумінні визволення малих націй від гніту великих, сам по собі, не дивлячись на загальне визнання його, являється проте досить обмеженим як територіально, так і кількістю зацікавлених народів, а тому для непорушності цього принципу, для надання цьому рухові міцності та сталості в міжнародній політиці залишається одинокий шлях, шлях найтіснішого контакту визволення з-під кормиги народів, утворення найсприятливішої координації щодо спільних виступів у сфері міжнародної політики. Годі триматись прославленого опертя на могутні нації: братом і спільником може бути не дужчий, а рівний…

Зовсім інакше лежать шляхи в міжнародній політиці, де накреслюється принцип забезпечення індивідуального існування, себто принцип встановлення соціальної справедливості, визволення від експлуатації пануючих клас. Виходити треба з того, що проблеми сучасної епохи, що висунув український народ, обмірковуються не тільки націями, але й класами. І коли принцип національної волі приймається майже всім впливовим суспільством кожної держави, – принцип соціальної

волі розмежовує не тільки одну державу від другої, а навіть в кожній державі утворює два непримиримо-ворожих табори – демократії і буржуазії… Цілком зрозуміло, через що керівники української політики мусять одночасно бути націоналістами і соціалістами.

Українська революційна демократія може бути спокійною: як націю її визнали давно – одні Берестейським актом та економічними договорами, другі ж спинені життєвою енергією народу, який одностайно повстав на захист своїх соціальних та національних прав. ***Українську націю можна завоювати, підбити яким-небудь імперіалістам, але не визнати її вже не можливо…***

Не треба бути далекозорим, щоб не передбачити того, чим стане Україна в найближчому часі. Соціалістична революція, до якої так прагнуть працюючі маси України, як це особливо виявилось під час повстання проти гетьманства, поширюється і на європейському континентові. …Ніякому «середняку» не буде жодної змоги ухилитись від цієї титанічної боротьби, бо соціалістична революція буде бити українця за те, що він націоналіст, а буржуазія за те, що він соціаліст. А в кінцевому результаті обидва ворожі табори будуть бити просто – українця. При перемозі того або другого ворожого табору про національну волю, про суверенність нації нічого й згадувати…»

«***Ол. Шедилов. Селянство і революція***. …Українська протигетьманська революція була переведена виключно селянством.

Для боротьби з буржуазно-поміщицьким урядом повстало все селянство і взяло на свої плечі тяжку боротьбу з дисциплінованими офіцерськими частинами, та з гарно озброєними та дисциплінованими німецькими полками. Селянство повстало не стільки для того, щоб задовольнити свої економічні потреби, але й здобути, як воно само говорило, землю, волю і право. І селянство все це здобуло, але на цьому як активний політичний елемент воно не зупинилося і не задовольнилось. …

Більшовики уміло використали наше селянство й обернули його багнети проти директорії. І знов же таки фактично друга революція (під лозунгом соціальної революції) в січні й лютому 1919 року переведена майже одним селянством. Та й зараз ще на всіх фронтах проти контрреволюції і імперіалізму «антанти» б'ється переважно селянство. Наша Україна завдяки революційному селянству стала соціалістичною республікою. Революційний пролетаріат на Україні не виправдав тих

надій, які покладались на нього теоретиками марксистами, він в революції відігравав більш пасивну ролю. …»

Тепер же про цю проблематику пишеться дуже коротко і дуже спрощено, наприклад, так:

«Центральний Комітет РКП(б) і особисто Ленін і Сталін (цитую Супруненка, с. 163) зажадали від більшовиків України негайного виправлення перекручень політики партії в аграрному питанні. В телеграмі від 9 квітня 1919 р. всім губернським земельним відділам В.І. Ленін писав:

«Наркомзему надійшли відомості, що з метою організації радянських господарств, комун та інших колективних об'єднань, земвідділи, упрадгоспи відбирають від селян землі нетрудових володінь, які перейшли в їх користування, всупереч змісту статті дев'ятої Положення про соціалістичний землеустрій. Підтверджується недопустимість таких явищ… Вилучення земель з користування селян для зазначених організацій можливо лише з добровільної згоди в порядку землеустрою… Якнайширше повідомте населення про це розпорядження».

З метою ще більше переконати читачів, що вся Директорія, так як і Центральна Рада, була «зборищем українських буржуазних націоналістів», які, безумовно, «люто ненавиділи інші народи», «розпалювали національну ворожнечу» між окремими народами, що жили в Україні, пише згаданий Супруненко таке:

«В боротьбі проти революційних робітників і селян петлюрівська Директорія мала активну підтримку з боку єврейських буржуазно-націоналістичних партій: «Бунда», «Поалей Ціон», «Об'єднаної єврейської соціалістичної партії». Лідер «Поалей Ціон» Ревуцький одержав в уряді Директорії портфель міністра в єврейських справах. Керівник сіоністів Жаботинський навіть пропонував Петлюрі створити військові частини з євреїв для участі в боротьбі проти більшовиків і радянської влади».

(див. стор. 101).

Якісь дуже дивні націоналісти були в Директорії та Центральній Раді...

Відомо, що Центральна Рада мала у своєму складі чимало представників національних меншин, які жили в Україні (росіян, поляків). Були там і представники єврейських партій, зокрема «Бунда».

Одна з тогочасних газетних реляцій про національні відносини в Україні (див. газету «Нова Рада» за 12 січня 1918 р.) подає таке:

«***Великоруський дух на Україні***. На останньому засіданні організації великорусів на Україні було ухвалено такого тимчасового статута:

1). Організація великорусів на Україні з'являється національною організацією, котра приймає на себе обов'язки в справі захищення інтересів громадян великоруської народності на території України як вільного необмеженого самоозначення цеї народності.

2). Організація складається з людей російського походження, котрі солідарні з цілями і довір'яють їй організований захист своїх інтересів.

3). Участь в організації великорусів не забороняє входити в кожну політичну партію, а також належність до якої-небудь партії не забороняє приєднання до організації.

4). Організація ставить собі слідуючі цілі:

1. організацію представницьких органів великоруської народності;

2. охорону великоруської культури й прав великоруської мови на Україні;

3. демократизацію руської культури серед великорусів на Україні шляхом розвитку просвітньої діяльності;

4. охорону добрих відносин між великоруською та іншими націями шляхом організованого втручання;

5. піддержку культурного зв'язку зо всіма великорусами, не зважаючи на те, де вони живуть.

В кінці засідання були зроблені вибори тимчасової ради. Обібрано:

Т.С. Ляпина, И.И. Гапонова, М. М. Попова, М.М. Сухотина, П.В. Самофалов, И.И. Щербинський та В.Н. Свірелін».

Я далекий від ідеалізації національних відносин в Україні в той період. Непорозуміння траплялися, але все розв'язувалося на досить демократичних засадах. Ось невелика ілюстрація єврейсько-українських, наприклад, відносин, правда дещо пізнішого часу (цитую за газетою «Нова Рада» від 21 червня 1918 року).

«***Протести єврейства…*** Наприклад, з'явилася в Одеській пресі відозва національно-державного союзу до німецького народу, в якій вказувалось, що євреї на Україні не зайняли ще й досі виразної позиції щодо самостійності Української Республіки. Можливо, що в відозві дійсно рішуче підкреслено, що все єврейство на Україні настроєне вороже до ідеї самостійного існування української держави. Можливо, що поміж євреями і є течія, прихильна до ідеї самостійності. Але ми не знаємо фактів, які пересвідчували б українське громадянство в тому, що єврейська нація на Україні йде з нами одним шляхом.

…Пригадаймо, наприклад, як поводилися єврейські політичні партії під час оповіщення четвертим універсалом самостійності Української Народної Республіки. Ні одна з єврейських партій, представлених в Центральній Раді, не голосувала за цей Універсал: одні партії утрималися, другі голосували проти…

Така лінія політичного поводження представників євреїв у найвищій законодавчій установі України не могла звичайно сприяти дружнім відносинам поміж цими найбільшими націями Української Республіки. Мало того, українські політичні кола знали також поводження представників єврейських в міських думах на обширі всієї України. І там єврейські діячі завжди майже йшли не з українцями, а з московськими діячами, не раз виступали проти поширення по містах української культури, школи й іноді навіть мови. Не забуваймо ми також, що в епоху боротьби Центральної Ради з тимчасовим урядом московським єврейські партії спільно з московськими партіями в рядах робітничих та солдатських депутатів були не з нами, а часто дуже виступали проти українських домагань.

Нагадую всі ці факти не для того, щоб загострити національні відносини поміж українською та єврейською нацією, а навпаки, щоб вияснити їх і поліпшити та полагодити. Ми знаємо, що значна частина єврейства на Україні, так само як і частина українського народу, під час царського панування денаціоналізувалася. А через те ми ніколи не приписуємо того, що роблять ці єврейські тільки за походженням кола, наприклад в московській пресі, в торгово-промислових та фінансових підприємствах, виступаючи проти справедливих прав українського народу на свою державну політичну незалежність, національну культуру…

Але ми боїмося, що політична позиція єврейських партій може утруднити національні стосунки поміж українцями і євреями, коли євреї

будуть займати супроти нас таке саме становище, яке ми знаходимо в східній Галичині. Ні для кого не секрет, що там єврейство в більшості стоїть на стороні поляків і цим ослаблює політичні сили українців.

Українські політичні партії в Центральній Раді увесь час її існування шукали порозуміння з тими єврейськими партіями, які борються за існування єврейської нації з власною культурою, бо розуміють, що на Україні тільки дві нації, якраз українська та єврейська, які до цього часу як нації були дуже пригнічені політично і культурно, при нинішніх обставинах мають відродитися і спільно боротися проти тих, хто прикриваючись лозунгами інтернаціоналізму, бажає і далі тримати ці нації під впливом московської та почасти польської культури. Українські політичні партії спільно зі згаданими єврейськими партіями провели в життя і закон про національно-персональну автономію, гадаючи таким чином забезпечити розвій єврейської нації на Україні нарівні з іншими націями…»

* * *

Захопившись цитатами, я дуже відхилився від головної нитки подій. То як все таки розвивалися події пізньої осені-зими 1918 року?

Німецька армія стає поступово тільки номінальною силою, бо її боєздатність після революції в Німеччині сильно впала. Це, звичайно, дуже сприяло розгортанню антинімецького і антигетьманського руху в Україні, що ще більше руйнувало німецьку армію. В таких умовах розпочинається масова евакуація німецьких військ з України.

13 листопада 1918 р. радянський уряд Росії анулював Брестський мир. 17 листопада за рішенням ЦК РКП(б) та Раднаркому РРСФР у Москві утворено т.з. Українську революційну військову раду на чолі зі Сталіним. М. Супруненко пише про це так: *«Прибувши 19 листопада в Курськ, тов. Сталін взяв до своїх рук справу визволення українського народу. Під керівництвом і з особистою участю товариша Сталіна було сформовано Тимчасовий робітничо-селянський уряд України в складі К.Є. Ворошилова, Ф.А. Артема (Сергєєва) та інших»*.

Хочу звернути увагу на «Маніфест» цього створеного Сталіним уряду України:

«Именем восставших рабочих и крестьян, именем революционной армии Украины объявляем власть гетмана низложенной.

Власть рабочих и крестьян, власть Советов на Украине восстановлена… Принимаются ***срочные меры по установлению правильного обмена с Советской Россией предметов продовольствия на мануфактуру***.

Председатель Г. Пятаков
Члены Правительства: Ворошилов, Сергеев (Артем),
Э. Квиринг, В. Аверин, В. Затонский, Ю. Коцюбинский.
гор. Суджа, 29 ноября 1918 г.»

Незважаючи на голу декларативність цього закордонного маніфесту про відновлення «власти Советов» ніби як доконаного факту, – чи, може, це було лише примазування до реальних подій, започаткованих Директорією, – в ньому є визнання факту існування хоча б у минулому неправильного «обмена с Советской Россией» і обіцяється вжити «срочные меры» для встановлення «правильного обмена».

Ще один цікавий документ, який свідчить, що ігнорувати здобутків національно-визвольної революції на Україні вже не насмілюються після відомих промахів за першої радянської влади в Україні.

«Воззвание Всеукраинского Революционного Комитета Рабочим и Крестьянам Украины.

Рабочие и крестьяне Украины!

Пробил час освобождения рабоче-крестьянской Украины…

Право распоряжаться своим украинским государством принадлежит исключительно рабочим и крестьянам Украины…

Да здравствует самостоятельная и свободная Украинская Советская Республика! …

Петровский, Затонский, Мануильский».

Супруненко пише, що: *«Рада Народних Комісарів Радянської Росії ще 11 листопада 1918 р. дала директиву Реввійськраді Республіки в десятиденний строк підготувати радянські війська для подання допомоги українському народові...»* і далі: *«На допомогу Радянській Україні* (до речі, попри всі підтасовки з датами, такої України ще тоді не було! –

З.А.) *крім двох українських дивізій, були виділені: Московська робітнича дивізія, 9-та дивізія, 2-га Орловська бригада, два бронепоїзди»* (Див. Супруненко, с. 85). Він каже, що ці так звані «українські дивізії» почали формуватися з жовтня 1918 р. у ніби формально нейтральній зоні – смузі, що тяглася вздовж російсько-українського кордону і була утворена за умовами перемир'я між Радянською Росією і Українською Народною Республікою. Ширина нейтральної зони була від 10 до 40 км (в районі Обояні).

Перша українська радянська дивізія формувалася в районі Почеп – Сураж – Унеча (сучасна Брянська обл.). Друга – в районі Рильськ – Колонтаївка – Беленіхіно (сучасні Курська та Белгородська обл.). Перша дивізія складалася з трьох полків: Богунський, Таращанський та Новгород-Сіверський. Друга – 5-й Глухівський, 7-й Суджанський, 6-й Корочанський та 8-й Обоянський полки. Супруненко пише, що *«Перша дивізія ввійшла згодом до групи військ Київського напряму, а друга дивізія до групи військ Харківського напряму»*.

Наприкінці листопада 1918 р. обидві групи військ переходять на територію України. В Україні в той час вирує велике протигетьманське та протинімецьке постання, в результаті якого до влади приходить Директорія, яка і відновлює платформу Центральної Ради у дещо зміненій формі. В результаті вступу на територію України обох «груп військ» з Росії в Україні знову розпочинається війна, яка в сучасних авторів чомусь носить назву громадянської війни, хоч велася фактично сильнішою державою із слабшою, лукаво визнаючи офіційно, про людське око, навіть її суверенітет. Цікаво, що в цій війні рештки німецьких гарнізонів, що не встигли евакуюватися з України, зберігають повний нейтралітет.

В перші ж дні наступу «группы войск Харьковского направления» були зайняті: Кореневе, Ямпіль, Рильськ, Суджа, 20 грудня було зайнято Білгород, 21 грудня – Куп'янськ. «Группа войск Киевского направления» в той час розпочала наступ на Клинці і Новозибків. Директорія робить відчайдушні спроби опанувати становище та даремно. Сили їй протистояли дуже великі. 25 грудня один з підрозділів «группы войск Киевского направления» вступає до Новозибкова. 29 грудня Таращанський полк зайняв Городню. На початку січня 1919 р. «группа войск Харьковского направления» підступає вже до Харкова і Сум. Супруненко про ці події пише дуже «барвисто», наприклад:

«Директорія вирішила розв'язати братовбивчу війну проти Радянської Росії. 9 січня 1919 року вона в своїй обурливій ноті Раді Народних Комісарів поставила безглузді ультимативні вимоги: припинити наступ і вивести радянські війська з України».

Мені не вдалося відшукати цієї «обурливої» ноти з «безглуздими» вимогами, щоб її тут навести для суду громадськості. А шкода. Не вдалося мені знайти і повної відповіді на неї. Частину відповіді подає сам Супруненко на 104 с., посилаючись на «Известия ВЦИК» від 12.1.1919.:

«Російський Радянський уряд знову підтверджує в найкатегоричнішій формі свою попередню заяву, що серед військ, які борються проти Директорії і, немає ніяких військових частин Радянської Республіки. Ваша ультимативна вимога припинення нами воєнних дій проти Директорії і виведення російських військ з України є тому безпредметною…»

А в той час, як іде ця «переписка», Директорія втрачає місто за містом, відступаючи все ближче до Києва. 12 січня вона втрачає Чернігів. А «переписка» йде... Від Супруненка довідуємося, що Народний Комісаріат закордонних справ від імені Радянської Росії у ноті-відповіді знову пропонує мирне врегулювання всіх спірних питань і запрошує до Москви представників Директорії для переговорів (див. с. 104). Директорія навіть посилає до Москви свою делегацію на чолі з Мазуренком, але стало очевидним, що запрошення було звичайним прикриттям, а зустрічі в Москві – затягуванням часу. Супруненко про це пише так:

«Директорія вдається до підлої дворушницької політики. Вона відправляє до Москви свою делегацію на чолі з Мазуренком, і одночасно готується до нападу (на кого?) на Радянську Росію. 16 січня 1919 року буржуазно-націоналістична Директорія вчинила ганебний акт – оголосила братовбивчу війну народам Радянської Росії».

Аналогічна фраза про «братовбивчу війну» є також у двотомнику «Історія Української РСР»: *«Директорія дійшла до того, що оголосила братовбивчу війну Радянській Росії»* (див. с. 134, т. ІІ.)

Цікаво б знати, як Супруненко і складачі цитованого двотомника «Історія Української РСР» розуміють «братовбивчу війну». Організована і широко роздмухувана братами боротьба між двома течіями соціал-демократії в Україні – українською та російською – постійне

живлення військовими та іншими силами з Росії «другої течії» у цій жорстокій неоголошеній війні не кваліфікується братовбивчою війною. Не кваліфікується, незважаючи на те, що до «другої течії» належало чимало українців, особливо у останній період, коли лінія боротьби проходила нерідко через окремі сім'ї. Зате «братовбивчою війною» називається все, що вимагалося елементарною логікою самозахисту. Цікаво, яку російську територію збиралася «загарбувати» Директорія в результаті оголошення цієї «братовбивчої війни»?.. Адже всім відомо, що «группа войск Киевского направления» наближалася вже до Києва, коли Директорія оголосила «братовбивчу війну». Ця братовбивча війна йшла вже давно, тільки йшла без оголошення війни. Усю братерську дипломатію було мобілізовано тоді, щоб приховати перед світом справжній характер цієї братовбивчої війни. Акт Директорії про оголошення війни інформував світ про стан справ в Україні. І ось брати зчиняють неймовірний галас з цього приводу, заявляючи, що Директорія, оголосивши війну Радянській Росії, «хоче посварити два братні народи», «хоче ліквідувати радянську владу в Росії». Одночасно з цим, неоголошену війну Пілсудського по загарбанню нових і нових земель Білорусії у 1918–1919 рр. кваліфікують як «ігнорування права білоруського народу на самовизначення», кваліфікують як «підлий акт агресії, загарбання». Загарбувати можуть усі, але не брати. Вони тільки хочуть любити і обіймати, обіймати смертельними обіймами...

Але який в деталях вигляд мала ця оголошена Директорією «братовбивча війна»? Супруненко пише, що *«группа войск Харьковского направления»* у двадцятих числах грудня 1918 року займає Вовчанськ, Білгород, Куп'янськ, Гатню і поступово півкільцем оточує Харків. *«Отаман Болбочан, зосередивши біля залізничної станції Козача Лопань за 34 км на південь від Харкова великі сили, вирішив завдати удару»* (див. Супруненко, с. 107) по згаданій «группе войск Харьковского направления». Але *«28 грудня 1918 р. було зайнято станцію Козача Лопань, і радянські війська рушили на Харків»*. Харків було взято 3 січня, Суми – 7 січня 1919 р. Війська Директорії після втрати Харкова *«намагалися закріпитися в районі Мерефи, щоб перегородити радянським військам шлях на південь. Шалений опір чинили петлюрівці і в районі Люботина, затримуючи рух радянських військ на Полтаву – Кременчук»* (Супруненко, с. 108).

«Розбивши петлюрівців на початку січня 1919 р. в районі Мерефи, окрема група військ Харківського напряму повела швидкий наступ на південь, на Лозову». У двадцятих числах січня було взято Новомос-

ковськ і Синельникове. *«Оволодіння цими містами виводило радянські війська на підступи до Катеринослава.»* (с. 111). 26 січня «особая группа войск Харьковского направления» оволоділа Катеринославом, а з цим і майже всім Лівобережжям.

А про те, як було на «Киевском направлении», Супруненко пише:

> «У винятково тяжких умовах провадила наступ на Київському напрямі 1-ша українська дивізія».

Як відбувався наступ інших і яких саме частин «группы войск Киевского направления» Супруненко не говорить. Відомо тільки, що 1 лютого «группа войск Киевского направления» зайняла Бровари, а 5 лютого – Київ, 14 березня – Житомир, а 18 березня – Вінницю. Дальший наступ *«группы войск Киевского направления»* було спинено. «Прорвавши радянський фронт між Житомиром і Коростенем, петлюрівці підійшли майже на 50 км до Києва». Супруненко пояснює цей прорив одержанням підкріплення від уряду Західно-Української Народної Республіки. Але на допомогу «группе войск Киевского направления» посилають частини, що звільнилися після завершення операцій на Лівобережжі, і цей прорив у квітні місяці було майже ліквідовано. Крім того, вивільнення частини сил з Лівобережжя дало змогу розгорнути наступ на Одесу та інші чорноморські порти України.

Але ще 17 грудня 1918 р. до Одеси прибули частини 156 французької дивізії. Французький командувач генерал Боріус оголосив, що «охорону міста він бере до своїх рук. «Військовим губернатором Одеси було призначено денікінського генерала Гришина-Алмазова. Разом з французами прибули свіжі білогвардійські сили. І Гришин-Алмазов наказує своїм військам «очистити» місто від частин Директорії. (див. Супруненко, стор. 120). Але підходи до Одеси ще деякий час були в руках «Гуцульського куреня».

Так зусиллями денікінців владу Директорії в Одесі було ліквідовано. Ліквідовано при заохоченні і підтримці військ Антанти, яка мстила УНР за припинення війни з німцями та Брестський мир. Тільки в лютому білогвардійцям спільно з антантівськими військами вдалося вийти на лінію Одеса – Тирасполь – Вознесенськ – Миколаїв – Херсон – Берислав. Вдалося це зробити великими військовими силами, бо в середині січня 1919 р. у спільних антиукраїнських силах в районі Одеси було біля 25 тисяч французьких військ, 2 500 – грецьких та понад 10 тис. білогвардійських.

Все ж війська Антанти були на півдні України недовго. Під дипломатичним тиском, а також громадської думки французький уряд змушений був видати наказ про евакуацію Одеси, яка розпочалася 3 квітня, а закінчилася 5 квітня 1919 р. Разом евакуювалися і денікінці. До Одеси незабаром вступають радянські війська.

* * *

Одночасно з цими подіями на Наддніпрянщині відбувались не менш трагічні у Прикарпатті. Я маю на увазі події, що розгорнулися там після проголошення у Львові 1 листопада 1918 р. Західно-Української Народної Республіки.

Поляки негайно підняли заколот проти ЗУНР. Отримавши допомогу з Варшави та Кракова, поляки після тритижневих завзятих боїв на вулицях Львова заставили українські частини покинути столицю держави – Львів.

Діячі ЗУНР заходилися над організацією регулярної української армії і це їм вдалося здійснити досить швидко. Українська армія облягла Львів і розпочала воєнні дії проти регулярних польських військ, що вдерлися на територію ЗУНР. Все ж через невелику чисельність, а згодом і нестачу набоїв, українська армія не зуміла перерізати вузький коридор, що сполучав Львів із Польщею, не зуміла повністю звільнити територію ЗУНР від польських військ. Ситуація ще більш ускладнилася з квітня 1919 року, коли в Галичину на допомогу полякам прибула з Франції свіжосформована стотисячна польська армія Галлера. Армія Галлера розпочала воєнні дії проти армії ЗУНР, незважаючи на те, що було спеціальне рішення Антанти, яке забороняло використовувати армію Галлера проти українського народу.

Принагідно наведу деякі витяги з книжки Ллойда Джорджа «Правда о мирных переговорах» (т. I–II, М., 1957). Наведу їх усі разом, хоч частина з них стосується пізніших часів – розглянутих у подальших розділах Конспекту.

> «Президент Вильсон огласил письмо, полученное им от Падеревского. Письмо заканчивалось просьбой, чтобы союзники послали коллективную ноту Украинской Раде в Киеве с требованием уйти из Галиции и прекратить набеги на польскую территорию. Далее он предлагал , чтобы в Варшаву была послана союзническая комиссия для изучения создавшегося там положения и чтобы польское прави-

тельство было снабжено артиллерией и патронами для германских винтовок.

Ллойд Джордж спросил, можно ли безоговорочно признать, что Галиция – польская территория. Всякое такое обращение в Киев должно сопровождаться аналогичным обращением к полякам, чтобы они воздержались от набегов на спорные территории, как например на Восточную Галицию.

Галицийская проблема причиняла нам бесконечные неприятности. Но виновниками этого постоянного беспокойства были не большевики, а польская агрессия.

(с. 295–296 названої книжки – З.А.)

В своем заявлении Падеревский оспаривал правильность идеи плебисцита и всячески оправдывал польскую агрессию в Галиции. Польская армия пыталась силой присоединить к Польше всю провинцию вопреки очевидному желанию большинства населения, которое всячески сопротивлялось наступающим полякам. По происхождению, языку и религии это население было украинским. Падеревский пробовал объяснить мне, что действия польской армии были «ненаступательным продвижением, а оборонительным.» …

Ллойд Джордж: Требуют ли поляки присоединения всей территории Галиции?

Падеревский: Мы предоставим этой стране автономию. Мы требуем всю Галицию. Требуем на том простом основании, что совершенно невозможно этнографически определить эту область, ибо, как ни странно – и мы гордимся этим, – в центре Галиции украинского населения больше, чем у ее границ; самые отдаленные районы Галиции являются более польскими, чем, например, окрестности Львова. В окрестностях этого города нет такого населенного пункта, где насчитывалось бы 80 процентов поляков».

(т. II, с. 192–193)

Ллойд Джордж: …Теперь же, по самому скромному подсчету, даже если исключить спорные районы, вы все же получаете 20 млн. свободных от ига поляков и абсолютно единую Польшу, то есть то, о чем ни один поляк не мог мечтать пять лет назад. Но вы, кроме того, хотите

еще получить население, которое не является польским. Поляки требуют присоединения 3,5 млн. жителей Галиции. Против этого можно возразить только одно: Польша не должна поглощать население, которое не является и не хочет быть польским. Вот единственный предмет нашего спора… Если поляки таковы, то я должен сказать, что это не та Польша, о которой я всегда слышал. Она добилась свободы, но не ценой собственных усилий, а ценой чужой крови, и вместо благодарности Польша говорит теперь, что теряет веру в тех, кто добыл для нее свободу.

Падеревский: …от имени польского правительства я заявляю, что Польша предоставит всем национальным, языковым и религиозным меньшинствам те же права, что и другим своим гражданам. Она обеспечит этим меньшинствам все свободы, которые были или будут представлены им великими нациями и государствами Запада, и готова расширить эти права в тех пределах, в каких Лига Наций признает это желательным для входящих в нее государств…»

(с. 476–477)

После дискуссии был подготовлен для подписи договор о национальных меньшинствах между Польшей и союзниками, послуживший затем образцом для договоров о национальных меньшинствах с Чехословакией, Румынией, Югославией и Грецией, а также Турцией.

…Не будет подвергаться никаким ограничениям право каждого польского гражданина свободно пользоваться любым языком в частной жизни, в торговле, в отправлении религиозных обрядов, в печати или публикациях любого рода или на общественных собраниях.

В случае введения польским правительством официального языка польским гражданам непольского происхождения будут предоставлены надлежащие возможности устно или письменно пользоваться своим языком в судах…

…В частности, они будут иметь равное со всеми право учреждать за свой счет и брать под свое управление и контроль благотворительные, религиозные и общественные организации, школы и другие учебные заведения с правом преподавания на родном языке и свободного отправления религиозных обрядов.»

По договору польское правительство обязывалось также организовать в начальных школах обучение всех детей на их родном языке.

Договор с Чехословакией был идентичен договору с Польшей, с той лишь разницей, что в нем не было особых статей о евреях, но зато были особые статьи, представляющие автономию закарпатским украинцам, но присоединяющие их область к Чехословакии.

Вся ответственность за выполнение договоров о национальных меньшинствах возлагалась подписавшими на Лигу Наций.

Польша – один из злейших правонарушителей. Она прямо отвергла договор о национальных меньшинствах в Женеве в 1934 году путем односторонней декларации…

Одним из грубейших поступков Польши было ее отношение к притязанию украинцев на местную автономию хотя бы Восточной Галиции. На территории Польши проживало около 6,5 млн. украинцев, из них около половины – в Восточной Галиции, которая даже при старой Габсбургской монархии пользовалась некоторым самоуправлением. В июне 1919 г. Верховный Совет разрешил Польше занять эту территорию и создать там гражданскую власть, но только – после заключения с союзниками и объединившимися державами соглашения, которое гарантировало бы, насколько возможно, автономию данной территории, равно как и политические , религиозные и личные свободы населения. Это соглашение должно основываться на праве свободного волеизъявления, к которому жители Восточной Галиции могут прибегнуть как к последнему средству для разрешения вопроса о своей принадлежности к тому или иному государству.

В марте 1923 г. Конференция послов отдала Восточную Галицию Польше в полное суверенное владение; это решение сопровождалось, однако, оговоркой, в которой было сказано: «Польша признала, что Восточная часть Галиции по своим этнографическим условиям требует установления автономии». Следует отметить, что в это время Польша была уже связана также условиями договора о национальных меньшинствах. И тем не менее она пустила в ход самые жестокие меры угнетения, чтобы ополячить украинцев, распространяя преследования даже на церковь… В 1930 году польские преследования в Восточной Галиции приняли такую жестокую форму, что под давлением английского общественного мнения перед Советом Лиги был поставлен вопрос о так называемом «умиротворении этой страны».

Но докладчик Совета, японец, оттянул рассмотрение вопроса более чем на год, после чего была принята невразумительная резолюция, которая совершенно не меняла положения в Восточной Галиции и даже ухудшала его».

(див. с. 492–493)

У червні 1919 року в Західній області УНР (до січня 1919 р. – ЗУРН) було проголошено диктатуру Євгена Петрушевича. Петрушевич наказав більшій частині Галицької Армії перейти р. Збруч і виступити на допомогу Петлюрі і спільними силами повернутися до Києва. 16 липня Галицька Армія почала свій похід на Схід. 30 серпня, тобто через півтора місяці спільної дії, сили Директорії та Галицької Армії входять до Києва. Але вже наступного дня на підступах до Києва опинилася денікінська армія, що наступала з півдня.

Денікін на той час захопив усе Лівобережжя України і оголосивши похід на Москву, почав активно тіснити війська Директорії та Галицьку Армію на Правобережжі. На захопленій денікінцями території «разом з тяжким соціальним гнітом встановився і жорстокий національний гніт. Українській мові, літературі, мистецтву – всій українській культурі – денікінці оголосили нещадну війну».

«Українські газети й журнали, навіть дуже помірковані, закривалися. Книжки українською мовою, незалежно від їх змісту заборонялося продавати. Їх вилучали з книгарень. Склади українських видавництв опечатувались. По київських книгарнях ходив денікінський цензор, який вилучив 118 назв українських книжок. Серед них було вилучено й такі, що в свій час були дозволені царською цензурою.

...Українська школа ... була ліквідована. Навіть було заборонено викладання в російських школах українознавства (так тоді називалися шкільні курси історії і географії України)»[18] – (див. Супруненко, с. 203).

Але денікінщина швидко захлинулася. Її тил було повністю розладнано діями «революційної армії Махна», на західному фланзі проти неї діяли війська Директорії та Галицька Армія, на центральній ділянці та східному фланзі – Червона Армія. Вже 11 грудня Де-

[18] Коли вже зайшла мова про цей курс українознавства, то слід згадати, що не хто інший, як представники російської течії марксизму першими протестували проти нього ще у 1918 р., що мовляв цей курс вигадали буржуазні діячі Центральної Ради, що російські інтернаціоналісти протестують проти українізації росіян.

нікін залишив Харків, а 16 грудня – Київ. Повстанці звільнили Полтаву, Ромни, Кременчук та ще багато інших міст Лівобережжя. На початку січня 1920 р. Червона Армія відбила у Денікіна Донбас. 7 лютого 1920 р. рештки денікінців Правобережжя покинули Одесу. Наприкінці березня вони покинули останню свою опору – Новоросійськ на Кубані.

Розгром Денікіна у значній мірі був полегшений і прискорений об'єднанням усіх антиденікінських сил України. Спільним фронтом виступали всі політичні сили: від меншовиків до боротьбістів та укапістів.

Але крім збройної перемоги була ще одна – було укладено письмову угоду між ЦК КП(б)У та ЦК боротьбістів (17 грудня 1919 року), яку Ленін **вважав вартою кількох збройних перемог.**

Основою для угоди стала відома резолюція VIII конференції РКП/б) про радянську владу в Україні. Супруненко про цю резолюцію пише так:

> «Підкресливши, що РКП/б) стоїть за визнання самостійності УСРР, резолюція вказувала, що для захисту соціалістичних завоювань потрібний найтісніший союз між радянськими республіками.
>
> … «З огляду на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) протягом віків придушувалася російським царизмом і експлуататорськими класами, ЦК РКП(б) ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури… Негайно треба вжити всіх заходів, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою…»
>
> *Ленін*
> *див. Супруненко, с. 231).*

На цій же сторінці далі Супруненко пише, чому була потреба в такій резолюції:

> «Ця директива (йдеться про останню фразу цитованої резолюції – *З.А.*) партії цілком позбавляла буржуазних націоналістів можливості вигадувати різні наклепи, нібито органи радянської влади на Україні заповнені чужими, неукраїнськими елементами».

Оскільки про цю резолюцію написано більше ніж треба, я перейду до хронологічного викладу інших подій.

Із розгромом Денікіна розгортаються воєнні дії проти військ Директорії та Галицької Армії.

Петлюра шукає політичних союзів у здійсненні своїх планів повернення до Києва. На такий союз згодився Пілсудський. 21 (за іншими даними 22) квітня 1920 р. було підписано «політичну конвенцію», а 24 квітня – «воєнну конвенцію», що разом дістали назву «Варшавського договору». Про цей договір згадок і «розправ» дуже багато, але ніде я не знайшов самого тексту договору. Говориться, що це був договір, який мав на меті відновлення Польщі в історичних кордонах 1772 р. Говориться і ще багато чого...

За відсутності тексту договору обмежуся тільки інформацією з книжки сучасного польського історика Юзефа Левандовського, що називається «Імперіалізм слабості». У другому розділі цієї книжки висвітлено ставлення польських політиків до України. Автор вказує, що навіть Дмовський був проти відновлення Польщі в історичних кордонах з огляду на клопоти з «національною свідомістю білорусів, литовців і українців». Так само Пілсудський, підписуючи Варшавський договір з Петлюрою, не домагався федерації з Україною. У 1919 р. деякі польські політики домагалися відступлення Україні більшої частини Галичини. *«Нашим завданням*, – писав у газеті «Роботнік» за 24.IV.1919 р. Голувко, – *є прямування до того, щоб сприяти створенню української держави, в склад якої ввійшла б Східна частина Галичини за винятком Львова»*. Левандовський пише, що згадані політики не боронили також інтересів польських поміщиків в Україні.

Я не схильний дуже ідеалізувати політику Польщі в той період, хоч і не заперечую існування серед польських політиків сил, що реалістично підходили до проблеми своїх східних кордонів. Але гору взяли не ці сили. Та й сам Голувко визнавав право на більшу частину української Галичини у квітні. З приходом армії Галлера і захопленням силою майже всієї Галичини ці політики перестали наполягати на цьому праві... Усе це тільки польська точка зору на ці події. А де ж правда? Хай шукає сам читач.

У річному звіті «Комиссариата Иностранных Дел РСФСР к VIII съезду Советов за 1919-1920 гг.» пишеться про українські землі таке:

> «Мы предлагали Польше территориальные приращения взамен отказа Польши от политики создания буферных государств, якобы самостоятельных, но в действительности прикрывающих собою польское господство на Украине и в Белоруссии... председатель польской делегации г. Домбский выдвинул тот проект польской границы, которая

являлась для поляков ценою отказа от буферизма и соглашения с нами. По этому проекту граница пересекает Волынь, отрезает от Белоруссии западную часть Минской губернии и представляет Польше граничащую с Литвой восточную часть Виленской губернии, которая составляет таким образом, как бы узкий коридор, отделяющий нас от Литвы. После того как предложение Домбовского было нами принято, состоялось 5 октября... подписание протокола о том, что по главнейшим вопросам соглашение состоялось и что подписание перемирия назначается на 8 октября».

(Див. Документы..., т. II, ст. 715-716).

Польсько-радянська війна (спільно з поляками Директорії вдалося на короткий час повернутися до Києва – з 6.V. по 12.VI.1920 р.) як відомо закінчилася підписанням 12 жовтня 1920 р. прелімінарних (попередніх) умов миру.

Але Директорія не визнала умов, на які за її спиною згодилася Польща і боротьба тривала далі. Війська Директорії займали тоді невелику територію від Літичева вниз на південь до Дністра. На початку листопада проти них було сконцентровано великі сили Червоної Армії. Наступ почався 11 листопада. Послідовними ударами *«петлюрівці були вигнані 16 листопада з Кам'янець-Подільського, а потім з Деражні і Проскурова. Не даючи їм перепочинку, червоноармійці гнали їх на захід. На ранок 23 листопада ... був зайнятий Волочиськ, і радянські війська вийшли на ріку Збруч».* (с. 209) Рештки військ Директорії, що перейшли Збруч, було інтерновано польською владою по різних таборах.

Польщі дісталася Галичина і Волинь. Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини, а Буковина до складу Румунії за Сен-Жерменським договором. Так закінчилася ця трагічна сторінка нашої історії. Трагічна, але засвідчила, що український народ вперто, долаючи всякі перешкоди, виходить до самостійного життя.

На основній частині України після трьох зривів усталюється радянська влада у тій формі, що й у Росії, організаційно у вигляді Української Соціалістичної Радянської Республіки.

* * *

Декілька слів про законодавчу діяльність Директорії

Найважливішим законом, прийнятим Директорією, слід безперечно вважати закон від 22 січня 1919 р. Це закон про об'єднання

двох українських республік – Західно-Української Народної Республіки і Української Народної Республіки.[19] Це вперше об'єдналися в єдиній українській державі майже всі етнографічні українські землі на заході.[20]

Ось цей історичний документ, що був проголошений на Софійській площі у Києві українською та французькою мовами і надрукований в українських газетах того часу.

АКТ ДИРЕКТОРІЇ ПРО З'ЄДНАННЯ
ВСІХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

В імені Української Народної Республіки проголошує Директорія всьому українському народові велику подію в історії нашої української землі.

Дня 3 січня 1919 р. в місті Станиславові Українська Національна Рада Західно-Української Народної Республіки, як представниця волі всіх українців бувшої Австро-Угорщини і як найвищий їх законодатний орган, святочно проголосив з'єднання Західно-Української Народної Республіки з Придніпрянською Українською Народною Республікою в єдину суверенну Українську Народну Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок наших західних братів, Директорія Української Народної Республіки рішила прийняти до відома це з'єднання і ввести його в життя згідно з умовами, які означено в ухвалі Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 року.

Віднині зливаються в одно віками відділені одна від одної частини України – Галичина, Буковина, Закарпаття і Придніпрянська Україна в Одну Велику Україну. Сповнилися відвічні мрії, для яких жили й для яких вмирали найкращі сини України. Віднині є тільки одна незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, звільнений могутнім проривом своїх власних сил, має змогу об'єднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної незалежної

[19] Від імені ЗУНР до Києва напередодні нового 1919 р. прибула делегація з членів галицького секретаріату: Витовський, Мирон, Бачинський і Манух.

[20] На сході питання об'єднання українських етнографічних земель з ліквідацією республіки на Кубані (Денікінщина) було заламано надовго. Згодом певні спроби робилися в цьому напрямі Скрипником. Усім відомі результати цих спроб. Скрипник застрелився, усі культурницькі центри на Кубані було ліквідовано, а усе місцеве українське населення «отримало право записуваимся» лише як «русские»...

Української Держави на добро і щастя українського народу. У Києві, 22 січня 1919 р.

Своєрідним зовнішньо-політичним актом Директорії, прийнятим на початку її правління, є «Звернення» — «***До народів всього світу та їх правительств»***. Ось воно:

Коли війна віддала зброю в руки народів і військо стало народним, стара державна влада Росії не могла встояти й упала під ударом революції. Визволилась і Україна від вікового гніту російської держави. Всенародною творчою роботою встановлено було на Україні вільний демократичний лад з Центральною Радою, революційним парламентом, на чолі.

Але молоді паростки демократичної державности на Україні затоплено навалою безладдя, що насувалось на Україну з Московщини й розпадавшогося фронту, в значній мірі зусиллями агентів германського імперіалізму, які намагались вибити молоду державу з кола своїх супротивників. Безладдям скористались поводирі германського імперіалізму: силою багнетів примусивши розійтись Центральну Раду, пригнобивши українську демократію, вони віддали владу на Україні в руки російського панства на чолі з російським генералом Скоропадським, який фальшиво прикривався демократичною ідеєю державної самостійності України.

Запанував над народами України важкий гніт російського панства. Карні експедиції катували селянство; робітники страждали по тюрмах та лагерях германських. Під ударами Держав Згоди упав германський імперіалізм, ослабла сила його й на Україні.

Одночасно однодушно повстав український народ зі зброєю в руках од краю до краю. За місяць, від 15 листопаду до 15 грудня повстання обняло всю Україну і російсько-германська влада згинула. Волею народу Україна знов стала вільною незалежною демократичною республікою на чолі з Директорією.

Вітаючи міжнародні визвольні сили, що допомогли знищенню германського імперіалізму на Україні, Директорія від імені Народньої Республіки України приносить братній привіт всім народам світу і їх урядам, бажаючи жити в добрій, дружній згоді з ними. Всі міжнародні зобов'язання, всі вимоги міжнароднього права являються обов'язковими для України, і спадщина бувної Росії в міжнародних наступ-

никах (може «стосунках»? – *З.А.*) пропорціонально силам України переходить до останньої.

В момент свого визволення Український Народ, керуючись високими ідеалами всесвітнього братерства народів, щиро бажаючи мира та розцвіту всім націям, прямуючи до дружби та приязні зі всіма своїми близькими й далекими сусідами, опираючись на принципи самовизначення народів, висловлені президентом великої Американської республіки Вільсоном, звертається до народів всього світа та до їх Високих Правительств з братським щирим привітом і закликом до підтримання добросусідських дружніх, приязливих зносин з Українським Народом, Українською Народньою Республікою.

Директорія і Правительство Української Народньої Республіки тішаться надією, що цей заклик знайде співчуття у Правительств Народів всього світа, що привіт Українського Народу буде прийнятий усіма Народами і що дружні, добросусідські братерські зносини скоро будуть зав'язані між всіма державами та Українською Народною Республікою, яка вже готова і зараз відповідно прийняти представників інших Правительств і в свою чергу післати своїх.

У столиці Української Народної Республіки м. Києві Року 1918, місяця грудня 28 дня.

Директорія Української Народної Республіки:

Голова Директорії	В. Винниченко
Члени Директорії	С. Петлюра
	Ф. Швець
	П. Андрієвський
	А. Макаренко
Голова Ради Міністрів і міністр Закордонних Справ	В. Чеховський

У січні 1919 р. було прийнято закон про державну українську мову, тоді ж — закон про автокефалію української православної соборної церкви, який скасував північну релігійну унію, а також закони про анулювання російських грошей і про приєднання до Всесвітньої поштово-телеграфної спілки, цілий ряд законів про дипло-

матичні представництва УНР за кордоном та на мирну конференцію 1919 р. у Париж.

* * *

Через ситуативну відсутність матеріалу я майже зовсім обійшов увагою події, що призвели до ще одного державного утворення на території України – ЗУНР. Тут спробую подати у «чорновій обробці» щойно знайдений матеріал з цього питання.

Кінець літа 1918 року. Австро-Угорська імперія конає...

Усі народи, загнані до її складу, кинулись самовизначатись. Не обминув цей процес і австрійських німців. Одними з перших у цьому русі були чехи та словаки. Не хотіли відставати й українці...

> «Представники української парламентської репрезентації, як і інших мали окрему авдієнцію в цісаря Карла з приводу становища Австрії і долі українських земель Австро-Угорщини. Д-р Є. Левицький і Є. Петрушевич заявили, що ... є гаряче бажання всіх українців, щоб утворити самостійну українську державу, зокрема з Східної Галичини, північної Буковини й також з північно-західної Угорщини. Обидва посли висловилися рішуче проти того, щоб [підтримати] якісь плани з цими землями в смислі австро-польської розв'язки. Населення цих земель, і то не тільки українське, але й німецьке, рішуче проти того, щоб якийсь шматок цих земель прилучено до польського королівства. Ті євреї, які йдуть з поляками на території оцієї держави, це тільки тоненька добре ситуйована верхня верства та зникаюча частина, єврейські народні маси й далі хочуть йти з українцями.
>
> Представник євреїв окремо заявив цісареві, що євреї стоять за утворення окремої держави із Східної Галичини без прилучення до Польщі.
>
> По заяві цісареві, що на 19 жовтня скликаються у Львові Установчі Збори для вибору Національної Ради, котра має здійснити право українського народу в Австрії на самовизначення, посли від'їхали до Львова...»
>
> «Заплановані на 19 жовтня Установчі Збори у Львові проголосили утворення на українських землях Австро-Угорщини Західно-Української Народної Республики і обрали законодавчий орган цієї республіки – Українську Національну Раду. На своєму засіданні 29 жовтня

Українська Національна Рада зробила свої перші практичні кроки переходу адміністративних функцій до українських рук».

(все цитую за газетою «Нова Рада» – З.А.):

«1) ухвалила устав і інструкції для повітових і сільських та міських організацій Української Національної Ради; 2) рішила утворити Центральне Бюро УН ради у Львові під проводом п. д-ра Романа Перфецького і візвати українські організації УН Ради і весь український загал звертатися у всіх справах і слати всі письма до УН Ради на руки Центрального Бюро УНРади Львів, вул. Сикстуська, ч. 43б, 1 поверх; 3) обговорила ряд чергових справ будування української держави.»

Преса Галичини в той час широко дебатувала питання про дальшу долю українських земель із створенням Західно-Української Республіки. Ось одна з таких статей (див. Львівську газету «Діло» за 31.X.1918):

«Десять днів минуло відтоді, коли в залі Народного Дому у Львові проголошено публічно утворення української держави з українських областей Австро-Угорщини. Відповідальні перед українським народом, господарем сих областей, чинники, члени законодатних діл і відпоручники партійних організацій виконали право самовизначення і покликали до життя новий державний твір і перший його законодатний орган – Українську Національну Раду.

Перші рішення УНРади, перша основа нового державно-правового устрою і перших конституційних підстав стали одначе на половині дороги. Передовсім на сказано нічого про повну суверенність і незалежність нового державного твору і тим самим не означено зовсім його державно-правової будучності. Сей знак питання щодо державно-правової будучності сього новотвору можна розуміти так, що може він бути злучений в одну державу зі своїм матірним пнем – самостійною українською державою в Києві. Сього одначе не означено, а тільки після статуту УНРади застережено їй в відповідній хвилі виконати право самоозначення для покликаного нею до життя нового державного організму. Тим самим оставлено змогу інтерпретувати становище УНРади як згоду з маніфестом австрійського цісаря з 17 с.м.

Проголошена у Львові дня 19 с.м. українська держава за простором около 75 000 квадратних кілометрів, з около шість і півмільйоновим числом населення (після перепису 1910 р.) в чім близько три четвер-

тини українського, не була би здібна до повного самостійного розвитку. Некорисне географічне положення і отверті границі, повне зруйнування війною цілої області, господарська руїна населення та господарська відсталість цеї території з виключно аграрним характером, без промислу, хоч би рільничого, не дають певних основ до державної самостійності сих областей... Очевидно, що в таких обставинах нема і мови про наш повний національний розвиток в сій державі, якої населення навіть при переведенню можливо як найкорисніших аграрних реформ мусіло би скоро кидати землю і йти в світ за очі.

Така сама більше-менше будучність в господарській і культурній сфері стрінула б сю нову державу, коли б вона війшла в державний союз з наддунайськими державами, що повстають на руїнах австро-угорської монархії, – творячи тоді для них предмет визиску.

Анексування областей цеї держави Польщею, чи навіть союз з нею, рівнявся б ще скоріше її загладі, бо крім визиску господарського, що був би тим більше нахабний і безпощадний, що зруйнована Польща старалася б двигнутися господарським коштом чужих областей, – прийшов би і гніт національно-культурний, так добре нам звісний проектами «на зніщенє Русі».

Одним певним рятунком для українських австро-угорських областей є їх повне державне з'єднання з українською державою, з Києвом. Однорічне існування цеї держави витворило стільки національно-культурного добра, що всі наші півстолітні придбання в Австрії в культурній сфері виглядають нині зовсім мізерно. Там маємо вже два державні університети, десятки середніх і фахових шкіл, своє народне шкільництво, формування української академії наук, свою пресу і т. д. І ця культурна організація з кожною хвилиною поширюється і поглиблюється. Обезпечення державної самостійності міжнародним мирним договором зробить це, що в короткім розмірно часі Наддніпрянська Україна стане культурною і могутньою державою, маючою всі необхідні дані для дальшого всестороннього життя і розвитку.

Господарський розвиток цеї держави рівно ж забезпечений. Родюча земля і технічно-господарська культура, величезна – як на нашу галицьку міру – банкова і кооперативна організація, вуголь і залізо та своє море творять основи і забезпечення, що українська держава не знидіє в нужді.

...Навіть не найгірший для нас випадок – відбудування Росії – сі господарські користі для нас не дуже маліють. І в сім найгіршім випадку наша українська культура на областях державної України таки вдержиться, укріпиться і буде розвиватися.

...Одним словом, нема ніяких об'єктивних причин, що змушували б українців Австро-Угорщини до творення другорядної, засудженої на животіння української держави, або до злуки її в Наддунайський державний союз. Для нас лишається отже тільки одно: всіма силами, всіма способами стреміти до з'єднання всіх українських земель, розділених досі кордонами, в одну державу, у вільну, самостійну, українську республіку. ... Величезну вагу з'єднання всіх українських земель розуміє добре наше селянство, що без виїмку має державну орієнтацію на Київ... В найбільшій хвилі, яку знає історія, не можна держатися пословиці «покірне теля дві корови ссе», але мужньо і ясно станути на становище з'єднання і самостійності, яка нині може бути єдиною нашою платформою, і виконати право самоозначення в напрямі з'єднання всіх українських земель давньої Росії і Австро-Угорщини в одну українську державу. Кожний день зволікань для нас безмежно шкідливий.

...А свідомість, що наша справа мусить бути справою міжнародною і що кожний з нас є покликаний і зобов'язаний здійснювати хоч би жертвою власного життя найвищий національний ідеал – утворення вільної, самостійної, з'єднаної української республіки – нехай нас всіх згуртує разом і веде одною дорогою до золотоверхого Києва».

Це був вираз поглядів більшості українського громадянства Австро-Угорщини. А меншість? Вона дотримувалася старих поглядів ще з перед сотні років: москвофільських, руснацьких, або ж — пропольських.

«Кур'єр Львовскі» також містить серію статей... Одну з них написав пан Курилович, колишній русофільський парламентський посол від Галичини. В цій статті він просить поляків допомогти відновити «старорусскую партію на платформі: «Нема України, є тільки Польща і Росія». Ну, як тут не згадати крилатий колись серед поляків вислів про українців: «Українці існують для того, щоб постачати нам лакеїв і куховарок... І цим обмежується їхня історична місія...»

Але як би там не було, 1 листопада 1918 року спеціальна комісія УН Ради повинна була перейняти від австрійських властей у Львові все адміністративне управління над Східною Галичиною.

Ще в двадцятих числах жовтня представники УН Ради провадили у Відні переговори з австрійським головою Ради Міністрів д-ром Ляммашем у справі передачі українцям державної адміністрації у Східній Галичині.

«...По довгих переговорах д-р Ляммаш згодився передати українцям державну адміністрацію Східної Галичини від Сяну почавши. Дня 1 листопада мав приїхати до Львова кур'єр президента міністрів і передати відповідні вказівки віденського правительства намісникові гр. Гуйнові. (тут цитую газетну реляцію про ці події Нової Ради).

Тим часом наступила передача військової власті в Кракові польській ліквідаційній комісії. Не вдовольнившись простягненням своєї власти на землю, до якої має повне право, себто на велике князівство Краківське з князівством Освенцімським і Заторським, польська ліквідаційна комісія постановила перенестися до Львова й визначити комісара польського варшавського правительства для цілої Галичини.

Таке становище справ спонукало Українську Національну Раду не ждати на приїзд кур'єра з Відня, але негайно розпочати одсіч і випередити заміри польської ліквідаційної комісії у Львові. 30 жовтня, о півдні, завітали представники Української Національної Ради до гр. Гуйна. Вони повідомили його про переговори з австрійським президентом міністрів д-ром Ляммашем і зажадали від нього, щоб він признав, що Східна Галичина з Буковиною й українською частиною Угорщини складається в самостійну українську державу, що Українська Національна Рада у Львові – законне правительство, а ціле намісництво з усім адміністративним апаратом має піддатися цьому правительству.

Намісник заявив, що він не одержав жодної інструкції від центрального правительства, бо телеграфне й телефонне сполучення з Віднем перерване. Він проте тієї думки, що його обов'язок – до останньої хвилини оминати усього, що могло б довести до горожанської війни, й що він з власної ініціативи як цісарський генерал не хоче і не може передати державну адміністрацію Українській Національній Раді.

Так само звернулися відпоручники Української Національної Ради до військового коменданта Львова Пфеффера, котрий також не згодився передати військової власті Українській Національній Раді.

Було ясно, що один і другий верховні начальники краю ждуть на прихід польської ліквідаційної комісії, щоб передати їй усю власть

у краю. Пізно ввечері 31 жовтня зібралася Українська Національна Рада на засідання й постановила при помочі українського війська ще протягом ночі захопити власть у свої руки, проголосити самостійну Українську Державу й утворити українське правительство.

Комендантом українського війська поставила УНРада отамана Дмитра Вітовського й доручила йому поробити відповідні військові заходи, щоб на даний знак можна було зайняти державні будинки й інші важні пункти.

Офіцери одержали докладні інструкції і по 3 год. рано 1 листопада з'явилися в казармах, де мали свої кватири вояки 15 полку піхоти, 19 полку стрільців, 30 батальйону стрільців і 41 батальйону (Чернівецького). Звелівши воякам зібратися, офіцери сповістили їх, що Східну Галичину проголошено українською державою і що від того дня мають слухати тільки наказів Української Національної Ради. Дотеперішніх комендантів усунено всіх. Призначено комендантів зпоміж українських офіцерів.

Між 1/2 4 і 4 год. вранці вийшли українські війська з казарм і рушили темними вулицями на призначені місця. Мали з собою і машинові кріси (кулемети). Один відділ обсадив будинок намісництва. Комендант цього відділу зголосився у намісника гр. Гуйна й повідомив його, що УНРада вже перейняла правительственну власть у свої руки. Він заявив намісникові, що він інтернований і не може покидати будинку намісництва. Сам будинок обставлено з усіх боків сторожею, яка не дозволяла ні входити ні виходити з нього. Коли перед полуднем з'явилися деякі урядники, не впустили їх до середини, а веліли ждати на дальші розпорядження УНРади.

Таким самим способом зайняли українські війська військову команду на вул. Красицьких. Військового коменданта Пфеффера збудили о 5 год вранці і повідомили його, що Українська Національна Рада перейняла військову власть, а разом також про те, що комендант поки що інтернований. Зразу не дозволили входити до будинку команди офіцерам, але пізніше прийшло до порозуміння у такім дусі, що військова команда урядуватиме далі, одначе заховуючись цілком нейтрально та разом з українським військом дбатиме про удержання ладу й порядку в місті. У військовій команді урядують також мужі довір'я УНРади. Військовому комендантові Пфефферові заборонено виходити з будинку.

Інший відділ в числі двох сотень зайняв ... ранком ратуш, а з ратушної вежі почали повівати прапори українських національних кольорів. Перший раз від 1349 р. український Львів зітхнув, визволившись від польської неволі.

Так само зайняло українське військо головну пошту, телеграф, радіотелеграф, арсенали, а особливо сильно обсадили обидва залізничні двірці, Головний і Підзамче. На залізничнім двірці панував цілий день незвичайно жвавий рух. Українські вояки обсадили сторожею всі входи й виходи, тунелі, входи на перон й урядові кімнати й дозволили переходити тільки таким особам, котрі мали легітимацію, виставлену українською військовою генеральною командою, і мали дозвіл на виїзд. Особи, які не мали дозволу, мусили вернутись додому. Від часу зайняття залізничного двірця спинився рух поїздів зі Львова на захід і тільки перед полуднем приходили правильно поїзди з заходу. Зате залізничний рух на схід відбувався правильно й цілий залізничний персонал охоче провадив свою службу.

Телеграфне сполучення в місті й поза містом спинено внаслідок того, що всі лінії перервано. Тільки на одній лінії удержався був телеграфний рух, а саме на лінії Львів – Київ.

Ціле місто стояло під враженням зайняття українськими військами. Усіх офіцерів і вояків роззброювали українські війська на вулицях і казармах. Угорський батальйон, який саме був у Львові, сповістив свою нейтральність. На вході до казарми мадярських вояків був такий напис: «Тут мадярські вояки. Ми ждемо на наше відтранспортування до Угорщини». УНРада зачала переговори з угорською національною радою в справі їх відсилки на Угорщину.

Щоб в зародку знищити всякі почини викликання несупокоїв, отаман Дмитро Вітовський завів військовий стан у Львові й повіті. Комендантом міста став полковник Микола Маринович, а його товаришем отаман Сень Горун. Для береження єврейських інтересів і охорони життя і маєтку злучилися єврейські національні партії у комітет безпеки.

Щоб не допустити до натовпів, цілий день чулися тут і там вистріли. До боїв прийшло з польськими легіоністами. Завдяки сильним патрулям українських вояків по цілім місті день проминув спокійно. Ринок був зачинений для публіки.

Українська Національна Рада цілий день провадила наради в Народнім Домі. Д-р Кость Левицький одержав доручення утворити український кабінет. Д-р Євген Левицький виїхав яко делегат Української Національної Ради до Швейцарії, щоб зав'язати зносини з Вільсоном і державами порозуміння.

Так проминув перший день української власті у Львові».

В цей же день було прийнято звернення Української Національної Ради до українського народу.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ!

Голосимо Тобі святу вість про Твоє визволення з віковічної неволі. Від нині Ти господар землі своєї, вільний горожанин Української Держави.

Дня 19 жовтня Твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвища влада Українська Національна Рада. З нинішним днем Українська Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цілій території Української Держави.

Український Народе! Доля Української Держави у твоїх руках. Ти станеш як непобідний мур при Українській Національній Раді і відіпреш всі ворожі замахи на Українську Державу.

Заки будуть установлені органи державної влади в законному порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні краєві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради виконувати владу.

Де цього ще не зроблено, дотеперішні неприхильні Українській Державі уряди мають бути усунені.

Всі вояки української народности підлягають від нині виключно Українській Національній Раді і приказом установленої нею військової влади Української Держави. Всі вони мають стати на її оборону. Українських вояків з фронтів відкликається отсим до рідного краю і на оборону Української Держави.

Все здібне до зброї українське населення має утворити боєві відділи, які або ввійдуть в склад української армії, або на місцях зберігатимуть спокій, порядок, особливо мають бути оберігані залізниця, пошта і телеграф.

Всім горожанам Української Держави без різниці народності і віросповідання запоручається горожанську, національну і віросповідну рівноправність. Національні меншості Української Держави, Поляки, Жиди і Німці, мають вислати своїх відпоручників до Української Національної Ради.

Аж до видання законів Української Держави обов'язують дотеперішні закони, оскільки вони не стоять в противенстві до основ Української Держави.

Як тільки буде забезпечене і закріплене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього тайного виборчого права Установчі Збори, які рішать про дальшу будучність Української Держави. Склад утвореного Українською Національною Радою кабінету і його програма будуть оголошені.

Український Народе!

Всі свої сили, все посвяти, щоб укріпити Українську Державу!

Українська Національна Рада

Львів, 1 листопада 1918 р.

А ось один з перших законів Української Національної Ради (цитую також за «Новою Радою», за 24 листопада 1918 р.):

ТИМЧАСОВИЙ ОСНОВНИЙ ЗАКОН
про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні дня 13 листопада 1918 р.

Артикул I

Назва. Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву: Західно-Українська Народна Республіка.

Артикул II

Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувших ав-

стрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини, та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів) : Спиш, Шарши, Земляни, Уг, Берег, Угоча, Марамарош, – як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга...

Артикул III

Державна суверенність. Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народну Республіку.

Артикул IV

Державне заступництво. Права влади іменем Західно-Української Народної Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього, тайного й пропорційного права голосування без ріжниці пола. На цій самій основі мають бути вибрані Установчі Збори Західно-Української Народної Республіки. До часу зібрання Установчих Зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

Артикул V

Герб й прапор

Гербом Західно-Української Народної Республіки є: золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий. Державна печать має довкола гербу напис: Західно-Українська Народна Республіка».

Та мирний розвиток української держави на західноукраїнських землях швидко закінчується. Проти цієї держави розпочинає воєнні дії Польща. Полилася кров і на заході України... По всіх газетах України тоді з'явився заклик про допомогу Західно-Українській Народній Республіці.

До синів України!

Те, чого ми так бажали обминути, сталося. В Українській частині Галичини ллється вже кров. На полях падають голови синів українських селян, які нападені, бороняться і змагаються в кровавім бою зі своїми віковічними ворогами: польською шляхтою та й тими, що з нею разом тягнули всі соки з українського народу. На галицьких полях має рішитися одна з великих подій в житті цілого українського народу.

На поміч, до зброї!

Дужі голоси українського народу в Галичині не просять помочі, а приказують всім, у кого б'ється серце свідомого українця, негайно стати поруч з нами до посліднього бою. Се в першій мірі відноситься до українців Галичини, Буковини і Угорщини, які в сю хвилю пробувають поза межами свого краю.

Хто не хоче, аби храми Божі, як давно за часів Польщі віддавалися в аренду, хто не хоче, аби місця, де вони родилися, були поруйновані, хто не хоче зносити моральних і фізичних побоїв, хто не хоче в ярмі ходити, хай негайно стає в ряди.

До зброї!

До всіх свідомих синів цілої України від Сяну аж по Кубань кличемо: ***злітайтеся, сизі орли, на поміч братам Галичанам***. Покажіть ще раз, як за часів Богдана, що всі ви одною душею, одним тілом з віками гнобленими галичанами.

Нам потрібний зараз корпус смілих завзятих синів України, потомків славного козацтва. Січові Стрільці з Галичини, які зібрались над Дніпром біля Києва, мають негайно перевести організацію військової помочі для Галичини. Правильна організація вимагає не їхати окремими відділами, а цілими бойовими одиницями. Зголошуватися особисто треба у Києві в Михайлівському монастирі.

Виконавчий Комітет Головної Ради українців Галичини, Буковини й Угорщини взиває в першу чергу всіх здатних до бою українців з Правобережного Збруча негайно записатися і підчинитися всім його розпорядженням. Синів Наддніпрянської України прохаємо о негайну поміч як жертвами крові, так і допомогою матеріальною для тих, що ідуть на фронт. Потрібні не тільки грошові засоби, але ще в більшій мірі поміч споживчими средствами. Східна Галичина знищена війною гірше других країв.

Сини України. В усіх галицьких селах і чоловіки і жінки і діти узброїлись чим могли і йдуть з вірою в кращу будучність стрічати відвічного ворога. Поможіть!

Виконавчий Комітет Головної Ради Галицьких, Буковинських і Угорських українців: Д-р Дмитро Левицький, д-р Григорій Давид, інж. Павло Волосенко, Представник Січових Стрільців Полковник Євген Коновалець.

Просимо всі часописи передрукувати цей заклик».

За відсутності інших матеріалів доведеться на цьому перервати виклад драматичних подій на західно-українських землях.

* * *

Я б не хотів, щоб читач зробив висновок, що національно-визвольна революція українського народу захопила тільки землі Наддніпрянщини, Волині та Галичини.

Розмах її був куди ширшим, бо зачепила усі райони світу (звичайно, не в однаковій мірі), де було більш-менш значне українське населення.

Оскільки це тема окремого дослідження, то обмежуся тут тільки витягами на цю тему з різних реляцій тодішньої преси.

«Генеральне секретарство справ міжнародних одержало від владикавказької української громади таку телеграму:

«Становище, яке утворилось у Терсько-Дагестанському краю і яке загрожує безпеці особи та майна українців, що мешкають у цьому краї, примусило раду владикавказької української громади прийняти на себе обов'язки Краєвої ради і обрати тимчасового консула при терсько-дагестанському уряді для охорони прав і інтересів громадян Української Республіки. Консулом обрано Івана Даленка, бувшого голову Рогачівсько-Жлобинської Громади. Прошу затвердження. Голова Української ради Терсько-Дагестанського краю. С. Левицький, Секретар В. Васильківський.»

(Див. «Нова Рада», № 6, 10 січня 1918 р.)

«Так, українські робітники і служащі станції Самарканд, радіючи за долю України і за її великі здобутки послідних днів, зібрались і заслухавши Третього Універсала Центральної Ради постановили:

«Щиро і сердешно вітати українську людність, Центральну Раду і Генеральний Секретаріат з великим здобутком України на шляху її повного визволення з національного гніту.

Пам'ятаючи те велике знущання, культурне і національне насильство, якого довелось століттями ужити українському народові од московського царизму і капіталізму, а також констатуючи безмежне безладдя

і велику погрозу здобуткам революції – ми примушені рішуче признати, що спасти Україну од безладдя, анархії і громадянської війни, тепер можливо тільки при умові переходу всієї влади на Україні – Центральній Раді і її Секретаріатові. Тільки вільна в своїх внутрішніх справах Україна може вивести свій народ з тяжкого і остогидлого рабства, тільки вільна Україна спроможеться захистити край од зруйнування й загибелі і без поміх контрреволюціонерів повести українську демократію до її конечної мети – соціалізму. С. Бондаренко.

(Див. «Нова Рада», № 12, 17 січня 1918 р.)

«**Гість з Зеленого Клину**. Вчора у управляючого міністерством закордонних справ Л. Дорошенка був голова окружної Манчжурської Української Ради д. П.Ф. Твердовський і подав йому докладну записку такого змісту:

«Як почався на Україні політичний рух за автономію України, а потім за відділення її від російської держави, згуртовані на Далекому Сході українці готувались об'явити увесь далекосхідний Клин, себто: Приморщину, Амурщину, Усурійщину, Забайкальщину і Манчжурію частиною України. Час об'явлення настав у цім році».

Секретаріат Української Ради на Далекому Сході у Владивостоці було утворено на основі постанови Українського Далекосхідного З'їзду у квітні 1918 р. Дбав про політичну організацію та про культурний розвиток українців на Далекому Сході. (Ліквідований у 1921 р.)

25 березня ст. стилю (7 квітня н.с.) відбувся в м. Хабаровську 3-ій український з'їзд... з'їзд постановив прохати центральний український уряд вимагати від російського уряду вищезазначеної частини Далекого Сходу частиною України на основі самовизначення народу, маючи на увазі, що українців на Зеленому Клині коло 89 % всього населення. На підставі цієї постанови була надіслана в Смоленськ, де повинна була зібратись мирова конференція, телеграма, але та телеграма не дійшла до Смоленська.

Стоячи на стороні інтересів рідної України, представники людності Зеленого Клину, на підставі всього вище згаданого, від імені окружної ради прохають:

1). Вимагати від російського уряду признати далекосхідний Зелений Клин частиною України.

2). Негайно відкликати з Зеленого Клину всіх озброєних російських частин і передати всю зброю, яка там є, українським властям.

3). Утворити при міністерстві в Києві спеціальний відділ по справах Зеленого Клину.

4). В Харбін, як город інтернаціональний, призначити консула.

Крім цього докладуємо, що Манчжурська залізниця визволившись від большевиків, не визнає їх. Після більшовиків вся власть в Манчжурії зосталась за генералом Хорватом, який вважає себе українцем, і який заявив, що він бажає працювати тільки на користь рідної йому України. ...

Увечері 3-го квітня голову окружної ради покликав генерал Хорват для розглядання постанов з'їзду і по другим політичним справам. Постанови з'їзду йому уподобались.

...маючи на увазі, що весь політичний рух Далекого Сходу більше відомий голові о. ради, рада ця висловила бажання, щоб він поїхав до Києва до уряду. Генерал Хорват просив передати уряду, що як він , так на його думку і князь Кудашев (російський посол у Пекіні) будуть скільки хватить сили працювати по вказівках українського уряду. ...

Позаяк загальне політичне становище на Далекому Сході у зв'язку з можливим виступом бувших російських союзників, не може терпіти ні одної хвилини, д. Твердовський прохає яко мога швидше їх вирішити...»

(«Нова Рада», 31 травня 1918 р.)

Звичайно, ці газетні реляції (іноді навіть з дещо «дитячим» підходом до справи) не вичерпують проблематики національного пробудження українців вдалині від рідної землі.

А як і чим жили інші українські емігранти, емігранти у Новому Світі? Може, про це вже збирає матеріали хтось інший?

* * *

Цікавою сторінкою з багатьох поглядів є відносини між Директорією (точніше її колишнім головою, Винниченком, що був тоді у Відні) і Леніним в період утворення в Угорщині радянської республіки, що дуже потребувала матеріальної допомоги у боротьбі проти Антанти.

Угорське керівництво (Бела Кун та ін.) цікавили умови УНР, на яких Угорщина зможе одержати допомогу у своїй боротьбі проти Антанти. 30 березня 1919 р. з цього приводу у Будапешті відбулася зустріч Бели Куна з В. Винниченком, що був запрошений спеціальним поїздом з Відня. Після тривалої розмови Винниченко сформулював такі умови перетворення УНР у радянську соціалістичну республіку спеціальною Постановою Директорії:

1. Признання повної самостійності і суверенності Української Радянської Республіки в етнографічних межах, включаючи Галицьку Україну зі Львовом, по лінії Сяну та інші частини (бувшої Австро-Угорщини, населені в більшості українцями, а також частини) Бесарабії, Таврії, Донщини, Кубані і Холмщини і пограничні російські губернії з переважаючим українським населенням.

2. До розв'язання в загально-європейському масштабі питання існування соціалістичних республік між уже існуючими, а по мірі повстання і з новими, мусить бути воєнний союз на підставі рівності в правах кожного члена союзу.

3. Війська тої чи другої радянської республіки, котра входить в союз, можуть лишатись на території іншої союзної радянської республіки тільки за її згодою.

4. Уряд Української Радянської Республіки складається із незалежних українських соціал-демократів, лівих українських соціалістів-революціонерів і українських комуністів, а також з українських соціалістичних партій, котрі стануть на платформу радянської влади.

5. Кожна з союзних соціалістичних республік зобов'язується давати всіляку необхідну матеріальну поміч другій союзній республіці в обороні її території і боротьбі проти імперіалістичних захватних посягань з боку сусідніх буржуазних держав і в першу чергу проти Антанти, поляків, румунів, а також в боротьбі проти внутрішніх контрреволюційних виступів, які загрожують існуванню радянської республіки.

Ці умови Винниченка, написані німецькою мовою, Кун негайно передав у Москву.[21] Але Москва не пішла назустріч цим умовам, що немало здивувало мадярських комуністів.

[21] У свій час ця радіотелеграма Куна Леніну була перехоплена паризькою радіостанцією і у французьких газетах з'явився повний текст умов Винниченка під заголов-

Так коротко має вигляд історія тих бурхливих років (1917–1920), років ламання уявлень, що формувалися протягом століть.

Додам хіба що один штрих. Буремність цих років, наче на своєрідному барометрі, видно на рухові національного складу населення Києва (подаю за Птухою).

Роки	українці	Росіяни	поляки	євреї	інші	Разом
1874	76 075	19 212	7 863	12 917	11 184	127 251
1897	55 064	134 278	16 579	29 937	11 865	247 723
1917	76 792	231 403	42 821	87 246	29 441	467 708
1919	136 923	232 148	36 828	114 524	23 946	544 369
1920	52 443	170 662	13 820	117 041	12 430	366 996
1923	112 528	146 977	12 363	128 531	13 312	413 194
1926	216 528	125 514	13 706	140 256	17 633	513 637

Слід зазначити, що насправді національний склад населення Києва був набагато рухливішим. Часто він змінювався дуже сильно навіть щомісяця, залежно від політичних умов (зокрема у 1919-1920 рр.)

* * *

Для повнішого відтворення тогочасної ситуації в Україні і довкола України я дозволю собі, як своєрідний додаток до цього розділу Конспекту, без будь-яких коментарів навести витяги з деяких тодішніх статей та брошур про Україну. Тим більше, що всі вони вже давно стали бібліографічною рідкістю.

Розпочну цитуванням цікавої брошури, виданої ще 1919 року від імені Російської Комуністичної Партії більшовиків.

С.И. Новиков

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЮЖНОГО ФРОНТА

(Издание Политотдела 10 армии Южфронта)

июль-август 1919 г.

Территория

Согласно оперативным сводкам РВСР публикуемым ежедневно в печати, южный фронт проходит в настоящее время по следующим

ком «Потрійний союз радянських республік Російської, Української, Угорської». Ця радіотелеграма наробила тоді багато галасу.

губерниям: Царицынской, Саратовской, Тамбовской, Воронежской, Курской, Харьковской, Полтавской, Екатеринославской, Херсонской и Таврической.

...вся история русского народного хозяйства за последние 10 лет, его расцвета в пятиление 1910–1914 гг. и развал в годы войны (1914–19 гг.) показывает, что экономически Советская Россия не может существовать без южных окраин бывшей царской империи.

III. ***Хлеб***

...По газетным сведениям на Украине и юге России выдался в текущем году небывалый урожай ...Базируясь на данных об урожае в эти два пятилетия (1909–13 и 1914–18 гг.), мы получаем следующий предварительный подсчет урожая 1919 г.

Губернии	**Валовый сбор всего (тыс. пудов)**	**Излишки только продовольственного хлеба (тыс. пудов)**
Саратовская	53 323	1 011
Тамбовская	119 564	40 055
Воронежская	105 591	37 081
Курская	101 620	26 233
Полтавская	184 083	73 132
Харьковская	103 086	30 603
Екатеринославская	220 017	82 756
Таврическая	203587	98174
Донская	118580	20114
Херсонская	242331	86790
Сев. Кавказ	253836	167278
Закавказье	95661	недостает 23466
Итого	**1901289**	**646768**

Таблица (эта) открывает для Советской России чрезвычайно серьезные продовольственные перспективы на экономической территории Южного фронта...

Рабочие и крестьяне голодающей Советской России должны вдуматься в значение этих сухих цифр и сделать отсюда простой вывод, что победив южную контрреволюцию, мы получим колоссальный резервуар хлеба с избытками, за вычетом потребностей местного на-

селения и посева, в пол-миллиарда пудов по самым осторожным и скупым подсчетам.

IV. Уголь

Запасы ископаемого топлива в Донецком бассейне определяются в 55 млрдов тонн..., что составит около 2/3 всех запасов каменного угля в недрах бывшей Российской империи. Таблица 6 со всей рельефностью обнаруживает колоссальное значение Донецкого бассейна, как наибольшего в России источника каменного угля и антрацита.

Все приведенные комбинации данных за 1913, 14, 15, 16 и 17 годы показывают, что ни один из каменноугольных бассейнов России на может возместить потерю Донецкого бассейна.

Достаточно указать на то обстоятельство, что Донецкий уголь покрывал свыше 50% всех топливных нужд Европейской России.

По отдельным категориям потребителей расход топлива вообще и Донецкого в частности распределился следующим образом.

Потребители		**Всего топлива**		**В том числе Донецкого**	
		тыс. пудов	%	тыс. пудов	%
Железные дороги		1032,27	36,4	581,08	56,3
Водный транспорт		195,0	6,9	57,6	29,3
Промышленность	Великоросии	872,15	30,8	200,63	23,05
	Украины и юга России	738,71	25,9	634,76	85,9
Итого		**2838,23**	**100**	**1474,07**	**51,3**

V. ***Нефть***

...В общем донецким углем и кавказской нефтью покрыто около трех четвертей (72,8 %) всех топливных потребностей России (как империи), а (собственно Великороссии) – 45,85 %. Возврат уральских и сибирских топливных бассейнов не может заменить потери Донецкого Кряжа и Кавказа. Впредь до победы советской власти над южной контрреволюцией, впредь до установления экономической диктатуры пролетариата на всей Украине, юге России и Кавказе не может быть и речи о сколько-нибудь успешной борьбе с промышленной и транспортной разрухой в Советской России.

Гражданская война на южном фронте ... идет в первую голову за насущный хлеб промышленности и транспорта – уголь и нефть.

VI. ***Металлы***

В предыдущих главах мы подробно остановились на экономическом значении территории южного фронта и как неисчерпаемого источника хлеба и топлива. Не меньшее значение имеет она и для снабжения России металлами, являющимися наряду с минеральным топливом второй не менее важной основой развития промышленности и транспорта...

Таблица 12 отводит югу России первое место среди других районов по добыче руды и производству металлов. Юг покрывал почти 3/4 – 70 % всего общеимперского производства чугуна, железа и стали (в 1916 г.)

Утрата Юга повергла Советскую Россию в состояние металлической нищеты.

Без угля и железа нельзя сохранить диктатуру пролетариата, т.е. железную власть рабочего класса. Советская Россия продержится до наступления всемирной революции только в том случае, если нам удастся присоединить Донецкий бассейн и Кавказ и восстановить их тяжелую индустрию.

VIII. ***Шерсть***

Судьба нашей суконной промышленности зависит в настоящее время от украинских и кавказских районов производства тонкой (и грубой) шерсти, с главнейшими рынками – Одесским и Царицынским. Если мы этих районов не выбьем из рук Деникина, шерстеобрабатывающая промышленность Советской России останется в состоянии паралича, которым она одержима в настоящее время. Опять таки приходится утверждать, что рабоче-крестьянская Россия сумеет одеться в сукно и шерсть не раньше того времени, когда она расшибет вдребезги южную контрреволюцию.

IX. ***Кожа***

В предыдущей главе мы вывели, что земледельческая и скотоводческая Россия не была в состоянии снабдить свою текстильную промышленность достаточным количеством тонкой шерсти. То же самое

относится и к другой отрасли нашего производства, работающей на животном сырье – кожевенной промышленности...

С начала войны и до настоящего времени Россия совершенно не получает заокеанского кожевенного сырья, а на Украйне, Дону, в Сибире в Средней Азии осталось по ту сторону фронта 5–8 млн. крупных кож, собираемых там в год. Война и контрреволюция лишили Советскую Россию половины всего грубого сырья, необходимого для нормальной работы наших кожевенных заводов.

И в данном случае мы приходим к упорному заключению, что Деникин (и Колчак) сняли с русского крестьянина и рабочего последние сапоги и полушубок...

X. ***Сахар***

...на экономической территории южного и юго-западного фронта осталось 450 тыс. десятин свекловичных посевов из общегосударственной площади в 700 тыс. десятин, т. е. приблизительно 3/4. На территории занятой деникинкцами и петлюровцами, производилось в год не менее 50 млн. пудов сахару, а во всей России – 75 млн. пудов.

Не рискуя впасть в преувеличение, можно сказать, что Деникин и Петлюра вырвали изо рта крестьянских и рабочих детей Советской России последний кусок сахару.

XI. ***Соль***

...с потерей Донецкого бассейна и Юга Советская Республика лишилась почти 1/2 добывавшейся в ней соли.

XII. ***Мясо и жиры***

До гражданской войны из местностей, образующих ныне территорию Южного фронта, поступали на Московский, Петроградский и другие рынки Великороссии сотни тысяч и миллионы пудов говядины, свинины и баранины. Сейчас на этом обилии мяса и туков откармливается южная контрреволюция.

XIII. ***Рыба***

...южная контрреволюция отняла у трудящихся масс Советской России хлеб, соль, сахар, мясо и даже – последнюю селедку.

XIV. ***Махорка***

Так и следовало ожидать, что южная контрреволюция отнимет у рабочих и крестьян вслед за всеми предметами первой необходимости и такой продукт массового потребления, как махорка.

XV. ***Внешняя торговля***

По морским и сухопутным границам нынешней территории южного фронта Россия вела крупную внешнюю торговлю с европейскими и азиатскими государствами.

Внешняя торговля России в 1908–1913 гг. (млн. руб.)

Границы	Вывоз		Ввоз	
	Средний за 1908–1912 гг.	1913 г.	Средний за 1908–1912 гг.	1913 г.
Черноморская	253,6	382,1	55,6	67,6
Азовская	186,6	175,3	4,9	7,2
Черноморско-Кавказская	109,8	132,9	23,6	25,2
Кавказско-Турецкая	1,3	1,3	0,5	1,1
Кавказско-Персидская	12,8	10,2	7,1	9,6
Кавказско-Каспийская	17,3	25,5	14,9	20,4
Итого по границам территории южного фронта	581,4	737,3	106,6	131,1
По всем границам бывшей империи	1397,0	1520,1	1047,3	1374,0

XVI. ***Итоги***

...На белых, желтых и черных знаменах южной контрреволюции выброшены лозунги Учредительного Собрания, Единой России и законного «порядка».

Мы тоже боремся за единую – Советскую Россию. Как переходную форму на пути к полному единству наша партия выставляет федеративное объединение государств, организованных по советскому типу. Наш «большевистский империализм» заключается в стремлении к добровольному сближению пролетариев и полупролетариев разных национальностей для совместной революционной борьбы за свержение помещиков и буржуазии.»

Подібними статтями рясніла тоді преса Радянської Росії.

Але раз зайшла вже мова про економічний аспект українського питання, то хочеться якось відобразити іншу точку зору.

Йдеться тут про статтю «Економічні взаємовідносини України і Росії», яка є відповіддю на статтю приват-доцента С.О. Загорського «Экономическое единство России» (журнал «Международная политика и мировое хозяйство», № 5, Петроград, 1918 год).

Приват-доцент розглядає це ж питання, що й цитована вище брошура, видана під грифом «Российская коммунистическая партия (большевиков)», але висновки його дещо одмінні.

Він намагається «по-вченому» довести, що Україна, так само як і Польща (яка вже раніше, – досить недвозначно, а не так, як Україна: коливаючись, несміливо, – покинула Російську імперію) пропаде, коли вийде із складу Росії.

У все це сам приват-доцент, мабуть, не дуже вірив, але писав... Уся аргументація його, прибрана у «науковий» вигляд, була потрібна, щоб залякати Польщу, залякати Україну, залякати інші народи примарою економічної катастрофи без Росії.

Але надаймо слово авторові відповіді Л.Б. Бухановському. Чому я надаю слово Бухановському, а не надаю слова Загорському? Річ у тім, що Загорського можна завжди прочитати у вказаному журналі за 1918 рік (підшивки його зберігаються), такі погляди й сьогодні озвучуються іншими авторами, а відповідь вийшла окремим відбитком і майже ніде не збереглася.

Ось скорочений конспект цієї відповіді.

> «Ми стоїмо перед фактом відокремлення України від цілої Росії. Для соціолога і економіста зокрема, виникає питання, чи факт цей явище прогресивне, чи реакційне?
>
> Така постановка питання, зроблена приват-доцентом Загорським цілком влучно. Необхідно цей факт оцінити вичерпуюче – з точки погляду загального розвитку світового господарства, необхідно підійти до його розрішення цілком об'єктивно, відмовившись від точки зору зацікавленої сторони.
>
> Але зараз переживаємо такий час, що поставлене питання трудно вирішити цілком об'єктивно; одні, стоячи на грунті інтересів великодержавності, вважають що господарська (разом з політичною) відокремленість тієї чи іншої країни (в тім числі і України) від єдиного цілого господарського організму є факт безперечно реакційний. Дру-

гі ж, навпаки, виходячи з інтересів української державності, стверджують прогресивний характер відокремлення.

Оборонці «єдиної і неділимої», в тім числі і приват-доцент Загорський, зазначену статтю котрого ми маємо розібрати, прикриваючись напрямком сучасного світового розвитку господарства, турбується головним чином про те, що не тільки ціла Росія, але і сама Україна багато втрачає від того, що розриває з єдиною Росією, ***лишаючи зовсім питання про те, що ж втрачала Україна в єдності з Росією і через що, таким чином, українці тепер домагаються самостійності.*** Але поскільки нищуться тиски, поскільки рвуться підневільні зв'язки і поскільки з цього для визволеної країни створюються сприяючі умови її розвитку, постільки факт відокремлення є явище прогресивне.

Перший постулат (Загорського) такий:

«Господарське тіло Росії в тім виді, як його застала світова війна, склалось не випадково. Воно явилось в результаті довгого органічного зросту, в котрім окремі частини існували, росли і розвивались, дякуючи ***спільним для всіх їх економічно географічним*** законам» (с. 2).

Другий постулат п. Загорського: «Бажання перетворити суцільне народне господарство Росії в ряд цілком самостійних господарських територій означало б економічну і культурну розруху не тільки великоросів, але і багатьох з тих відокремлених від Росії країн.»

Перше положення п. Загорського прямо кидається в вічі своїм повним протиріччям дійсності. Невже для того, щоб довести органічність росту бувшої Росії і тим самим довести реакційність ставшого фактом відокремлення, як України, так і інших країн, треба було авторові забути на час географію, економіку і історію Росії...

Якраз навпаки, російське неродне господарство розвивалось не органічно, а штучно, примусово без яких би то не було передумов економічної закономірності. Чому п. Загорському, як майже і кожному росіянину, обивателю і вченому, бюрократу, соціалісту, кадету, октябристу правому і лівому видно тільки один бік економічного розвитку Росії? Чому те, що минуло, є органічним розвитком держави, ***чому нарешті для них невідомі або байдужі інтереси різних складових країн, чому той процес, який руйнуюче впливав на економічну єдність, не є процес нормальний, органічний, виникаючий че-***

рез різноманітні економчно-географічні закони розвитку кожної окремої країни Росії?

Друге твердження приват-доцента Загорського є вже до певної міри пророкуванням. Сказати, що Україна і інші країни, які відокремленням від Росії руйнуються економічно і культурно, це значить залякати непокірних. От маєш, Україно, ти погибнеш, ти не тільки не станеш на міцний грунт національної держави, розвинувши власну культуру (а не чужу) і власне господарство, а навпаки – загинеш.

А коли прийняти на увагу, що найближчим ринком для Польщі була й буде Україна, то ясно стане, що коли Польща і буде мати змогу заключать митний союз, то попередусім з Україною.

«Коли відносно збуту свого сирця і ввозу готових виробів Україна залежить від останніх губерній Росії, то Росія в значно меншій степені залежить від українських губерній для збуту власних готових виробів».

Але сама основна помилка автора цих стверджень та, що він з'єднав в одно «остальные губернии России» Польщу, Фінляндію, Кавказ, Прибалтику, Сибір.

При інших же загально-політичних умовах в значній мірі зміняться і економічні взаємовідносини. А ми власне гадаємо, що суть то їх не зміниться, а лише для кожного дослідувача розкриваються скобки, в яких містилась раніше тільки так звана «економічна єдність Росії».

Але ж тісні зносини бувають не тільки між окремими частинами одного економічного цілого. Германія, наприклад, в таких тісних зносинах була з Росією, як ні одна інша держава, як навіть ні одна метрополія з своїми колоніями... І про економічну єдність зазначених держав ніхто не висловлювався.

Для нас економічної єдності Росії ніколи не існувало, а існували тільки ті колосальні контрибуції, які український народ мусив нести на «алтарь отечества».

Для того, аби могла існувати та чи інша національна територіальна одиниця, яко самостійна держава, необхідно, аби вона мала для того власні підвалини в природних багатствах, та відповідній техніці, а не ті чи інші взаємовідносини з другими державами.

А ці всі дані Україна має! Через це українським досліджувачам необхідно було тільки цю сторону вистудіювати і показати. І нас не лякають ті сумні перспективи, які наводе п. Загорський.

Звичайно Україні потрібно мати і власні кордони, власну грошову систему, власну систему залізниць, а значить власну тарифну та залізничну політику, а також потрібно вести відповідну протекційну економічну політику.

Все це є умови державного існування України.

Нам думається, що існування такого «вільного руху капіталів і труда, та вільного розподілення продукційних сил» як це було на великій Російській території, на який по єдиному шаблону примушені були жити окремі ріжноманітні країни, на якім центри жили, росли і розвивалися за рахунок окраїн і цілих країн, дійсно було фактом реакційного характеру.

Україна мусить міцно стати на ноги, яко держава і для того закріпитись на деякий час, може і повинна закритись од тих ударів, які наші друзі і недруги готові нанести. Той протекціонізм, який Український уряд мусить тепер зводити, не скільки не збільшить цін на продукти і товари, а введення окремої тарифно-митної та залізничної політики замінить тільки попередній централізм на більш сприяючий економічному розвитку децентралізм. Разом же з тим, як Україна зміцніє політично, як займе належне їй місце серед культурних держав, можливо буде поставити питання про економічну спілку з Великоросією. А до тих пір єдність України з Росією, яка пропонується п. Загорським і яка охоплює грошову систему, залізничну, тарифну та митно-тарифну політику дійсно принесе Україні загибель, не давши їй змоги стати на шлях культурного розвитку».

Замість статті Загорського хочу запропонувати витяги з аналогічної статті, що вийшла окремою брошурою («Н. Ясный. Может ли Украина быть экономически независимой?», издание Товарищества Потребительских обществ Юга России, Харьков, декабрь 1918 г., написана в феврале 1918 г.):

«1.Полная политическая самостоятельность Украины предполагает необходимость полной экономической самостоятельности. Важнейшим признаком последней является самостоятельное регулирование экономических отношений с другими государствами путем заключе-

ния торговых договоров, а внешним выражением – самостоятельная таможенная граница.

Еще недавно мысль о возможности самостоятельного экономического существования Украины показалась бы всем настолько дикой, что доказывать невозможность ея отделения от остальной России – значило бы ломиться в открытую дверь. Ведь тысячами нитей связана Украина своим относительно развитым меновым хозяйством с остальной Россией.

...Если в Петрограде считают возможной немедленную социализацию промышленности и земледелия, то не приходится удивляться, что в Киеве мечтают, может быть, и искренне, о возможности экономической самостоятельности Украины.

Огромная опасность, угрожающая Украине в случае осуществления Киевских мечтаний, делает необходимым подвергнуть вопрос об ея экономическом положении более детальному рассмотрению.

Для полного выяснения вопроса о будущих экономических судьбах самостоятельной Украины, нужно было бы подробно разсмотреть все стороны ея экономического положения и, в частности, весь ея товарный баланс, как по товарам, производимым ею в избытках, для которых после отделения нужен будет внешний рынок сбыта, так и по товарам, потребность в которых целиком или частью должна будет удовлетвориться за счет ввоза из за границы. ...

2. ...И устройство поверхности и климат Украины в общем очень однообразны, и поэтому нет серьезных оснований ожидать развития разделения труда между отдельными районами Украины.

3. В числе причин борьбы, разыгравшейся на наших глазах в Бресте между речистым Троцким в воинственным Гофманом, борьбы, от которой в Киеве приятно закружилась голова, украинский хлеб занимал чрезвычайно видное, почти исключительное место. Но не единственное. И Германии, и нашему северу сейчас нужны и уголь и железо, и сахар и прочие богатства Украины. Но так ли это будет всегда?

4. ...При малоустойчивом положении откормочного дела Украина оказалась в состоянии давать на вывоз только сравнительно слабые избытки крупного рогатого скота...

Из изложенного достаточно ясна тесная зависимость судьбы наиболее важной для Украины отрасли животноводства от условий, в которых будут находиться в будущем наша винокуренная и, особенно, сахароваренная промышленность. Если эти отрасли будут существовать и развиваться дальше, то будут развиваться также и интенсивный откорм и вывоз крупного рогатого скота.

5. Отделение Украины от остальной России будет иметь, конечно, последствием и отделение ея от общерусского переселенческого фонда. Совершенно естественно, что Великороссия пожелает использовать для себя все имеющиеся у нея земельные запасы. Положение же украинского селянства значительно ухудшится, сравнительно с довоенным временем.

6. Судьба украинского винокурения, а вместе с ним и весьма важной для сельского хозяйства культуры картофеля, в случае превращения Украины в самостоятельное государство, будет та же, что и сахарной промышленности, с той только разницей, что ближайший сосед Украины – Великороссия не будет нуждаться в ввозе спирта даже в ближайшие после войны годы.

7. Само собой разумеется , что при превращении Украины в самостоятельное государство ей не придется вывозить муку на иностранные рынки. Прежний потребитель украинской муки – Великороссия может отгородиться от нея таможенной стеной... Западная Европа и подавно не нуждается в украинской муке. Ей нужно только украинское зерно...

9. Не может быть, кажется, никакого сомнения, что среди материалов, в которых после войны повсеместно будет ощущаться особенно сильная нужда, лесным будет принадлежать одно из первых, скорее, самое первое место... Возможность остаться без материала, ...нельзя не признать чрезвычайно угрожающей экономическому будущему Украины. ...

10. ...Поскольку речь будет идти о ближайшей к Украине части Великороссии, скажем, о Москве, нельзя, конечно, опасаться вытеснения донецкого угля каким-либо иным...

11. Запасы Кривого Рога почти в 40 раз меньше запасов Франции, в 13 раз меньше запасов Швеции и т. д. ...и Украина лишится одной из двух основ индустриализма... Из важнейших для Украины отраслей

обрабатывающей и добывающей промышленности судьба железной промышленности должна внушать наибольшие опасения...

13. Несмотря на значительные потери за время войны, нет оснований ожидать, чтобы на Украине в ближайшем будущем ощущался недостаток в рабочей силе, необходимой ея промышленности... Подъем культуры украинского населения до высоты, соответствующей требованиям современной индустрии, потребует, конечно, десятилетий, и это даже в том случае, если над этой задачей будут работать со всех сторон. Но жизнь, конечно, не будет ждать... Потребность «самостийной» Украины в притоке капиталов извне будет особенно сильна. Вместе со всеми отсталыми странами она будет нуждаться в них для более быстрого развития промышленности.

...Мы не можем серьезно останавливаться на приятной утопии, которой тешат себя или других украинцы, будто бы все тяготы по долгам, расстроенному денежному обращению и т. д. они оставят Великороссии, сами же появятся на свет божий чистыми и невинными, как новорожденное дитя. Конечно, все это вздор. Кредиторы, дававшие деньги всей России, конечно не позволят взвалить уплату на одну часть страны, для которой она во всяком случае окажется непосильной...

...Перспективы будущего промышленного развития Украины рисуются, таким образом, в самых темных красках... Однако, отделением Украины от Великороссии последней была бы нанесена тяжелая рана, залечить которую в исключительно неблагоприятной послевоенной обстановке может для нея оказаться непосильным. Вот почему отделение сросшейся с Великороссией в одно неразрывное целое Украины давно было затаенной мечтой немцев. Теперь эти мечтания, к сожалению, делаются весьма близкими к реальному осуществлению...

...Мы верим, что будет еще существовать единая и самостоятельная Россия, что рядом с пролетариатом других стран пролетариат независимой России примет участие в борьбе за мир...»

І ще одна брошура, видана тим же «Товариществом Потребительских Обществ Юга России» також 1918 року у Харкові, але автор не трактує Україну як німецьку інтригу.

А. Б-ий, Задачи демократии на Украине.

«Всякое политическое дело заключается в констатировании того, что есть, и с чего начинается. Напротив, всякая политическая мелочность и ничтожество заключается в замалчивании того, что есть.»

(из речи Ф. Лассаля «Что же теперь?»)

1. Тактика демократии.

Обстоятельный и многосторонний анализ политической действительности является постоянной обязанностью каждой демократической партии, без выполнения которой истинно демократическая партия не может существовать и развиваться. Партии буржуазии и партии утопические, революционные могут быть заинтересованы в тенденциозном извращении действительности, в том, чтобы напустить на все побольше тумана. Ибо вся их политика основана на авантюризме, на систематическом обмане масс, которые они пытаются вести за собой...

Реальное соотношение общественных сил на Украине.

Вопрос о реальном соотношении сил предрешает вопрос о власти...

На Украине в настоящее время установилось своеобразное двоевластие... власть Украинская, Центральной Рады, и власть немецкого генерального штаба. Какая из этих властей является действительной властью?

Власть немецкая опирается на весь военный и хозяйственный аппарат германского империализма, показавший всему миру свою мощь.

Власть украинская ни на что реальное не опирается, кроме отдельных более или менее неорганизованных групп своих сторонников. Несомненно, она имеет за собой некоторые слои населения, особенно в деревне. Но сочувствие еще не есть реальная сила.

Обрабатывающая промышленность.

...В настоящее время украинское правительство старается принимать энергичные меры для поддержания сахарной промышленности. В существовании ее слишком уж кровно заинтересовано крестьянское население и как потребитель, и как поставщик рабочей силы, а с крестьянскими интересами Рада считается в первую голову...

Кроме того, какие бы отношения между Украиной и Великороссией впоследствии ни установились, тот или иной товарообмен между

ними, несомненно, будет иметь место. Этим самым еще более упрощается вопрос о сбыте продуктов украинской промышленности. Поэтому говорить о предстоящей гибели хотя бы обрабатывающей промышленности на Украине более чем преждевременно. ...

Кризис промышленности и кризис рабочего движения на Украине.

О том, что настоящее соотношение сил крайне неблагоприятно для демократии, много распространяться не приходится. Пролетариат должен теперь с огромными процентами расплачиваться за свои большевистские увлечения. Значительная часть его до последнего момента поддерживала большевизм. И на явную авантюру сопротивления германским войскам, на которую их воззвали большевики, рабочие шли и сражались даже тогда, когда их покидали малодушные вожди. Поэтому военное поражение большевизма... стало военным поражением пролетариата. На него обрушились репрессии победителей даже там, где он был безоружен и не сопротивлялся. Малочисленные активные, интеллигентные элементы, сочувствовавшие большевикам, если им удалось спастись от смерти в бою или разстрела у стены, бежали вслед за советскими войсками...

Кроме того, крестьянство самым настойчивым образом требует у Рады товаров за отбираемый немцами хлеб. Но товаров, как мы видели, очень немного у самих немцев, и, с другой стороны, Раде в обмен на хлеб прежде всего нужно золото для того, чтобы иметь реальную базу финансовой политики...

...Украинское правительство глубоко чуждо рабочему классу Украины даже по национальному характеру и опирается на элементы, чуждые ему экономически...

А сам рабочий класс обессилен эвакуацией, демобилизацией, глубоко деморализован поражением и терроризован преследованиями. Организации его обескровлены...

Задачи экономической политики.

...Большевистское правительство, усеявшее всю Россию своими декретами, приучило нас к неуважению бумаги, хотя бы на ней был написан закон, так как 99% декретов остались благими пожеланиями. Разумеется, в «благоустроенном» государстве, а таким имеет все шансы сделаться Украинская Народная Республика, при просвещенном

содействии своих немецких друзей, такого положения быть не может. Капиталистическая эксплуатация аграрных стран.

...Совсем не нормальный и необычный вид получают экономические взаимоотношения Украины и Германии. Германия получает хлеб по твердым, номинально существующим, ценам, а действительная, рыночная его цена во много раз больше. И что обходится германскому правительству 5 р. пуд, то еще недавно продавалось гражданину украинской народной республики за 60–70 р., а теперь продается за 50–60.

…Что же получает в обмен на это украинский народ?...

Пока он получает только обещания золотого фонда, который нужен был для «самостоятельной державы»… и должен спешно организовывать собственную армию хотя бы для того, чтобы порядок в стране не охранялся одними только гостями.

Последние не стеснены никакой конвенцией и вводят войск столько, сколько им заблагорассудится. Чем больше они вводят войск, тем более тяжело падает на истощенную страну бремя их содержания. И тем более лихорадочно должно стремиться украинское правительство к тому, чтобы увеличить собственную армию и не быть жалкой, бессильной игрушкой в руках пришельцев. …

Германская политика и демократия Украины.

Столь быстро и блестяще выполненная операция очищения Украины от большевиков имеет еще кое-какие теневые стороны. Мы уже указывали, что германский империализм совершенно не стремится к тому, чтобы задушить народное хозяйство Украины.

Гораздо сложнее обстоит дело с крестьянами. Здесь задачи германской политики и украинской власти гораздо труднее примирить. …

Демократия и национализм.

Не только со стороны внешнего врага грозит опасность демократическим завоеваниям революции… Объединенной демократии на Украине в настоящее время нет.

Она разделена на враждующие между собой национальные части, отношения между которыми ухудшаются с каждым днем. На территориях украинской республики уже успел создаться целый ряд национальных конфликтов. С одной стороны, учащаются яркие проявления антисемитизма, с другой ведется определенная кампания про-

тив великорусской нации… И, наконец, у украинцев с поляками за последнее время устанавливаются довольно натянутые отношения. Что касается до глубоко вкоренившихся в низах крестьянского украинского народа анти-польских и анти-еврейских чувств, то почва для них прекрасно подготовлена историей, заставившей украинское крестьянство жить сотни лет под игом польского дворянства и еврейской буржуазии. И в настоящее время, что интересно отметить и важно помнить, социальные верхи на Украине почти не причастны к господствующей нации (украинской). Дворянство состоит на западе из поляков, на востоке из великороссов. А среди крупной буржуазии в одинаковой мере представлены польский, великорусский и еврейский элементы почти при полном отсутствии украинского.

С другой стороны, наиболее свободный от национального предрассудка класс современного общества – пролетариат имеет в себе украинские элементы в самом незначительном количестве внутри своей наиболее отсталой части (рабочие сахарных заводов и сельхоз. экономий)…

…Нет другой страны, где бы с такой легкостью можно было придать чисто национальным противоречиям национальный характер… нужно знать твердо, что нам грозит здесь нечто еще более худшее, чем национальная борьба по примеру Австрии, – в буквальном смысле возвращение к временам гайдамаччины без кавычек, Гонты, Железняка и Уманской резни. А при настоящих условиях ко всем существующим национальным трениям прибавляется еще новый конфликт. Оккупация края и неизбежно связанные с ней лишения, неизбежно будут заострять его национальное чувство еще в одном направлении – в сторону немцев. …

Связь Украины с Россией.

Теперь нам часто говорят, что надо бороться за восстановление государственной связи между Великороссией и Украиной. Тесно связанные между собой, они не могут жить одна без другой… Восстановление государственной, хотя бы федеративной, связи между этими двумя государствами будет залогом общего успешного экономического развития. …

…Сейчас Россия растерзана на части. Германский империализм победил на востоке Европы… Исторический факт стоит перед нами во всей своей беспощадной реальности и наготе. Финляндия, Лифлян-

дия, Эстония, Курляндия, Литва, Польша, Украина… может быть еще Белоруссия и Крым «самоопределены». Кроме Прибалтийских провинций, за всеми остальными сохраняется фикция самостоятельности, но фактически германский империализм также господствует всюду так, как он господствует на Украине. Какими средствами может быть восстановлено сейчас единство России, присоединение всех или большинства оторванных от нее частей к тому основному ядру, которое осталось вокруг Москвы и правительства народных комиссаров?

А теперь перед Российским пролетариатом также становится реальная опасность быть вовлеченным в подобную авантюру во имя восстановления России; об этом думают те, которые сейчас так много распространяются об отечестве и национальных задачах, хотя все это подносится обильно приправленное марксистской идеологией…

…Неужели теперь у предсказателей всяких экономических крахов повернется язык сказать, что украинская промышленность обязательно должна погибнуть без связи с Великороссией? … Остановимся в двух словах на положении самой Великороссии. Большевики оказались из рук вон плохими организаторами народного хозяйства, но даже под их управлением Великороссия еще живет, хотя, по мнению некоторых публицистов, она должна была давно погибнуть.

И если вспомнить о громадных хлебных районах, которые еще остались на ее территории…, даже смешно думать, что без Украины страна эта обречена на полную гибель. Перераспределение производительных сил и государственное регулирование промышленности, как показывает опыт, очень скоро сводят на нет результаты отсутствия старых привычных рынков. …

Борьба за пересмотр Брестского мира, за проведение демократического принципа самоопределения во всех, подвергшихся оккупации областях, должна стать лозунгом всего международного пролетариата…

Конечно, культурная и организационная связь с рабочим классом Великороссии должна быть сохранена во что бы то ни стало. Конечно, успешная борьба с империализмом на Украине в связи с укреплением демократического строя в России, может поставить в порядок дня вопрос об установлении политической связи между Украиной и Великороссией. Быть может, тот же вопрос станет и по отношению к Польше, Литве и т. д., если там демократия победит. …

Послесловие.

…как показал целый ряд крестьянских съездов после переворота (Екатеринославский, Херсонский, Киевский), большинство деревни более симпатизирует Центральной Раде, чем ее преемникам.

Зато новая власть получила солидную опору, которой не имела прежняя, в лице деятелей банков, торговли, промышленности и сельского хозяйства… Несмотря на самую тесную экономическую связь Украины и, в особенности, Донецкого бассейна с Россией, господа Дитмары и Фенины в 24 часа перекрасились в желто-голубой цвет и заделались рьяными украинскими самостийниками. Лучшего подтверждения доказывавшихся нами в начале брошюры положений, что промышленность и буржуазия Украины не погибнут даже и под германским игом и ко всему сумеют приспособиться, едва ли надо было искать. …

Исторический парадокс совершился. Украинская независимость, строится среди бела дня руками тех, кто еще недавно был злейшим врагом самой скромной украинской автономии. …

…Всякому ясно, что, не будь нынешней военной силы, никакому Скоропадскому и в голову не пришла бы мысль о контрреволюционном перевороте, и с тем восстанием, которое поднял съезд хлеборобов, справилась бы легко даже бессильная Центральная Рада...»

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 4

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ – «КАМЕРТОН» З ЦИТАТ 13

I. ТРОХИ ПРОТОІСТОРІЇ ТА ІСТОРІЇ 35

II. КОМУ НАЛЕЖИТЬ КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА? 61

III. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА 74

IV. КОЗАЦЬКИЙ ПЕРІОД 82

V. УКРАЇНА, РУСЬ ЧИ МАЛОРОСІЯ? 119

VI. ДО САМОУСВІДОМЛЕННЯ,
АБО: ПРОГРЕС ЧИ РЕГРЕС? 130

VII. ЗЛАМ У ПОГЛЯДІ НА СВІЙ НАРОД 175

Літературно-художнє видання

ЗИНОВІЙ АНТОНЮК

КОНСПЕКТ САМОУСВІДОМЛЕННЯ

ЧАСТИНА 1

Підписано до друку 28.11.2007
Формат 60 х 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 25,17 Умов. фарб.-від. 27,23
Умов.- вид. арк. 27,8. Наклад 1000 прим.

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430
http://www.khpg.org

Видавництво «Дух і Літера»
Національний Університет «Києво-Могилянська Академія»
5 корпус, кім. 210
04070, Київ, вул. Волоська, 8/5
http://www.duh-i-litera.kiev.ua

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4